

8/2135

N 23  
20

# BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PAL.

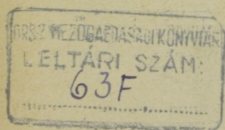
M. KIR. MEZŐGAZDASÁGI  
MUZEUM KÖNYVTÁRA.

5419. SZÁM

szak

HUSZONEGYEDIK KÖTET.

(41. 42. SZÁM.)



BUDA-PEST.  
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1880.



Orsz. Levéltár Könyvtára  
1895h 6i n. sz.

Franklin-Társulat nyomdája.

# T A R T A L O M.

## XLI. SZÁM.

	Lap
OVIDIUS SZÁMÜZETÉSE. — Boissier Gaston után, francziából.	
— Huszár Imrétől . . . . .	1
CAMERON AFRIKAI UTAZÁSA. (II.) — Varga Ottótól . . .	40
DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL. (IV.) — Szász Károlytól	68
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓIRÓL. — Zichy Antaltól	89
A VÉN JOQUELIN HAGYATÉKA. — Beszély. — Angolból	
Belényesi Gábortól . . . . .	101
PARLAMENTI FEGYELEM ÉS TEKINTÉLY. — Neményi	
Ambrustól . . . . .	142
KÖLTEMÉNYEK: <i>Régi dalok.</i> (I—VII.) — Lévy Józseftől . .	170
AZ ÚJ ARANYKOR. — Dapsy Lászlótól . . . . .	174
MAGYAR NYELVEMLÉKEK. — V. . . . .	184
GRÓF SZÉCHENYI BÉLA LEVELE KHINÁBÓL. . . . .	199
ÉRTESÍTŐ: Simonyi Zsigmond: <i>Antibarbarus.</i> —k— Arany	
János: <i>Prózai dolgozatok.</i> Riedl Frigyesztől. — Don Pedró:	205
<i>Rugott csillagok.</i> A. D.	

## XLII. SZÁM.

	Lap
LA FONTAINE. — Nisard francia irodalomtörténetéből. Szász	
Károlytól . . . . .	225
SZERTARSÁSOS KORMÁNYZAT. (VI.) Herbert Spencer után an-	
goltól. — Ifj. Losonezy Lászlótól . . . . .	251
TOLDY FERENCZ HÁTRAHAGYOTT ÍRATAIBÓL. (IV.) T. J.	291
A NÉMET TÖRTÉNET KÖZÉPKORI EMLÉKEI. Marczali H.-tól	336

	Lap
BOCCACCIO. (I). Heinrich Gusztávtól . . . . .	353
BOSZORKÁNY NINA. Beszély, Kavanagh Julia után angolból . .	375
KÖLTEMÉNYEK : <i>Dalok</i> . I—II. Vargha Gyulától. — <i>Don Pedro</i> <i>halála</i> . Spanyol románcz. Spanyolból Patthy Károly . . .	405
VÁLASZ A NYELVEMLÉKTÁR ÜGYÉBEN. Volf Györgytől . . .	411
A SZERKESZTŐ JEGYZETEI A VÁLASZRA . . . . .	425
ÉRTESÍTŐ: Sturm A.: <i>König Buda's Tod</i> . Heinrich G. — Hantken Miksa: <i>A magyar korona országainak széntelepei</i> — Téglás Gábor. — <i>Levél a szerkesztőhöz</i> . Zsigmondi Simon . . . .	434



## OVIDIUS SZÁMÜZETÉSE.

Ovidius száműzetése a legsajátságosabb és leghomályosabb események egyike Augustus uralkodásának végén. Oka nagyon kétes maradt. A császári parancs, mely a költőt a világ végére üzte, nem vádolta egyébbel, mint a *Szerелеm művészete* közrebocsátásával, de Róma jól tudta, hogy büntetésének oka nem egyedül íratainak erkölcstelensége volt. Azt állították, hogy súlyosabb és személyesebb vétséget követett el a császár ellen. De szerencsétlenségre oly halkán suttogták ezt, hogy a közelebbi részletek már nem hallhatók tisztán, s az ó-kor egyetlen írója sem fődözte föl előttünk, hogy mily természetű volt e vétség. Az egyetlen okirat, mely erre vonatkozólag fönmaradt, magok Ovidius művei, s én ezeket elégségeseknek tartom fölvilágosításunkra. Azok, melyeket Rómában írt, méltányolnunk engedik száműzetésének hivatalos indokát. Azokból, melyeket később írt, fölfedezhetjük a titkos okot. Mindkettőt tanulmányoznunk kell, ha e történelmi rejtélyt meg akarjuk fejteni.

### I.

Nem hiszem, hogy valaha létezett boldogabb ember, mint Ovidius, száműzetése előtt. Ötven évig kedvezett neki az élet jobban, mint a költőknek rendszerint kedvezni szokott. Nagy elődei, Horatius és Virgilius, nem dicsekedhettek ily síma életpályával és talán hasonló kétségbe nem vont sikerrel sem. Nem volt kénytelen gyötrelmes szükséggel küzdeni, mint amazok, hanem azok közé tartozott, kik születésök és vagyonyuknál fogva már kész helyet találnak a világban, mihelyt

születtek. Családja tisztos nevet viselt és kiváló rangot foglalt el, atyja szép vagyonnal bírt és iparkodott azt meg is tartani. Ovidius ifjú korában panaszkodott atyjának azon tulajdonsága miatt, mely bőkezűségét korlátozta, de később ennek nagy hasznát vette. Ő maga, egyéb esztelenségei közepett, soha sem volt tékozló. Tudva van róla, hogy szeretőit inkább szép versekkel fizette ki, mint készpénzzel, de nem is volt szüksége valamely pártfogó zsoldjába lépni, pályatársai nagyobb részének példájára. Hírneve legelső éveivel kezdődött. Híres tanuló volt és rögtönzéseinek emléke soká fönmaradt a rhetorok közt. Húsz éves korában népes gyülekezetek előtt olvasta verseit. Horatius és Tibullus, Virgil és Propertius még élt; Róma, melynek figyelmét a nagy lángelmék tartották lekötve, jogosítva volt szórakozott vagy közönyös lenni a többiek iránt; mindemellett mégis figyelt ezen ifju föllépéseire és azóta nem szűnt meg neki tapsolni. „Az a szerencsém volt“ így szól ő maga, „hogy életemben részesültem mindazon dicsőségben, melyben csak a holtakat szokták részesíteni.“

Boldogságát az tette tökéletessé, hogy nemcsak mások által, hanem önmagában is boldog volt. Jelleménél fogva könnyű oldaláról fogta az életet. A költők rendes szokása képzelt szerencsétlenségeket koholni magoknak, ha a valódiaknak híjával vannak. Rendszerint nem tetszik nekik a jelen; inkább a múltban vagy a jövőben tévelygnek és ez utazásaikból ezer okot hoznak haza a panaszra minden ellen, a mi körülök van. Ovidius ellenben szerette korát és úgy érezte, hogy egész lénye összhangban van vele. „Sajnálják mások a régi kort“, így ír, „én részemről örülök, hogy e században születtem, mert ez egyezik meg hajlamommal.“ Még ott is, hol komolynak akar látszani és a császár tetszését iparkodván megnyerni, antik erényeket negélyez, módot talál értésünkre adni valódi érzelmeit. Miután hangzatos szavakkal magasztalta azon boldog idöket, midön a consulokat az eke mellől hívták el és az emberek a szalmán aludtak, egy csomó szénát használván vánkos gyanánt, alattomosan megjegyzi: „Dicsérjük a hajdani embereket, de azért úgy élünk, mint a maiak“; — a miben egyébiránt nagyon igaza volt.

Midön valaki ennyire szereti korát és ennyire foglalkozik vele, akkor nem szeret tőle megválni, hanem mindenhová magával viszi emlékét és iparkodik annak jellemével fölruházni

minden korszakot, melyet tanulmányoz. Így tett Ovidius is, és ez különbözteti meg őt e század egyéb íróitól. Virgilius képzeleme előszeretettel élt azon régi és primitív korszakban, melyben hőseit szerepelteté. Szinte képzelem, hogy legkedvencebb alakjainak egyike ama jó Evander király lehetett, valódi aranykorbeli király, kit sétáiban két eb kísért, ennyiből állt összes testőrsége, — és kit minden reggel a madárének ébresztett föl kunyhójában. Titus Livius egy híres mondatában azt állítja, hogy lelke antikké lett, a hajdankor történelmének elbeszélésétől. Ovidius az ellenkezőt teszi: a helyett, hogy a hajdankor felé visszamenne, ezt vonja magához, saját korán keresztül nézi és annak kincseivel ruházza föl. Rendes módszere abban áll, hogy a hajdankort saját korának szempontjaihoz alkalmazta. E módszernek pikáns kellemet kölcsönzött az, hogy a költő minden erőlködés nélkül a naivság bizonyos nemével használta; a múltat úgy írta le, a milyennek látta, és már legelső munkái is ily jellemmel bírnak. Az ifjú nők és ifjú leányok, kik a *Heroidákban* beszélnek, Augustus kortársai, szellemes és jó nevelésű előkelő nők, kiknél semmi sem emlékeztet az antik egyszerűsége, szünet nélkül azzal vannak elfoglalva, hogy férjeiknek vagy szeretőiknek írjanak; ezekről leveleket várnak és kapnak, a mi meglehetősen sűrű levelezési forgalmat tesz föl az ismert világ minden része közt; a posta eljut még Naxosba is, azon puszta szigetre, hol az elhagyatott Ariadne azzal vigasztalja magát, hogy megható levelet ír ahhoz, ki hűtlenül megszökött tőle. Valamennyi részlet ugyanazon jellemmel bír. Midőn a trójai ostrom hősei hazatérnek, a lakoma után elbeszélik hőstetteiket épen úgy, mint a római legionariusok. Páris egy világfi, ki Menelaus asztalánál és jelenlétében vall szerelmet Helenának, épen oly módon, mint a hogy később az *Ars amatoriában* van leírva. Helena nem érzéketlen ugyan a phrygiai ifjú szépsége iránt, de mégis nagy zavarban van, hogy mit feleljen neki. Ez lesz az első szerelmes levél, melyet írni fog és irigylí azon nők sorsát, kik nála gyakorlottabbak: *felices quibus usus adest!* Ez bizony messze van Homértól, és nem csodálkozhatunk, ha az ó-kor buzgó bámulói panaszkodtak, hogy Ovidius ezt megszensteleníté; de ha munkáit meg akarjuk érteni, úgy kell azokat olvasnunk, a mint írta, és nem szabad olyasmit követelnünk tőle, a mit nem akart tenni. Ovidius nem tartozik azon szí-

gorú művészek közé, kik azért iparkodnak az ó-kor remekműveibe hatolni, hogy azokat tiszteletteljesen visszaadhassák. Szünet nélkül a múlttal játszik és ajkai mosolyognak, midőn róla beszél. Helyesen hasonlították őt földije Ariostóhoz, valóban hasonlít hozzá a régi emlékek és régi legendák földolgozási módszere által. Mindketten szeretnek elbeszélni, de mindketten egyszersmind szívesen fölvidítják magokat elbeszélés közben : középuton járnak a komolyság és gunyorosság közt. A mi főeredetiségöket képezi, ugyanennek köszönhetik legnagyobb diadalaikat is. Virgilius azt mondja, hogy az ő korában a mythologia már elavúl; Ovidius kiforgatá lényegéből s ez által fölfrissíté, és mindazok, kik verseit olvasták, meglepetve az új bájtól, melylyel e régi mondákat fölruházta, és látván, hogy e hérosok nála fölélenkültek és megifjodtak, mert saját szokásaikhoz, véleményeikhez, életmódjokhoz alkalmazkodtak, habozás nélkül kora legelső költőjének nyilvánították.

E magasztalások kétségkívül túlzottak, de legalább őszinték voltak. A társadalom önmagát találta föl a költőben és őt dicsérve, önmagát dicsérte. E társadalmat senki sem ábrázolta jobban Ovidiusnál. Az ő műveit kell olvasnunk, ha tudni akarjuk, mivé lett a római társadalom Augustus uralmának második felében. Az ő műveiből tanulmányozva, nagyon kevésbé hasonlít azon képhez, melyet magunknak róla alkotni szoktunk. Rendszerint sajnálkozunk fölötte, főleg azért, mert elvesztette szabadságát. A veszteség kétségkívül nagy volt, de könnyen elviselték. Miután e társadalom csupán a legutolsó és szerencsétlen küzdelmeket látta, melyek védelme vagy visszaállítása érdekében vívattak, bizvást mondhatjuk, hogy szenvedett miatta, a nélkül, hogy ismerte volna. Nem is sajnálta soha. Egészen a jelennek élt; és ép oly kevésbé bántották, mint Ovidiust azon alkalmatlan visszaemlékezések, melyek a jelenben élvezett gyönyöröket némileg mindig elkészerítik. A közügyek helyett, melyekkel nem sokat gondolt, mindig voltak kedvesebb szórakozásai. Az élet érdeke megváltozott, főcélja nem volt többé a politikai befolyás megszerzése, a pártok kormányzása, a néptömeg szenvedélyeinek fölízgatása, hanem a művelt körökben való tündöklés és azon törekvés, hogy e körök az illető egyén szellemének vagy szerelmi kalandjainak hírével foglalkodjanak. A nagyon

elfoglalt dologtalanok *in otio negotiosi* világa volt ez és azon ezer fontos semmiség, melyből a világi élet áll, nem engedett nekik időt sajnálni az elvesztett tevékeny férfiaságot. Ez azon fogalom, melyet Ovidius kortársairól alkotok magamnak, midőn műveit olvasom. Nem merném épen mondani, hogy ez boldog kor volt. A boldogság, általánosabb értelmében magában foglalja azon komolyabb gyönyört is, melyet azon érzés okoz, hogy önmagunk urai vagyunk és igazgathatjuk saját sorsunkat. A római társadalom pedig akkor egyetlen ember uralma alá hajtotta meg magát. De legalább oly kor volt, mely tökéletesen megelégedett sorsával. Kívüle egyetlen sem élvezte teljesebben a javakat, melyekkel bírt és nem gondolt kevésbé azokra, melyektől megfosztatott.

Könnyen érthető, hogy Ovidiusnak tetszett e társaság, és szeretett körében élni; senki sem volt nála alkalmasabb, hogy ott jól érezze magát. Hogy e körben mindennemű sikert vívott ki, hogy sokáig élt ép úgy, mint mások, kik korukra és rangjukra nézve hozzá hasonlók voltak, mindezt föltehetnők még akkor is, ha eltitkolta volna, pedig ellenkezően, gondja volt reá, hogy nekünk elmondja. *Amores* című könyve ifjúságának történetét foglalja magában és ugyanott elbeszélte kalandjaiból láthatjuk, hogy ez ifjúkor nagyon kicsapongó volt. Igaz, hogy később, számkivetésében minden módon iparkodott legelső műveinek rossz hatását enyhíteni. A császárhoz és barátaihoz írt levelei telvék visszavonásokkal és mentegőtödzésekkel. Szeretné velünk elhitetni, hogy erkölcsi többlet érték műveinél, és „habár műzsája ledér, élete legalább tiszta volt“. Valóban lehetséges, hogy elbeszéléseiben sok képzelt dolog és hazugság van. Versei nem fakadnak a szívből, mint Catulluséi. Elegiáiban nem találhatók föl azon önkénytelen vallomások, melyeket a szenvedély csikar ki és melyek magokban hordják az igazság hangját. Inkább a képzelem kéjenczének tartom őt, és azt hiszem, hogy kicsapongásaiban több része volt elméjének, mint lelkének. Beteges véralkata, kimerült egészsége képtelenné tette nagyobb kihágásokra. Ő maga mondja, hogy halvány volt és soha sem ivott bort. Midőn a szerelmet énekli meg, szíve mindig csak oly könnyedén van megsebezve, hogy e mellett nem feledi el költői minőségét. A művész ott van a szerető mögött és iparkodik a költészet javára minél nagyobb hasznot húzni mindabból, a mit tesz



vagy lát. Lehetséges tehát, hogy túlozta érzelmeit, szebbnek tüntette föl a valóságot, hogy méltóbbá legyen az olvasók tettségére; de bármit mondjon is, minden nem lehet a képzelem szüleménye. Corinna nem volt tisztán képzelmi lény és abban, a mit szerelméről ír, több is van költői ábrándoknál. Ezt maga is bevallja, mikor őszintén beszél. Azon perczben, midőn ifjúkorát védelmezni igyekszik, véletlenül e szókat írja: „Szívem akkor gyöngéd, a szerelem nyílai iránt érzékeny volt, és a legcsekélyebb tüztől lángra lobbant.“ E vallomást jó lesz megjegyezni. Nem csalt meg tehát bennünket az *Amores*ben, midőn szép versekbe szedve elmondta, hogy minden nőbe szerelmes volt. „Nem vagyok képes magamat kormányozni; olyan vagyok, mint a hajó, melyet a gyors hullámok magokkal ragadnak. Szívem nem szorítkozik arra, hogy bizonyos szépségeknek hódoljon, hanem száz okot is talál, valamenynyit szeretni“, és ezzel elősorolja, ép úgy mint Don Juan, mindazokat, kik neki tetszenek. Tegyük föl, hogy vallomásaiban van némi túlzás és képzelgés, alapjuk mégis valódi. Ez alapra Ovidius minden tartózkodás nélkül varrt hímet. Kalandját végig viszi egy ilyenmű érzelem rendes körülményein, csupán azért, mert öröme telik leírásukban. Fölhasználta az alkalmat leírni a féltékeny, a boldog, a megcsalt szerelmet; de ez alkalmat saját története szolgáltatta neki, és volt némi igazok azoknak, kik elegiáiban érveket kerestek ifjú korának megtámadására.

A költő, ily módon megengedvén magának a valóság megváltoztatását és szépítését, rajzait néha kissé homályossakká tévé. Így például nem tudjuk tisztán megkülönböztetni, mily világba vezet bennünket. Később látni fogjuk, hogy e bizonytalansággal kegyetlenül visszaéltek ellenében. Vajon mily nőköl álltak azon vidor társaságok, melyeket leírt? Ki volt különösen ama Corinna, legelső szerelmének tárgya? Csupán annyit tudunk róla, hogy nem ez volt valódi neve, hanem csak a költő gondolta ki, igazi nevének eltitkolására. Ha attól félt, hogy compromittálná őt, akkor nyilván jó hírnevét kellett kímélnie. Tehát nem azon nők közé tartozott, kik a zajt és a kalandokat keresik. Ezek épen óhajtottak volna \*)

---

\*) Ovidius maga beszéli, hogy volt egy nő, ki e bizonytalanságot fölhasználván, mindenütt Corinnának mondta magát.

megneveztetni, mert egy nagy költő versei divatosakká tették volna őket. Vajon valódi nagyvilági nő volt-e? Az ember hajlandó lenne elhinni arról, a mint Ovidius jelöli azt, kitől megszöktette: férje — vir suus. „Egy ily jól őrzött nő, kit egy férj, egy éber szolga és egy erős ajtó védelmezett, mennyi ellenséget kell legyőzni!” Ha úgy tetszik, azt is föltehetjük, hogy a férj elnevezés egy kevésbé tisztességeset elpálástolni van hivatva, mégis el kell ismernünk, hogy Corinna meghódítása nehéz volt, és ő nem tartozhatott azon mindenki által megközelíthető nők közé. Igaz, hogy ha bizonyos részleteket olvasunk, melyeket Ovidius közöl felőle, nagyon előzékenynek és ledér erkölcsűnek kell tartanunk, de végre is nem nagyobb mértékben mint Tibullus Deliáját és Propertius Cynthiáját, pedig tudjuk, hogy mindkettő nagyvilági nő volt, az utóbbi pedig éppen nagy tiszteletben álló nevet viselt. Azonban mindez okok daczára, inkább szeretem hinni, hogy Corinnát oda kell sorozni, a mit Horatius második osztálynak nevez, vagy mint nálunk mondják, a demi-monde körébe. Ovidius igen élesen védelmezi magát azon föltevés ellen, hogy valaha férjes nőt szeretett volna. „Nincs senki“, úgymond, „még a nép közt sincs, ki miattam kételkedhetnék gyermekeinek törvényessége felől.“ A rómaiak előtt ez volt a legnagyobb bűn. A közvélemény ép úgy elítélte, mint a törvény. Ellenkezően igen elnézők voltak a szabad nők iránt. Plautus, ki néha az erkölcsbíró szerepében tetszeleg, így írt: „Csak mások területén ne menjen keresztül az ember, semmi sem akadályozza, hogy az országúton utazzék.“ Ovidius, ki nek kicsapongó életével annyit foglalkozott a közönség, és ki maga is elismeri, hogy egész Róma beszélt róla, éppen ezért jegyzi meg egész bátorsággal, hogy rossz hírek soha sem keringtek felőle, mert hát Corinna és a hozzá hasonlók szerelme nem tartozott azok közé, melyek valakit rossz hírbe keverhetek volna.

Meg kell vallani, hogy e bizonytalanság, melyet az *Amores* olvasása alatt alig birunk szétozlatni, nem nagyon kedvező az akkori idők társadalmára nézve. Azért nehéz megkülönböztetni, melyik osztályt akarta Ovidius ecsetelni, mert az osztályok gyakran egymásba vegyültek. A ledér képek, melyeket rajzolt, csaknem egyenlően illettek valamennyire. Ő maga egyikből a másikba megy át, a nélkül, hogy meg-

jelölné, és oly könnyűséggel, mely azt bizonyítja, hogy nem nagyon voltak elkülönítve egymástól. Mindenkiről látszik beszélni különbség nélkül, midőn elmondja, hogy Rómában az emberek csak a gyönyörökre gondolnak, hogy Venus uralkodik a fia által alapított városban, hogy csak az az erényes nő, a kivel senki sem törődik, *casta est quam nemo rogavit*. Sőt elegiái közt van egy, mely minden kétséget kizár: a házashoz van intézve és az erkölcs szerencsétlenségére egyike az egész gyűjtemény legkellemesebb és legledérebb költeményeinek. E versében a túlszigorú férjeknek azt tanácsolja, hogy bizzanak jobban nejeikben, és ne szaporítsák a szükségtelen óvatossági rendszabályokat. Még az csak érthető, ha így szól hozzájuk: „Hiába őriztek minden egyebet, lelkének urai nem lehettek. Mikor minden retesz jól be van zárva, akkor a szerető már benn van a szívben.“ Vagy pedig: „Mindenekfölött azt kívánjuk, a mit megtagadnak tőlünk. Az óvatosság, melylyel magunkat őrizni iparkodunk, oda vonja a tolvajokat. Kevés ember szereti a nagyon könnyen megszerezhető gyönyöröket. Vannak nők, kik nem annyira szépségöknél fogva, mint férjök szerelme miatt tetszenek. Az ember, nem tudni minő bájakat sejt bennök; látván, hogy férjök annyira szerelmes.“ De a mi most következik, valóban meglepő: „Nem tud élni és nem ismeri Róma erkölceit, a ki haragszik azért, mert nejének szeretői vannak. Ha okos vagy, lünyd be szemeidet, simítsad le haragos arcodat, feledd el a férj szigorú jogait. Légy figyelmes azon barátok irányában, kiket nődek köszönhetsz, gondja lesz reá, hogy e részben ne szenvedj hiányt. Ekkép sok lekötelezettet szerzesz magadnak könnyű szerrel; kiváló helyed lesz az ifjúság valamennyi ünnepélyén és házad tele lesz ajándékokkal, melyek neked semmibe sem kerülnek.“ E meggondolatlan tréfákat drágán kellett megfizetnie!

Az *Ars amatoria*, melyet a költő azután írt le, és mely száműzetésének egyik oka volt, nem hagyja az olvasót oly bizonytalanságban, mint az *Amores*. Ezúttal legalább Ovidius nyíltan megmondja, kiknek számára írta könyvét. „Távozzatok innét, kik könnyű pártákat viseltek, a szemérem jelvényét, és kiket a lábakig érő hosszú ruha borít. A botránynélküli szerelmet és a megengedett gyönyöröket fogom megénekelni.“ Azon ledér erkölcsű és szabad nőkhöz fordul tehát, kik akkor

oly nagy számmal voltak és oly fontos szerepet játszottak. Róma minden időben nagy vonzerőt gyakorolt rájuk. Plautus már a púni háborúk idejében ezt írta : „Több itt a szabad nő, mint a légy, mikor meleg van.“ Még rosszabb lett ez Augustus korában, különösen azon nagy ünnepélyek következtében, melyek annyi kíváncsi embert vonzottak oda, és melyek alatt Ovidius kifejezése szerint a város és a világ egymásba olvadt : *Orbis in urbe fuit*. E nők, ha a költő szavainak hihetünk, nagyon fortélyosak és ügyesek voltak, és igen kiváló nevelést nyertek. Nem csupán tánczra, zenére s azon két nyelvre — a görögre és latinra — tanították őket, melyek az egész ismert világban az uralkodó nyelvek voltak, hanem ezenkívül arra is oktatták, hogyan kell kényesen beszélni, kellemmel mozogni, sírni és nevetni : e két utóbbi tehetséget kiváló ügyességgel tudták gyakorolni. Bírtak mindazon hibákkal, melyek az egész osztály rendes sajátságai s ezeken kívül még egyebekkel, melyek ama kornak tulajdonítandók; így például rendkívül babonások voltak. A keleti vallásoknak, melyek oly fontosakká kezdtek lenni, nem voltak náluk buzgóbb követői. Részt vettek a nagy istennő ünnepélyein, szívök mélyéből siratták Adonist, gyakran látogatták Isis templomát, sőt ott még légyottokat is adtak, szombati napon ájtatosan böjtöltek, és midőn megbetegedtek, előbb küldtek a varázslónőért, mint az orvosért. Képzeltető, hogy a hűség nem volt legkiválóbb sajátságuk. Ovidius, ki nem bízik a nők erényességében, azt tartja, hogy egyik sem bír állhatatosan ellentállni és meghódításuk csak a türelem kérdése. „Hitesd el magaddal“, úgymond, „hogy győznöd kell, és győzni fogsz.“ Azt állítja, hogy még Penelope is puhulni kezdett, és férje épen jókor érkezett. Igaz, hogy erénye húsz évig rendíthetetlen maradt, s ez nagyon szép példa, melyet bizonyára nem fognak utánozni azok, kikhez az *Ars amatoria* intézve van. Szükséges-e megjegyeznünk, hogy nagyon pénzsóvárak voltak? A költő nagyon keserűen panaszkodik, hogy oly kevés érzékek van a szép versek iránt. Még Homért is kilöknék, ha nem tudna nekik egyebet adni az *Ilias*nál. „Valóban az aranykorban élünk“ úgymond Ovidius vidáman; „aranyért meg lehet venni a méltóságokat és a szerelmet.“ Csakugyan sok aranyra volt szüksége e könnyelmű világnak, hogy ennyi költséges személyt kielégíthessen és megvásárolhassa azon szép szövete-

ket, „melyeknek pompás színei a tavasz virágaihoz hasonlítottak“, vagy azon gazdag és mesterséges hajéktárgyakat, melyeket a Hercules Musagetes temploma mellett árultak, és hogy magára vonhassa a közfigyelmet és elhomályosíthassa vetélytársnőit esténként a Forumon, vagy Octavia és Pompejus porticusai alatt, vagy midőn egész Róma összesereglik Diana ünnepélyén a Némi tó partján, vagy végre, midőn augusztus hónapban a víg társaságok föl s alá sétálnak Baiae partjain, a bűnök e gyűllhelyén, mint Seneca nevezé.

Ily nők számára írta Ovidius költeményét. A mi pedig a férfiakat illeti, ezek különösen azok az elegans római ifjak voltak, kik nagyon szeretik a mulatságokat, noha nincs egészen módjokban élvezeteiket megfizetni. „A szegényeknek énekelek“, úgymond a költő, „magam is szegény voltam szerelmes koromban.“ A gazdagoknak biztos módjok van tetszeni. Az *Ars amatoria* reájok nézve nagyon egyszerű, csupán azon művészetet kell megtanulniok, hogy meg ne csalhassák őket, a mi nem tartozik a legkönnyebb dolgok közé. A többi kénytelen a hiányzó gazdagságot ügyességgel pótolni. Ovidius csodálatos fortélyokra tanítja őket. Ha semmit sem adhatnak, legalább ígérniök kell. „Az ígéretek semmibe sem kerülnek s a legszegényebb is bővelkedhetik bennök. Hitesd el, hogy mindig azon ponton vagy, hogy oda adj olyasmit, a mit soha sem jut eszedbe oda adni. Így csalatja meg magát mindig egy terméketlen föld birtokosa, a jövő termés reménye által; így vesz folytonosan a játékos azon hiszemben, hogy elvesztett pénzét visszanyeri: a szerencse csalfa reménye visszaviszi a játékhoz pénzsóvár kezeit. A földolog egyszer czélt érni minden költség nélkül, ez esetben újabb kegyekben is fognak részesíteni, nehogy a korábbiak gyümölcsét elveszítsék.“ A gazdag ajándékokat legelőnyösebben pótolhatja a szolgálatkészség, de ennek aztán föltétlennek kell lennie. Ovidius valóságos csodaszerű türelmet és hódolatot követel. Teljesíteni kell a szeretett nő minden kívánságát, engedelmeskedni parancsainak, védelmezni nézeteit, nevetni, mihelyt mosolyog, sírni mikor sir, veszteni mikor veled játszik, széket nyújtani neki, mihelyt le akar ülni, „leoldani a sarúkat piczi lábairól“, sőt a tükröt tartani, mikor öltözik. Ha e földadatot visszataszítónak tartod, bátorítsd azon gondolat, hogy Hercules is megtette előtted. De ez még semmi, a költő még töb-



bet kíván. Miután szeszélyeit eltűrted, szemet kell hűnynod hűtlenségei előtt. Meg kell tanulnod elszívni vetélytársadat. Ez nagy áldozat. Ovidius előrelátja, hogy nagy önmegtagadásba fog kerülni, sőt megvallja, hogy ő soha sem volt képes erre elszánni magát. Töredelmesen bevádolja magát e tökéletlensége miatt és reméli, hogy sikerül tanítványait kigyógyítani belőle. A férjeknek, szorosan véve, joguk van haragudni, de azon világban, melyről ő beszél, a hol csak a szeszély fűzi a viszonyokat, az efféle harag nevetséges, és Ovidius megragadja az alkalmat újra hangsúlyozni, hogy tanításai nem vonatkoznak a házásokra. „Még egyszer kijelentem, hogy itt csupán azon szerelemről van szó, melyet a törvény megenged. Játszi muzsám őrizkedik tréfálni a tisztességes nőkkel.“

Ez elővigyázat daczára az *Ars amatoria* többet ártott neki, mint az *Amores*. Mindaddig míg csak szerelmi kalandjait meselte el, szabadon hagyták beszélni. Tibullus és Propertius, kiknek műveik mindenki kezén forogtak, már hozzászoktatta a közönséget az efféle vallomásokhoz; de mindenestre komolyabb dolog volt, midőn hidegen és megfontolva tanításokba foglalta saját tetteit, megírta könnyelmű életének elméletét, es arra másokat is oktatni iparkodott. Ovidius maga mondja, hogy hevesen megtámadták. Igyekezett is lefegyverezni ellenségeit saját könyvének némi megeczáfolásával, és közrebocsátá azon művét, melyet *Remedia amoris*nak nevezett. Szerencsétlenségére az erényesség nem sikerült neki. A *Remedia amoris* únalmas könyv, mely nem tehette jóvá az *Ars amoris* által okozott bajt és nem elégített ki senkit.

Nem csupán néhány mogorva és szigorú ember volt ingerült ellene, hanem egy egész párt, mely mindig hatalmas volt Rómában: a régi erkölcsök és szokások híveinek pártja. És e pártnak volt is oka reá haragudni, mert viseletével nem kevésbé sértette meg, mint irataival. Születésénél fogva közhivatalok viselésére volt rendeltetve és kezdetben erre hajlandónak is látszott. Becsülettel töltötte be azon állásokat, melyekre a jó családból származott ifjakat eleinte kinevezni szokták, de buzgalma csakhamar kihűlt. Azon pillanatban, midőn a senatusba vezető út nyitva állt előtte, becsvágya egyszerre elhagyta és egyszerre visszavonult a magánéletbe. Ő is lehetett volna praetorrá vagy consullá, mint bárki más, de csupán költő akart lenni. Ma nem nagyon botránkozunk

meg az ilyesmi miatt, hanem akkoriban a régi hagyományokhoz ragaszkodók azt tartották, hogy a közszolgálatoktól visszavonulni annyi, mint elárulni a hazát. Ily árulások már nem ritkán történtek azon korban, midőn a politikai élet oly csekély vonzerővel bírt, csakhogy azok, a kik elkövetni bátorkodtak, őrizkedtek vele dicsekedni. Ovidius ellenben, midőn e miatt megtámadták, kevélyen válaszolt: „Miért vádoltok azzal, hogy semmittevéssel töltöm életemet és miért neveztek restnek, holott verseket írok? Miért haragusztok reám a miatt, hogy korom erőteljében nem barangolok a poros mezőkön, elhanyagolom a törvények tanulmányát és szószátyárkodását s nem akarom hangomat megszeptségteleníteni a Forum únalmas vitáiban? A munka, mit tőlem követeltek, azok közé tartozik, melyeket a halál elvisz magával, én ellenben halhatatlan dicsőségre törekszem. Azt akarom, hogy nevemet örökké és az egész világon emlegessék.“ E büszke válasz nem volt alkalmas ellenségeit lecsillapítani, de még ingerültebbekké lettek, midőn a szerelmeseket tréfásan a katonákhoz hasonlította (militat omnis amans), azt követelte, hogy szerelmi viszonyai hadjáratok gyanánt számíttassanak be, és kijelentette, hogy minden katonai hőstettnél többre becsüli Corinna meghódítását. „Övezzétek körül fejemet, diadal babérai, győztes vagyok, Corinna karjaim közt van. Nem csupán némely szerény falat, vagy keskeny árkokkal körülsánczolt erősséget döntöttem halomra, hanem egy nő az, kinek urává lettem!“

Mi mosolygunk e tréfán, de akkor sokan megbotránkoztak rajta, vagy úgy tettek, mintha megbotránkoztak volna. A múlt idők magasztalói, az erkölcsoktatók, kikben Róma mindig bővelkedett, nagy haragot szinlettek. Könnyű volt nekik hangzatos intelmeket írni azon veszélyekről, melyekkel Ovidius könyvei fenyegették az erényt. Midőn védelmezni iparkodott magát, főlemlítvén, hogy kik számára írta az *Amorest* és főleg az *Ars amatoriát*, nem ok nélkül válaszolhattak neki ez ellenvetéssel: vajon bizonyosan tudja-e, hogy könyvei soha sem kerültek mások kezeibe? Vajon ő, ki oly finoman írta le a tiltott gyümölcs vonzerejét, nem tudná-e, mily gyönyörűséget szerez oly dolgok tudata, melyeket nem akarnak tudomásunkra juttatni? E sorokat írni egy könyv elére: „Távozzatok innét, kik könnyű pártákat viseltek, a

szemérem jelvényét“ — nem biztos mód-e ez, vágyat ébreszteni némelyekben a közeledésre? És ha a kísértés erőt vesz rajtok, ha titokban elolvassák e kellemes verseket, melyek nem számukra készültek, vajon nem fognak-e azokban oly oktatásokat találni, melyeket fölhasználhatnak? A férjet megcsalni és a szeretőt megcsalni nagyon hasonló módon szokták, és ha valaki a tanító ügyességénél fogva jól megtanulja e veszélyes mesterséget, nehezen lesz képes ellentállni a vágyának, hogy azt gyakorlatilag is megkísértse. Ovidius jól tudta, hogy művét mindenki olvasni fogja, „hogy az ifjú leány, ki pirulva nézi annak alakját, a kit szeret, és az ifjú, kinek szíve egy ismeretlen érzéstől hevül, verseit olvasva, meg fogja ismerni azon érzelmeket, melyek keblét hevítik“, és nem is látszott e miatt haragudni, mikor őszintén beszélt. Tudta, hogy a szenvedélyes képek, melyekkel költeményei telvék, sok olvasójának lelkét föl fogják izgatni. „A mi szerelmünk“, így szólt Corinnához, „sok szerelmet szült.“ Ellenségei nem akartak egyebet. Nem mondtak tehát merőben valótlán dolgot, midőn műveit veszélyeseknek nyilvánították, de nagyon messze mentek, midőn azzal vádolták, hogy megrontotta kortársait. Versei nem gyakoroltak ily nagy befolyást. Ovidius joggal felelte nekik, hogy ő nem annyira vezette, mint inkább követte korát, hogy az egész társadalom tele volt ehhez hasonló veszélyekkel, és hogy az, a ki el akar veszni, mindenütt talál reá alkalmat; elég volt reámutatnia azon sétányokra, hol annyi megvásárolható szépség pompázott, a circusokra, hol minden nem és minden rang összevegyült; a színházakra, hol akkor, ép úgy, mint most, a férfiek szerencsétlenül jártak és kigúnyoltattak, a szeretők pedig bizton számolhattak kedveseik kegyeire és a közönség tapsaira; — a templomokra, hol a legnagyobb művészek által ábrázolva láthatók voltak az Istenek szerelmi kalandjai, mely látvány a hívekben vágyat ébreszthetett e példák követésére. Igazságos dolog volt-e ennyi veszély közepett túlságosan fölajdúltni azon káros befolyás miatt, melyet néhány ledér vers gyakorolhatott. És vajon magok, ez annyira kárhoztatott versek, annyira bűnösök voltak-e, mint ama gyalázatos színjátékok, melyeket a hatóság engedélye mellett adtak elő, vagy mint ama sikamlós regények, melyeket szabadon árultak mindenütt, és az állam

könyvtáraiból kikölesönöztek az olvasóknak? \*) — Mindez érvek igen alaposak voltak; de nem akarták meghallgatni. A társadalom mindig szükségét érzi annak, hogy a felelősséget saját hibáiért valakire hárítsa. Minél inkább érzi a lelkiismeret furdalásait, annál hajlandóbb egy bűnöst keresni, ki helyette bűnhődjek és midőn azt szigorúan megfenyítette, megbocsát önmagának és dicsekszik saját ártatlanságával.

## II.

Ovidius közel negyven éves volt, midőn az *Ars amatoriát* írta. Nagy ideje volt, hogy műzsája és életmódja komolyabbá legyen. Az ifjú korból az érett korba átmenni, mindig nehéz válságot képez azoknál, kik nagyon szerették a világot és örömeit. E változás annál kínosabb, minél hirtelenebb. A költő szép kifejezése szerint, az évek zajtalanul jönnek, tacitis senescimus annis, és az ember csak akkor veszi észre, hogy öregszik, mikor már öreg. Akkor nagyon késő megváltoztatni magaviseletét és lemondani kedvenz hajlamairól. Kedvetlenül válik meg tőlük, vagy éppen megkísérli továbbra is megtartani. Azoknak, kik az ifjúságban nagyon elkéstek, az a büntetésök, hogy nem tudnak megöregedni.

Ovidius legalább megkísérlé kibékülni korával. Az *Ars amatoria* után megváltoztatta hangját és komolyabb műveket akart írni. Nem ekkor kísérlé meg először. Ifjúkorában elcsábítá Homér dicsősége. Maga beszéli, hogy egy epikus költeményhez fogott az Istenek és az óriások harczáról; a tárgy nagyszerűsége elragadta és föllelkesítette. Szerencsétlenségre Corinna megharagudott; egyedül akarta bírni kedvesét, még az Istenekkel sem volt hajlandó megosztani. „Mínthogy nem beszéltem egyébről viharból és mennyköveknél, melyeket Jupiter szórt, midőn az eget védelmezé, szeretőm elűzött magától, erre én is csakhamar hazaküldtem Jupitert mennyköveivel együtt.“ Midőn Corinna uralma elmúlt, természetesen Ovidius is visszatért e mythologiai költeményekhez,

---

\*) Itt csak azon érveket foglaltam egybe, melyekkel Ovidius védelmezi az *Ars amorem*-et, Augustus császárhoz intézett elegiájában a *Tristia* második könyvében.

melyek iránt mindig határozott előszeretetet érzett. Azonban megtérése nem volt oly teljes, mint ő maga hitte: tárgyát megváltoztatta, de nem egyszersmind módszerét is, sőt mondhatjuk-e jogosan, hogy megváltoztatta tárgyát? Midőn a *Fasti* negyedik könyvében oly szomorúan búcsúzott el Venustól, és bocsánatot kért tőle azért, hogy őt elhagyja, Venus bizvást megnyugtathatta volna, mert nem szűnt meg hű maradni hozzá. Bármilyen fogjon is, régi szokásai uralkodnak rajta, ő mindig „a könnyű szerelem dalnoka“ marad. Csupán azért vezet bennünket az Olympusra, hogy lakóinak botrányos történetét elbeszélhesse. Nagyon középszerűen sikerülnek komolyabb irányú kísérletei, hasonlít a jó Sylvanushoz, e szerelmes Istenhez, kiről azt mondja, hogy mindig valamivel fiatalabb volt koránál.

Ugyanakkor, midőn megkísérlé jelentékenyebb műveket írni, életét is más módon rendezte be. Nem lett ugyan becsüvagyóbbá; sokkal jobban ismerte önmagát, hogysem politikai állás után áhítozott volna, de minél inkább kénytelen volt lemondani az örömeiről, annál inkább nagyobb mértékben vágyott a tiszteletre. Ifjúkorában főleg a költőkkel és írókkal társalgott, öregebb korában az előkelő egyéniségekhez közeledett, sőt a Mons Palatinusra is eljárt. A látszólagos változás itt is nagyobb volt a valóságosnál. E társadalomban körülbelül ugyanazon helyet foglalta el, mint amabban. Ha száműzetésének okait tanulmányozzuk, tisztán láthatjuk, hogy e nagy urak előtt is csak az *Amores* és az *Ars amatoria* költője maradt. Főleg szórakozásaikban vett részt és nem annyira barátjok volt, kit becsültek, mint czimborájok és ledér kalandjaiknak meghittje. Később keserűen megbánta e fényes ismeretségeket, melyek vesztét elősegíték. „Higyétek el“, így ír a scythák országából, „ismeretlenül élni annyi, mint boldogan élni“, de másképp beszélt, mikor még Rómában volt. Irodalmi dicsőségénél fogva bejutott oly körökbe, melyek különben előkelő származása daczára sem nyitak volna meg előtte. A leghízelgőbb előzékenység mellett oly csábokat talált itt, melyek veleszületett elegans ízlésénél fogva ellenállhatatlanok voltak reá nézve. Midőn e főrangú nagy urak üres óráikban néhány verset méltóztattak faragni, boldogoknak érezték magokat, ha azokat előtte fölolvashatták és viszonzásul hálával fogadták azon verseket, melyeket a költő írt tiszteletükre.



Azok sorában, kikhez elegiáit intézte, ott találjuk Messalát, Graecinust, Pompejust, Cottát, Fabius Maximust, szóval a császárság legjobb hangzású neveit.

E szép ismeretségekkel nem érte be. Mint Horatius és Virgilius hírnevének örököse, azon bizalmi helyet is szeretne volna elnyerni, melyet ezek a császár körében elfoglaltak, és az egész világ azt hitte, hogy e hely csakugyan az ő számára van föntartva. Augustus a korabeli irodalom pártfogójának szerepét játszotta és beleillett politikájának keretébe, hogy magához csatolja mindazokat, kik hatást gyakorolhattak a közvéleményre. E czímen természetes volt, hogy magához óhajtsa fűzni azon költőt is, kinek verseit egész Róma énekelte. Azonban, úgy látszik, a költő soha sem közeledhetett hozzá. Ha Augustus bármily módon kitünteti vala Ovidiust, ez bizonyára nem mulasztja el tudomásunkra juttatni e körülményt, de sehol sem tesz róla említést. Nehéznek látszik megmagyarázni az irodalomkedvelő fejedelem e rendszeres idegenkedését a nagy költő iránt. Keressük tehát e tünetny okait.

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy nem a költőn múlt, ha a költő és a fejedelem közti érintkezés soha sem vált meg-hittebbé. Ovidius minden képzelhető előzékenységre készen volt és semmit sem mulasztott el, a mi által a császári kegyet elnyerheté. El kell azonban ismernünk, hogy legelső művei tartózkodóbbak voltak és kevesebb hízelgést tartalmaznak a későbbieknél. Az *Amores*ben alig fordul elő Augustus neve kétszer vagy háromszor: e könyvét azon korban írta, midőn az ember inkább Corinnának akar tetszeni, mint a császárnak. Sőt a merészség oly jelét találjuk benne, mely nagyon meglepőnek látszik ily félenk embernél. Gallusról, Augustus egyik áldozatáról beszél. Már magában véve is vakmerőség volt kiejteni e nevet, mely a császárt oly kellemetlenül érinté, hogy a *Georgic*ból kitöröltette. Sőt tovább is ment, és azt állítá, hogy Gallus nem volt bűnös, hanem hamisan vádolták. Ennyi bátorság szinte megzavarja azt, a ki Ovidiust ismeri, de e függetlensége nem soká tartotta fönn magát. Az *Ars amatori*ában már megváltozik a hang, és ezen túl észrevehető nála a törekvés, a császárság hivatalos költőjévé lenni. Ez volt azon percz, midőn Cajus, Agrippa és az Augustus által örökbe fogadott Julia fia elindult azon keleti hadjáratba, mely-

ből többé nem tért vissza. A költő mindenféle győzelmeket és diadalmas visszatérést jósol neki. Alázatosan kéri Marsot, a rómaiak atyját, és Caesart, az ifjú hadvezér atyját, hogy részesítsék őt isteni pártfogásukban, „mert a kettő közül az egyik máris Isten, a másik pedig később lesz Istenné.“ Ez volt a *Metamorphoseon*ban és a *Fastiban* olvasható hatástalan hízelgések előjátéka.

Néhány szót kell mondanunk e hízelgésekről, melyek annyira kellemetlen benyomást gyakorolnak, ha Ovidius utolsó műveit olvassuk. Az egyetlen mentség, melyet védelmökre fölhozhatunk, abból áll, hogy csupán mások példáját követte. Korának minden írója úgy beszél, mint ő. Bizonyára fölfoghatjuk, hogy nagyon meglepték őket az események, melyek szemeik láttára történtek, mint például a közbéke erőteljes föntartása, azon éber gondoskodás, hogy a birodalom határai minden oldalról tiszteletben tartassanak, a barbar és ismeretlen népek meghódolása a császárság hatalma előtt. Végre is nagyszabású korszak volt ez, és az igazságos és nagylelkű szellemek, kik nem abba helyezik dicsőségüket, hogy mindig elégedetleneknek látszassanak, és „a közboldogság fölött szomorkodjanak“ — elég okot találhattak a magasztalásra, de miért voltak e magasztalások mindig szolgálaiak? \*) honnét származnak e túlzások, melyek még a valóságot is a hazugság színével ruházzák föl? és mikép történt, hogy Augustust sem magasztalták máskép, mint Nerót vagy Domitianust. Némelyek az egész hibát Augustusra akarnák hárítani, én azt hiszem, hogy túlnyomó része korának róható föl. Nyilván sok aljasság létezett a társadalomban, mely oly ragyogónak tűnik föl előttünk; készen volt a kényuralomra, mihelyt ez megjelent, — a mit leginkább az bizonyít, hogy jól fogadta és sajátyszerűen rövid idő alatt bele nyugodott. Néhány hónappal Philippi után, midőn Octavianus katonái Italiát pusztították, Virgilius, ki valamely kegyében részesült, így kiáltott föl: „Igen, ő valódi Isten, és a bárány vére gyakran fog folyni oltárain.“ Nagyon korai apotheosis ez, a száműzetések utáni legelső napon. Bátran állíthatjuk

---

\*) Kivételt tesznek Horátius szép versei Augustushoz intézett levelében. E rabszolga gyermeke legjobban meg tudta őrizni méltóságát hízelgései közt.

tehát, hogy a császárság már Augustus előtt készen volt a szellemekben. Mindjárt a legelső időktől kezdve ép oly hévvel ajánlották föl neki a hatalmat, a mily hajlandó ő volt annak elfogadására. Később a senatus mindig több méltóságot ruházott reá, mint mennyit elfogadni akart, és egy ízben a nép is föllázadt, kényszerítendő őt, hogy dictátorrá legyen. Viseljen mindenki a felelősségből annyit, a mennyi megilleti; nem a császárság teremte a társadalmat, hanem inkább megfordítva. Augustus korántsem volt a jellemek ez elgyöngülésének okozója, sőt végre maga is megijedt tőle. Elérkezett azon idő, midőn ez általános gyávaság, e megfélemlkezés minden méltóságérzetről, ez önföladás, mely hatalmát mindinkább megszilárdítja, félelmet ébresztett benne. Bizonyára nem szerette a nagyravágyókat, de belátta, hogy a császárság verve van, ha mindenki vonakodik közhívatalt viselni és szigorú intézkedéseket tett e baj megakadályozására. Kétségkívül kellemes volt reá nézve, ha a nép mulatni szeretett: az absolut hatalom mindig nyer ez által; de végre észrevette, hogy oly ország, melynek legfőbb gondja a multság, nem szülhet többé valódi polgárokat, se katonákat. Varus legyőzetése után, midőn megkísérlé új hadsereget kiállítani, senki sem akart elmenni, a veteránokat és a fölszabadultakat kellett tehát besorozni. Annyi igaz, hogy Augustus nem adta vissza a társadalomnak az elvesztett erélyt, csupán jelentéktelen és csekély hatású orvosszerekkel akarta gyógyítani. Az egyetlen sikeres mód a gyógyulásra az lett volna, hogy visszaadja öngazgatási jogát, de éppen ez volt az egyetlen mód, melyet nem alkalmazhatott. Újjáalkotási kísérletei tehát eredménytelenek maradtak, sőt éppen azért, mert szelíden bánt népével, kevesebbet használt neki, mint az utána következett gonosz fejedelmek. A kegyetlen kényuralom néha többet ér az emberies és mérsékelt kényuralomnál. A jóllét elpuhítja a lelkeket, a szenvedés megedzi, és mindent egybevéve elmondhatjuk, hogy a jellemek megedzése tekintetében Tiberius és Nero többet tett Augustusnál.

Augustus tehát nem volt egészen megelégedve korával, bár joggal dicsérhette. Ez volt első oka Ovidius iránti elégedetlenségének is, ki szünet nélkül a jelent magasztalta. Még messzebb eltávozott tőle azon mód által, melylyel meggyógyíthatni hitte. Augustus ezen elkoresosult században az

antik erények szeretetét akarta föléleszteni. Hatalmára nézve talán némi veszélylyel járt a múltak nagy emlékeire való sürű emlékeztetés; de azt hitte, hogy még veszélyesebb volna, ha végkép kivesznének. E tekintetben politikája teljesen megváltozott néhány év alatt. Azon kezdte, hogy kiűzte az országból Nursium lakóit azért, mert a modenai harczosok sírjára azt írták föl, hogy a szabadságért hulltak el; és azon végezte, hogy forumának portikusai alatt fölállíttatá a köztársaság hőseinek szobrait és megdicsérte a milanóiakat, Brutus szobrainak megőrzéseért. Midőn a senatushoz és a néphez beszélt, mindig az ősök példáit hordá ajkain. Az emberekben a nősülés és a takarékoság iránti hajlamot fölébresztendő, nyilvánosan fölolvastatta Metellus beszédét a fajszaporítás szükségéről (*de prole agenda*), és Rutiliusét az építkezéseknél szem előtt tartandó mértékről (*de modo aedificiorum*). El akarta hitetni, hogy vele a köztársaság ismét a törvényesség terére lépett, melyről Caesar óta letért, és hogy a dolgok régi rendje újra kezdődik. Nyíltan vallotta magát a múltak törvényes örökösének és folytatójának. Sajátszerű állítás volt ez, és az ember jogosan kérdezheti, hogyan fogadták el készpénz gyanánt oly emberek, kik Pharsalát még nem feledték el és Philippit látták. De a történelem bizonyítja, hogy nagyon hiszékenyek és előzékenyek voltak. Augustus elég bátorsággal bírt megtagadni, és elég ügyes volt elfeledtetni uralmának első éveit: s ez volt kétségkívül legnagyobb győzelme. Engedte, hogy környezete megátkozza mindazon merényeket, melyeknek hatalmát köszönheté. Kedvencz költője, Virgilius, a Tartarusba száműzte azokat, „kik részt vettek e polgárháborúban és harczoltak azért, hogy urat adjanak hazájoknak.“ Újra nagy tisztelettel kezdtek beszélni a pharsalai legyőzöttről, sőt Propertius azt merte sejtetni, hogy az actiumi ütközet Pompejus halálának megboszulása volt. Augustus engedte magasztalni a régi időköt, s ez által kortársait vissza akarta vezetni a régi erkölcsökhöz. E módot jónak tartá arra, hogy a lelek több erélyt nyerjen és a családi élet rendesebbé és szabályosabbá legyen. Ekkép a két százados elkorcsosulás és ötven évi polgárháborúk által elsatnyított társadalomban helyre állítani igyekezett az egyszerűség szeretetét, a vallás tiszteletét, a családhoz való ragaszkodást, szóval mindazon erényeket, melyek a jelent és a jövőt biztosítják.

Szerencsétlenségre az erényt nem lehet rendeletek által csepegtetni az emberekbe, és közigazgatási rendszabályok még nem tesznek becsületessé egy népet. Ezenkívül sem az, a ki a társadalom javítását választá hivatásául, sem azok nagy része, kik e művében segítségére voltak, nem szereztek meg kifogástalan élet által azon jogot, hogy másokat oktassanak: lehetetlen volt elfeledni, hogy Augustus fiatalkora korántsem sejteté benne az erkölcsök reformátorát, és méltán mosolyogtak azok, kik Propertiustól és Horatiustól a takarékoság, mértékletesség, ájtatosság, szóval az aranykorbeli erények magasztalását hallották. Maga Ovidius is, ki mindig kész volt a császár kegyeit vadászni, szívesen ajánlkozott e hivatalos erkölcs hirdetők sorába lépni, és egy költemény írásához fogott, a római vallás főünnepeiről. Igaz, hogy őt magát is meglepte tehetségének ezen új irányú alkalmazása. A *Fasti* második könyvének kezdetén fölemlíti, hogy előbb énekelt a szerelemről, mint az Istenekről, és naivul megjegyzi: „Ki hitte volna, hogy ezen az úton ide fogok jutni?“ Augustus e vállalkozásában tehát sok volt az álszenteskedés és a hazugság; \*) de mégis egy pillanatra azt hitték, hogy sikerülni fog, mint a többi. A császár eddig oly szerencsés volt, annyira bíztak lángeszében és szerencséjében, hogy terveinek megghiúsulása lehetetlennek látszott. Horatius előre ünnepelevén úgy erkölcsi reformjainak, mint katonai rendszabályainak sikerét, így írt: „A házasságtörés többé nem szennyezi be családainkat, az erkölcsök és a törvények diadalmaskodtak a tisztátalan bűn fölött. Az anyáknak szerencsét kívánnak, hogy gyermekeik férjeikhez hasonlítsanak. Ki íjmedhetne meg a parthusoktól, ki félhetne a jeges scytháktól vagy Germania vad szülötteitől, míg Caesar velünk van?“ E versek eléggé bebizonyítják, hogy a költők nem egyúttal jósök is: nagy szerencsétlenségek és nagy botrányok nemsokára meghazudtolták a Horatius által ábrázolt ragyogó képet, és megmutatták, hogy se a bűnök, se a barbarok nem voltak legyőzve. Nehány év múlva Varus elveszté legióit Germaniában, és a császár még saját palotájában is talált házasságtörőket, kiket büntetnie kellett.

---

\*) Dio Cassius szerint nagy föltűnést okozott, hogy nőtlen volt mindkét consul, a kik a nőtlenek irányában oly szigorú *Papia-Poppea* törvényt kihirdették.



Julia leányának rendetlen életmódja végtelen fájdalomokat okozott Augustusnak. Nagy gonddal nevelte őt, Julia úgy tudott fonni, mint egy régi kori római nő és a császár csupán csak oly öltözetet viselt, melyet neje és leánya szőtt; de mindez nem volt képes Lucretiát formálni Juliából, Suetonius és Seneca leírja mi lett belőle. Daczára ez alig megczáfолható tanúvallomásoknak, Wieland egy szellemes és szenvedélyes iratában \*) megkísérté őt védelmezni. Főlemlíti, hogy szellemes, szelíd és jó szívű nő volt, kit a nép bálványozott. Művészien csoportosítja mindazon okokat, melyek hibáit megmagyarázni és enyhíteni képesek. Kétségtelen, hogy nincs híjával az efféle mentségeknek. Julia egy földel alatt élt ügyes és elkeseredett ellenségével, Livia mostoha anyjával, ki a helyett, hogy önmaga ellen védelmezte volna, mindent elkövetett vesztére azért, hogy ne legyen több vetélytársa Augustus szívében. Egymásután nőül adták a császár mind-egyik utód-jelöltjéhez. Megkérdetetés nélkül és oly gyorsan adták egyik kézről a másikra, hogy alig tudta megkülönböztetni férjeit kedveseitől. Furcsa mód egy ifjú nőt a házasság tiszteletéhez szoktatni és a szeméremre tanítani. A két utolsó, kihez nőül adták, már nős volt; kényszeríték tehát őket elválni nejeiktől, hogy neki helyet csináljanak. Szomorú végezete úgy hozta tehát magával, hogy midőn új házába belépett, onnét egy szeretett nőt kelljen kiűznie, kit nem szívesen áldoztak föl kedvéért. Új férje siratta annak emlékét, kit neki kellett helyettesíteni. Ebből származott kétségkívül a kölcsönös hidegség és idegenkedés. Jól érezte, hogy csak azért fogadták el őt, mert a császárság volt hozományja s ennél fogva ő is hajlandó volt másutt keresni oly viszonyokat, melyekben a szívnek is jutott némi szerep. E viszonyokat könnyen föltalálta azon elegáns és romlott fiatalság körében, melyet szeretett maga körül látni, szeretőinek névsora igen hosszú volt. Föltaláljuk benne néhány ékes szóló görög ifju mellett egy Gracchus, egy Scipio, egy Appius Claudius nevét megannyi nagy hangzású köztársasági nevet, melyeknek tulajdonosai a női öltözőszobák hőseivé lettek. De mindenekelőtt kell emlitenünk Julius Antoniust, az egykori triumvir fiai közül az egyetlen, kit életben hagytak és ki a Mons Palati-

---

\*) *Göttergespräche* II.

nuson családja gyilkosának házában és kegyeiből élt, Cicero műveit olvasgatta, szórakozásból mythologiai költeményeket írt, sőt néha talán atyjára is gondolt, ki majdnem a világ urává lett és testvéreire, kiket Augustus gyáván meggyilkoltatott. Hogyan jutott hozzá Augustus leánya, hogy Antonius fiát szeresse? Mily különös véletlen hozta egymás közelébe e két szívet, melyeket annyi borzasztó emlék választott el egymástól? Mindezt nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy örömiük telt a közvéleménnyel való daczolásban, köztudomású dolog, hogy azon korszakban, midőn az erény hivatalból volt elrendelve, arczátlanságuk hihetetlen fokra emelkedett, a Forumot és a szószéket tették orgiáik színhelyévé, mintha kifáradt romlottságuknak szüksége lett volna újabb életet és erőt meríteni a veszély izgalmaiból.

„Augustus“ úgymond Wieland, „szerette leányát annyira, mint általában képes volt szeretni, vagyis inkább önmagát szerette benne.“ Ily nemű vonzalom nem volt elég ahhoz, hogy őt elnézővé tegye. Haragja borzasztó erőszakossággal tört ki. A senatust, sőt az egész világot beavatta szerencsétlenségének titkába. Résztint megölette, résztint száműzte Julia czinkosait, sőt még őt magát is száműzte egy szigetre, melyhez engedelme nélkül senki sem közelíthetett. A nép hasztalan kért számára kegyelmet több ízben, a császár hajthatatlan volt és még végrendeletében is utolsó átkával sujtotta. E túlzott harag nem lenne érthető, ha az ember azt hinné, hogy egyedül az erény iránti érdeklődése idézte elő; egyéb okai is voltak az elkeseredésre ellene. Nem annyira az erköcsiségen ejtett gyalázatot, mint politikájának meghazudtolását büntette leányában. Mily keserű bánat, mily elviselhetetlen szégyen volt reá nézve, legyőzöttnek érezni magát e harcban, melyet korának erkölcei ellen vívott; látni, hogy családjának egyik tagja deríti föl így a világ előtt törekvéseinek sikertelenségét; kényszerítve lenni annak nyilvános beismerésére, hogy költői és hízegő udvaronczaí nagyon is korán énekelték meg diadalát! E kegyetlen csalódás szíven találta a győzelmekhez szokott császárt. És ez tette őt kéréllhetlenné. Az atya talán megbocsátott volna, a fejedelem volt az, a ki megbosszúlta magát.

Augustus jól tudta, hogy azokon kívül, kiket megbüntetett, még más czinkosai is voltak Juliának, tudniillik

azon elegans ifjak, kik a porticusokat és a színházakat látogatták, azon világfiak, kiknél Tacitus szerint a romlottság volt a legfinomabb divat: *corrumpere et corrumpi saeculum vocant*, azon egész elpusztult társadalom, melynek tetszetős maximái egész a Mons Palatinusig hatoltak. Mennyire bánt-hatá Augustust, hogy mindezeket nem volt képes legyőzni, mert hiszen e példa által bebizonyították, hogy erősebbek voltak mint ő! Minthogy nem kaphatott tetten mindenkit, és a társadalom, kiterjedésénél fogva szükségképen megmenekült bosszújától, természetesen leginkább volt ingerült azok ellen, kik azt kiválóan képviselték, és kikben a társadalom mintegy önmagára ismert. E czímen Ovidius különösen magára vonta haragját. Ha a császár óhajtott egy büntetésre méltó vétkest találni, kire valamennyinek hibáját háríthatta, haragjának okvetetlenül mindenekelőtt azt kellett sújtani, ki annyszor dicsőíté korának erkölceit. Ki tudja, nem képződött-e e percztől fogva bizonyos titkos összeköttetés lelkében, családi szerencsétlenségei és a költő versei közt. Egy végzetes véletlennél fogva az *Ars amatoria* épen Julia száműzetésének évében jelent meg. Egyszerű véletlen volt ez csupán; Ovidius tanításai legcsekélyebb befolyást sem gyakoroltak az ifjú nő magaviseletére, ki a költő tanításait már sokkal előbb gyakorolta mintsem azok megirattak; de érthető, hogy a körülmények e találkozása meglepte Augustust. A mű nagy sikere mintegy meggyalázni látszott az atya fájdalmát, a fejedelem pedig valódi közveszélynek tekinté. Meg vagyok győződve, hogy nem is feledte el soha, de eltitkolá elégületlenségét. Az *Ars amatoria* kezdetben nem volt üldözés tárgya. Midőn a császár elnöklete alatt a census megállapíttatott Ovidiusnál, meghagyták lovagi gyűrűjét és valószínű, hogy bár ingerült volt művei ellen és titokban őt vádoló kortársai hibáinak nagy részével, megelégette volna a költő távoltageését személyétől, ha nem jön közbe egy újabb esemény, mely fölébreszté lelkében a régi szemrehányásokat és mintegy fölingerlé a büntetésre.

Végre eljutottunk tehát azon eseményhez, mely kitörésre készíté Augustus haragját. Már említém, hogy erre nézve Ovidius vallomásaira szorítkozhatunk, ő pedig nagyon keveset beszélt róla. Kortársai mindnyájan tudták, s ez fölmenté őt az újabb elbeszéléstől. Sőt a mennyire lehet iparkodik még

a czélzásokat is mellőzni. A legcsekélyebb szónál, melyet véletlenül kiejt, hirtelen megáll, mintegy megrettenve merészségétől. „Hallgass nyelvem; ne mondj többet. Miért nem vagyok képes hamvaimmal együtt eltemetni e szomorú emléket?“ És minthogy kortársai is, valószínűen hasonló okok miatt utánozták titoktartását, nem bírnak se tőle, se másoktól tüzetes adatokat száműzetésének indokai felől.

A történelem e hallgatagsága szabad tért engedett a képzelemnek; kétségtelen tények hiányában számtalan hypothesis merült föl. Nem fogom azzal fárasztani magamat, hogy valamennyit bonczkés alá vegyem, mert ez szükségtelen és unalmas munka volna. Általában a költő eme szavain alapulnak: „Miért láttam valamit?... miért lettek szemeim egy hiba részeseivé?... Meg vagyok büntetve, mert tudtomon kívül tanúja voltam egy bűnnek; csak annyiban vagyok bűnös, hogy szemeim vannak.“ Vajon miféle nagy bünt láthatott? Némelyek hajlandók azt hinni, hogy valamely állami titok nyomára jött; ez nagyon homályos és egyuttal nagyon kevésse valószínű sejtetem. Szigorúan sujtani Ovidiust és oly helyre száműzni, honnét Rómával levelezhetett, nem volt alkalmas mód titoktartásának biztosítására. Azt pedig, hogy a titok elárulása miatt lett volna büntetve, semmi okunk sincs sejteni; mindenütt azt mondja, hogy azért bűnhődik, mert látott, nem pedig mert beszélt. Mások azt vették fejökbe, hogy eléggé arcátlan volt meglesni Liviát a fürdőben, de ezek elfeledik, hogy Ovidius bűnről beszél, melyet elkövetni látott, és végre is a fürdés nem bűn. A legnagyobb rész véleménye szerint véletlenül jelen volt Augustus valamely gonosz tettének elkövetésénél; talán midőn leányát zaklatta szerelmével. E vélemény, melyben Voltaire is osztozott, igen kevésse hiteles alapon nyugszik: Caligula szavain. E császár nem érte be azzal, hogy Julia nagyanyja által rokonságban állt Augustussal, hanem bizarr hiúságában mindkét ágon töle akart származni; nem tűrhette azon gondolatot, hogy őse az alacsony származású Agrippa, egy kalandor katona legyen és családjára nézve tisztességesebb dolognak tartotta, ha anyja vérfertőztetésnek köszönhette életét. De egy eszelős ember hóbortjai nem fogadhatók el bizonyíték gyanánt és Augustust elég hibával lehet vádolni a nélkül is, hogy koholtakkal terheltük. Egyébiránt ha föltennők is, hogy hibás volt, a mit

legesekélyebb ok sem enged gyaníttatni, lehetetlen volna összefüggést találni ez esemény és Ovidius száműzetése közt. Midőn Ovidiust Rómából elűzték, Julia már tíz év óta távol volt és szigorú fogságban élt, atyjától messze. Ki ne látná be ezenkívül, hogy ha Augustus valamely gonosz tette foroghatna szóban, Ovidius azt elhallgatta vagy legalább megkísérelte volna mentegetni. Sőt ellenkezően nagyon keményen elítélte és bűnnek nevezte. Ha tehát ily szabadon beszél e bűnről, akkor az kétségtől nem Augustus által, hanem ellene követtetett el; oly eseményről lehet csak szó, melynek a császár nem hőse, hanem áldozata volt, és mely mely fájdalmat okozott neki. „Nem akarom fölszaggatni sebeidet,” így ír a költő, „elég a fájdalom, melyet azok egyszer okoztak neked.”

E szók vezetnek bennünket a helyes útra: minden történetíró megegyezik abban, hogy családja nőtagjainak bűnös magaviselete volt azon fájdalom, melyet Augustus legkínosabban érzett, mert a fejedelmet és az atyát egyaránt sérté. Valószínű tehát, hogy Ovidius ily kalandra czéloz és hogy a seb, melyet nem akar a császár lelkén újra fölszaggatni, családja gyalázatának emléke volt. Nem lehet szó az idősb Julia kicsapongásairól, ki már tíz év óta távol volt Rómától, de nem is ez volt az egyedüli botrány, mely a közerkölcsök reformatorának palotájában történt. Daczára a borzasztó példaadásnak, ugyanazon hibák ismét megújultak és ugyanazon büntetéseket kellett alkalmazni. Augustus kénytelen volt megfenyíteni unokáját az ifjabb Juliát, ki anyjának magaviseletét utánozta. Házasságtöréssel vádoltatván, melyet Silenussal, egy előkelő házból származott ifjúval követett el, Italia egyik városába száműzetett, hol még húsz évig élt. Az időpont, melyben bűnét fölfödözték és megbüntették, ugyanaz, melyben Ovidius számkivetésbe küldetett. Nem enged-e következtetnünk a körülmények e találkozása, hogy Ovidius be volt avatva Julia és Silenus szerélmébe és hogy végre tudjuk az okot, mely miatt őt Augustus haragja sújtotta?

Mihelyt e föltevést elfogadjuk, megmagyarázhatóvá lesz minden. Világossá lesz ama néhány szó, melyet a költő öngigazolására mond; ezekből sejthetjük mily módon jutott összeköttetésbe e viszonynyal és mily szerepet játszott benne;

gyűjtsük össze e töredékes mondatokat gondosan és igyekezzünk ezek fonalán némi világosságot vetni e homályos történetre.

Nem nehéz elképzelni, hogyan szövődött azon ismeretség, mely vesztét okozá. „Szerencsétlenségemre“, úgymond, a férfiak és nők óhajtottak velem megismerkedni verseim miatt.“ Fölfoghatjuk, hogy Silenus és Julia, a kölcsönös vonzalom hevében vágyott szorosabb összeköttetésbe lépni az *Amores* és az *Ars amatoria* költőjével. A császár unokájának e vágya parancs volt. Ovidius készségesen engedelmeskedett, és kétségtől örült, hogy ily módon a császárhoz közeledhetik, de mikép lehetséges, hogy nem látta előre az ebből származható veszélyeket? Mikép lehetséges, hogy óvatosságra nem intette őt az idősb Julia száműzetése, Antonius halála és mindazon borzasztó emlékek, melyeket elfeledni nem lehetett? Ő maga is belátja, hogy vigyázatlansága sajátos volt és iparkodik azt megmagyarázni. „Első hibám tévedés volt“, úgymond és e tévedés szót szünet nélkül ismétli verseiben. Kétségtől azt akarja ezzel mondani, hogy eleinte tévedésben volt Julia és Silenus kölcsönös vonzalmának természetére iránt és nem tartotta oly bűnösnek, mint valóban volt. Megvallom nehezen tudom ezt neki elhinni. Hogyan tehetjük föl, hogy egy ember, ki az ily dolgokban oly kiváló éleslátással bírt, ki a szerelem elméletét megírta és gyakorlatát ismerte, tévútra engedje magát vezettetni oly egyének által, kik jól tudták mennyire elnéző s ennél fogva nem volt okuk titkolódnia előtte. Hiába iparkodik bennünket az által meggyőzni, hogy együgyűséggel vádolja és ismételt ostobának mondja magát; vannak emberek, kiknek soha sem sikerül odavinni a dolgot, hogy a világ őket együgyűeknek tartsa. Ha megengedjük is, hogy kezdetben talán csalódott, tévedése bizonyynyal nem tarthatott soká. És midőn megszűnt, midőn belátta mily viszonyba keveredett, vajon mily magatartásra határozta el magát? „Második hibám, úgymond, a félénkség volt,“ a mi, úgyhiszem, azt jelenti, hogy nem mert beszélni; semmit sem szólt a szerelmeseknek, hogy visszavezesse őket a kötelesség ösvényére, sem a császárnak, hogy a titok fölfödöttessék. Félt és nem ok nélkül. Helyzete nagyon veszélyes volt. Hallgatása vesztét okozá, de vesztét okozhatta volna a beszélés is. Egyebiránt ekkor már ő is

bele volt bonyolódva a dologba. Legelső szolgálatai talán nem voltak vétkesek, de észrevétlenül ilyenekké lettek. E minden-napi érintkezéseknél egyik gyöngeség a másikat vonja maga után és annyira egymásba forrnak, hogy nehéz volna megmondani, melyik pillanatban válik az ember bűnössé. „Megbocsátánál“, mondja másutt „ha ismernéd szerencsétlenségeim egész folyamát és lánczolatát.“ Körülbelül kitalálhatjuk, mily fajta szolgálatokat tett. Kétségkívül azon szerelmi meghittek egyike volt, kiket a legbizalmasabb viszonyoknál is koronkint megjelenni engednek, midőn a tète-à-tète nyomasztóvá kezd lenni. Föltehetjük, hogy senki sem értette a költőnél jobban, hogyan kell felvidítani a társalgást és fölélnkíteni egy szerelmi ünnepélyt. Hinnünk kell, hogy szolgálatkészségében igen messze ment, mert szükségesnek tartja magát igazolni. Elismeri, hogy megrovandó volt, de siet megjegyezni, hogy legalább soha sem húzott belőle hasznót. E kaland, melybe ily megfontolatlanul bonyolítja magát, erőszakos véget ért. A két szerelmes, szenvedélyétől elragadtatva, megfélekedezett az óvatosságról. A szokottnál örültebb, zajosabb orgiának kellett lenni, talán hasonló azon jelenethez, a Forumon és a szószenken, mely az idősb Julia megfenyíttetését vonta maga után. Ovidius is jelen volt, szerencsétlenségére. Ha szavainak hihetünk, semmit sem tudott előre, sejtelve sem volt, mi fog történni. Közvetlenül nem vett részt az ünnepélyben, csupán tanúja volt. Látott, mint Acteon, ennyiből állt bűne, de ez is elég volt ahhoz, hogy vesztét okozza.

A dolog nagy zajt ütött, Róma, Tacitus szerint, oly város volt, hol mindent tudtak és mindenről beszéltek, in civitate omnium gnara et nihil reticente. Némely szemtanú fecsegett, Ovidius, ki a legismertebbek közé tartozott, a legnagyobb mértékben is compromittáltatott. A többiek talán epen azért vádolták, hogy magokat igazolják. „Szükséges-e, úgymond, fölemlítenem, társaim és szolgálaim bűnét?“ Fabius Maximus, pártfogói egyike, megtudta a dolgot, ép úgy mint mások. Iparkodott Ovidiust vallomásra bírni és figyelmeztette, mily nagy veszélyben forog. „Félénken vallottam,“ úgymond a költő, „vagy megkísérlém tagadni, és úgy mint a hó, mely a déli szél nedves fuvallatára olvadni kezd, szemeimből akaratom ellenére könnyek folytak rémült arczomra.“ Végre Augustus is megtudta és midőn mindent

tudott, megboszulta magát. Nevezetes az, hogy Ovidius bűnhődött legsúlyosabban, holott nem volt a legbűnösebb. Juliát nem távolították el Italiából. Silenus Rómában maradhatott; önkénytesen száműzte magát, belátván, hogy e botrány után nem maradhat Rómában és nem kerülhet a császár szeméi elé, kit annyira megsértett. Ovidiust a világ végére küldték. A büntetés e súlyosbítását csak a korábbi harag által lehet megmagyarázni. Általánosan azt állítják, hogy Julia kalandja volt egyedüli oka Ovidius megbüntetésének, az *Ars amatoria* pedig csupán ürügy; én ellenben azt hiszem, hogy költeményei voltak száműzetésének igazi indokai, a többi csak az alkalmat szolgáltatta. Már említém, hogy Augustus szükségképen őt vádolta az általános feslettséggel és reá hárítá valamennyinek hibáját. E meggyőződésében megerősíteni látszott őt azon körülmény, hogy mindig ott találta őt családi szerencsétlenségeiben, az *Ars amatoria* által közvetve az idősb Julia bűnénél, közvetlenebbül a második esetben. Reá haragudott főleg mindazon kicsapongásokért, melyeket kénytelen volt megbüntetni. Szíve tele volt elfojtott és eltitkolt keserűséggel; ez utolsó botrány előidézte a túláradást. Ezért lett Ovidius súlyosabban megbüntetve másoknál; nemcsak önmagáért bűnhődött, hanem az egész társadalomért. Augustus haragja oly fektelen volt, hogy legkevesbbé sem törődött az igazsággal vagy törvényességgel \*) és a gyűlölt költő, a császár személyes ellensége azon kárnál fogva, melyet politikájában okozott és azon corruptionál fogva, melyet családjában is meghonosított, miután a társadalom körében már előbb elterjeszté, könyörtelenül száműzetett egy kis városba a Pontus Euxinus partjain.

### III.

Ovidius, legkétségbeesettebb elégiáinak egyikében elbeszélte az utolsó éjt, melyet Rómában töltött. Semmi sem volt elkészítve az utazásra, noha Augustus időt engedett az elő-

---

\*) Ovidius azt állítja, hogy Rómában nem létezett törvény az erkölcstelen művek ellen és hogy e czímen soha senkit sem büntettek meg. „Semmit sem tettem“ — úgymond, — „a mit a törvény tiltott volna.“



készületekre. A költő leányát már nem lehetett értesíteni s az ennelfogva el sem hozhatta kis gyermekeit. Háza csaknem elhagyatott volt, alig mert egy két jó barát eljönni és kezét szorítani vele. Semmi sem lepte meg nagyobb mértékben és semmi sem hatott reá annyira, mint ez elhagyatás. A kegyvesztettséget soha sem ismervén, nem tudta, hogy: „míg boldog vagy találsz elég barátot, de ha napod elhomályosodik, egyedül maradsz.“ Szerencsétlensége által jutott e fölfödözésre. Azonban a hajnal közeleg; indulni kell. A ház visszahangzott a rabszolgák és a fölszabadultak zokogásától; „mintha valakit temettek volna.“ Ovidius végre kiszakítá magát e szomorúság köréből és sietve távozott, még egy utolsó pillantást vetve a városra, hol oly boldog volt, és melyben — úgy rémlett előtte — mintha lelkének egy részét hátrahagyta volna. Látni fogjuk, hogy csakugyan hátra maradt mind boldogsága, mind lángeze.

December hónapban, a viharok évszakában, ment át az adriai tengeren. Útazása nem volt veszély nélküli, egy zivatar visszaveté őket Italia partjaira, melyektől mintha nem bírt volna elválni. Korinthusban másik hajóra, a Minerára szállt át s ezzel a Cycladok mellett és Kis-Ázsia partjai mentében elvitorlázott. E vidék nem volt ismeretlen előtte. Nehány év előtt barátja Macer költő társaságában, bejárta Görögországot és átment az ioniai tengeren, meglátogatni az *Ilias* színhelyét. A feledhetetlen boldogabb idők ez emlékei még szomorúbbá tévők az útazást reá nézve; az írásban akart vigasztalást keresni. „E verseket, melyeket olvasni fogtok“, mondá barátainak „nem kertemben írom, szokásom szerint nyugágyamon heverve, hanem a zivatarok közepett, viharos ég világánál és a háborgó tenger hullámai verdesik író tollamat.“ Így írta meg a *Tristia* első könyvét.

E könyv Rómába eljutván, nem találkozott általános helyesléssel. Ovidius némely barátai rosszalák, hogy megírta. Valószínűen ugyanazok voltak, kik nem jelentek meg nála elútazása reggelén. Mióta távol volt tőlök és nem compromittálhatta őket, nagylelkűen jó tanácsokat adtak neki és különösen nagyon szorgoskodtak méltósága miatt és minthogy nincs méltóságosabb a szótlanságnál, szerették volna hallgatásra bírni. A szegény költő azt felelte nekik, hogy nagyon nehéz visszafojtani a könnyeket, mikor az ember szenved, sőt

azok némi vigasztalást is nyújtanak. Fájdalmait nem enyhítheti másképp, mint ha elbeszéli barátai és a közönség előtt. Nem látjuk-e mindenütt, úgymond, hogy a szerencsétlenek énekelnek. „A rabszolga, ki bilincsekkel lábain a földet műveli, dalaival enyhíti munkájának terhét. A hajóvontató énekel, midőn a sáros homokra lehajolva nagy bajjal vonszolja bárkáját az ár ellen. Énekel a hajós is, ki ütemre húzza viszsza melléhez a hajlékony evezőt és szabályos időközökben csap le a hullámokra. Midőn a fáradt pásztor botjára támaszkodik, vagy leül egy sziklára, egyszerű furulyája hangjaival bájolja el nyáját. A szolgáló mikor dolgozik, énekel és fon is egyszerre s így könnyebben végzi földadatát.“ Ovidius nem mondott meg mindent, sokkal fontosabb oka is volt még, szünet nélkül verseket küldözni Rómába; félt, hogy elfeledik őt. Jól ismervén a nagyvilági élet könnyelműségét, tudta, hogy az embernek alig van ideje a múltakra visszaemlékezni, ha annyira el van foglalva a jelennel, tudta, hogy azok kik nem akarnak örömeiktől elvonatni, nem látják szívesen a szerencsétleneket és már csak azért se gondolnak rájuk, hogy ne kelljen őket sajnálniok. Ezt akarta minden áron kikerülni és szünet nélkül írt, hogy fölidézzze magát a gyalgó emlékezetekben. Leghívebb barátaihoz intézett levelei azonnal nyilvánosságra hozattak. Minden módon igyekezett a közvéleményt kedvezően hangolni maga iránt, de a félszázados szolgáltság által fegyelmezett közvélemény közönyös maradt. E nép már ugyanaz volt, melyről Juvenál később ezt írta: „Imádja a sikert és utálja a száműzötteket.“

Ovidius nem élt illúziókban utolsó művének értéke iránt. Jól tudta, hogy csak a gyönyörök költőjének született és múzsája nem rendelkezett a fájdalom hangjaival. Vidám, játszi, enyelgő verselése teljességgel nincs helyén a könnyek közepett. Gyakran szokásból mosolyog és idéltlenül tréfálkodik. Több ízben akarátán, sőt talán tudtán kívül egy-egy élez lopózik egy kétségbeesett pentameter végére. Különösen a mythológiával üzőtt visszaélés idézi elő méltó türelmetlenségünket. A hitregére emlékezteti őt minden, ez lép előtérbe minduntalan, ki hinné például, hogy midőn a befagyott Hellespontot megpillantja, e látvány által okozott szomorúsága közt eszébe jusson, mily kedvező alkalmá nyílne most Leandernek meglátogatni Hérót a nélkül, hogy a tengerbe füljön?

A mythologiai visszaemlékezések foglalják el minden gondolatát; nem tud nekik ellentállni és mindig elrontja valóságos szerencsétlenségeit az által, hogy képzelt szerencsétlenségekkel hasonlítja össze. E túlságosan rossz ízlés boszantó, a nélkül, hogy meglepne bennünket. Ovidius utóvégre is csak divat- és salonköltő volt, azon aristokratikus körökben pedig, melyek magokat a tömegtől minden áron megkülönböztetni igyekeznek és melyekben a köznapiasság a lehető legsúlyosabb szemrehányás, mindenkor divatos dolog volt, külön nyelvet koholni és azt különös előszeretettel használni. XIV. Lajos korában a salonokban egész különleges udvariasági szótár létezett, melynek használata az előkelő világfiak ismertető jele volt. Augustus korában az előkelő körök a mythologiai nyelvet használták, melyet senki sem beszélt Ovidiusnál szellemesebben; de annyira hozzászokott, hogy többé nem szabadúlhatott tőle és valamint a XVII. században a „galanterie“ a legnagyobb írónál még oly helyeken is burjánzott, hol az ember a valódi szenvedély hangját akarta volna hallani, ép úgy az Augustus korabeli írónál és főleg Ovidiusnál gyakran történik, hogy a mythologia megjelenik és bizonyos tudákos légkört áraszt maga körül, midőn pedig egyedül a fájdalomnak kellene beszélnie.

Ovidius hosszú és veszélyes utazás után végre megérkezett azon városba, hol rendeltetése volt élni és meghalni. A leírás, melyet róla nyújt, a legkomorabb színezetű. Bár mindenre el volt készülve, a valóság mégis fölülmulta félelmét. E város, melynek Tomi vagy Tomis volt (a mai Kusz-tendse) \*) a Fekete tenger partján fekszik, nem messze a Dunától. Régi görög gyarmat volt, lakosai nagyrészt sarmatákból álltak, kik ott megtelepedtek. Ovidius szívét összeszorítani érzi, midőn odaérkezett. Annyi bizonyos, hogy semmi sem hasonlíthat kevésbé azon országhoz, melynek kényszerűlt elhagyása miatt vigasztalhatatlan volt; a táj komor, az éghajlat rideg. Ma már nem vagyunk oly egyoldalúak, és a legkülönbözőbb tájak szépségeit is tudjuk méltányolni. A vad

---

\*) Ma már nem lehet kétség Tomi valódi fekvése iránt. A kusztendzsében talált fölíratok, melyeknek egy része a krimi háború alatt lemásoltatott, megegyeztetlenül bizonyíték, hogy e város épült Pontus egykori fővárosa helyén.

természet nagyszerűségei legalább is annyira meghatnak bennünket, mint a polgárisult természet elegantiája. Az utazók, kik Küsztendzséből végig néznek a Dobrudsza síkságain, nem győzik bámulni a magános kopár mezők fonságát, nagyszerű egyhangúságában; Ovidius e tájéknak csak elhagyatottsága iránt volt fogékony. „Nem látnátok itt egyebet“, úgymond, „kopár földnél, árnyék nélkül, zöld növényzet nélkül.“ Nem ismerik ott a tavaszt, se az őszt, nem láthatni aratást, se szüretet, nem hallani soha a madarak énekét. A térség, melyen nincs fa, sem ház, olyan mintha a tenger folytatása volna. Akár a Pontus•Euxinusra tekintünk, akár a szárazföldre, mindig csak kopár, hullámos síkság terül el előttünk. Mily szomorú látvány Italia bájos és változatos természetéhez és a római villák árnyékához szokott szemeknek!

Egyébiránt még sok más szemrehányást is tehetett száműzetése helyének. Tomit a rómaiak nem rég hódították meg s még nem volt idejük megbékíteni. Durva és erőszakos erkölcsök uralkodtak. A szóvitából hamar összeütközés kerekedett, a pörök kardcsapásokkal végződtek. A város külseje sajátságos és elrettentő volt. Mint a barbár országokban szokás, a nők többet dolgoztak a férfiaknál, mindenütt lehetett őket látni, a mint gabonát öröltek, vagy a vizes korsót hordták fejükön. Az utcákon gyakran durva hangú, szilaj arcú, hajú és szakállú sarmaták vagy géták lovagoltak végig. Kezökben nyilat, övökben kést hordtak és mindkettőt sűrűn használták. Az éghajlat a képzelhető legridegebb. A költő állítása szerint a szél néha oly erővel dühöng, hogy eldönti a falakat. A tél hosszú és szigorú. A hó, melyet Italiában alig ismernek, hónapokig is eltakarja a földet. Ilyenkor a tenger és a folyók annyira befagynak, hogy szekerek járhatnak rajtuk. A bor megfagy a hordókban; fejszével kell vágni, ha a vendégek inni akarnak. A lakosok állatok bőreibe burkolják magokat, melyek egész testöket betakarják. Még arcukat és jégcsapokkal borított szakállukat is alig lehet látni. „Ilyen a játszi szerelmek költőjének lakhelye! ily embereket kénytelen látni és hallani.“ Azok, kik a Dunán túl laknak, még rettentőbbek. Mily szomszédok a sarmaták és géták; kik senkitől sem félnek és kiktől mindenki retteg! Rómában szeretik azt mondani, hogy az egész világ meg van hódítva és minden nép remeg a légiók előtt. Ovidius, mióta

számkivetésben él, jól tudja mit kell tartania a nemzeti hiúság ezen illúziója felől. Ott vannak körül e barbárok, kik nem engedelmeskednek a praetornak és kinevetik a legatust. A Duna hatalmasabb védbástya ellenök, mint a rómaiaktól való félelem; de midőn a Duna be van fagyva, semmi sem akadályozza őket; egyes csapatokban előtörnek és elrabolják az embereket és a nyájakat, ha kézre keríthetik. „Lovaik gyorsabbak mint a madár,“ fegyvereiket nem lehet kikerülni. Mérgezett nyilakkal lőnek, Ovidius remeg valahányszor reájok gondol, a mi gyakran megtörténik. Az egyetlen mód őket kikerülni abban áll, hogy az ember otthon maradjon és bezárkózzék, míg a tél el nem múlik. Némelykor nem csak egyes csapatok, hanem egész seregek jönnek át a folyamon, a várost ostromolni. Ilyenkor fegyvert kell fogni és a falakat védelmezni. A szerencsétlen költő, ki fiatal korában nem akart katonává lenni, vénségére kénytelen harcolni. A támadás gyakran nagyon komoly színt ölt és a barbárok nyilai, a híres mérgezett nyilak, az útczákon esnek le. Egy ízben Ovidius fölvetett egyet és elküldé barátainak Rómába; egyéb ajándékot nem küldhetett nekik, ez volt a géták országának egyetlen terménye.

A veszélyek, melyek közt Tomiban élt, megfoghatóvá tesz a kétségbeesett erőfeszítéseit, hogy innét szabadulhasson. Egymásután valamennyi barátjához folyamodik, kéréseivel fárasztja őket és könyörög, hogy a mennyei férfiútól, kit megsértett, eszközöljék ki nem a kegyelmet — erre nem is mer számot tartani, hanem legalább számkivetésének enyhítését. Eleinte nem nevezi meg őket leveleiben, nehogy compromittálja; aztán kifáradván türelme, mindinkább sürgetőzik és félénksége is szűnik; nevékön szólítja őket, hogy mind mélyebben belevonja ügyébe; reméli, hogy ily egyenes fölszólítás után nem merik tőle megvonni támogatásukat és hogy a közvélemény nyomása alatt kénytelenek lesznek valamit megkísérteni érdekében.

Azon egyének közt, kiknek segítségét kéri, ott találjuk nejét is, mert az *Ars amatoria* költője, Corinna kedvese, nő volt. Nagy meglepetéssel értesülünk e körülményről és nehezen tudjuk őt rendes háztartásban képzelni. Pedig háromszor is nősült. Két első nejétől elvált, kevés jót beszél róluk, de nyilván azok is sok szemrehányást tehettek volna neki. Az

utolsó nagyon előkelő családokkal állt összeköttetésben és személyes barátnője volt Livia császárnénak. Ovidius akkor vette nőül, midőn a hivatalos világban akart állást foglalni, hogy ily módon Augustus meghitt körébe juthasson. Szóval politikai házasság volt. Valószínű, hogy mindig kiméletesen bánt ily magas összeköttetésekkel bíró nejével, de azt nem tudjuk, vajon oly kellemes volt-e férjére nézve, a mily hasznos lehetett; kegyvesztettségi korszakaig soha sem említé őt költeményeiben, miből azt következtethetjük, hogy szívében sem foglalt el kiváló helyet. E vonzalom, melyet azelőtt oly gondosan titkolt, egyszerre kitör, még pedig meglepő hérvvel, azon perczen, midőn Ovidius Rómát elhagyni kénytelen. Szavai után ítélve, azt hihetnők, hogy nejétől vált el legnehezebben. „Bár távol vagy, azt hiszem, hogy szavaidat hallok; neved az egyetlen, melyet hangom hí, nem múlik el nap vagy éjtszaka a nélkül, hogy reád ne gondolnék.“ Íme, egyszerre mily példás férj vált belőle. E változás nagyon hirtelen következett be, semmi sem engedte sejteni, sok bíráló mégis őszintének hitte. Sőt némelyek egészen meghatóan elérzékenyültek e kegyetlenül szétrombolt boldogság láttára. Megvallom, hogy én kevésbé vagyok hajlandó elérzékenyülni, szerintem e hirtelen kitört szenvedély nem egészen természetes. A magasztalások, melyekkel Ovidius nejét elhalmozza, nem önzéstelenek. Ha bőkezűen ígéri neki a hallhatatlanságot, mint már Corinnának is ígerte, ezt csak azon föltétel alatt teszi, hogy mindent elkövessen őt Tomiból kiszabadítani. Az emberben végre is azon gyanú támad, hogy mindezen nagyhangú érzelmek inkább a nagy befolyású nőhöz, mint a gyöngéden szerető hitveshez vannak intézve. Midőn neki ír, nem kételkedik önfeláldozó készségében, de másokhoz intézett leveleiben kevesebb bizalmat árul el. „Bizonyára“ így ír Rufusnak, „nőm nagy hajlamot érez irántam különben is, de még jobban viseli magát, midőn a te tanácsaidat követi.“ Meg kell vallanunk, hogy e sorokban meglehetősen mérsékelt bizalom nyilatkozik. Később, midőn látja, hogy nem sikerült neki őt megmenteni, nem iparkodik eltitkolni bosszúságát. „Azt akarod, hogy én mondjam meg, mit tégy; ne kérdezd ezt mástól, csupán önmagadtól; könnyen megtalálod a feleletet, ha meg akarod találni. Gyakran magasztaltalak verseimben, talán később kérdezni fogják az emberek: vajon

megérdemled-e e dícséreteket? Vigyázz, nehogy az irigységnek joga legyen így felelni: E nő semmit sem tett férjének érdekében.“ Tudom, hogy a szerencsétlenség igazságtalanná teszi az embert, de e panaszok keserősége és folytonossága azt engedi hinni, hogy alaposak lehettek. Livia közelében nem lehetett hűséget tanulni, és lehetséges, hogy Ovidius neje, ki ez iskolában nevelkedett, inkább befolyásának megtartására, mint férjének védelmezésére gondolt.

Képzeltető, hogy Ovidius kérései nejéhez és hatalmas barátaihoz, merő csekélységek azokhoz képest, melyeket Augustushoz intézett. Már kegyvesztése előtt is alacsonyan hízelgett neki, de midőn szerencsétlenné lett, minden szeméremből kivetkőzött. Nem érte be azzal, hogy az őskor félistenei fölé helyezte, tartózkodás nélkül föláldozta neki az Olympus összes Isteneit is. Midőn Jupiterhez hasonlítja, siet megjegyezni, hogy az egyik csak képzelt Istenség, míg a másik látható Isten. Azon nap, midőn Cotta barátja elküldi neki a császár és a császári család arcképeit, ünnepnap a tomii szegény hajlékban. A költő nem fárad ki az arcképek szemlélésében. Kápolnát készít számukra és ájtatosan imádkozik hozzájuk. „Előbb lehúll fejem vállaimról, előbb kiesnek szemeim üregeikből, mintsem megengedném, oh drága Istenségek! hogy titeket tölem elraboljanak. Ti vagytok szerencsétlenségem révpártja és oltára. Ha a géta eljön, hogy engem meggyilkoljon, keblemre szorítva fog titeket találni.“ Ez a bálványozás örvöngése. De még ügyesebb és finomabb hízelgések is állnak rendelkezésére. Ki hinné, hogy Augustus erényei közül legszívesebben magasztalja kegyelmét és jóságát? Mindazon szerencsétlenségek daczára, melyek őt sújtották, így kiált föl: „Nincs a világon kegyelmesebb lény Caesarnál.“ Soha sem panaszkodik neki a miatt, hogy túlszígorúan bántak vele. A helyett, hogy szemére lobbantaná száműzetését, hálálkodik, hogy életét nem bántották. „Mindentől félttem“, úgymond, „mert mindent megérdemeltem, de a te haragod csekélyebb volt az én hibámnál.“ Tökéletesen hasonló ez a keleti birodalmak azon szokásához, mely szerint az áldozat azon kezdi, hogy bocsánatot kér a hóhértől.

Bármily elnézők legyünk is ily nagy szerencsétlenség iránt, e szégyenletes hízelgés, e farkcsóváló alázatosság viszsztatetsző. Már kortársai is szemére lobbantották, de ő oly

őszinteséggel felelt, mely egyenesen lefegyverzi az embert: „Mondjátok, ha úgy tetszik, hogy női érzelmekkel bírok; elismerem, hogy lelkem gyöngé a szerencsétlenségben.“ Hibáját a természetre hárítja. „A nyugalomra és a kellemes időtöltésre születtem, irtóztam a komoly dolgoktól; a fáradalmakat nem ismertem.“ Talán igazságosabb lett volna, eddigi életmódját vádolni. A nagyvilági élet puhító hatást gyakorol; a középszerű ember értékét növelheti, de a kiváló ember eltékozza általa idejét és erejét. E mindennapi surlódás, mely a jellemeket kiköszörüli és kicsiszolja, megfosztja őket erejük részétől. A lélek e tekintetben hasonló a testhez: a könnyed magaviselet és a kellemes modor, csak a szilárdság árán szerezhető meg, s az ember rendszerint elpuhul, míg hajlékonyná lesz. Az öreg Varro, ki csak tudatlan paraszt volt, bátran elviselte balszerencsáját. „Bármily helyen legyek is“, így szólt azokhoz, kik a számkivetéstől iszonyodtak, „nem egyenlő-e mindenütt a természet?“ Ellenben Cicero, Ovidius és Seneca, e szellemes és az elegans társaságokhoz szokott emberek, sopánkodással tölték idejüket, midőn Rómát el kellett hagyniok. Ez onnét van, mert a nagyvilági élet a valódi szükségeken kívül számtalan képzelt szükséget teremt, és ezek ép úgy, mint az esztelen vonzalmak, erősebben megragadják a szívet, mint amazok, s az ember nem képes elviselni nélkülözéseket. Ovidius is legélénkebben a nagyvilágot s annak örömeit sajnálta. — Gondolata soha sem távozik azon előkelő társaságokból, melyeknek éltető lelke ő volt; szünet nélkül azon nyilvános fölolvasásokra gondol, melyekben verseit oly zajos tapsokkal fogadták; a Pontus Euxinus partjairól is látni véli „a márvány-templomokat és színházakat, a portikusokat, a Mars-mező pázsitját és ama kerteket, hol az ifjúság sétálgat.“ Midőn valamely ünnep következik, nyomon követi annak minden mozzanatát; az ember valóban azt hihetné, hogy jelen van. „Most lóra ülnek; e perczben víjják a békés tusákat. Röpül a lapda és a discus. A színház megnyílik és mindenki szenvedélyesen tapsolja kedvencz színészeit.“ Valahányszor egy-egy könyvét Rómába küldi, képzelme mindig vele megy. Mily boldognak érzi magát viszontláthatni az elfeledhetetlen helyeket! Íme itt a Forum, a Via sacra, Vesta temploma; e tölgykoszorús kaput jól ismeri, a Mons Palatinus kapuja ez. Behatol az örök városba, vagyis inkább



belopózik, koldúlva bevánszorog, hogy „lefeegyverezze a rettentő Istenséget, melynek hatalmát nagyon is súlyosan érezte.“\*) Képzeltető, hogy Scythia szegény városa mily sivárnak és nyomorútnak látszott előtte, midőn visszatért e képzeleti utazásokból, melyek alatt egy perczre megpillantá a nagyvárosi élet fényét és a civilizáció minden pompáját. Ilyenkor hagyta el bátorsága, és ilyenkor fakadt ki kétségbeesésében : „Nincs már szívem, csak a sírásra.“

Ovidius teljes nyolcz évet töltött Tomiban. Ideje volt megtanulni az ország nyelvét és javíthatatlan költő lévén, végre sarmata verseket írt. A lakosoknak, barbar állapotuk daczára, nagyon hízelgett, hogy ily nagy írók hódítottak meg, és elhalmozták őt mindennemű kitüntetésekkel. Tomi senatusa és népe \*\*) fölmenté őt minden adókötelezettség alól s a szomszéd városok is követték e példát. Sőt babérkoszorúval is megjutalmazták, melyet — mint mondja — csak sajnálkozva fogadott el. Kétségkívül más, zajosabb diadalokra gondolt, melyeket nélkülöznie kellett. Az évek elmúltak a nélkül, hogy e megsebzett szív képes lett volna meggyógyulni; szeméi mindvégig azon városon csüggték, „mely hét dombról néz le a lábai előtt fekvő, meghódolt világra.“ Soha sem békült ki azon gondolattal, hogy ne láthassa többé. Csalódásai nem ölték el reményeit. Azt állítja, hogy Fabius Maximus barátjának az utolsó perczben sikerült meglágyítani Augustus szívét, de Fabius egy udvari cselszövény áldozatául esvén, kénytelen volt megölni magát, és Augustus csak kevéssel élte túl. Ovidius sietett templomot emelni az elhunyt Istennek és egy géta költeményben megénekelni erényeit, aztán leszámolván a néhai császárral, az új császárhoz fordult és újra kezdé könyörgéseit; pedig ismerhette Tiberiust, és tudhatta, mit várhat kegyelmétől. Találunk is utolsó verseiben a komor lemondás oly hangjára, mely nem szokásos nála. „Bocsássatok meg barátim, ha túlságosan számoltam reátok, oly hiba ez, melyből végre ki fogok gyógyulni. . .

---

\*) Köztudomású dolog, hogy e költői utazásokban a helyek elsorolása oly pontos, hogy a Mons Palatinuson véghez vitt ásatások igazgatója, Pietro Rosa, ezeknek nyomán működött a Caesarok palotájának helyreállítási munkálatainál.

\*\*) Tomi helyhatósági tisztviselői e hangzatos címmel vannak jelölve egy Hadrian császár korabeli fölíratban.

Ide jöttem a géták országába, itt kell meghalnom, sorsomnak úgy kell végződnie, a mint kezdődött. Hadd ragaszkodjanak a reményhez azok, kiket soha sem csalt meg. Midőn többé nem szabad remélni, legjobb idejekorán kétségbeesni és egyszer mindenkorra visszavonhatatlanul elveszettnek tartani magunkat. Vannak sebek, melyek annál inkább elmérgesednek, minél gondosabban akarjuk gyógyítani; jobb volna megértésöktől is tartózkodni. Az ember kevésbé szenved, ha a hullámok egyszerre elnyelik, mint ha tehetetlen karjaival küzd ellenök. De ezek csupán egyes villámok, szíve mélyében állhatatosan remélt és néhány percznyi csüggedés után újra hízelegni és könyörögni kezdett, mintha Tiberius kegyetlen és megvetéssel teljes lelke hozzáférhető lett volna e kérelmeknek és hízeltételeknek. Épen a *Fasti* című művét nézte át, hogy néhány czélzást igtasson be az új kormányra és néhány magasztalást az előbbire, midőn a halál utólérte, ötvenkilenczedik évében.

Ovidius száműzetése és a vele összefüggő körülmények épen annyira hozzá tartoznak Róma politikai, mint irodalmi történetéhez. Tanúivá leszünk általok azon uralom hanyatlási korszakának, melynek diadalmos föllépését Horatius és Virgilius üdvözlé. Megmutatják, hogy egy fejedelem, ki előbb mérsékeltén élt hatalmával, reformjainak rossz sikere által elszomorítva, a nem remélt ellenszegülés által elkeserítve és fölháborodva mindazok ellen, kiket ez ellentállás bátorításával gyanúsított, hogyan lett mindinkább eltérítve haragja által az ügyes és nagylelkű bánásmód azon útvjáról, melyet eddig követett, és miután sokáig dicsekedett a szólás- és írásszabadság tiszteletben tartásával, hogyan ítélte száműzetésre az írókat és elégetésre könyveiket, úgyannyira, hogy Dio Cassius állítása szerint terhére lett a rómaiaknak, kik egykor annyira bámulták és az egész világ megkönnyebbülve érzé magát, midőn meghalt. — Augustus utolsó évei, valamint XIV. Lajosé, arra tanítanak bennünket, hogy az absolut hatalomnak nehéz magát állandóan föntartani, és hogy az idő, mely egyéb kormányformákat megszilárdít, ezt lejárja. Jól meg kell jegyezni e tanútságot, melyben az a nevezetes, hogy annál meggyőzőbb, minél több képességet és tehetséget tulajdonítunk a fejedelemnek. Alig vagyok képes érteni a szabadság azon meggondolatlan barátait, kik a szabadságnak

vélnek szolgálatot tenni, midőn azt állítják, hogy Augustus csak középszerű csaló és XIV. Lajos üresfejű önző volt. Ha szavaikat elhiszszük, az abszolút hatalom barátai joggal fogják mondhatni, hogy e kormányforma nem felelős azért, hogy ügyetlenül használják és kétségkívül fog találkozni valamely ügyes nagyravágyó, ki sikert remél kivívhatni ott, hol amazok elbuktak. Sőt ellenkezően, ha e nagy férfiaknak megadjuk mindazon dícséretet, melyet megérdemelnek, elmondhatjuk, hogy a kísérlet megtörtént, semmi szükség sincs azt újra kezdeni. E tanulságot nyújtja nekünk Augustus utolsó éveinek története, Ovidius műveiben tanulmányozva.

BOISSIER GASTON *után francziából.*

HUSZÁR IMRE.

## CAMERON AFRIKAI ÚTAZÁSA. \*)

Második és utolsó közlemény. \*\*)

### IV.

Nyangwe a Lualaba folyónak partjain terül el; a keleti dombos oldalon az arabok és wasuahilik, míg a nyugati alacsony, mocsáros síkon a benszülöttek laknak. Utóbbi a lehető legegészségtelenebb, a folyó kiöntései után hátramaradt mocsarak örökös lázok kútforrásai, mit azonban a benszülöttek nem igen látszanak érezni.

Ide érkezett útbónk s két nap múlva szárazon járó karavánja is. Főgondja azonnal csónakok szerzésére irányult s legszebb reményei voltak, hogy terve sikerülni is fog. A benszülöttek főnöke szívesen fogadta s habár az ügy sürgős voltáról nem is tudta meggyőzni, annyit megígért: hogy a legközelebbi vásár alkalmával rajta lesz hogy útbónk kérelmének eleget tegyen. Más oldalról sem hiányzott a biztatás, vásár pedig minden negyedik napon tartatott, így nem is aggódott azon, hogy az a „deszkakerítés“, mely Livingstonet további kutatásában gátolta, neki is útjába fog állni.

A nehézségek azonban mindjárt az első vásár alkalmával megkezdődtek, midőn látta, hogy itt fizetési szerül

---

\*) *Across Africa*. By. V. L. Cameron. vol. I. II. Leipzig. Tauchnitz 1877. — (*Quer durch Afrika*. Von L. Cameron. Autorisirte deutsche Ausgabe. In zwei Theilen. Mit 156 Abbildungen in Holzschnitt, vier Fascimiletafeln und einer lithographirten Karte. Leipzig: F. A. Brockhaus. 1877.)

\*\*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 40-ik számában.

nem szövet és kelme szolgál, hanem kaurisz, kecske és rab-szolga, melyekből neki semmije sem volt. Nem is tudott csónakot vásárolni, de biztatták, ha szert tesz kauriszra, szerez-nek neki annyit, mennyi csak kell. Most tehát készletének részét kauriszokkal cserélte be az araboknál s a következő vásár alkalmával meg is köté már az alkut néhány csónakra egy benszülöttel. A mint azonban fizetésre került a dolog, fejcsóválva visszaadta, mert — úgymond — ha e kauriszokat haza viszi, feleségei piperézik magokat vele és neki abból haszna nincsen. Útazónknak annyira szíven feküdt a dolog, hogy dupla árt ajánlott, hozzátéve, hogy ennyit már feleségei nem fűzhetnek magokra. De így sem boldogult a jeles afrikai nemzetgazdával; reája nézve az haszontalanul hever — úgymond — míg csak a kauriszon rabszolgát nem vehet; adjon a vevő rabszolgát, úgy odaadja a csónakokat. Ezt útazónk elvénél fogva nem tehetette s így a vásárlás abba maradt.

A következő vásárokon sem volt szerencsésebb, sőt akadt olyan is, ki óvta társait nehogy a fehér embereknek csónakot adjanak, mert annak nyomát csak nagyobb nyomorúság követi, mert azok viszik rabszolgaságba a feketét; minek következménye lön, hogy azok is mind visszahozták a foglalt, kik azt elfogadták volt.

Nem maradt számára más a várakozásnál, míg vagy rá tudja őket beszélni, vagy pedig a most rabláson künn levő nyangveiek visszatérnek, kiktől — egyik arab kereskedő bizonyítása szerint — csónakokat kaphat.

Se egyik, se másik nem sikerült, sőt úgy fordultak a dolgok, hogy útazónk kezdett letenni a reményről is. Azonkívül, hogy csónakot nem adtak, iszonyú dolgokat meséltek arról az Uleggaországról, melyen Cameron át akart hatolni. Rettenetes harczias nép lakja, mérgezett nyílaik legkisebb sértése kikerülhetetlen halált okoz, mert ellenmérget egyedül ők ismerik. Megtámadnak mindenkit s százakra menő karavánt is tönkre tesznek; illusztráló példa sem hiányzott. Nagy, erdős hegységekkel van borítva az egész ország s ezek oly sűrűiek hogy öt napi járőföldön át sem láthatni a napot stb., szóval elijesztettek mindenkit a hozzá való csatlakozástól.

Egyetmást azonban megtudhatott tőlök, így például: hogy a Lualába innen éjszagnak, majd éjszaknyugatnak tart, ott a nagy Szankorra-tóba ömlik s azon keresztül folytatja

útját nyugatnak. A tóhoz messze éjszokról fehérruhás idegeknek jönnek elefántesontot vásárolni, mely utóbbiakban Cameron egyiptomi kereskedőkre vél ismerni.

Hogy Nyangvéből a Lualaban föl nem hatolhat, világos volt ezek után előtte, de azt hitte, kerülökön mégis csak eljuthat oda. Igen alkalmasnak látszott erre egyik benszülött főnöknek ajánlata, hogy menjen vele székhelyére, Tipo-Tipóba, mely a Lomani mellett van s a honnan könnyen juthat a Szankorához, mert alattvalói közül gyakran mennek karavánok oda s tizenöt napi járásnál messzebb sincs.

Kapott utazónk ez alkalmon s augusztus 26-án el is indult a főnökkel Tipo-Tipóba, hová szeptember 3-án további kalandok nélkül meg is érkeztek. Itt is csalódott; követsége, melyet az átvonulási engedély kieszközlése végett a Lomanin túl levő ország fejedelméhez küldött, azon üzenetet hozta, hogy fegyveres idegen harcz nélkül még soha sem utazott országán keresztül, ezután se történjék az.

Bár elég embert kapott volna itt, kik fegyverrel is ki segíték volna vívni az átutazást, de nem fogadta el ajánlkozásukat. „Kötelességemnek tartám“ — mondja — „egyetlen ember életét sem kockáztatni, mert úgy gondolkodtam, hogy letörölhetetlen szennyfoltja lenne az azon földrajzi fölfedezésnek, melyért önvédelmén kívül a benszülötteknek csepp vére is ontatnék“. Nem minden afrikai utazó gondolkodik így.

Mind e csalódások daczára sem tudott letenni kedvenc eszméjéről s folytatta tudakolódzásait, vajjon nem juthatna-e más úton a Szankorához s Lualabához s úgy utóbbin a nyugati partokhoz?

A barátságos tipo-tipói főnök hallott róla, hogy portugall kereskedők egész közel a szomszéd déli Uruaország fővárosáig hatoltak volna s ezt közlé is Cameronnal, s állításának igazolására többi között fölmutatott egy portugall katonai kabátot, mit egyik Uruában járt alattvalója hozott, ki azt a karaván egyik tagjától személyesen kapta.

Cameron nem tartá lehetetlennek, sőt valószínűnek, hogy e fehér kereskedők a Szankorától jöttek Uruába, s azért a hallottak után legcélszerűbbnek tartá e fehér kereskedőkhez jutni, s így valahogyan a titokzatos tóhoz. Tipo-Tipo főnöke, mint mindenben, úgy ebben is sietett neki segédkezet nyújtani, kalauzokat adott melléje, úgy hogy utazónk nem

minden megindulás nélkül búcsúzott el e derék főnöktől, midőn szeptember 12-én kíséretével a déli Urua felé fölkerekedett.

Útjuk vagy két hétig a Lomani folyó mentén vonúlt. E vidék tökéletesen sík s a Lomani számtalan mély medrű mellékfolyóitól átbarázdálva, mindenben megáldott emberi lakhelyet képez. Sűrűn is népesített s lakossága barátságos, tiszta s nem egy helyén jelentékeny műveltségre is talált. Az idegen iránti bizalmat, nyíltságot mindenütt tapasztallhatta, a hol előtte fehér ember meg nem fordult, míg ellenkező esetben félelem, tartózkodás, sőt ellenségeskedéssel találkozott.

Mint gondolkoznak az idegenekről e feketék, azt megmutatja többi között egy-két eset, mely útaxónkkal történt. Egyik igen csinos faluban éjen át ellopták egy pisztolyát, miről ő jelentést tett a főnöknel s meghagyta neki a tolvaj és pisztoly előkerítését. A főnök semmire sem tudott menni s rimánkodva fordult Cameronhoz, hogy ne dúlja föl miatta a falut. S midőn kijelentette neki, hogy ezt semmi áron nem akarja tenni, ő csak pisztolyát akarta s a bűnöst legfőlebb megbotztatta volna, akkor a főnök hálálkodása nem ismert határt ily nemeslelkűség fölött. Napi járásföldre utánok vitt néhány kecskét és pombét, térdre borúlt előtte s porral hinté fejét. Elmondta, hogy idegen részéről ily bánásmódban még nem részesült, mert azok mind rablásra indulnak ki, s a legceskélyebb okból elpusztítják a falvakat, lakóit rabszolgaságba hurezcolják, ezért minden ily karaván közeledtével menekül a lakosság, a hova csak menekülhet.

Néhány napra ez után egyik helységben ellopták kedvencz kecskéjét. Most is a falu főnökéhez sietett, azt visszakövetelni, sőt jutalmat tűzött a visszahozónak, ezek azonban e helyett nyilaikkal fogadták. Cameron soká visszatartotta övét a tüzeléstől, de midőn látta, hogy kímélését félelemre magyarázzák, önvédelemből megengedett néhány lövést. Ennek nem várt jó hatása lett; egyik golyó előkelő benszülöttnek fúródott lábába, mire a falu főnöke alkudozásba bocsátkozott. Már minden kiegyenlítve, mikor a szomszéd főnök csapat fegyveressel megjelenik, visszatartja kollegáját az alkutól azon kijelentéssel, hogy minek fogadná el az olesó alkut, midőn együttes erővel legyőzhetik az idegeneket s akkor mindenök az övék lesz. Az ellenségeskedés újból megkezdődött, Cameron folygúztatott néhány kunyhót s fenyege-

tödzött, ha szabadon elvonulni nem engedik. A határozott föllépés használt, de az elvonuláskor egyre üldözték, szerencsére, a szállongó nyílak senkit sem sértettek meg, ő pedig minden tüzelést betiltott. De a következő faluban újra nyíllakkal fogadták, erre ő is tüzelést parancsolt s míg így a falu felső végén bevonult, másik végén a benszülöttek visszahúzódtak. Jól tudta azonban, hogy a dolog ennyiben nem marad s az ellenség erősbülve fog visszatérni, azért gyorsan összekapcsolt négy kunyhót nagy négyszögbe, eltorlaszolta azt, s ezen belül futóárkot vonatott, míg a többi kunyhót a környékről lerombolta. A következő napokban jöttek is a vadak, nyílastak a rögtönzött várba, néhány emberét megsebesítették, s csak akkor húzódtak vissza, midőn ő is fegyverrel felelt, két-három benszülöttet leölt s többet megsebesített. Az e közben kiküldött kémcsapatok egyike két férfit és egy nőt fogott el, mely utóbbi szerencsére egyik kalauzának előkelő rokona volt, kivel azután őt a benszülöttekhez küldte, fölvilágosítani őket: hogy ő nem háborút, hanem békét akar. Csakugyan létre is jött az s ekkor megtudta az ellenségeskedés okát is. Kevéssel előtte nagy karaván vonult át e vidéken a szokott pusztítás között s ő nagy érdeklődéssel kérdezősködött utánok, miből azt következtették, hogy ő is azon karaván részét képezi s egyesülni akar azokkal a további pusztításra.

Útjuk lassanként távozott a Lomanitól s vele hegyessé vált az eddig sík vidék, parkszerű emelkedések s nyílt terek váltogatták egymást, míg folyói mind kelet felé a Lualabába tartottak. A hegyek jobbra gnájsz, gránitból állanak s esőtől és naptól rendkívül megrongálvák, közbe-közbe mérföldekre terjedő nedves, sós talajú teknőket zárva. Mindenütt sűrű lakosságot talált, kivéve útjuk legutolsó részét, melyet csak most pusztítottak el Kasongo csordái.

Október vége felé járt már az idő, midőn Kilembába, Urua fővárosába eljutottak, hol útnak Dsumah Merikani arab kereskedőnek kényelmes lakásába szállt, ki őt rendkívül szívesen fogadta s mindent elkövetett, csakhogy jól érezze magát. Megérkezése után csakhamar jelentkezett Alvez, a portugall kereskedő is, kiről még Tipo-Tipónál hallott, ki azonban minden volt, csak fehér nem, habár a portugall nyelvet beszélte s európai civilizációját folyton hánytorgatta.



Tulajdonképeni lakhelyének Kassaucit mondta, közel a nyugati partokhoz, hova most visszatérőben van s csak a távollevő kaszongot várja be. Most útzónkon volt a sor mi-járatát elmondani s a czélt, mely őt ide vezérelte. A Szankorra tőről azonban sem Dsumah, sem Alvez semmi körülményesebbet nem tudtak mondani azon kívül: hogy az út Mata Jafa vagyis Muata-ja-Nvo országán visz keresztül és csak a száraz évszakban járható. Se kereskedők, se uruaiak innen oda nem mennek, mert a déli partokon elefántcsont nincsen, rabszolgát s egyéb czikkeket pedig itt is kaphatnak. Dsumah nem mulasztotta el inteni Cameront, midőn ez Mata Jafa fölkereséséről nem akart lemondani, hogy óvakodjék, mert az erőszakos ember. Csak nem régiben került hozzá fehér ember, kit erőszakkal letartóztatott s fegyvereseinek európai szervezésére kényszeríté s a szegény ember nem menekülhetett, ott meg is halt. Ezek ellenében Alvez följánlotta saját szolgálatát, védelmét, hogy utazzék vele, ő elkíséri Loandába, hova megfogyott számú fegyvereseivel koczkáztatott dolog volna egyedül indulni s tiszteletdíjat sem követel most, hanem csak az utazás befejeztével.

Bármily nehezére esett Cameronnak kedvencz tervét elejteni, de összevetve a körülményeket, különösen saját igen megcsappant készletét, folytonos lázaktól megrongált egészségét, nem maradt annál egyéb hátra; sőt örülnie kellett, hogy további útját biztos fődözet alatt teheti meg.

A kaszongót nem találta honn s mivel neki szándéka volt a vidéket tanulmányozni, szükségesnek tartotta a fejedelemsőnél — ki kaszongo távolléte alatt a kormányt vitte — tiszteletét tenni s tőle engedélyt és kalauzokat kérni.

A következő napokban meg is látogatta a muszumbában, mint e fejedelmi udvart nevezik. Ez hosszúkás, mintegy öt láb magas, füvel benőtt kerítéssel elzárt térség, egyetlen bejáráttal. Mind a négy oldal mellé hármassorban kis kunyhók sorakoznak, középen tágas térséget hagyva, melyen a bejárártól vagy száz lábnyi távolságban a fejedelem nagyobb kunyhója áll s valamivel hátrább ismét három, melyben legelőkelőbb nejei laknak. A többi kunyhó a harem egyéb tagjait fogadja magába.

Itt fogadta Cameront a fejedelemső, még pedig igen szívesen s kíváncsian kérdezte útazása czélját s egyéb körül-

ményeit. Miután e részben kielégíté, a magas hölgy kíváncsisága egészen útatónk személyére irányult, s nem nyugodott addig, míg czipőit, harisnyáit lehúzva, be nem bizonyítá, hogy lábai is csak olyan fehérek, mint kezei. Majd készülékeinek megtekintésére került a sor, miknek használatát tőtől-hegyig megmagyaráztatta magának, de ezek után engedélyt is adott a környék megtekintésére és kalauzokat rendelt melléje.

Így jutott Cameron azon helyzetbe, hogy ezen, a tudományos világban sokszor emlegetett Uruáról s szomszéd országairól tüzetesebb fölvilágosítást nyerhetett s kétségen kívül munkájának azok legérdekesebb lapjai, melyeken e rejtélyes országokról beszél. Livingstone sokszor említi naplóiban Ruát vagy Uruát, melyeknek déli határait ő is érinté a Moero tavánál. Hallott sokat ez országról az arab kereskedőtől s különösen érdekelték a Lufira folyó melletti földalatti lakások, de azok meglátogatásában megakadályozta őt halála. Rendezetlen tudósításaiból sok kérdés merült föl, úgy a közép-afrikai országok mibenléte, mint társadalmi viszonyaikat illetőleg, melyek közül igen sokra Cameron könyvében megtaláljuk a választ. Különösen áll ez Uruát illetőleg, mert e tekintetben első és új, de azért, vagy éppen ezért belőle sem lehet kiigazodni s magáról Uruáról sem tiszta képet alkotni, se térképpel, se a nélkül, mert határai sehol sem jelölve meg pontosan s ha van is szó róluk, az nem felel meg a valóságnak.

Szerinte Urua állam Tipo-Tipótól egyenesen délre kezdődik s 9 délszélességi fokon nyúlik keresztül. Nyugaton a Lomani, keleten a Tanganyika melletti törzsekig terjed. E nagy birodalom közepén fekszik Ma-Kazembé országa, ki az Ulundai királynak, Mata Jafának, adófizetője. Kaszongót uralják még a Tanganyika éjszaknyugati partjain lakó waguahák, sőt még a Lomanin túl lakó wasambik is alattvalói, habár ezek adót fizetnek Mata Jafának is, csakhogy betöréseitől, mint szomszédos népek, menttek legyenek.

Mindez összeegyeztethető a térképpel is, kivéve a Ma-Kazembe országát, vagyis a Lundat, mely a Luapula folyó keleti partjain terül el a Baugveolo és Moero tavak között, vagyis Uruának délkeleti határországát képezi.

A mi azonban az ország lakosainak életét, szokásainak leírását illeti, e tekintetben megbecsülhetetlen, úgyszintén e

népek társadalmi, kereskedelmi viszonyaira is mindenekfölött élénk világot vet.

Urua állam, melynek nagysága tán Angliáéhoz vethető, sok kerületre van beosztva, mindegyiknek élén egy-egy kilolo vagy kapitánynyal, kik részint örökösödésnél fogva viselik hivatalukat, részint a kaszongótól \*) neveztetnek ki négy évi időtartamra. Ha hivataloskodásukkal meg van elégedve: úgy újlag kinevezi őket, vagy visszavonulhatnak a magánéletbe; ha nem: úgy levágatja orrokat, fülöket vagy kezöket.

Fölötte szigorúan tartatik fönn a rangkülönbség e varuaknál, s a felsőbbek az alacsonyabb rangútól szolgai hódolatot követelnek. Útazónk egy alkalommal tanúja volt, midőn különben magas rangú egyén vele beszélgetve leült, míg egy másik magasabb rangú állva tette ezt. Nyomban félrehívták az elsőt, durván rendreutasíták s mint később módjában állt megtudni: csakis jelenlétének köszönhette az illető, hogy mindkét füle meg nem bánta e súlyos sértést.

A fejedelem s helytartói által teljes önkénnyel szabott büntetések leggyakrabbi: csonkítás és halál. Büntető-codexök igen egyszerű; a legcsekélyebb hibáért levágják az illetőnek egy ujját, ajkát, egyik vagy mindkét fülét, orrát, lábujjait, a kinek mint van; még súlyosabb vétségért kezei elvesztésével vagy halállal lakol. Sehol sem látni annyi csonka embert, mint itt, s gonoszabbá teszi a dolgot azon körülmény, hogy a kaszongo gyakran csupa kedvtelésből rendel el ilyen csonkításokat.

A kaszongo isteni tiszteletet követel, sőt Istennek tartja magát s azt állítja: hogy napokon át nem eszik, mert mint Istennek táplálékra szüksége nincsen s ha eledelt vesz is magához, azt az élvezetért teszi.

Háremhölgyein kívül nagy birodalmának minden nőjével joga van érintkezni, kivétel nélkül, a ki csak neki tetszik. Ha valamelyiktől fia születik, majombört ajándékoz neki, melybe az gyermekét takarja s vele jogositva van a királyi vérből származottakon kívül, bárkitől is eltulajdonítani azt, mi saját és gyermekének föntartására szükséges.

Napnyugattól napkeletig halálbüntetés alatt tilos kivüle

---

\*) Kaszongo annyi mint fejedelem, de mint tulajdonnév is használtatik, így szó van később Kaszongo dynastiáról.

férfiúnak háremkerítését átlépni s még azon anya is, ki éjjel fiút szül, azonnal kihajtatik gyermekével együtt.

Ha a kaszongo otthon alszik, úgy ágya háremhölgyeiből áll, néhány térdre és kézre esve hátával képezi a nyugágyat, mások a földön elterülve a puha szőnyeget. Legelőkelőbb s még néhány alacsonyabb rangú nejei, mind királyi vérből származnak, mert azok vagy testvérei, vagy unokanővérei s háremjében találhatjuk azokon kívül mostoha anyjait, nagynénjeit, sőt — saját leányait is.

Ezekből folyólag az egész birodalomban igen laza erkölcs uralkodik; a nőt hűtlensége nem gyalázza meg s a legrosszabb, mi érheti, az, hogy a megsértett férj derekasán elpáholja.

Minden varua maga rak tüzet és főz magának, kivételt egyedül a kaszongo tesz; egy sem engedi meg, hogy evése vagy ivása közben lássák, különösen nem a más nemen levők, s gyakran volt alkalma tapasztalni, hogyha társaságban pombét nyújtottak egyiknek-másiknak, elébe tartott egy kendőt is, mely mögött az azt megitta. Ép így tiltja az illem társaságban ez vagy annak nevét kérdezni, saját nevét vagy a társaságban jelenlevőnek nevét kimondani, de a távollevőkét fesztelenül használják.

Viseletök, tatovirozásuk nem igen különbözik a wagu-háktól; a férfiak fejükön tollesomót viselnek, rendesen a szürke papagáj piros farktollaiból állítják össze, a melynek nagysága, alakja a viselőnek rangjától függ. Előkötőül darab állatbőr szolgál s az ugyanazon törzsnek vagy családnak férfiai ugyanazon, őket jellemző állat bőréből készítik s viselik, ha a főnök előtt megjelennek.

A benszülöttek vallása fetisizmus és bálványozás keveréke. Minden faluban találhatni ördögnek és bálványoknak szánt kunyhókat, kiknek pombét, húst, rozsot áldoznak s majd mindegyiknek nyakában kicsi bálványkép lóg, mint talizmán. Ezeket rendesen a hasbeszéléshez is értő bűvészek árulják s pompás üzleteket csinálnak.

Főistenök s így vallásuknak központja azonban „Kungwe a Banza“, kinek kunyhója a dsunglák egyik tisztásán van. Őt tisztelik a Kaszongo-dynastia alapítójául, mindenható úgy a jó, mint a rosszban s neje mindig az időszerint uralkodónak nővére, kit „Mvali-a-Panga“-nak czímeznek. A dsungla körül laknak papjai, kik egyrészt a hozott áldozatokat mutatják be,

másrészt profán tolakodók elől védik a szentélyt. De bármily magas rangjok legyen s bármily bizalmas lábon álljanak az Istenséggel: látniok őt nem szabad, ez egyedül az Istenség nejenek s a kaszongónak van csak megengedve, mely utóbbi fontosabb államügyekben tanácsát kéri s győzelmei után áldozatot nyújt neki.

Minden törekvése daczára sem sikerült Cameronnak e nagy Istenség szentélyének helyét kipuhatolni, de hogy e félelmes Istenség megvan, arról úgy a különböző helyeken hallott s főbb részeire mindig egyező beszédekből, mint saját tapasztalatából is meggyőződött. Többször megtette, hogy egyik-másik néger után menve, kiejtő a rettegett Istenség nevét, mire az úgy összerезzent, mintha kígyó csípte volna meg, s csak azért nem ágaskodott hajaszála az égne s nem sápadt el arcza, mert az előbbi göndör, az utóbbi pedig fekete.

A vidéken jártában érdekes menyegzői szokásnak is volt tanúja, mi annyival nagyobb czeremoniával járt, mert a fiatal pár egy előkelő férfiú s az egyik főnök unokahúga volt. Vagy egy tuczat férfi járta körben a tánczot két dobos körül, míg a tánczolók mindegyike primitív nádsípjával iszonyú hangokat hallatott s ez önmagában is már pokoli zajba vegyült a körülálló közönség tetszéskiabálása és tapsolása. E derék multság szünet nélkül tartott egész éjen át kivilágos kivraddig; mert ha a tánczolók valamelyike kidőlt, nyomban helyettesítette a másik. Másnap délután jelent meg a völgeány a táncz színhelyén s vagy fél órai magántáncz után a menyasszony is, egy kilencz-tíz éves leányka. Ez egy asszonynak vállaih ült, míg hátul másik támogatta kezeivel. Rögtön kört képeztek körül a férfiak s kezdődött újra a táncz, míg a középen levő két asszony gyorsan föl-le ránczigálta a menyasszonyt, hogy ennek keze-lába szerte kalimpázott a levegőben. Most a völgeány menyasszonyának néhány dohánylevelet és gyöngyöt adott, mit ez behúnyt szemekkel a tömeg közé dobott. Boldog az, ki ezekből kaphat, mert szerencsét hoz; rohannak, kapkodnak is érte.

Erre a völgeány menyasszonyával furesa taglejtések közt járt valami tíz perczig tartó tánczot, ezután ölbe kapta s kunyhójába vitte. De úgy látszik, ezzel a szertartás még nem ért véget, mert a dobolás, kiabálás, tánczolás még harmadnap sem szünt meg, midőn utazónk elhagyta a falut.

Afrikának is megvan, úgy látszik, Velenczéje, sőt különbenél, mert czölöpökre épített egész falvakat talált a Kilembától éjszakra fekvő Mohra tapon. Minden ház külön áll s a vízből magasan kinyúló czölöpökön nyugszik a padlásforma hajlék, hova az ajtó elé levert ágas-bogos szálfán mászva lehet csak följutni. Itten laknak szárnyasaik, kecskéikkel egyetemben s csak földjeik művelése s kecskéik legeltetésére jönnek ki a partokra faderékből kivájt lélekvesztőiken. Életmódjokról közelebbit nem tudhatott meg, mert csónakot nem kapott, az épen parton levők pedig megfutottak előle.

Hasonló, de még érdekesebb élet van a délre fekvő, előbbinél sokkal nagyobb Kaszali tapon. A partok körül képződő úszó tingi-tingi tömegekből a lakosok nagy darabokat elszakítanak, növényfonadékára faszalak-, gallyakból szilárd réteget helyeznek, meghordják termőfölddel s az így készített talajra építik kunyhóikat, sőt fákat is ültetnek. E szigetek nem úszók, mert lakói czölöpök segítségével a tófenékhez erősítik; ha azonban bármi okból költözködni akarnak, úgy a czölöpöket fölszedvén, vontató kötelekkel oda húzzák, hova épen nekik tetszik. Önkényt következik, hogy földjeik szintén a partokon vannak, melyeket a nők művelnek, mi alatt férjeik őrt állnak, nehogy valami ellenség meglepje őket.

Sok érdekes, jellemző dolgot közöl még ezeken kívül utazónk, melyeknek elmondása túllép ez ismertetés keretén. Deczember közepén ért vissza Kilembába, hol a portugalli időközben mindent előkészített az utazásra s csak a kaszongo visszatértét kellett megvárniok, ki időközben otthon volt s meghagyta, hogy a fehér ember megérkezését vele tudassák és el ne ereszsze, míg ő haza nem jön.

Így bármily sürgősen akart is tova indulni, maradnia kellett. Kaszongo csak 1875. január végén érkezett vissza s még azután sok idő múlt, leginkább Alvez éllhetetlensége, gyávasága miatt, míg innen fölkerekedhettek.

## V.

E hosszú időköz unalmas óráiban sok útikalandot meséltetett magának úgy Dsumah Merikanival, mint embereivel, kik között majd minden vidéknek akadt egy-két fia, s kiknek

beszédéből meglehetősen képet alko'ott magának Közép-Áfrika vízrendszeréről. Igaz, hogy tudósításai, főleg a Lualabát illetőleg, ma már túlhaladtak s gyanításai, adatai részint ténynyé emelvek, részint kiigazítvák Stanley útazása következtében; de mégis érdekesnek tartom itt lehetőleg csoportban közölni mindazt, mit a munkában elszórva találunk, már azért is, mert a forrásvidékre nézve nála jobb nincsen.

Már Udsidsiben hallá előkelő araboktól, hogy a Lualába azonos a Kongóval, de hogy miből meritették ez állításukat, kifürkészni nem tudta. Ugyanott egy ember mondta neki, hogy a folyó 55 napi járásra „egyenesen éjszagnak (!) folyik“; úgy ér oda, hol sós víz van, hová a tengerből hajók jönnek s fehér emberek nagy kereskedést űznek.

55 napi járás = 500 angol mérfölddel, hozzáadva 300-at Nyangvéig, lenne 800; ez körülbelül megegyezne a távolsággal Udsidsitől a Jellala vízesésekig — okoskodik Cameron — s valószínűvé teszi a Kongo azonosságát a Lualabával, de nyilvánosan hibás az irány. Pedig az az ember — ha kissé túlságos messzire tette is — jó irányt mondott, mert a Lualaba Nyangvétől egész az éjszaki szélesség 2°-ig tart éjszak felé s csak azután délnyugatra, nem pedig mint Cameron fölveszi, Nyangvétől egyszerre.

Megkísérlé velök valami térképfélét is rajzoltatni, de az nem sikerült, mert pár pillanat alatt úgy összezavartak éjszakot, délt, tájat és távolságot, hogy ember lett volna az, ki belőle kiigazodik.

Hallotta azt is, hogy a folyót mindjárt Nyangvén túl Ugarovvának nevezik s oly széles helyenként „mint a Tanganyika“, telve szigetekkel, melyeken 5—600 férfi lakos van, nem számítva a nőket és gyermekeket.

A Lualába a általában Közép-Áfrika vízrendszeréről a következőket mondja. Legkeletibb részen folyik a Csambézi, mely — eltekintve egyes rohamaitól — vagy 150 angol mérföldnyire a Nyasszától nyugatra hajózható lehetne. A Csambézi a Bangvéolo- vagy Bembatoba ömlik keleten s a nyugati oldalon Luapula név alatt hagyja el s halad az éjszakra eső Moévotoba. Abból kijövén, miután a Rua-hegységet áttöri, a beuszülöttek által Luvna, az arabok által Lualábanak nevezetik. E részében veszi föl keletről a Lukuga vagy Luvubut, a Tanganyikának sokat keresett s általa fölfedezett lefolyását

s még mielőtt a Moérótól éjszakra eső Landsi-tóba ömlenek, egyesül a tulajdonképeni, délnyugatról jövő Lualábával. Ez a Bangvéolo-tótól délre fekvő, keletről nyugatra húzódó Lokinga vagy Mucsinga hegység éjszaki tövében ered a kvijilai sós síkon. Egyesüléséig számos nagy tavat képez, melyek közt legnagyobb a Kasszali vagy Kikondsa, melybe a szintén vele parallel s ugyancsak említett hegységben eredő nagy Lufira is ömlik. E Lufira mellett vannak a sokszor emlegetett földalatti lakások Mkvamba és Mkannánál. Dumahtól hallotta a róluk elmondottakat, ki ugyan a rossz lelkektől való félelmében bennök nem volt, de őt ugyanakkor kísérő arab útítársa meglekinté. Szerinte száraz, szellős, apró vízerektől hasított barlangok azok, némelyikük ép a folyamágó alatt, hol azután a folyam erős zuhatagot képez. A vidék lakói kunyhókat építenek beléjük, s ide rejtik kecskéiket s egyéb jószágukat. A fehér kőoszlopokon nyugvó, igen szép boltozatok számos nyílásai szolgálnak a tanyatüzek füstjének kivezetésére s ugyancsak számos folyosó vezet ki- és befelé, miket megtámadásoknál jól föl tudnak használni a benlakók. Megesik, hogy míg egyik nyílásnál heves küzdelem folyik, a többiből más csapatok észrevétlen kirohannak s a hátba fogott ellenséget kereszt-tűzbe kapják. Az a körülmény, hogy e barlangok lakói közt a golyva igen gyakori, sőt erre az itt időző s vizéből ivó idegen is hajlandóságot mutat, nagy mésztartalomra enged következtetni.

A Landzsi-tót elhagyva, mint hatalmas folyam osztatlanul viseli a Lualába nevet s számos kisebb vizen kívül Nyangvétól jóval délre magába veszi a keletről jövő, hajózható Luamát is, miután ez a Rubumbával egyesült. Mint ez ismertetés első részében említve volt, Nyangvénél már egy angol mérföld széles s azon fölül jártas benszülöttektől hallotta, hogy az összes vizek, miket útjokban találtak, mind beléje ömlenek. Így Nyangvén fölül a nagy baloldali Lomanin kívül mindjárt három nagy folyót vesz föl: a Libvát, Lindit és Lová-t, mely utóbbit Cameron, Schweinfurth Uellejének (Stanley Aruwimija?) tart, e szerint a Kongo egyik mellék-vízének csak s mint Stanley kimutatta: helyesen.

Méréseiből mindinkább kitűnt, hogy a Lualába nem függhet össze a Nilus vízrendszerével, mint az Livingstone-nak kedvenz fölvétele volt, mert niveauja Nyangvénél ala-



csonyabb, mint a Nilé Gondokorónál, vagyis azon pontnál: hol jóformán minden mellékvízét fölvette. De vízmennyisége is ezt bizonyítja, mely Nyangvénál a száraz évszak közepett másodpercenként 123,000 angol köblábat tett, vagyis ötszörösét azon víznek, mivel a Nil Gondokorónál foly. Szükséges, hogy a Lualába a Kongo egyik főága legyen, mert honnan venné e torkolatánál 1000 lábnál mélyebb folyamóriás különben ama 2 millió köbláb vizet, melylyel másodpercenként az Atlanti-tengert gazdagítja? Vízmennyiségének változatlan-sága mutatja, hogy folyamvidéke az egyenlítőn felül is kiterjed le a Tsad-tó s föl a Nilusig. „Ha a Lualába a Kongo — mi véleményem szerint többé nem kétséges; úgy a Zambezitől éjszakra fekvő területek összes vizeinek mind ide kell folyniok egész a nyugati Kuauziáig s ez egyesíti magában a kontinens vizeinek legnagyobb részét.“

Sok csodálatos dolgot, kalandot beszéltek el utazónknak még ez emberek, melyek közül csak egyet, mint igen jellemzőt, akarok itt fölemlíteni. Egyik falunak lakosai igen barátságos lábon állottak az oroszlanokkal, melyek a faluba jöttek, ott sétáltak, a nélkül, hogy bármiben is kárt tettek volna. Ünnepi alkalommal megvendégelték őket hússal, mézzel, s ha megpörrentek a dobok, nyomban összesereglett olykor kétszáz is. Mindeniknek volt neve s figyelt rája, és ha elhúllt egyik-másik, a falubeliek meggyászolták. E falu a Tanganyika mellett feküdt, nem messze azon helytől, hol egykoron Dsumah letelepedett volt, s ő is erősíté, hogy sokat hallott e sajátos barátságról, míg az elmondó ukarangai égre-földre erősítette állítását, melynek maga is számtalanszor tanúja volt s bizonyításra hozott több szemtanút is. Ha igaz e historia, úgy híres állatszeliidítőink még sokat tanulhatnak az afrikaiaktól.

Gyakran tette tiszteletét a fejedelemnőnél is; viszont gyakran látogatta őt meg egy-egy csapat fejedelmi hölgy Kaszongo háreméből, kik azonban ilyenkor rendszerint be voltak kissé csípve, innen, hogy beszédökben, modorukban nem épen tartották az illemet szem előtt; ha pedig tánczra kerekedtek előtte, mozdulataik, taglejtéseik arcátlansága messze fölülmúlta mindazt, mit ilyesmiből valaha csak látott.

Végre mégis megérkezett Kaszongo s utazónk sietett tiszteletét tenni s csekély ajándékát benyújtotta. Egyébre nem

is terjedt az ki, így hozván magával az illendőség, a fejedelem azonban hazakisértette saját zenekarával.

A zenekar különféle fúvó, csengő hangszerekből állott s ő igen megtisztelve érezhette volna magát, ha azok a zene-darabok oly túlságosan nem fülrontók. Így azonban igen örült, hogy hazaérésével megszabadult tőlök s rögtön néhány gyöngyöt ajándékozott nekik, azon jóhiszemben, hogy megértik e távozásra való finom intést, mint európai sípládásaink megértik. Ezzel azonban fölsült, mert Afrika romlatlan fiai ebből vagy azt következtették, hogy zenéjük tetszik, vagy pedig, hogy vele egész napra kibérelte őket, szóval, játszottak egész napestig az ő iszonyú gyönyörűségére.

Más alkalommal Kaszongo látogatta meg, minek azonban nem igen örült, mert a mit csak meglátott, mindent meg is kívánt, s oly igen értette a kunyorálást, tolakodást, hogy ép úgy beillett volna koldúsnak, mint afrikai királynak. Kaszongo fiatal, magas férfiú, de fölfúvalkodott zsarnok, ki bennszülött főnőkök mondása szerint, kegyetlenségben, vadságban fölülmúlja minden elődét. Ő magát a világ első uralkodójának tartja, kihez némileg csak a szomszéd Ulunda királya fogható: Mata Jafa, szintén a Kaszongo-családból. Az is tudatta Cameronnal, hogy megnézné Angliát is, hogy ugyan mi van rajta, ha a nagy Tanganyika tó útjában nem állna; meghagyta azonban neki, hogy mondja meg főnökének, küldjön neki adót, löfegyvereket, hajókat s embereket, kik azok kezelésére őt megtanítsák.

Még arra sem akart kijózanodni, midőn Cameron elmondta, hogy az ő főnöke nem olyan, ki Kaszongónak vagy másnak adót fizetne, s hogy olyan hajói vannak, melyen ezer embernél több elfér s még élelmi szernek is jut hely; később pedig, midőn embereinek elejtett szavaiból kezdte hallani annak az angol főnöknek hatalmát, arra az eredményre jutott, hogy útnak nem ember, hanem szellem s azoknak országából jön.

Daczára ennek sem eresztette el előbb, míg a főnök-fogadás meg nem történt, hogy lássa Cameron is az ő nagy hatalmát. Február 10-én volt e nagy nap. Követség által kérette föl, hogy Dsumahval együtt legyenek tanúi ez ünnepélynek, melyre Alvez is eljön. Dsumah értesülése folytán óvatosságra intette Cameront, mert Kaszongo ez alkalmat törbeejtésekre

akarja fölhasználni, hogy legyilkolván őket, birtokába juthasson annak, mit szép szerével meg nem kaphatott. Alvez ugyan nem egyezett bele, de ennek egyik rabszolga-hajcsára, Csimbra, körülbelül hajlandó rá. Ily körülmények közt az elővigyázat semmikép sem volt fölösleges; Dsumah tehát emberei közül ötven jól fegyverzett egyént állított föl ültetvényének különböző pontjaira, magok mellé pedig Cameron askariin kívül hatvan fegyverest vőnek s így jelentek meg a fejedelmi tanyánál, melynek bejárata előtt már ott voltak a vidéki főnökök kíséreteikkel. Dsumah és Cameron a bejárat mellett foglaltak helyet fegyvereseikkel egyetemben, míg szemben Alvez emberei sorakoztak. A két hosszú sor felső vége felé állt Kaszongo a középén, megelőzve egy sajátságos fejszét tartó ember által, míg mögötte négy nő foglalt helyet. Ezek mögött állt két wagauja s számos czímert tartó nő s végül hosszú sor férfi Kaszongo összes fegyvereivel, mindkét oldalon hóhérok s egyéb hivatalnokok. A háttérben guggoltak nejei és gyermekei, vele szemben pedig a bejáratnál álltak a főnökök kíséretökkel, lehetően fölciczomázva.

Az ünnepély megkezdődött. A Kaszongo háta mögött álló négy nő elkezdte mondani Kaszongo hosszú czímeit, nagy hatalmát, néha kísérve az összes kar által. E hosszú bevezetés után előléptek a főnökök fejedelmök üdvözlésére. Legelől jött a legalsóbb rangú s mindenik mellett zsákot hordó fiúcska volt, zsákjában porrá zúzott agyag és cinóber. A mint az első úgy húsz lépésnyi távolban volt Kaszongótól, belenyúlt a zsákba s tartalmával bedörzsölte mellét, karjait, miközben egyik lábáról a másikra bukdácsolt s torka szakadtából kiabálta Kaszongo czímeit: kalunga kaszongo, kalunga, Moéné munza! és így tovább.

Miután jól össze-vissza kente magát, rögtön kirántotta kardját s Kaszongóra rohant, mintha le akarná szűrni, de az odaérés pillanatában térdre esett, kardját a földre dőfte s homlokát annak porába dörzsölte.

Ez volt az üdvözet, mit Kaszongo pár szóval viszonzott, mire a tisztelgő megfordult s kíséretéhez visszatért. Miután a főnökök mindegyike így üdvözölte Kaszongót, ez hosszú lére eresztett beszédben kifejté isteni jogait, hatalmát azon záradékkal: hogy hatalmával csak bátyja, Mata Jafa-é hasonlítható össze.

Ezután valami bírói eljárás-féle volt, mert vád- és véd-beszédek tartattak; végül pedig a fejedelem Cameront ünne-pélyesen Alvez védelme alá adta, kijelentvén: hogy azon eset-ben ne merje magát Uruában többé mutatni, ha Cameronnak valami baja történék.

Útazónk azt hitte, hogy most már csakugyan elindúl-nak; de Alvez kijelentette hogy az lehetetlen, okúl adván a Kaszongo elhalt felesége utáni gyászt, melynek végét be kell várniok, mi ismét egy heti késedelmet vont maga után. Föl-tűnt útazónknak ez időközben Kaszongónak szokatlan zavart-sága és piszkossága, min csak akkor szűnt meg csudálkozni, mikor megtudta: hogy az ország szokásához mérten az egész heti gyász alatt meghalt felesége mellett kellett aludnia!

Elmúlt a gyász is, de ők még sem indultak, mert most Kaszongo állt elő követelésével Alvezzel szemben, ki neki egy európai ház fölépítését ígérte s fölhívta Cameront is a segéd-kezésre. Hiába vonakodott tőle, hogy itt se építő-anyag, se szerszám nincsen, végre is legjobbnak látta a dologhoz fogni, mert Alvez emberei ítéletnapig sem lettek volna vele készen. Ebbe eltelt az egész márczius s most megint az volt a baj, hogy Alveznek még az építés megkezdése előtt rablásra kiin-dúlt emberei nem tértek vissza, nélkülök pedig vonakodott távozni.

Cameron elkeseredettségében már ott akarta hagyni a gyalázatos kompániát s csónakokért fordult Kaszongóhoz, hogy rajtok a Lomanin föl a Lualabába juthasson, de ez ké-rését megtagadta, jóformán Alvez intrikái folytán, ki semmi-kép sem akart lemondani azon összegről, melyet oltalmaért a partokon kapni remélt. Szárazon pedig nem mert az útnak neki vágni, mert kísérete csekély volt ahhoz s nem maradt más hátra, mint várni s tétlenül nézni két hónap elmulását, míg végre június 10-én útnak indultak.

Ha Alvez eddigi viseletével, hazudozása, kapzsiságá-val a lehető legrosszabb színben tűnt föl Cameron előtt, az útazás alatt még fokozta ezt s mint később megtudta, keresve sem csatlakozhatott volna galádabb karavánhoz, mint Alvezé volt. Zsivány nép volt ez egy szálig, kik büntetlenül garáz-dálkodtak országokon keresztül, s nem elégtettek meg azt, hogy a benszülöttektől elraboljanak, lopjanak mindent, mire esetleg szükségök van; hanem legázolták vetéseiket, levag-

dalták banánfaik ágait minden ok nélkül s nagyobb istencsapásai voltak a sáskáknál. Ha közbevetette magát, azzal torkolták le, hogy Kaszongo megengedte s ezzel kifogyott útnak minden argumentuma, mert ily vadakkal szemben a humanizmusra nem hivatkozhatott.

## VI.

Így haladtak Urua nyugati részein keresztül; jövetelök híre messze megelőzte őket, a nyílt falvak lakói a dsunglákba menekültek s a hátramaradt pár öreg férfi nem akadályozhatta a tökéletes kipusztítást. A szegény népnek löfegyvere nincsen, nyílától, lándzsájától e gazok nem félnek; fejedelmök pedig — úgy látszik — arra való, hogy védelem helyett illő ajándékért engedélyt adjon a rabszolga-kereskedőknek alattvalóira hajtóvadászatot rendezhetni. Hogy mily szerencsének tartják kaszongójuk látogatását: leginkább kitűnt Lunga-Mandiban, Urua egyik nyugati helységében, melynek lakói azon hírre: hogy a karavánnal Kaszongo is jön, minden értékes holmijokat biztosságba helyezték s csak akkor mertek közeledni, midőn meggyőződtek a hír valótlanágáról. Magok a lakosok beszélték, hogy Kaszongo fejedelmi látogatása rendszeren az illető helyek pusztításával végződik, azért mindenik siet adóját pontosan leróni s örülnek: ha a kézbesítő ép bőrrel visszajön, mert rendszeren fülei vagy orra is ott marad — adó fejében.

Julius közepe felé lépték át a Lovoi folyót, mely határt képez nyugaton Urua s a kis Usszambi között s melyen túl Ulunda, Mata Jafa országa terül el. Usszambinak minden helysége a dsunglák sűrűjébe van elrejtve és megerősítve, minek a két szomszédos nagyhatalmon kívül leginkább a déli katangai fejedelem Mschiri az oka, kiről, mint „igen rossz emberről“, Cameron eddig is sokat hallott s Livingstone előtt sem volt ismeretlen.

Katanga tulajdonképen Uruához tartozik vagy tartozott, mert Mschiri azt még Kaszongo nagyatyjának idejében elfoglalta s meg is tartotta. Ő mint egyszerű wanyamwesi kereskedő jött ide jól fegyverzett csapat élén elefánt-vadászatra, s ez alkalommal leverte ennek főnökeit s Katanga független urává

lett. Sem Kaszongo, sem atyja nem boldogult ellene, mert Mschiri folytonos összeköttetésben van a portugall-félvérű kereskedőkkel és azok karavánjaival, kiktől folyton tud löport és fegyvereket szerezni. Nagy kereskedést űz a nyugati partokkal, leginkább rézzel és rabszolgákkal, minthogy az elefántcsont meglehetősen ritka már e vidéken. A rezet saját országában nyeri, rabszolgákért pedig messze vidékekbe küldi fegyvereseit. Rabszolga-szállítása évről-évre növekedik s bár ezek nagyobb része Sekeletu országába s talán kafferek közvetítésével a gyémánt-mezőkre jut: mégis több éri el Benguelát, mint mennyire a partokon szükség van. Cameron erősen meg van győződve, hogy e többletet az angol czirkáló hajók kijátszásával Dél-Afrikába vagy Nyugat-Indiába csempészik.

Uruaországon kívül Ulunda az, mely jó idő óta foglalkoztatja geographusainkat, a nélkül, hogy tisztába jönnének vele. Útazónk is foglalkozik vele, habár röviden, mert csak déli részén utazott keresztül, de egyet-mást mégis megtudhatunk róla. Ulunda hosszú, keskeny földszalag a déli szélesség 5—12° között, független állam, lakói walundák s csak a fejedelem, Mata Jafa \*) és környezete, néhány kerületi főnökkel egyetemben, tartozik a warua-négekhez. Kevés, egymástól távol eső falva van, azok is kicsik; az országnak legnagyobb része ösrengeteg. A walundák igen piszkos, csúnya nép, piczi előkötön kívül egyebet nem viselnek. Hajok nem rendezett, inkább piszkos és sárral van összeraggatva. Általán nem látszik, mintha karavánokkal érintkeztek volna, mert sem ékszert nem hordanak, sem ruhájok nincsen. Lakatlan, erdős vidéken át jutottak Moéné-Kula falujába, mely a Mata Jafa székhelyéről a kvidsilai ércz- és sótelepekhez vivő nagy úton fekszik, melyen a Pombeirok, Pedro Ivão Baptista és Anastacio José is haladtak, midőn századunk első tizedében onnan Ma-Kazembébe igyekeztek.

Itt hallotta azt is, hogy az akkori Mata Jafat nővére és fiverei elűzték s az most épen a vidéken bujdosik és Kaszongo segítségével reméli trónját visszafoglalhatni. Csak vagy egy évvel azelőtt lépett trónra, de dühösségig fokozódott kegyet-

---

\*) Így ejtik ki a fejedelem nevét a benszülöttek, míg a Közép-Afrikáról szóló művekben rendszeren Muata János néven fordul elő.

lensége megfosztá tőle a nyomorúltat. Neki csonkítás, halál már nem volt elég, vad kíváncsisága a vivisectióra ragadta, melynek áldozatául egy anyává váló nő volt kiszemelve ép a legválságosabb pillanatokban. Ez iszonyatosságnak azonban önfentartási ösztönből elleneszegült nővére, egyszersmind első neje; mert méltán tarthatott attól, vajon nem kerülhet-e a sor holnap reája, ha ma ezt tétlenül nézi? Így hatalmas pártot gyűjtve, elhatározta a zsarnok legyilkolását, de ez nesztévén a dolognak, egy csapat hívével megszökött, mire nővére ifjabb fivérét kiáltatta ki fejedelemnek.

Mind Urua, mind Ulunda lakosainál sokkal hareziasabbak a tölök nyugatra lakó lovalébeliek s csak látni kellett volna, mint juhászodott meg Alveznek előbb rakoncátlankodásban határt nem ismerő karavánja. A vad martalócok galambszelidek lettek itt s a puskás benszülötteknek legoktondibb kívánságait is teljesítették. Vad, rablásra hajlandó nép ez s bár egy-két főnök kivételével nem szednek vámot a karavánoktól, de annál többet zaklatják s mindenféle ürügy alatt iparkodnak tőlök egyet-mást kicsikarni.

Az egész népelet a fetisch-papok vagy bűvészek befolyása alatt áll, kik rókánál rókábbak, s ugyancsak szemes legyen az az útas, kit meg nem csúfolnak. Találjon például valami fegyvert egy kunyhóhoz támasztani az idegen, nyomban confiskálják azon ürügy alatt: hogy az bűvös szer, mely a kunyhó tulajdonosára halált hoz és csak súlyos váltságdíj mellett adják vissza. Vágjon valaki véletlenül le egy megjelölt fát, hasonlóan jár; szóval se hossza, se vége ennek.

Viseletök a lehető legegyszerűbb; a férfiak kicsike bőrkötényt, a nők néhány keskeny szíjat kötnek ágyékuk elé, mint minő a nubiai nőknél látható. Hajokat bizonyos formába szorítják s agyaggal, olajjal úgy összeraggatják, hogy az ember azt hinné, fából van faragva. A nyugati Kibokwéból szerzik a vasat, s igen ügyesen dolgozzák azt föl nyílhegyek, fejszék s egyéb eszközökre; falvaik lakásaik csinosak s gömbölyű, tojásdad, négyszögű kunyhóik magas teteje némelykor 2—3 csúcsban is végződik.

Udsidsi óta itt talált első ízben teheneket is, élelmi-szer bővében volt s neki mégis koplalni kellett, mert élelmi-szert csak rabszolgaért, szövetekért és lőporért adtak, neki pedig egy kevés gyöngyön kívül egyebe sem volt.

Lovalé előbb szintén egy fejedelem alatt állott, de jelenleg két vagy három egymástól független részre van oszolva s mégis elég erőt fejtenek ki s erősen terjeszkednek kelet felé. Augusztus 28-án értek Lovalé egyik fejedelmének Katendének székhelyére, ki tarka ingében s különböző színű zsebkendőkből összeférczelt szoknyájába öltözve, igen szívesen fogadta, sőt meg is ajándékozta. Útazónk Livingstone után is kérdezősködött, de a főnök semmi körülményesebbet nem tudott azon kívül, hogy ökrön lovagolva jött falujába, mely jelenet — úgy látszik — mélyen bevésődött emlékezetébe.

Itt közöl Cameron egy történetkét a Dilolo tó (Katendetől délre fekszik) eredetéről, mely annyira emlékeztet Sodoma Gomorrha veszedelmére, hogy annak variációjánál aligha lesz egyéb s érdekes volna tudni: ősi hagyomány-e ez, vagy pedig arab közvetítéssel jutott el ide.

Hajdanában — kezdi az elbeszélés — nagy, virágzó falu állott ottan, hol jelenleg a Dilolo hullámai nyugtalankodnak. A lakosok egytől-egyig boldogok, gazdagok voltak s jólétük fölülmúlta azt, mit halandó jelenleg elérhet. Gondtalanul, tobzódva tölték napjaikat s nem bántotta a holnap őket soha.

Egyik nap roskadozó, öreg koldús ért a faluba s könyörületre hívta föl annak lakosait; de ezek étel-ital helyett gúnnyal fogadták, sőt gyermekeiket ráuszítván, sárral megdobálták s úgy üzték ki a faluból. Éhezve, szomjazva vándorolt tova a szerencsétlen öreg véres lábaival, midőn egyik falubeli találkozott vele, ki hallván panaszát, hajlekába vitte, megvendégelte s jó nyughelyet készített számára.

Éjfél tájban fölemelkedett a koldús, fölkelte a jószerű gazdát s következőket mondá neki: te jót tettél velem, hasonlóval viszonzom azt, de meg kell ígéred, hogy a közlendőkről senkinek sem fogsz szólani. Ez mindent megígért, mire amaz tudatta vele, hogy néhány nap múlva óriási vihar és eső fog támadni, akkor szedje össze holmiját s meneküljön e helyről. Ezzel a koldús eltávozott.

Miről az öreg beszélt, be is következett; két nap múlva iszonyú vihar tört ki, mire emberünk, nejeivel, gyermekeivel menekült az elátkozott helyről, kívülök mindenki oda veszett s annak helyén a Dilolo támadt.

Bihé és Lovalé közt még a kis Kibokve állam terül el, melynek barátságos lakói között minden veszedelem nélkül



jutott át a karaván. Legnagyobb baja volt, hogy mindenéből kipusztúlva, semmi húsféle élelmiszert nem vehetett, s annyira megszorúlt, mire Bihébe érkezett, hogy ingeit, kabátját kellett eladnia élelmiszerek bevásárlása végett. Alvez bőven élt, de neki nemcsak nem adott, hanem még az esetleg egyes főnököktől kapott ajándékot is el akarta pörölni; midőn pedig mindenéből kifogyva, tőle hitelbe szövetet venni kényszerült, nem röstelte útzónk szorúlt helyzetét a végsőig kizsákmányolni.

Ily nyomorúság között érkeztek október első napjaiban Bihébe, Alvez lakására; a karaván itt széteszlott, s most útzónknak kellett gondoskodnia további kíséretéről, kalauzokról, nemkülönben maga és kísérőinek fölruházásáról is, mert ruhájok annyira oda volt, hogy benne a további civilisált országokban meg nem jelenhettek. Alvez nem mulasztotta el még ez utolsó alkalommal is a tőle vásárolt szövetekkel jól megcsalni; habár különben a tíz nap alatt, míg készülődése tartott, elég szívesnek mutatkozott.

Mindez országok a centralis Afrikához tartoznak, Kibokve kivételével, melyben már igen érezhető a nyugati párkány folytonos emelkedése, a centralis lelapulás után. Folyóban, vízben rendkívül dúsak s ezek majd a Kongo, majd a déli Zambezi rendszeréhez tartoznak, így hogy esős időben az egész választó víz alá merül. Különösen Lovaléban annyira közelit egymáshoz a két vízrendszer, hogy az éjszaki Kassabet s a déli Liamboet csekély, 20 angol mérföldnyi csatornával össze lehetne kapcsolni és így keletről nyugatra állandó vízi utat nyitni, mely csak egyes folyórohanatok, vízesések által lenne megszakítva.

E részek domborzati viszonyait illetve, túlnyomó a síkság, melyet csakis Urua nyugati részében, továbbá Ulundában tesznek változatossá erdős halmok, egyes szelíd emelkedések. A folyamok mentén széles marschok, prairik futnak tömentelen pataktól átszegdelve, melyek buja vízi növényeik miatt minduntalan változtatják medröket.

Egyes síkok csak a száraz évszakban járhatók, különösen áll ez Lovalé síkjára, melynek könnyű homokrétegén, vízerekben s facsoportokban nem szűkölködő terein ekkor minden baj nélkül át lehet hatolni; de az esős évszakban nem, mikor

az egész síkságot félemler magasságú víz borítja el. Ez a síkság képezi az említett vízválasztót.

Gyakran előfordulnak mérföldnyi széles mocsarak is, melyek között az uruai Udsidi egyike a leggonoszabbnak s gyakran emberek is belevesznek, ha szilárdnak látszó, fűborított, valóban pedig süppedékes talajába bízva, rálépnek. Messziről kisebb-nagyobb facsoportok által diszített viruló réthez hasonlít e mocsártenger, melyen azonban csak avatott szemű kalauz bírja követni a valóban szilárd, keskeny utat.

Állat-, növényvilága egyaránt gazdag; a lakosság földműveléssel, halászattal foglalkozik, míg Kibokveban főleg virágzik a méhészet. Magas fákon helyezvék el méhkasaik s termésével jelentékeny kereskedést űznek a partok felé. Áruba főleg a viasz bocsátatik, melyért beszerzik mindazt, mire idegen országok terményeiből nekik szükségök van, míg a mézből erős márczot készítenek.

Kibokve nyugati részein végződik a Kongo és Zambézi vízkörnyéke s kezdődik a nyugati Kuanza folyóé. Bihé már keleti részein dombos, dús, nyugati részén vízben szegény fonsikot képez, hol gyakoriak a föld alatt haladó vizek, melyek darabig tartó út után mint hatalmas folyók lépnek ismét a felszínre. Elragadtatva szól a szomszéd Bailundáról s a paradicsom visszfényének nevezi, habár ugyancsak kevés oka volt ábrándozni, midőn ezen áthaladt.

Ekkor már beállott az esős évszak, az egyre hegyesebbé váló vidéken mind nehezebb lőn az útazás s együttesen oly szomorú helyzetbe juttatta őket, melyben karavánját csak bámúlatozó lélekereje tartotta össze. A nappali fáradságos csúszás-mászás után éjjeli nyugalom nem pótolhatta a zsidó erőket, mert a majd mindig szakadó eső nyugalom helyett inkább újabb kínokat mért rájuk. Ehhez járult a rendetlen ételmezés is; a lakosság szövetekkel rendelkezvén, csak löporért akart élelmiszert adni, mit Cameron nem adhattott, mert magának sem volt. Mindez igen megviselte őket; a haladás csigaleptekkel történt, a készlet fogyott, az út nem, s napról napra szaporodott a panaszkodók száma. Maga Cameron is a végsőkig elcsigázottnak érzé magát, de mutatnia nem volt szabad, mert tartott tőle, hogy csekélyebb erélyű kísérői nyomban megállanak, mi még nagyobb baj lett volna. De ez így is bekövetkezett; a betegek száma fől szaporodott s egyik

nap húsznál többen kijelenték: hogy nem tudnak tovább menni. Pedig még 126 geographiai mérföldnyi út állott előttök!

Menni nem lehetett, maradni nem volt szabad; gyors elhatározásra volt szükség, mert minden napi késedelem válságba sodorhatta a tehetetleneket. Legjobbnek találta hátrahagyni karavánját, az erősebbekkel pedig gyors menetekben sietni a partokhoz s onnan számukra segítséget küldeni. Tett követte a gondolatot; legszükségesebb eszközeit összezsomagolva, kilenczedmagával útnak indult s ezer baj után november 7-én meg is érkezett a partokon fekvő Katombebába, melynek európai kereskedői nyomban mind róla, mind hátramaradt karavánjáról gondoskodtak. Az utolsó időszak nélkülségei, fáradalmai azonban ágyhoz szögezték utazónkat is; egész erejével kitört rajta a scorbut és csak gyors orvosi segély menthette meg életét, mely menthetetlenül odavész, ha még egy-két napi késedelemmel jár útja.

November 11-én ért ide hátramaradt kísérete s tíz nap múlva Loandában kötött ki, mint első európai, kinek sikerült a tropikus Afrikán keletről nyugatra áthatolni. 1876. február 8-án szállította hajóra zanzibári kísérőit, nemsokára maga is hazafelé vitorlázott s ápril 2-án viszontlátta édes otthonát, melytől 3 év és 4 hónapig távol volt.

Útazásának főczélját, mint láttuk, nem sikerült elérnie, habár e részben is jelentékeny szolgálatot tőn a tudománynak; annál inkább sikerült a második, melyben Közép-Afrika társadalmi, kereskedelmi viszonyainak földerítését tűzte ki. Nagyobb földrajzi eredményein kívül, hova a Tanganyika fölmérését s kifolyásának megállapítását, a Lualaba és vízkörnyékére vonatkozó adatokat, nem különben Urua, Ulunda s Katangáról közlötteleket sorolhatjuk, — e szempontból legérdekesebb Cameron könyve, és legtanulságosabb. Mindkettőnek tanulmányozására elég módja volt úgy hosszas uruai tartózkodása alatt, mind pedig, midőn Alvez karavánjával utazott s szemtanúja volt azon iszonyatosságoknak, miket ez embereknek nevezett vadállatok elkövetnek. Élénk színekkel festi e rabszolgák szerzésének módját, azoknak kihurczolását a partokra s rá mutat azon okokra is, melyekből századunk e szégyenfoltja ered és virágzik.

Főoka kétségen kívül: hogy az egész tropikus Afrika kereskedelme egészen az emberi teherhordáson alapúl, mihez

hozzájárul az a körülmény, hogy azon vidékeken, hol az elefántesont legolcsóbb, a benszülöttek vonakodnak teherhordozóként szolgálni, és a kereskedők kényszerülnek rabszolgákat vásárolni, ha vásárlott czikkeiket tovaszállítani akarják. Míg a partokon a szabad rabszolgakereskedelem virágzott, addig a kereskedők eladták őket is, s hogy jó árt kapjanak értök, kíméletesebben bántak velök; most azonban felni lehet, hogy kíméletlen eljárásuk fokozódik, mert sokba kerül a visszaszállítás. Nemcsak a kereskedők, de a benszülöttek is belátják, hogy embertelensége mellett legdrágább is a közlekedés ezen módja, s többektől hallotta: miszerint szívesen nélkülöznék, csak volna más módjok áruik tovaszállítására.

De a kereskedelemnek is egyik főczikke s vele csak az elefántesont versenyez, mi leginkább érezhető Zanzibárban, hol, mióta a rabszolgakereskedelem betiltatott, a forgalom érezhetően elhanyaglott. De e hanyatlás csak futólagos s máris észlelhető, hogy helyébe más, eddig kisebb forgalmú kiviteli czikkek lépnek: így például a kaucsuk, melynek évi forgalma jelenleg már Zanzibárban 40.000 font sterlinget képvisel, jeléül annak: hogy rabszolgán és elefántesonton kívül mással is lehet jövedelmező kereskedést üzni, s reményt nyújt, miszerint lassanként mégis sikerül az eddig embertelen vállalatokba fektetett tőkét jó útra téríteni.

Nem így áll a dolog a nyugati partokon, hol a rabszolgakereskedelem egyre virágzik s jó részek még mindig tengerentúltra szállítatik. A kereskedelem pedig ez oldalon rendkívül élénk, sehol nem látott annyi karavánt, mint midőn Benguela felé közelgetett s napjában tízzel is találkozott. Ez élénk kereskedelem a partokon, Bailunda és Bihében lakó fel- vagy tisztavérű portugallok kezében van, kik azonban — tisztelet a kivételeknek — elődeik praxisával üzik a legkiterjedtebb rabszolgakereskedést. A nagyobb czégek — hogy úgy mondjam — közvetlen összeköttetésben vannak a belfölddel s karavánjaik majd ezen, majd azon vidékre hatolnak s nem csak Alvez bandája jut el egész Uruáig, hanem más fehér kereskedők is. Szövetek és fegyverekért ott engedélyt kapnak a rabszolgavadászatra, ha ugyan a főnök már előre nem gyűjtött számokra.

Ez kivétel nélkül mindig pusztítással jár, mert a megtámadottak ellenállnak s kétségbeeséssel védelmezik nejeiket,

gyermeküket s gyakran egy-két rabszolga szerzéseért egész falvak pusztúlnak el. Nem tekintve azt, hogy a hol ily gyalázatosságok történtek, többé a tudomány embere sem haladhat biztosságban, sőt gyakran legyőzhetetlen gátra akad: még két rossz oldala van az ily eljárásnak; mert egyrésről fegyvert ad egyes vad törzsek kezébe, kik máris hajlandók útjokat állani a karavánoknak, másrésről pedig egész vidékek munkaerejét elpusztítja, mert mint említém, nem csak az vész el, kit szerencsétlensége e civilisált vadak kezébe visz, hanem még annyi, sőt több pusztúl azon alkalommal, midőn őket erővel összefogdossák.

Cameron második könyve foglalkozik főleg e rabszolgaság kérdésével s tapasztalatai után nem csodálkozhatunk, ha Livingstoneval együtt ő is szenvedélyesen arczába csapja a portugalloknak: hogy ez embertelenségeknek bűnrészesei, részint alattvalóiknak lelketlensége, részint még inkább kormányközegeik indolentiája folytán. Egyéneket nevez meg, sőt hívatalnokokat is, kik művelt létökre sem áttallják részt venni e kereskedésben.

Cameron könyvének utolsó részében egy pillantást vet a tropikus Afrika jövőjére is, és kijelöli azon teendőket, melyek legczélszerűbben vezetnének úgy a rabszolgaság megszüntetésére, mint annak a kereskedelembe való vonására. Elefántesontja, jelenlegi gazdálkodással, nem tarthat sokáig, de számtalan egyéb becses terményei, miket névszerint felsorol, találhatási helyével egyetemben — kifogyhatatlan bányát képviselnek, melyek busás kamattal térítik meg a rájuk fordított vagy fordítandó tőkéket. Legelőbb is azon nézet fölött tör pálczát, mely a „non interventio“ elvét akarja a benszüllött főnökök hatalmi körére is alkalmazni, mert — úgymond — hol őrzöngő zsarnokok ölik, pusztítják védetlen alattvalóikat, ott nem lehet helye e divatos elvnek. Följogosít erre magoknak a benszüllötteknek viselete is, kik előszeretettel csoportosúlnak egyes kereskedők telepei köré, hol csak némi menedéket is találnak a sűrű rablójáratok ellen; lassanként így elszakadnak régi főnöküktől s új védők emberibb urasága alá jutnak. Nem ismer törzset, mely ne fogadná örömmel a rendezett viszonyokat, magától értve, ha az lépésenként történének, nem pedig gözerővel, mert utóbbinak féleredményei gonoszabb állapotokat szülnének a mainál.

A kezdő lépések erre nézve már megtörténtek. A Nyassa melletti skót missionariusok gőzössel átszegték már e tavat s nem nagy munkának tartják a Nyassat összekötni a hajózás által a tengerrel, ha ugyan gátul nem állnának ott a porui-gallok. További tervök a Nyassa éjszaki és a Tanganyika déli vége között állomásokat építeni s egy pár, az utóbbi tavon czirkáló hajóval cordont húzni a keleti partok s azon belföldi országok között, honnan a legtöbb rabszolgát kihurczolják.

Praktikus terv, de részéről nem tartja elegendőnek s legjobban szeretné, ha a kormány venné kezébe az ügyet. Az ő véleménye oda irányul: szerezzen az angol kormány szerződés vagy vétel útján a zanzibári szultántól valamely alkalmas kikötőt, például Mombasath; építsen innen egy másodrendű vasutat Unyanyemben keresztül a Tanganyikáig, oldalszárnyakkal úgy az éjszaki Victoria Nyanzához, mint dél felé Ugogon át. Ez utak folytatását képeznék a Zambesi, Kongó és Kwanza kombinált vízrendszerei, melyek hátára egyidejűleg apró, sekély járatú s könnyen szétszedhető hajók bocsátandók. Hol a vízesések miatt a hajózás lehetetlen, állomásokat, raktárakat kell emelni s ezek hosszában szárazsi közvetítésről gondoskodni. Meg van győződve, hogy az említett vasút a jelenlegi forgalom mellett is csakhamar fődözné a költségeket, annál inkább a forgalomnak szükségképeni emelkedése folytán.

Fölötte ajánlatos, sőt szükséges volna állomásokat építeni valamelyik főúton mindkét parttól befelé, élökre európaiakat vagy becsületes arab kereskedőket lehetne állítani s míg ezek egyrésről csomópontjai lennének a leendő műveltségnek és sarkpontjai a rendezettebb jövőnek; másrésről kiindulási pontul s alapul szolgálnának a további földterületekre utazóknak s így megkönnyítnék azt, mert nem lennének kényszerülve az utazók idejüket, pénzüket igen gyakran elfecsérelni, még mielőtt a kitűzött vidékre elértek volna.

Útak, közlekedési eszközök szükségesek Afrika e részének, ha ez meglesz, önkényt elesik előbb-utóbb a rabszolgaság is. Egy pillantás a térképre meggyőz erről, s ha csak az említett utak nyitvatnak is meg, a legmesszebb eső szárazföldi utak is jóval rövidebbek lesznek a mostaniaknál, midőn 3—4000 angol mérföldnyire kell czepelni a benső részekből a terményeket, mielőtt a Nilus hajóira juthatnának.

De erre szükséges, hogy a portugallok is megváltoztassák azon eljárásukat, melylyel 300 év óta többet ártottak a benszülötteknek, mint használtak s e mellett saját javokra sem voltak. Kezökben vannak a fő kereskedelmi utak, főleg nyugaton; de rövidlátó védvám-rendszerökkel szárnyát szegik a szabad kereskedelemnek, mely egyedül emelhetné virágzatra ezen provinciákat, míg mostan rosszúl fizetett hivatalnokai-  
val csak a mind messzebb terjedő corruptionnak szolgálnak kútfőül.

VARGA OTTÓ.

## DANTE DIVINA COMMEDIÁJÁBÓL.

Negyedik közlemény. \*)

### A PARADICSOM KÜSZÖBÉN.

(*Dante vezeklése és gyónása.*)

(A Purgatorium XXX. és XXXI. éneke.)

Dante *Divina Commediájának* eddigi magyar fordítói csak az első részszel, a *Pokollal* foglalkoztak; az előbbieket úgy, a kik abból egyes részeket adtak, mint a legújabb, dr. Angyal János, ki az egész *Pokollal* gazdagította irodalmunkat. Tudtomra én vagyok az első, a ki a költemény második részéből, a *Purgatoriumból*, valamit, — ezúttal annak utoljáról két éneket, a XXX. és XXXI-diket — bemutatok.

A nagy közönséget, sőt a műértőket is, általában, kezdetől fogva a *Pokol* érdekelte s vonzotta legjobban. Közönségesen ezt tartják a *Divina Commedia* legszebb, legnagyobb-szerű, legtökéletesebb részének. A magasztalások, melyekkel Dante a régibb s a legújabb időben elhalmoztatott, kiválóan a *Pokolnak* szólnak. A költő szenvedélye ebben a részben a legerősebb, alakító ereje és szemléletessége s általában plasztikája ebben a leghatalmasabb. Itt minden alakja — s pedig ezeken meg ezeken vannak, a kiket a rettenetes hely borzalmaiból, az örök égő tűzből s halhatatlan iszonyból szemeink elé emel — minden alakja él s testetlenül is mintegy meg-

---

\*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 37., 38. és 39.-lik füzeteiben.



testesül szemeink előtt. A *Pokolban* a költő képzelete is a legtermékenyebbnek látszik, képei a legváltozatosabbak. A színhely mindegyre változik, soha sem ismétli sem színezetét, sem alakjait, mindig új s borzadálya egyre fokozottabb. A színhelynek s vele a költeménynek architektonikája is a legtökéletesebb. A *Pokol*, a mint Dante képzelte, világos képben áll előttünk, akár egy amphitheatrum, melyet a belépő egyszerre áttekinthet szemével s minden zugában belát. Dante mély erkölcsi érzete is a *Pokolban* nyilvánul legerősebben. Szigora, melyben a bűn iránti gyűlöletet csak az emberszeretetet s a bűnös iránti szánalom mérsékli, föltétlenül nyilatkozik a költemény e részében; a kijelentés nem kategorikusabb, a végítélet sem lehet az.

Ily előnyöknek köszönheti a *Pokol* azt a határtalan bámulatot, s mind azt a magasztalást, melyet századok óta soha nem lankadó mértékben nyert, s azt az óriási hatást, melylyel folyvást bír a lelkek és elmék fölött.

De bámulatunk a *Pokol* iránt s elragadtatásunk magas erkölcsi és költői szépségein, ne tegyen igazságtalanná a költemény más két része iránt sem. Ámbár nem írhatjuk alá dr. Angyal véleményét, a ki a *Pokol* előszavában a *Purgatoriumot* a *Divina Commedia* „legszebb részének“ nevezi, sőt részünkről határozottan elébe tesszük annak mind a két másikat, — valljuk azért, hogy a *Purgatoriumnak* is vannak egyes szépségei, melyek az egész mű legszebb helyei sorában állanak, s a *Paradicsomnak* viszont vannak elsőbbségei a más két rész fölött. A diadal éneke az, annyi harc, küzdelem, kín és szenvedés után; s a fényhatások a menny különböző köreiben, a változatosság, ugyanazon hatás különböző fokozatainak leírásában, maga ez a fokozatosság, mely a költővel minden következő énekben felülmúlhatja az előbbieket s mikor azt hinnők, nem emelkedhetik már magasabbra, felülmúlhatja vele önmagát: oly előnye a *Paradicsomnak*, mely a *Pokol* ellenkező fokozatosságát: a sötétség és borzalmak fokozásait is felülmúlja.

A *Purgatorium* előnye viszont alkotásának egyszerűségében van. S itt némi fogalmat kell adnom a Dante *Purgatoriumának* — értem rajta mind a költemény e részét, mind magát annak a színhelyét — alkatáról s szerkezetéről.

A föld középpontjáról, a hol a pokoltölcsér csúcspontja

van, s a hová Lucifer, az égből lebukott lázadó fényes angyal. a földnek Jerusalemmel ellenlábás pontján, helyéből tengert és szárazt kiszorítva, lecsapódott s a földközépig befurakodva, oda beszorúlt, — Dante, Virgiltől kalauzolvá, egy patak által szegett földrepedéken a föld ama túlsó oldalára, ismét a csillagok látására jutott ki. Ott, a földi Jerusalemmel szemben, emelkedik — a Lucifer bukása után visszatörlődött földhalom, az óceán közepén. Ez a halom : a *Purgatorium* hegye, a *Divina Commedia* második részének színhelye ; azon lelkek tartózkodási helye, a kik nem voltak oly bűnösök, hogy a pokol remény- és megváltás-nélküli örök kárhozátára jussanak, de oly tiszták sem, — mely földi lény volna az ? — hogy egyszerre a menny üdvhonába föllépni méltók lehetnének. Azoknak kell itt szenvedniök, nem örök büntetéskép, csak vezeklésül, hogy megtisztuljanak ; tisztulásuk ideje földi bűneik s megtérésre való hajlamuk mértéke szerint van kiszabva, s annak leteltével a tisztulás hegyének tetejéről, mely a földi paradicsom, égbe röppennek.

Maga a halom széles talapzaton, fölfelé kúp alakra hegyesedve emelkedik ; de csonka kúp, mert nem csúcsba, hanem kerek fön síkba végződik. E fön sík, bájos édenkert, melyen virágövezte partok közt két kristályfolyó, a bűnfelejtés Lethéje, s az erényeinkre emlékeztetés, Eunoéja, foly át ; itt éltek első szülőink az eset előtt ; s itt élnek most, az üdv előízletében, azok a lelkek, kik a *purgatoriumban* megtisztultak már s készen vannak rá, hogy a menny köreibe emelkedhessenek.

A *purgatorium* dombjának oldalát, egymásfölött lépcsőzetesen emelkedő körút futja körül, nem egymásba folyva csiga-út képeben, hanem elkülönítve egymástól, de mindegyik alsóbbról a felsőbbre lépcső vezet. A körök minél fölebb, annál kisebbek ; a följáró annál meredekebb egyikről a másikra, — de, csodálatos, Dante, fölebb-fölebb menve, az egyre meredekebb hegyoldal megmászását fokról fokra könnyebbnek érzi, mert a bűn s testiség súlya egyre kevésbé nyom, minél fölebb jutott az örökvilág vándora.

Dante kozmogóniája a *Purgatoriumban* is oly világos, s allegóriáiban oly jelentőségteljes, mint mindenütt, mint jelesen a *Pokolban* is.

A *Purgatorium* halmának tíz köre közül a három alsó

csak előcsarnoka a tisztító helynek: a szenvtelenek, erkölcsi tunyák, közönyösek, se hideg se meleg számára, kikben a jóra való ösztön, a tisztulás vágya nem ébredt még föl; de hogy fölébred, hogy ez állapotuk sem végleges, s nem javíthatatlan, bizonyítja az: hogy itt vannak, a javulás helyén, különben a pokolban volnának. A pokolban az olyanok (a javíthatatlanok) a negyedik kör alján, iszapos mocsárban fetrengenek.

A hét felső kör a tulajdonképeni purgatorium. A bűnök, melyek itt vezeklenek s tisztúlnak, ugyanazok, melyekkel (csak hogy javíthatatlanokkal) a pokolban találkozott Dante, az összes emberi bűnök tudniillik. De másképp vannak beosztva és csoportosítva: itt, a purgatoriumban, egyszerűen a „hét főbűn“ kategóriái uralkodnak. A *Pokolban* mesterkéltebb, bár lélektanilag szintoly igazolt s tán még igazoltabb; volt a beosztás. Ám, míg a pokolban az enyhébb büntetésekkel, mert aránylag megbocsáthatóbbakkal, kezdődtek a pokol mélyébe leszálló körök, — itt (alúlról levén az út fölfelé) a rútabb bűnök vezeklésével találkozik Dante előbb s úgy megy a megbocsáthatóbbakhoz. Legalól a kevélyek, aztán az irigyek, a haragosak, majd a tunyák körei vannak; a felső három a fősvényeké, torkosoké s bujáké.

Mint a *Pokolban*, úgy a *Purgatoriumban* is, a bűnhődések a bűnök természetéhez vannak szabva s nem történnek általában tűz által. A tűz, amott mint büntető-eszköz gyakrabban, de szintén nem általánosan, — itt mint tisztító-eszköz csak kivételesen, a bujáknál fordul elő, kik a földön is lángban, de tisztátalan lángban égnék s azért kell itt is láng által tisztulniok. A tisztulás eszközei a purgatoriumban általában: 1. érzéki büntetések, a megkedvelt s megszokott bűn természetéből folyók s az abból való tisztulásra vezető; 2. az elmélkedés, mely az épen ellenkező erény felé fordítja a szellemet, képek, példázatok, tanítások által; 3. az ima, az értelem és akarat megtisztítására és erősítésére; 4. mindenütt egy-egy őrangyal, a lelkek vigasztalására s e gyakorlatokban való irányzására.

A purgatorium kúp alakú szigetét, a föld túlsó oldalát egészen elborító tenger környezi. A lelkek csónakon érkeznek ide, melyet angyalok hajtanak, vitorla s evező nélkül, csak szárnyok lebbenésével. Dante és Virgil azonban, a földten-

gelyen följutva, közvetlenül léptek ki a hegy aljára, hol — egy sziklabarlangban — a sziget örét: az utikai Catot találták. Nem lephet meg, hogy az erényes római, bár, keresztlehetlen pogány, itt, a pokol-tornáczból menekültek közt találjuk. Az egyház középkori tanai megengedték, hogy valaki nem csak víz-, hanem vér-kereszttség által is eljuthasson, ha nem is a teljes üdvre, legalább az üdv előcsarnokaiba. S Catot Dante, már előbbi művében, a *Convito*-ban is magasztalta: „Mely földi ember volt valaha méltóbb, mondja, hogy Istent kövesse? Bizonyára egy sem Catonál.“ — Cato egyébiránt, helyesen jegyzi meg Philaetes, inkább allegorikai alak itt, mintsem történeti személy. Ő a purgatorium előkészítő csarnokának az öre, a keresztyénségre előkészülő pogánykor leg-erényesbike.

Nem czélom ezúttal a *Purgatorium* körein átkísérni a Virgiltől kalauzolt Dantét. Az előkészítő három körön túlhaladva, egy angyal hét *P*-t írt a költő homlokára, hétszer Peccata — a hét bűnkörnek megfelelően. S minden egy körön túlhaladva, egy-egy *P* letörlődött a homlokáról, angyalok törlik le, szárnyaik hegyével, mert itt mindenütt angyalok járnak, a vezeklők bátorítására, — egy-egy büntől megtisztult az átmenő, s annyiaval könnyebbült terhe is — és a felső körökben mind kevésbé érezte teste súlyát.

Az utolsó körben, a szerelmi bujákén, élő lángon kelle átmennie. De Virgil sértetlenül vezette rajta át, félelmét azzal bátorítva, hogy túl e tűzön, a földi paradicsom küszöbén — Beatricet, szerelme hölgyét, az üdvözült- és megdicsőültet viszontlátandja.

S ez előzmény után, — melynek futólagos sietségében, a *Purgatorium* szebb és fontosabb helyeit is mellőznünk kelle, melyekben pedig szintűgy bővelkedett, mint a másik két rész, — lépünk föl mi is a tisztító-hegy magaslatát elfoglaló fonsíkra, a földi éden kertjébe, a mennyei paradicsom küszöbére.

Dante (a *Purgatorium* XXVIII. énekében), üde légű, bájos virányon találja magát, hol gyönyörrel halad tovább, még mindig Virgil által vezetve, s virágpartok között folydogáló patakhöz ér, melyen nem mehet át. A túlpartról édes dalt hall s egy bájos szépségű hölgy lebben felé, ki ott a túlparton a virágok közt jár dal. A két partról át beszédbe erednek, a költő a ki kérdez, s a magános hölgy, a ki felel. Ez elmondja neki

a hely természetét; oly magasan áll az, hogy a föld viharai s légköri változásai ide nem hatnak; felhők alatta úsznak el. A régiek ezt a Parnassznak, az istenek lakának hitték, pedig ez első szülőink édene s az üdvözülendő lelkek lakhelye, mielőtt égbe szállanának. E patak itt, kétfelé ágazik továbbfolytában: egyik ága a Léthe, melybe alámerülve, a bűneiből már megtisztult lélek, azok gyötrő emlékétől is megszabadul, a teljes feledés által; a másik az Eunoé, melynek habjaiból jótettei fölemelő s boldogító emlékét meríti.

E hölgy, kit Dante a virágos parton járdalva s virágokat szaggatva látott: névszerint Matilda (l. XXXIII. ének, 119. vers); kiléte s jelentősége éppen annyi, vagy több kérdés tárgya volt, mint az első s második énekbeli három hölgyé. Valószínű, hogy Dante történeti személyt gondolt alatta s így a Matilda név után az egyház történelmében kell kereskednünk. Leghihetőbb, hogy az ismeretes Matilda örgrófnőt kell értenünk alatta, a VII. Gergely pápa barátnőjét, ki az egyház érdekében kifejtett tevékenysége által érdemelte ki, hogy őt a költő a tevékeny élet ó- és új-testamentomi példányaival, Leával és Márhával, hasonlítsa össze, s Beatrice kiegészítőjeül tüntesse föl mint eme kettő, a Rákhel s az Úr lábánál ülő Mária kiegészítői s mindhárman a szemléletes élet jelképei. Más hozzátétel szerint a Dante Matildája a hasonlónevű szent apáca volna, ki a költő kortársa volt (meghalt 1292-ben) s kiről látományok (visiók) és kijelentések (revelációk) maradtak fön, melyek a *Purgatorium*beliekkel tagadhatatlanul némi rokonságban állanak. Az ő látományaiban említett „erény-hegy“ hasonlít a Dante tisztító-halmához; s az is a hét főbün szerint van hét részre osztva. E föltevés ellen az szól, hogy a Dante Matildája világosan a tevékeny élet képe: s ez sokkal inkább illik az erélyes örgrófnőre, mint a jámbor apáczára.

De a Matilda allegóriája aránylag könnyen megoldható a következő (XXIX.) énekben előttünk fölvonuló nagy allegorikai menethez képest.

Matilda megindul az egyik parton, a patak mentén lefelé, Dante Virgillel a másikon követi, szintazon irányban. Távolról hét égő fát pillant meg; de közeledve észre veszi, hogy nem fák azok, hanem karos gyertyatartók, ágaikon égő gyertyákkal. Mily plastikus kép — az égő fákból karos gyertyatartókká válva! Egyszerre villámlás világítja meg az erdőt,

de a fényt nem követi sötét, mint a földi légkör villámlásait, söt minden villám után növekedik a világosság, annak fénye hozzáadódván az előbbihez s állandó maradván. E világosság fényénél lassan közeledik a hosszú menet. Elöl a hét karos gyertyatartó s utána boldog lelkek hosszú sora, fehérben, homlokukon lilomokkal. A gyertyák, a mint előre haladva közeledtek, fénycsíkokat hagytak magok után a levegőben, — mint színes zászlók húzódtak utánok azok. A boldog lelkek pedig huszonnégyen valának, aggok mind. Énekeltek s egy szűznek mondanak dicséneket, a ki még nem volt látható. „Te áldott az Ádám leányai közt“ zengék, „s áldott a te szépséged örökre!“ — A huszonnégy vén után négy állat jött, zöld lombokkal koszorúzva mindenik. Mindeniknek hat szárnya volt, s szárnyaikon csupa szemek. „Az Argus szemei, ha élnének, ilyenek volnának!“ Leírásuk helyett Dante az Ezékiel proféta látományára (I. rész, 5—14. vers), s a János jelenéseire (IV. rész, 6—8. vers) utal, és a szárnyak tekintetében Jánosnak ad igazat, a ki hat-hat szárnyát látá mindenik állatnak, holott Ezékiel csak négyet-négyet. — A négy állat közötti téren pedig egy griffől vont diadalszekér jött. A griffnek két szárnya volt, egyenesen magasra emelkedve, oly magasra, hogy végeik az ég távolába vesztek el s már láthatók sem valának szemmel. A griff előrésze, mint a meséből ismerjük, madár, utórésze oroszlán. S a Dante-látta griff feje és tagjai aranyból voltak addig, míg madár volt, ellenben a többiek — az oroszlánrész, fehérek vörössel tarkázva. A diadalkocsi pedig szebb volt nemcsak a római imperatorok diadal-szekereinél, de a nap arany-szekerénél is. — A koci jobb felén három nő jött, körben tánczolva a kerék mellett; egyik oly vörös, hogy a tűzben alig látszott volna meg; a másik, mintha húsa és csontja smaragdból lett volna, zöld; a harmadik épen most esett hónap látszott, oly fehér. S majd a fehér látszik vezetni tánczukat, majd a vörös. — A balkerek mellett is hölgyek jöttek, de itt négyen, bíborba öltözöttek, összefogózva s körbe lejtve, mindig egynek a dallamára, a melyiknek három szeme látszott a fején. — A szekér után újra egy más sor zárta be a menetet. Két agg jött előbb, különböző ruhában: egyik orvos alakjában, a másik ellenkező tisztben — vagyis élő fegyverrel. Azután jött négy, alázatos alakban; s utánok még egy agg, a ki alva járt, okos képpel. S ez a kettő egyenlően volt öltözve

az első csapattal (fehérbe), de fejökön nem liliomból, hanem rózsából s más piros virágokból hordtak koszorút; „valamelyes távolból nézve, meg lehetett volna esküdni, hogy homlokukon mindnyájan égneek.“

Jártasoknak kell lennünk az ó- és új-testamentomban s annak képleges magyarázataiban, a mint a középkorban s még azután is soká közkeletűek voltak, hogy ez egész menet s minden egyes alakjának jelentőségét megérthessük. De ez ismeretekkel bírva, nem lesz nehéz útba igazodnunk. A menet, mely előttünk a költő képzelődése által megelevenítve elvonúl: az anyaszentegyház diadalmenete; a tiszta, a krisztusi egyházé, a mint azt Ezékiel próféta jós szemmel látta s a mint János, az apostol és evangelista, ha ugyan ő az *Apokalypsis* írója is, a prófétai jóslatok e keresztyén magyarázója, az ó-testamentom képeit az újra alkalmazva, *Jelenései* könyvében lángoló színekkel festette. Az igaz egyház e diadalmenetének ellentéte, a *Purgatorium* két utolsó énekében, a XXXII. és XXXIII-dikban, — de a melyekkel mai előadásunk már nem foglalkozik, a megromlott és elaljasodott egyház diadalmenete, vagyis orgiája, szintén az *Apokalypsis* alakjaival és színeivel: a kétszarvú fenevaddal és a rajta ülő „nagy parázná“-val.

Most csak ezzel az igazi diadalmenettel van dolgunk; s az Ezékiel és János vezető kezén könnyű lesz annak, a Dante-magyarázók által teljesen tisztába hozott s ma már ellenmondás nélkül megállapított értelmezését adnunk.

Tudnunk kell, a mi a következő (kezünk alatti) énekből tűnik ki, hogy e diadalmenet hőse, vagyis hősnője, Beatrice, az Istenbe merült vallásos szemléletnek, mint az üdv eszközének dicsőült alakja; de a ki még most Dantenak sem látható, s csak a következő énekben tűnik föl előtte.

A hét gyertyatartó, egyenesen a János *Jelenéseiből* (IV. 5.) vett kép: a szent lélek hét ajándéka: a Belátás (intellectus) és Tanács (consilium): vagyis az igazság megismerése, a szemlélő és gyakorlati értelem; továbbá a Bölcsesség (sapientia) és Tudomány (scientia): vagyis az igazság helyes megismerése, mindkét irányban, elméletileg és gyakorlatilag; végre a Kegyettség (pietas), Erő (fortitudo) és Félelem (timor) — az erkölcsi érzetek.

A hét lángcsík, mely mint maradandó ecsetvonás marad

a lángok után : vagy általában a szentlélek ajándékainak gyümölcsei a lélekben, vagy különösen a hét sakramentom, melyekkel az egyház él.

A huszonnégy öreg, a menet első csoportja a griff által vont szekér előtt, szintén az *Apokalypsis* alakjai s az ó-testamentom könyveit, vagyis azok íróit ábrázolják, liliummal koszorúzva : a várt Messiás hitével. A hit színe mindig a fehér. (A könyveket így számítják : 1—5 a Mózes öt könyve ; 6 : József, 7 : Bírák Ruthtal, 8 : Sámuel, 9 : Királyok, 10 : Krónikák, 11 : Ezsajas, 12 : Jeremiás, 13 : Ezékiel, 14 : Dániel, 15 : Hoseás, 16 : a kisebb próféták, 17 : Jób, 18 : Zsoltárok, 19 : Példabeszédek, 20 : Prédikátor, 21 : Énekek éneke, 22 : Esdrás, 23 : Nehemiás, 24 : Eszter.)

A négy állat, a koci előtt, a griff két oldalán : a négy evangelista, kiket állatok képében (néha kíséretében) szoktak ábrázolni, úgymint az ember : Máté, a sas : János, az ökör (vagy bika) : Lukács, s az oroszlán : Márk. A zöld lomb a remény színe rajtok, mert az ó-testamentomi remények beteltét hirdetik. Ezékiel négy, János hat szárnyal festi őket.

A két kerekű szekér az egyház, mint az igazságnak, az Isten igaz ismeretének a hordozója ; s a griff, mely azt mellével (vagy nyakával) húzza : maga az istenember, Krisztus ; kiben a két természet, az isteni (a madár—) s az emberi (az oroszlán által jelképezve) egyesül. Azért van teste első része, a madár, aranyból s szárnyai éig érnek, túl az emberi látás határán, megfoghatatlanul. Az emberi természet, az oroszlán test, fehér és vörös színe, a szeretet (vörös) által végrehajtott hitet (fehér) jelképezi (fides charitate formata).

Látni fogjuk (a XXXI. énekben), hogy a két alakú griff-Krisztus, a Beatrice szemeiben, az Isten lényegébe emberinél mélyebben belátó szemléletben, mikép tükrözik föl váltva majd egyik (isteni), majd másik (emberi) alakjában ; maga a tárgy — csodálkozva látja Dante — nem változik, csak képe a Beatrice szemei tükrében. Az isteni és emberi természet egyesülése Krisztusban, oly csoda, melyet földi látás s emberi értelem nem foghat föl, csak a mennyben fölvilágosult szellem benső szemlélete.

A szekér jobb kereke mellett a három nő a három theologiai erény : a vörös a szeretet, a fehér a hit, a zöld a remény.



Hogy majd a szeretet, majd a hit a vezető : azt jelenti, hogy vitás : a kettő közül melyiké az elsőség.

A balkerek melletti négy hölgy a négy fő erkölcsi erény: az okosság (*Prudentia*) ez a három szemű, mely többet lát a többenél s azért azok állandó vezére, továbbá az igazság (*Justitia*), a mértékletesség (*Temperantia*) és az erő (*Fortitudo*).

Látni fogjuk, hogy e négy azt mondja magáról: az égen csillagok vagyunk, itt nimfák — s *Beatrice* szolgálatára valánk rendeltetve, mielőtt ő még a földre szállott volna.

„Az égen csillagok.“ Dante, mikor az alvilágból a föld túlsó oldalán ismét a csillagok szemléletére jutott, a déli égsarkon négy csillagot pillantott meg. Tudva van, hogy akkoriban érkezett, olasz vagy spanyol hajósok által, az első hír a déli sark négyes csillagáról, ama fölséges „déli kereszt“-ről, melynek hatását a szemlélőre korunkban *Humboldt* oly szépen írja le. Dante, a ki kora tudományának minden tekintetben színvonalán állott, e négyes csillagról is kétségtől tudomással bírt s költeményében azt mindjárt föl is használta. E négy csillag jó volt neki a kereszt jelvényeül a *purgatorium* kúphalma fölött; s most a négy erkölcsi erényben személyesíti meg a négy csillagot, kik azt mondják magokról: az égen csillagok vagyunk, itt nimfák — hölgy alakjukra czélozva.

„*Beatrice* szolgálatára valánk rendelve, mielőtt ő a földre szállt volna“ — az elővégtet (melynek tanát *szent Ágoston* fejtette ki először), mely minden egyes léleknek, születése előtt, sőt világ kezdetétől, megszabja örök sorsát: *Beatrice*-nak, a még meg sem születettnek, előre megszabta, hogy a négy erény az ő szolgálatában leend, földi s örök életében. Mert az erkölcsi erények megvoltak a kijelentés előtt már, de annak szolgálatára rendelve kezdet óta.

A szekér után következők jelképes alakjaiban könnyen ráismerhetünk ábrázoltjaikra. A kettő, a ki közvetlen a szekér után megy: *Lukács* az egyik, az *Apostoli cselekedetek* írója, kiről tudva van, hogy mesterségére orvos volt; s a másik, a ki ezzel ellenkező öltözetben jő, mert míg az orvos életet gyógyít, emez életet ölő fegyverrel jár, *Pál* apostol, a hadakozó egyház jelképe, a kit az egyház kezdet óta hosszú, egyenes pallossal szeret ábrázolni. Azután négyen jönnek, az első vénekhez hasonló ruhában, csak hogy fejükön a lilium fehér

virágai helyett a szeretet piros virágaival: az *Apostoli Levelek*, illetőleg íróik: Péter, Jakab, János és Judás. S végre az, a ki okos arczczal, de álmodva jár utánok, ismét János, mint a mennyei *Jelenések* látója.

S most a diadalmenet megáll. „Mikor a szekér szemben volt velem“, így végzi Dante a XXIX. éneket, „mennydörgés hallatszott; s e méltóságos fogatnak tiltva látszék lenni, hogy tovább menjen, a mikor amazok ott elől, a zászlókkal, megállottak.“

Amazok elől, a zászlókkal, a hét égő gyertyatartó, melyek — mint a XXX. ének első soraiban látandjuk, — úgy állanak, oly örökön s változatlanúl e lelki égen, sem lemenve, sem fölkelve, sem más felhő (mint a mi bűneink köde) által el nem homályosítva, — mint a hogy a földről látható égen a sarki hetes csillag, a gönczöl szekere áll, a hajósok e biztos vezére.

S a mint a szekér megáll — és itt érünk tulajdonképi tárgyunkhoz, a bemutatandó két énekhez, melyek bevezetésével már röviden végezhetünk, mert szólnak magok magokért — fölzendül a boldog lelkek éneke, melyre angyalok serege jelenik meg, kik a biblia szavával (Áldott a ki jó!) és a Virgilével (Date lilia manibus plenis) hívják Beatricet, ki most, a hit, remény és szeretet, ez égi erények három színébe, fehér, zöld és pirosba öltözve, virágosó közepette, libben föl. Arcza nem látható még, mert sűrű fátyol fődí; de Dante, a régi szerelem hatalmát megérzi közeledtén. S a mint Virgilhez fordulna, hogy ezt megmondja neki: ime Virgil, hű kísé-  
rője eddig a poklon és a purgatoriumon át, itt a paradicsom küszöbén eltűnt. Az emberi józan ész és tudomány, melyet képviselt, nem állhat meg ott, a hol a teljesebb isten-szemlélet, a kijelentés lép föl. Már előbb is mondta Virgil, a purgatorium utolsó köréből a földi paradicsomba lépve föl, hogy itt oly dolgok és látományok következnek, a melyeket ő nem ért.

Dantenak fáj barátja, mestere, atyja eltűnése. De elveszte fölötti bánatát Beatrice csakhamar magasabbra: a bűnbánatra fordítja.

Feddő beszéde Dantéhez, megható a szeretet és kegy által, mely sugallja, inkább hogy nem a szigor: „Mert az üdvöt megbánás nélkül elnyerni: Isten igazságos végzése ellen volna.“

Feddő beszédét Beatrice először nem egyenesen intézi Dantehoz, csak a körülálló angyalokhoz, kiknek mintegy panaszkép beszéli el Dante erkölcsi bukását — s hogy őt megmenteni s igaz útra téríteni már nem volt más mód, „mint az elveszett népséget“ megmutatni neki. Dantera a szégyen és önvád mardosó érzetével hatnak Beatrice szavai. Hebeg, dadog, pirúl és sápad. De, hogy bocsánata teljes lehessen, a néma bűnbánat sem elég; magától kell jönie az egyenes bűnvallásnak, s azért Beatrice most egyenesen hozzá intézi vádbeszédét „s a szónak hegyét fordítja felé, holott már éle is oly vágós volt“ — míg nem közvetetlenül intézte hozzá.

Dante bevallja bűnét, hogy a jelenvaló dolgok szerelme — a testi gyönyör — eltérítette őt az égiektől. Vallomása, — nem mintha olyant mondott volna, a mi az égi bíró előtt nem volt tudva —, megenyhíti az ítélet szigorát — mint köszörűkö, ha a kés éle ellen fordul —, de Dantenak a bűneire emlékezés, az elvesztett üdv érzete, Beatrice látása, csak erősítik bűnbánata gyötrelmét. Hogy üdvöt nyerhessen, bűnei emlékeitől kell menekülnie — s ezért Matilda, a hölgy, kit előbb magánosan látott a parton járdalni, a Léthe hullámaiba meríti őt. Itt megszabadulva bűnei emlékeitől, nem gátolja semmi, hogy az üdvbe mehessen. S most az angyalok és boldog lelkek éneke közben, ama négy főerény hölgyei magok kéri Beatricet, fátyolozza le szépséges arcát, megtért kedvese előtt. Hallgat kérelmökre s szépsége teljességében áll Dante előtt, a kinek ajkán eláll a szó s kezében a toll megtagadja szolgálatát ily mennyei szépség láttára.

Íme a két ének :

### XXX. ÉNEK.

Az első ég gönczölje <sup>1)</sup>, mely sohsem kel,  
 S nem száll alá, nem is borúl homályba,  
 Csak bűneink borítják fellegekkel,  
 Melynél irányát minden megtalálja,  
 Mint lenn emennél a hajós, ha révbe  
 Bejutni készti torló hab dágálya,

<sup>1)</sup> Az első ég a legfelső, az empyreum, hol az istenség honol. Annak gönczölje (mint az álló csillagoké a gönczölszekér) az a hét

Mihelyt megállott: az igazak népe<sup>1)</sup>  
 Kik a szekér s a griff előtt menének,  
 Most a szekérhez, mint üdvéhez lépe.  
 S közülök egyik<sup>2)</sup>, mint küldöttje égnek,  
 „Veni sponsa de Libano“ — így szóla,  
 S háromszor ismétlék a többi vénnek;  
 Mint boldog lelkek a trombita-szóra  
 A végnapon kikelnek gödreikből,  
 Halleluját, újult hangon dalolva:  
 A szent szekéren úgy emelkedék föl  
 Egyszerre ott, ad vocem tanti senis<sup>3)</sup>  
 Az öröklét száz angyala egy végből;  
 Ezt zengve mind: „Benedictus qui venis“<sup>4)</sup>  
 Virágait körül s föléje szórta:  
 „Manibus o date lilia plenis!“<sup>5)</sup>  
 Oh láttam én, napköltekor, gyakorta,  
 Kelet egét egészen rózsaszínbe,  
 S kék színt terülni délre mint nyugotra —  
 A napnak arczát párakkal körítve,  
 S úgy megenyhítve tőlök, hogy a két szem  
 Fényébe bátran és hosszan tekintte:  
 Virág-felhőbe vonva így egészen,  
 Mely ráborúlt az angyalok kezétől  
 És visszahúlla hátul s oldalrészen,  
 Egy hölgy<sup>6)</sup> égő lángmezben úgy tűnék föl,  
 Övezve olajágtól, hősín fátylán,  
 S borítva vállán zöldszín köpenyétől.  
 S lelkem, bár annyi éve már, nem látván,  
 Nem reszketett bűvös jelenlétének  
 Megrendítő, leigéző hatályán,  
 S arczát szemem se' látta s ismeré meg:  
 Titkos erőtől, mely áradt belőle,  
 Érzé hatalmát régi szerelmének.

gyertyatartó, mely itt a menet előtt jár s mindenkinek irányt mutat, csak hogy bűneink ködbe vonják az azok miatt nem láthatjuk.

<sup>1)</sup> Az ó-testamentomi 24 vén.

<sup>2)</sup> Salamon, mert az ő szavai vannak idézve az *Énekek éneké*-ből.

<sup>3)</sup> „Ily nagy öreg szavára.“

<sup>4)</sup> Máté evang. A Krisztust üdvözlő virágvasárnapi kiáltás. Itt Beatricera értendő, habár a himneumű alak van megtartva.

<sup>5)</sup> Virgil *Aen.* VI. ének. E szavakkal üdvözlök a fiatal Marcelust az alvilágban.

<sup>6)</sup> Beatrice maga, ki mert vagy előbb is a szekéren ült látatlan-

S szememen át a mint lelkembe ömle  
 E nagy varázs, mely engem ifjonzúl még  
 Átszegze s úgy kötött mint bűv-erő le :  
 Remegve ottan balfelé fordulék <sup>1)</sup>,  
 Mint anyjához a gyermek ijedtében,  
 Vagy szomorún, hogy oldalához bújék,  
 Virgilhez így szólándó : Nincs e vérben,  
 Mely ne remegne, nincs egy csöpp paránya —  
 A régi láng jelére rá ismértem !  
 De Virgil elhagyott, eltűnve árnya,  
 Virgil, ki jó atyám, hű vezetóm lőn,  
 Kire magam' bizám, lelkem javára.  
 S mind, ősanánk mit eljátszott a földön <sup>2)</sup>,  
 Harmat-mosott arczom' <sup>3)</sup> nem védheté meg,  
 Hogy rajt' megint köny árja ne ömöljön . . .  
 „Dante! bár Virgil megy, itt hagyva téged,  
 Ne sírj, ne sírj még ! Sírni lesz okod, ha  
 Más fegyver ér, más seb ha majdan éget !“ <sup>4)</sup>  
 S mint a hajó-nagy, föl s alá szaladv' a  
 Hajó farán s orrán, legényeit  
 A jó munkára inti, szölongatva :  
 A balsó vendég-oldalon <sup>5)</sup> legitt,  
 Hogy megfordultam nevem hallatára,  
 Melyet szükségből neveztem meg itt <sup>6)</sup>,  
 Úgy tűnt elem a hölgy, virágok árja  
 Borítva, kit előbb fátyol-fedetten  
 Láték, túlról felém fordultan állva — <sup>7)</sup>

núl, vagy mert az angyalok hívására oda szállt, most tűnik a költő szemébe. Ruhája három színe a hit, remény, szeretet jelvénye.

<sup>1)</sup> Virgilhez, tudniillik a ki tőle bal felől állt az imént még.

<sup>2)</sup> Tudniillik a földi paradicsom, melyet Éva eljátszott, s melynek szépségei közepett áll a költő most.

<sup>3)</sup> A purgatoriumba kiszálláskor, a Cato utasítása szerint harmatban megmosakodott volt.

<sup>4)</sup> Tudniillik a bűnvád fegyvere s a büntudat sebe, mindjárt. Ezek az első szavak, melyeket Beatrice intéz Dantéhoz a költeményben.

<sup>5)</sup> A diadal-szekér balfelöli oldalán.

<sup>6)</sup> Ez az egyetlen hely az egész költeményben, a hol a Dante neve előfordul. Itt is csak szükségből nevezi meg magát, hogy híven adja vissza az őt nevén szólító Beatrice szavait.

<sup>7)</sup> Tudniillik a szekér mindenestől, s rajta Beatrice is, a patak túlsópartján állt Dantétól. A tengernagy hasonlata csak arra vonatkozik, hogy Beatrice a szekérnek majd e, majd ama részén tűnik föl. Most

Bár fátyolától, mely lombkörnyezetten  
 Omlott alá fejéről s eltakarta,  
 Arczát s alakját jól ki nem vehettem, —  
 Királyilag kevélyen és rátartva  
 Folytatta most, mint olyan, a ki bár szól,  
 De élesebb szavát még visszatartja :  
 „Én, én vagyok, Beatrix ! nézz reám jól ;  
 Méltóztatál megmászni e hegységet<sup>1)</sup>,  
 Hogy itt az üdv : végtére tudni látszol !“  
 Szemem, lesütve, a patakra tévedt  
 S magam' meglátva benn', a fűre néztem,  
 Mert homlokom szégyen tüzétül égett.  
 Mint a gyereknek, anyja zord : úgy érzem  
 Őt zordnak én is, a szigor-sugallta  
 Szeretet íze nincsen mártva mézben !  
 Elhallgatott ; s az angyalok csapatja  
 Rákezdte : In te Domine speravi,  
 De a pedes meosnál<sup>2)</sup> abba hagyta.  
 Mikép a hó, tömötten, bércei fái  
 Között megfagy, Itália gerinczén,  
 Ha ráfúj a szláv szél, az északtáji,  
 Míg árnytalan vidék felől legyintvén  
 Meleg szél, elszivárg magába végül,  
 Mikép a tűztől égő gyertya szintén :  
 Úgy álltam ott, egy sóhaj, egy köny nélkül,  
 Azok daláig, kik el nem maradtak  
 Az égi sphaerák édes énekétül ;  
 De hogy megértém lágy hangján szavoknak  
 Szánalmuk', jobban mintha mondták volna :  
 Oh hölgy, miért őt, szólj, így sujtanod csak ?  
 A fagy, imént szívemben összenyomva  
 Léggé s vízzé vált, és ki a kebelből,  
 Ajkon, szemem, sohajba, könybe omla.<sup>3)</sup>

a baloldalon áll, az ó-testamentomi oldalon, mely csak szigorú igazságot ismer, kegyelmet nem ; de arczezal jobb felé fordulva, a kegyelemre hajolva már.

<sup>1)</sup> Gúnyosan szól : „Hát méltóztatnál, habozva, erőltetve, végre is rászánni magadat, hogy ide jőj?“

<sup>2)</sup> A XXX. zsoltár kezdő-szavai : „In te Domine speravi“ (Benéd reménykedtem uram) — a 9. vers e szavakkal végződik : „pedes meos“ (megerősítetted lábaimat). Eddig énekelték az angyalok. De, mint mindjárt látandjuk, elég volt, hogy Dante erőt merítsen e dalból, kiértve belőlök az angyalok részvétét iránta.

<sup>3)</sup> A hasonlat csak a fordításban tetszik nehézkesnek. A Beatrice

Ő meg csak állt, meg sem mozdúlva helyből,  
 Szilárdul a szekéren, és ama  
 Egyes lelkekhez szót ekép emelt föl:  
 „Ti mindent láttok, a tegnap s a ma  
 Nektek világos s az örök időnek  
 Egy lépte sincs mit éj borítana  
 Előttetek! — Azért hadd értse ő meg, <sup>1)</sup>  
 Ki ott sír, szómat; czéлом most e' nékem:  
 Hogy bűne s bűja váljék egyenlőnek.  
 Nem a nagy égkörök kegyéből épen,  
 Mely minden magot egy végezlérra ápol  
 A csillagoknak társ-forgása képen,  
 De az istenség gazdag irgalmából  
 Mely harmatot oly fenti felhőkben vesz  
 Tekintetünk hogy föl nem éri távol: <sup>2)</sup>  
 Ifjú korában oly erőket nyert Ez,  
 Hogy minden jó törekvés leggyorsabban  
 Vezette voln' őt nagy, csodás sikerhez.  
 De hol rossz művelés s gaz-fogta mag van,  
 Annál vadabb s bozótosb lesz a föld,  
 Minél nagyobb termő erő van abban.  
 Egy ideig arczommal vontam őt,  
 Ifjú szemem' reája fordítottan,  
 Az igaz úton ő nyomomba jött;  
 De küszöbéhez a hogy eljutottam  
 Másod koromnak s életet cseréltem <sup>3)</sup>  
 Elfordult tőlem s máshoz tért legottan.  
 Mihelyt a testből égbe szálla éltem,  
 Magasb szépségre jutva s szebb erényre:  
 Kevésbé kezdte ő gondolni vélem.

feddő szava úgy hatott rá, mint a fagylaló éjszaki szél; az angyalok részvevő édes éneke, mint az olvasztó déli (árnytalan tájról jövő) meleg szél. Addig sem köny, sem sohaj nem bírt fölszakadni dermedt kebléből; a mint ezt, a sphaerák zenéjénél nem alább való lágy dalt hallá, könyre és sohajra olvadt.

<sup>1)</sup> Bár szavát az angyalokhoz intézi, mintegy feleletül kérlelő szavokra, nem értök szól, hisz ők mindent tudnak, előlük semmi sincs elrejtve; czélja: hogy Dante hallja s érte vádbeszédét.

<sup>2)</sup> Azt akarja mondani: Dante nem csak természetadta előnyökkel (minőt a csillagok forgása ad), hanem a felsőbb égből harmatozó különös isteni kegyelemmel is meg volt áldva; bűne annál nagyobb, hogy még is így eltévedhetett.

<sup>3)</sup> Beatrice 1290-ben halt meg, élete 25-ik évében, mikor ifjúsága második korszakába lépett.

Tántorgó lépte tév-útakra tére,  
 Oly áljas csalkép után csapongva,  
 Mely sohse' tartja meg a mit ígére.  
 Illet, sugallat által őt, álomba'  
 S máskép, magamhoz visszavonni én  
 Hjában kísértém: nem volt arra gondja;  
 Oly mélyre süllyedt, hogy romlott szíven  
 Hatalma már egy üdv-eszköznek volt csak:  
 A kárhoztak helyén őt átvívén.<sup>1)</sup>  
 Ezért szállék magam le a halottak  
 Helyére; s ahhoz, a ki őt odáig  
 Vezette, esdeklésim eljutottak.<sup>2)</sup>  
 De Isten szent végzése csúfra válik  
 Ha átléphet a Léthén s megelégül  
 Ez égi jók dús lakomáján váltig,  
 Köny-öntő bűnbánás adója nélkül!<sup>3)</sup>

## XXXI. ÉNEK.

„S te, ki a szent folyón túl sirva állsz ott“ —  
 Szava hegyét így fordítá felém, mely  
 Élével is már oly metszőnek látszott<sup>4)</sup>  
 Így folytatá, semmit se késve,<sup>5)</sup> hévvel,  
 „Szólj, szólj: igaz-e mind ez? Ily kemény  
 Vád tőled is önvallomást igényel!“  
 De oly erő-fogyottá lettem én,  
 Hogy bár mozdult a hang, de menten elvesz,  
 M'előtt kilépne az ajk küszöbén.  
 Várt egy kicsit s így szóla: „Mit töprengesz?  
 Felelj nekem, míg e patak vizétől  
 A gyász emlék benned elmosva nem lesz!“<sup>6)</sup>

<sup>1)</sup> Nem volt más mód, sem eszköz elég hatályos őt megtéríteni, mint megmutatni neki a bűn következményeit, a pokol-büntetésekét.

<sup>2)</sup> Tudniillik Virgilhez.

<sup>3)</sup> Eddig tart Beatrice feddő beszédének első, még nem közvetlenül Dantéhoz intézett része. — Az Isten igazsága volna, úgymond, megcsúfolva, ha bűnbánás nélkül valaki átléphetné a Lethét s elfeledhetné bűnei gyötrő emlékezetét.

<sup>4)</sup> Most Beatrice egyenesen Dantéhoz fordítja beszédét. Elég metsző volt, míg oldalaslag, csak mintegy élével érinté; most egyenesen hegyével, szúrólag.

<sup>5)</sup> Azaz szünetet sem tartva.

<sup>6)</sup> Addig valld be bűnödöt, míg el nem veszíted annak emlékezetét, a Lethében megfürödvé.



A félelem s zavar sajtolva, végül  
 Ajkamrul olyan halk igent hallattam,  
 Hogy szem láthatta csak, nem értheté fül.<sup>1)</sup>  
 Mikép a nyíl, ha túlfeszítve pattan,  
 Húrt s íjat elszakít, s nyilvesszejének  
 Célhoz jutása, ha lesz is, lankadtan :  
 Örjási súlytól így szakadtam én meg,  
 Sohaj, köny bennem így torlódtak össze,  
 S ajkim csak lassú hangot tördelének,  
 S ő szólt : „Utánam sóvárgásod közbe’,  
 Mely ama jóra fordította vágyad,  
 Minél főbb nincs mi embert ösztönözne :  
 Miféle árkokat találá lábad,  
 Vagy lánczokat, hogy már előbb hatolni  
 Elvész hited, reményed úgy lebágyadt ?  
 Vagy mások homlokán mi bájt, oh szólj, mi  
 Előnyt találtál, hogy magad’ miatta  
 Azok nyomához kelle így csatolni ?“  
 Ajkam csak egy keserveset sohajta,  
 De feleletre hangot csak alig lelt,  
 S az nehezen bírt fölszakadni rajta.  
 És sírva szóltam : „Csalfa kéjeikkel  
 A földiek vittek tévútra, vonva,  
 Képed előlem alig rejtezett el.“  
 „Bár hallgatál, vagy bár tagadtad volna,  
 — Szólt ő — mit im bevallasz : szintolyan jól  
 Voln’ tudva bűnöd, mert bírád tud róla !<sup>2)</sup>  
 De hogyh’ a bűn ellen tulajdon ajkról  
 Kél vád : a kerék ez itélő széken  
 A pallos éle ellen fordul akkor.<sup>3)</sup>  
 De hogy annál erősb legyen a szégyen  
 Bűnöd fölött, s ha ismét új syren lesz  
 Csábítgatód, szived megedzve légyen :  
 Hagyd abba most a sírást és figyelmezz :  
 Mint kell vala, hogy testem, sírba zárva,  
 Csak annál jobban vonzzon szellememhez.  
 Soha művészet s természet határa  
 Nem gyújta oly gyönyörre, mint a szép test  
 Melyben valék s mely porba omlott már ma.

<sup>1)</sup> Oly halkan volt mondva, hogy az ajk mozgását lehetett látni, hangját hallani nem.

<sup>2)</sup> Oly bírád van, ki mindent tud.

<sup>3)</sup> Az ön-bevallás enyhíti az ítélet szigorát.

S ha e gyönyör is megcsalt, e legédesb,  
 Halálom által, — szólj, hogy köthetett le  
 Még földi lény, hitvány ez egyhez képest!  
 Csalképek ily első nyilára, nemde  
 Nem kelle-e meg' fölmagaslanod hát,  
 Hozzám, kinek már látszatod levette?  
 Nem kell vala, hogy szárnyadat bevonnád,  
 Több nyilra várva még, a kicsikétül<sup>1)</sup>  
 Vagy mástól bár, mi mind rövid mámort ad.  
 Csipasz madárka törbe bele szédül  
 Két-három izben, de hálót s ijat  
 Tollasnak hjába vetnek csalfa lépül!<sup>2)</sup>  
 Mint szegyetől elnémuló fiak,  
 Szemök' lesütve, ítéletre várnak,  
 Bűnvallva s égve bűnbánat miatt:  
 Úgy álltam én is. Ő szólt: „Hogyha már csak  
 Ezt hallanod kín: a szakált emeld föl,  
 Mit látni fogsz, több kint okoz; no lássad.“  
 Nem könnyebben szakad ki gyökerestől  
 A százados cser törzse, hogyha Jarba<sup>3)</sup>  
 Vagy északtáj szelétől érve megdől,  
 Mint állam' én emeltem e szavakra.  
 (Mert arczot értett a szakáll alatt,  
 Értém a szót, mi fülánkot takart a'!)<sup>4)</sup>  
 S hogy fölfelé fordítám arczomat,  
 Hogy az öslények<sup>5)</sup> — rögtön észrevettem —  
 Megszüntek szórni a virág-havat.<sup>6)</sup>  
 És szemeim, bár gyöngék még, de menten  
 Láták: Beatrix a vad felé hogy' fordul  
 Mely egy személy, habár két természetben.<sup>7)</sup>

<sup>1)</sup> Érti a lánykát, kibe Dante a Beatrice halála után bele-szeretett.

<sup>2)</sup> Mintha mondaná: nem voltál már olyan gyerek, hogy ismé-telve lépre menj, mint a csipasz madár; elég tollas voltál, hogy meg-gondoló lehess.

<sup>3)</sup> Jarba Numida királya; tehát Jarba fölle: Afrika; tehát déli szél.

<sup>4)</sup> A fülánk abban van, hogy szakállat mondva arcz helyett, ezzel emlékezteti meglett férfikorára.

<sup>5)</sup> Tudniillik az angyalok, a kik a világ előtt teremtett ös-lények.

<sup>6)</sup> A virágszórás megszűnt, de a fátyol még takarja Beatrixt; azért Dante még nem láthatja tisztán.

<sup>7)</sup> A griff, mely Krisztust ábrázolja, ki egy személyben két ter-mészetet egyesít.

A fátyol alatt, a zöld folyampartról,  
 Régi magát jobban legyőzte, mintse'  
 A többi nőt, míg földön jára ott túl.<sup>1)</sup>  
 És akkor úgy szúrt a bánat tövisse,  
 Hogy szívem azt utálta meg leginkább,  
 A mi előbb legvonzóbb vágya, kincse.  
 S mardosni akkor úgy kezdett az önvád:  
 Hogy elesém aléltan . . . s szűm hogy' álla :  
 Az tudja csak, a ki okozta kinját !  
 S hogy az erő szívembe visszaszálla :  
 A hölgy, kit ott magába' jární láttam<sup>2)</sup>  
 Fölöttem állt — s „fogózz belém !“ kiálta.  
 És torkig elmeríte a hullámban,  
 S maga után vont, míg ő, könnyedébben  
 Mint egy vetéllő, járt a vizen bátran.  
 S hogy a boldog part közelébe értem,  
 Asperges me<sup>3)</sup> hangzék oly édes-halkan,  
 Hogy visszahívni sem bírom elmémben,  
 Nem hogy leirni. A szép hölgy azonban,  
 Főm' átkarolva, lenyomott a vízbe,  
 Hogy nyelnem kelle abból akaratlan.  
 Aztán kivont ; s hogy ekkép megfereszte,  
 Beállított a négy hölgy tánczkörében,  
 Karát mindegyikök reám övezte.  
 „Nimfák vagyunk itt ; csillagok az égen,  
 M'előtt Beátrix még e földön járna,  
 Szolgálni őt, valánk rendelve négyen.  
 Szeme elé viszünk ; de hogy sugára  
 Fényét kiállhasd : szemedet hadd edzze  
 Kik élesebben látnak — ama hárma !“<sup>4)</sup>  
 Így dalla a négy ; és vezetni kezde  
 A griff elé magával, hol felénk  
 Fordúlva állt Beatrix, fény-övedzve.  
 S mondák : „Szemedet most már ne kiméld ;  
 Ama smaragdok elé állítánk mi,  
 Mikből Amor rád szegzé rég ivét !“  
 Ezernyi vágy, égőbb semint tűz lángi,

<sup>1)</sup> Annyival szebb volt, még így fátyoltakartan is, régi (földi) magánál, a mennyivel ott szebb volt a többi nőknél.

<sup>2)</sup> Matilda.

<sup>3)</sup> „Hints meg engem izsóppal“. *Zsolt.* LI. 9. A szentelt vízzel meghintésnél énekelni szokott szavak.

<sup>4)</sup> A négy az erkölcsi-, a három a mélyebben látó theologiai erények.

Voná e tűz-szemekhez pillantásom',  
 Mik azt a griffet látszottak csak látni.<sup>1)</sup>  
 Mint egy tükörben, nem máskép, csodáson  
 A kettős állat fényle bennök ottan,  
 Most egy természetében, majd a másón.  
 Gondold el, olvasó, hogy' álmélkodtam,  
 Változni látva, de képben csupán,  
 Holott a Lény egyforma s áll nyugodtan.<sup>2)</sup>  
 Mily félve s boldogan kóstolhatám  
 A lelki étket, a mely megelégit,  
 S új éhet költ a jól lakás után.<sup>3)</sup>  
 Most ama három, felsőbb nemzetségit  
 Tanúsítandó, lejtve és kerengve,  
 Előbbre jött, így zengve énekét itt,  
 „Fordítsd, Beatrix, oh fordítsd hivedre  
 Tekinteted', ki megláthatni téged,  
 Oly messziről jött s e nagy utat merte.  
 Kegybül mihozzánk, néki üdve végett,  
 Vesd félre fátylod', hogy tekintete  
 Hadd lássa második, rejtett, szépséged'!“<sup>4)</sup>  
 Oh örök-élő fény visszénye te!  
 Ki lakhatá meg úgy a Parnasz árnyát,  
 Kútjából annyit ki meríthete,  
 Hogy bágyadtnak ne vélje lelke szárnyát,<sup>5)</sup>  
 Vágyván lefösti téged, a midőn  
 Az égi összhang teljében kitarád  
 Nyilván magad', a szabad levegőn! . . .

---

<sup>1)</sup> Beatrix annyira el volt a griff szemléletébe merülve, hogy azon kívül semmi mást nem is látszott látni.

<sup>2)</sup> Mystikus magyarázata Krisztus két természetének.

<sup>3)</sup> Az igazság megismerése kielégít s egyszersmind új szomjat költ még behatóbb megismerése iránt.

<sup>4)</sup> Második, lelki, megdicsőült szépségét még mindig fátyolba rejtve tartja.

<sup>5)</sup> A költészet képtelen e szépséget leírni.

## GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLÓIRÓL.\*)

Gróf Széchenyi naplóival a magyar tudományos akadémia, s általa a közönség egy megbeesülhetetlen kincsbányának jutott birtokába.

Ha érdekes betekinteni egy óramű belsejébe, s az egy-másba vágó kerek forgását megvizsgálni, ha tanulságos egy pompás erőműnek szerkezetét vizsgálgatni s többé kevésbé lényeges alkatrészeit darabonként közelről megnézegetni, hatásukat, rendeltetésöket megmagyaráztatni magunknak: mennyivel érdekesebb, mennyivel tanulságosabb egy korszakot alkotó s oly magasan kiemelkedő egyéniség egész mivoltát, legrejtettebb gondolatit, tétováit, homályos sejtelmeit, majd öntudatra ébredését, szent hivatása fölismerését s elszánt követését, e közben élvezett magasztos, — bár gyér — örömeit, s kiállott tömérdék szenvedéseit, lépésről lépésre föltárva látni magunk előtt!

Széchenyinek már fiatal korában szokása volt, hogy élményeit, benyomásait, „a jót és rosszat, a mi vele történt“, napról-napra, kendőzetlen pongyolasággal följegyezgesse. E szokást élte alkonyáig, szívének gyászos megtöréseig megtartotta. Hosszú, mozgalmas egész életén át nem hagyott ki talán egy napot sem.

Mikor e naplókat írni kezdette, alig volt némi sejtelme a nevezetes szerepről, melyet hazájában játszani fog; később alig lehetett kétsége az iránt, hogy e futtában odavetett sorok az utókor gondos bűvárlatainak, kegyeletének, kritikájának

---

\*) E jelentés a magyar tudományos akadémia folyó év június 30-án tartott ülésében olvastatott föl.

fognak kapós anyagúl szolgálni. Arra, hogy valami szépet nyújtson, hogy az olvasó kíváncsiságát kielégítse, főleg hogy magát kicsinyes gyöngeségektől ment nagy ember gyanánt mutassa be és bámultassa, soha sem gondolt.

Tükörben pillantjuk meg tehát e bámulatos egyéniséget. Nem egy arany rámába foglalt, simán kicsiszolt nagy tükörtáblában, mely vakító fényben vet vissza, az optikai csalódás minden bájával, egy fenséges alakot; hanem inkább széttördelt apró tükördarabkáiban, melyek mindegyike egy-egy jellemző vonást tart fenn számunkra, s benső szemeinkre bízva, hogy félistent, vagy félördögöt, nemünk egy díszét, vagy egy torzalakot lássunk magunk előtt, s vonjuk ki belőle, kiki a maga módja szerint, következtetéseinket.

Egy dúsgazdag dobálódzhatik ezekkel, mert tudja, hogy marad még elég; de nem utánozhatja őt ily nagylelkű tékozlásban a középrendű, kinek gonddal kell filléreit megtakarítgatni. Úgy e nagyunk is, nem hogy leplezgetné, de oda veti nagy és apró hibáit, hadd rágódjanak rajta, ha kedvök tartja, rágalmazói s könnyebbüljön meg a lelkek ama hétköznapi boldogoknak, kik mivel magok emelkedni nem tudnak, rosszszúl érzik magokat, ha mást emelkedni látnak. „Homo sum, nihil humani a me alienum.“ Itt van a gyöngé ember, alig jobb bármelyik lenézett kor- és kartársánál, teli előítélettel, babonával, göggel, hiúsággal, még irigységgel is: csak a szemüvegtől függ, melyen át nézitek. De engedjük meg bár ezt a hibát, meg azt a gyöngeséget; marad elég a min szívünk fölmelegüljön, elménk épüljön, s egész valónkat áthassa az a mondhatatlan érzés, mely halandó emberrel az Istenség közellétét sejteti.

A becses anyagot, melynek előleges átnézésével megbíztatni szerencsés voltam, a tartalomra, s nem a tömegre való tekintettel, sőt néha az időrendnek is mellőzésével *öt osztályba* véltem sorolhatónak, melyről röviden ime számot adok.

## I.

Egy csomóba kötve nyolcz kézikönyvecske, illetőleg zsebtárcza, töredék jegyzetekkel, számadatokkal; nagyobb részt beíratlan, egészben érdektelen.

Egy másik csomóban hat darab, bár szintoly töredékes,

de már sokkal érdekeseb jegyzetekkel van beírva. Egy tárcza alakú bőrbekötött könyv, naplófélet mutat 1814-ből, s rajz-ónnal írva oly dolgokat foglal magában, melyeket később, tentával írva, a díszesb kiállítású könyvekben ismét megtalálunk.

Egy füzetke már elárúlja a grófnak a lovak iránti előszeretetét, mely korántsem a sport csillogásaira szorítkozott, hanem a lovak tüzetes tanulmányozására, azok jó és rossz tulajdonainak szorgos megfigyelésére, s betegségeik orvoslására is kiterjedett. (1817.)

Egy másik füzet francia nyelvtanulmányainak különösen a Proverbeknek van szentelve s oly finomabb árnyalatokkal van teli, a melyek közönséges nyelvtanokban, vagy nyelvmesterek készletében többnyire hiányoznak.

Még érdekeseb egy másik füzet, melybe a verslábak és hangmérték fölötti tanulmányait jegyezgeté föl, egyelőre csak német nyelven. E tanulmányoknak még később is érdekes folytatásával találkozunk.

Egy füzet a görög nyelvnek van szentelve, melylyel akkor foglalkozott, mikor Görögországba készült utazni. Úti jegyzeteinek egyik legérdekeseb sajátága, hogy a mely országban járt, annak nyelvét és irodalmát tanulmányozta leginkább, így mintegy egészen beleélve magát az illető népek életébe.

Ama füzet egy hasonmása csakugyan Görögországban tett úti jegyzeteivel s többi közt útiköltségeinek látszólag igen pontos följegyzésével van, rajzónnal beírva.

Mindez azonban töredék s csak mintegy ízelőül szolgál.

## II.

### BŐRBE KÖTÖTT ARANYSZEGESŰ KÖNYVEK. (Hét kötet.)

Az elsőben cselédeire vonatkozó jegyzetek vannak. Első lapját, utódai irányában, végrendelete egy részének kívánta tekinteni. (Október 21. 1820.) Háznépének nemcsak ura, hanem atyja is volt, s alárendeltjeinek szeretetét és bizalmát óhajtotta bírni. E könyvnek több mint fele üres.

A másodikban csak pár lap van beírva. Valami regény, vagy költött életrajz kezdete lehet.

A harmadikba még kevesebb jutott, mely metaphysikai elmélkedéseknek volt szánva, s címlapján e fellengő mottót viseli :

„O gönnt ich einst verschweben  
Und verklingen ins bessere Leben!“

A negyedik is meglehetősen üres maradt.

A patkolásra és lótenyésztésre, különösen kedvencz Snap nevű kanczájára vonatkozó jegyzetekkel kezdődik. (Május 20. 1820.) A mezőgazdaságra, mint élethivatásra, általában azon sajtáságos, nem hízelgő ítéletet mondja ki: miszerint annak egyetlen mozgató ereje, uralkodó szenvedélye, bármily életkorban is, csak a haszonvágy lehet; s csakis a módban különböznek az emberek, melylyel e czél felé törekszenek stb.

Az ötödik pár lapja szintén a lovakról szól. Megtudjuk ebből, hogy egész ménese akkor (1821.) csak évi 7000 váltó forintba került.

Egy érdekes, hosszú lajstroma is van itt eredeti magyar lóneveknek, melyet csak néhány angol, több bolgár, s egy pár görög és tót lónév egészít ki. Bizonyynal ménese számára gyűjtögette.

A hatodik egy idegen kézzel, tisztára leírt, műszaki értekezés a *Lótenyésztésről*. Azzal végződik, hogy a ki nálunk hazájának igazi szolgálatot akar tenni, az jobbat nem tehet, mint ha vagy arabs vagy angol telivér méneket hozat.

A hetedik kötetet vídám adomákkal akarta tele írni, de csak pár lapig ment vele. Reá nézve nem teljesült az a jó kívánság, melyet címlapjára mottó gyanánt írt föl:

„O möchtest Du das Leben nur immer von der Seite sehen können, die lächerlich ist!“ — Kár is lett volna ily egyoldalúságba esnie!

### III.

#### NAPLÓK ÉS ÚTIRAJZOK. (Kilencz kötet.)

Az elsőbe kedveltebb íróiból, — Staël, La Motte Foqué, Oehlenschläger, Salis stb. — egyes helyeket ír ki, s aztán, tréfás adomák közt, egyszerre azzal lep meg, hogy augusztus 9-dikét (az éve ki nem vehető —) jelöli meg, mint élete egyik forduló pontját, s okát későbbi kétségbeesésének.



E könyvbe vannak jegyezve olasz úti benyomásai. Florenzben egy olasz nyelvmestert fogadott magának, a ki alkalmasint holtig elélt volna hazája klasszikus íróinak ismerete nélkül, ha e váratlan tanítványa reá nem vezeti. Főleg *Tassó*-ból több szép helylyel találkozunk. Vége szakad ez érdekes könyvnek, melynek majdnem fele része tiszta maradt, július 17-én 1818.

A második kis könyvben egy pár levél fogalmazványa, valami stílygyakorlat benyomását teszi.

A harmadik egy vaskos kötet, melybe több füzet, olasz-görög- és törökországi nagyon részletes útirajzokat tartalmazó, köttetett utólagosan egybe. Kezdődik 1818. jul. 20-án, s végződik szeptember 16-án 1819. Tollal rajzolt térképe is van. Fölötte érdekes a képzőművészetek, festészet, szobrászat, iránti lelkesültsége, többek közt a mit Canovárról, Thorwaldsenről, és — noha nem hízelgő, — a mit Ferenczyről mond. E följegyzéseiről különben azt mondja, hogy azok közzétételét a közönség irányában egy olyan *impertinentia actusnak* tekintené, a minőre ő, hála isten, nem lenne képes!

A negyedik a szép eszmék és érzelmek egész tárháza. Egy lángoló ifjú kedély visszatükröződése. „*Conoscete i dubiosi desiri?*“ van írva első lapjára, míg az utolsó e latin zármondatot láttatja: „*Sed ubi quidem amor est sanus, melius est in morte jungi, quam in vita distrahi*“.

Az ötödik kötet első lapja a föntebbi latin mondatot németre fordítva ismétli. Szerelemtől sebhedt szívvel hagyta el 1818-ban Bécset, s ment utazni ismét Olaszországba. Isteníti Alfierit, mellette Schillert is; rajong minden szépért, jóért. Némely német vers, úgy látszik, tőle magától eredett.

A hatodik egy pecsétcske. Ebbe egy szerelmi epizód lázas benyomásait írta bele, éji időben, később átfűzve lepecsételte oly czélból, hogy majd öreg napjaiban fölbontja, s akkor fog mintegy ítéletet mondani önmaga fölött. Abba maradt.

A hetedik naplójának mintegy toldaléka. Teli van szép reflexiókkal, s nevezetes életrajzi adatokkal. Leírja, hogy egész neveltetését az 1809-diki hadjárat nem annyira befejezte, mint örökre félbeszakította. A magyar fölkelő hadsereghez főhadnagynak állt be, tizenhatszáz éves korában, mikor, úgy mondja, még orthografice írni sem tudott. Átment aztán

egy huszárezredhez, majd egy dzsidáshoz is, hol testileg jól neki izmosodott, de oly tudatlan maradt, mint volt. Kiűtvén ismét a háború, Schwarzenberg herczeg mellé került, s négy rendjelt kapott, egyiket valóban nem tudja miért stb.

Majd elégtületlen kezd lenni önmagával; tanul, olvas, mindent megfigyel, s bámúlva veszi észre, hogy új világ nyílik meg előtte, s nézetei teljesen átalakúlnak.

A nyolczadik a főntebbiekkel egyidejű lehet. Szép idézetek, stílyakorlatok, fogalmazványok, melyek fájdalmasan érzett szerelmi csalódásra vallanak. Fele üres.

A kilenczedik már tele van írva; később számos hely részint kitörölve, részint kivágva. Czímlapján többek közt ez áll: „Le temps ou la mort sont nos remèdes.“ Életrajzi adatai közt legfontosabb sógornője Meade Caroline halála szeptember 6. 1820. Testvérbátyja, gróf Sz. Pál neje s lord Clan William leánya volt ez. Kora halálát soha sem feledé, évek múlva is vérzett szíve érette, s vágyódott utána a jobb világba. Egyike ama *szép imáknak* is foglaltatik e könyvben, minőkre áhitatos lelke sokszor felbuzdult, s melyek az ő későbbi lelki barátjának, a híres Albachnak imakönyvébe is beillenének.

Továbbá nagyon érdekes ez időben már folytonos tűnődése, vajon szolgáljon-e még tovább is a hadseregénél, vagy az óhajtott „arany“ szabadságot szerezze már meg magának. Untatta úgy a tétlen élet, mint várt előléptetésének célzatos lassúsága, sőt teljes fennakadása.

Ha ott jobban megbecsülik, ki tudja nem lett volna-e reánk nézve örökre elveszve?!...

Részemről ugyan, bátran azt felelem erre: Nem.

#### IV.

#### NAPLÓK. (Három kötet.)

Ezt a csoportot a nevezetes életpálya adatainak osztályozásánál, az *átmenetinek* nevezhetjük.

Az első kötetet, valamint a következők első lapjait is többnyire jeligékkel szerette megjelölni, a melyek mindig jellemzők, vagy az egész könyv tartalmára, vagy legalább írójának azon időbeli kedélyhangulatára nézve.

„Standhaft ertragen und dulden; oder mit Muth das Leben sich nehmen —“ mondja e helyütt, mintegy próbáját adva, melyet aztán számtalanszor ismételt, ama sajátságos,

szomorú lélektani tüneménynek, miszerint az öngyilkosság eszméje nála nagyon korán megfogamzik, folyvást, s mind mélyebben gyökeret ver, míg nem uralkodó rögeszmévé erősödik.

A másik mottója e franczia mondat: „Le monde n'est pas obligé de reconnaître le mérite, avant qu'il se soit fait connaître lui-même.“

Látszik, hogy mintegy erőfeszítésre ösztökéli önmagát, hogy a világ elismerését, tettek által, vívhassa ki magának.

„Úgy érzem“, — írja — „mintha még sok rejlének bennem, s mintha végre mégis sok mások fölött kitérítve fognék lenni, — — amolyan közönbös hétköznapi életet élni az egész lényemmel ellenkezik.“

Az első eszme, melylyel nyilvánosság elé lépett, a lóverseny, illetőleg a lótenyésztés emelésének eszméje volt, s ennek első csíráit csakugyan a katonaságnál vette fel termékeny lelkébe.

A hazaszeretet mindig, mintegy hamu alatt lappangott benne; nem vélte elérkezettnek az időt, melyben hazája újjáteremtésére, tetszhalálából felkeltésére komolyan gondolni lehetne.

Erdélyi útjára 1821. július 13-án indult.

A miket itteni benyomásairól, aztán a görögökről (Ypsilantiról) s a keleti kérdéstről följegyezget, mind fölötte érdekes, tanulságos. De legfontosabb, hogy Zsibón a rokonkeblű Wesselényi Miklóssal találkozott. E két tüzlélek hamar megértette egymást. Évek múlva e nemes láng, fájdalom, füstbe ment s némi kormot hagyott. „Érzem“ így örökíti meg első benyomását, „hogy ezzel az emberrel kötött barátságom örökké fog tartani“.

E találkozás, melynek mindkettejük életére kiható következményei voltak, annál örömdetesebb, mert különben az erdélyiek, úgy látszik, kivéve a kiveendőket, nem a legjobb hatást tették reá.

E kötetben találjuk meg a lóversenynek, mint lótenyésztésünk emelésére célzó, s főleg katonai szempontból is fontos intézménynek, életbeléptetésére Bécsben tett első kísérleteit. Tervét január 31-én 1832 Ferencz császárnál nyújtotta be, a ki azt, mint minden újítást, a hivatalos tárgyalások csiga útjára terelte.

A második, mely, mint az ezutániak mind, külön zárral és kis kulccsal is el volt látva, címtábláján hordja a

benne foglalt idő tartamának számadatait is, úgy mint: márczius 1-től 1822, február 9-ig 1823. Deviseül vette a következő francia mondatot: *La Hongrie n'est presque pas compté parmi les nations.* Nem ismerjük-e föl embryóját későbbi híres mondásának: „Magyarország nem volt, hanem lesz!“?

Fölötte jellemző e kötetben Széchenyinek egy gyónása, melyet a francia *La Trappe*hoz (Bretagneban) tett zárandok útja alkalmával végzett. Bűneinek hosszú lajstromát híven e könyvbe iktatta (francia nyelven), hozzá téve még azt az őszinte vallomást is, hogy nincs reménye a javulásra, „*vu l'expérience*“. Még érdekesbek ama táblázatok, melyekbe erkölcsi magaviseletét, szigorú önbírálattal, naponként bejegyzeti, s az eredményt, rovatonként, minden hó végével összeadogatja.

Forró vallásos érzületének, s a külformákhoz is lelkiesség méretes ragaszkodásának számtalan jeleivel találkozunk, úgy itt, mint a naplók többi köteteiben, kezdettől végig. *Voltaire* e szorgalmas olvasója egy húsvéti gyónást a világért el nem hagyott volna, s *Albach* prédikációira messziről is haza sietett.

E mellett erősen dolgozik már benne igazi hivatásának előérzete. Türelmetlenül kérdi magától, miért nem tud már életének valami határozott irányt adni, s hogy vajon benne rejlik-e az oka e habozásnak, e tapogatózásnak.

Számot ad mindenkor olvasmányáról is, mely igen sokféle, egészsége állapotáról, mely már akkor is sokszor gyöngéledő, a spleenről, melyben szenved, (e részben is angloman!) s a végzetes dispositióról, életének erőszakkal véget vetni, a nélkül hogy tudná, miért.

A harmadik kötet még közelebb vezet a célhoz. Szól február 9-től 1823, augusztus 4-ig 1824. Mottója: „*Il n'y a pas de bonheur sans vertu*,“ és: „*Il faut que chaque particulier paye pour le bonheur général*.“ Nincs boldogság erőny nélkül, és minden egyesnek szenvedni kell a közboldogságért.

Ámbár a hányszor sorsával elégtelen, — pedig többnyire az, — mindjárt Amerikába készül (miért is előkelő körökben Amerikának nevezgették), mégis majd minden sornál érezzük hogy hatalmas, oldhatatlan kötelékek fűzik őt a szenvedő hazához, melynek, tudja, hogy megváltóra van szüksége.

Sőt, mondhatni, csak e homályos sejtelem tartja benne az életet, melynek minduntalan véget akar vetni. Tör, golyó,

méreg czikáznak beteg képzeletében, majd meg az ennél is szomorúbb rettegés a reá váró elbutulástól, örültségtől. Mintha mindig üterén tartaná a kezét. Az orvosokkal, — kik képzelt betegnek nézhették, — nem is igen volt tartós barátsága.

Kezd azonban már megismerkedni s élénken foglalkozni az irányadó férfiak nézeteivel. Nemesak Metternich, Sedlniczky, hanem Cziráky, Eötvös, Erdödy, Somssich, Ürményi stb. neveik is előfordulnak. A megyékben derék táblabíró elődeink által országszerte kifejtett passiv ellentállás a kormány alkotmányellenes erőszakos rendszabályai ellen, látható hatással van reá. Hazafisága s férfias önbecsérzete vonzzák e mozgalomhoz, de európai színvonalon álló liberalismusa, mely nemsokára nyíltan szembeszálland a „*Corpus Juris* avas obscuritásaival,“ — s e mellett tán a „vörös nadrag“ is, katonatiszti rangja, egyelőre még távol tartják attól. Az ő órája még nem ütött.

Nem is tudja, a kormánynak törvénytapodó föllépése bosszantja-e inkább, vagy a nemességnek, a szabadság örve alatt, saját előjogaihoz, kiváltságaihoz, főleg adómentességéhez való makacs, szükkeblű ragaszkodása.

Tanulmányozza a magyar közjogot. (Kelemen-t.) Rendezi vagyonsbeli viszonyait. Ezt kötelességnek tartja. Abból indult ki, — mire később is igen nagy súlyt fektetett, — hogy ez az alap úgy a jellem függetlenségének több biztosítékát, mint szegény országban, kalandorok fölszínre kerülésének egyik gátját képezi.

Féket vetve tettvágyának, ambíciójának, pánczélozza keblét a türelem, s a nemes büszkeség kettős vértjével. A katonaságtól meg kell válnia, az már csak idő kérdése. Útat kell törnie magának, mert hisz „a világ nem köteles elismerni az érdemet mindaddig, míg az egész nagyságában elébe nem áll“. Ha végre semmikép sem akar derülni, — Amerika, vagy pisztoly!

Olaszországból Zichy Ferdinánd ír neki: „az istenért ne hagyja ott a szolgálatot, még nevezetes európai szerep vár reá.“ Ezt már csak neveti, nem minden keserűség nélkül.

Erős küzdelem, benső hányattatás korszaka volt ez. E vérző szívvel, mintegy könnyebbítésül, papírra vetett, s nyilvánosságnak szánva nem volt, sorok bő tanulmányt, meghatározható észleleteket nyújtanak a gondolkodó olvasónak.

## V.

NAPLÓK 1824 augusztus 4-től 1848 márczius 18-ig. (Tizenkét kötet.)

Önként értetik, hogy ez a gyűjteménynek legbecsesb, legtartalmasb része, mint a mely a nagy államférfiúnak, „a legnagyobb magyarnak“ egész nyilvános életpályáját foglalja magában. Kezdődik amaz, időszakot képező, első föllépésével, midőn az 1825-diki országgyűlésen, nagylelkű kezdeményezéssel, a magyar tudományos akadémiának alapját vetette meg, — noha ez eseményről sokkal kevesebbet találunk benne, mint jogos kíváncsiságunk óhajtaná; — végig megy az azóta tartatott 1830, a hosszadalmas 1832—6, 1840, 1843—4 és 1847—8-diki országgyűléseken, élénk képét adja hazánk egész újjászületésének; az ebben részt vett nevezetesb egyéniségeket, Wesselényit, Nagy Pált, Deákot, Batthyányt, Eötvöst, Keményt, Reviczkyt, Majláthot, Vayt, Somssichot, Szentkirályit, Kossuthot, az öreg nádort majd fiát Istvánt is, stb. mindet többé-kevésbbé találóan, saját hatalmas egyéniségéhez mérve mindig eredeti, érdekes módon jellemzi, s megkapó világításban állítja élénk. Erős rokon- és ellenszenveit legkevésbé sem titkolja.

Hosszú ingadozás, kétkedés után e határozott föllépés, szakítás a múlt hagyományaival, előítéleteivel, merész kezdeményezése akkor még mindenkit megdöbbenő reformoknak, a legtisztább lelkesedésnek mindent magával ragadó fokozódása, majd mások által túlszárnyaltatva, alább hagyása, végre a régi csüggedésbe visszaesése, sőt lelki furdalások között gyászos kétségbeesése: kit meg nem hatna ily tragikus látvány, még ha nem magyarok volnánk is, és nem saját üdünkről vagy vesztünkről lett volna is szó!

Mindezek részletesb, bár rövid ismertetésétől annál inkább tartózkodnom kell, mert az egésznek általam e télen készített, aránylag elég terjedelmes, hű kivonatát vagyok bátor a mélyen tisztelt akadémia rendelkezésére bocsátani, s kegyes figyelmébe ajánlani.

Igyekeztem mindent bele venni, mi különösebben egy magyar embert érdekelhet; kihagytam sokat, mi vagy ismétlésnek látszott, vagy még élő kortársakat, illetőleg közvetlen utódokat talán kellemetlenül érinthetne, avagy végre a mi

egy túlérzékeny s örökös izgalomban élő nemes szívnek legbensőbb rejtekébe zárandó el inkább, semmint nyilvánosság elé tárható.

E szentélyhez egyébiránt a kulcsot, mint komoly tanulmányaihoz nélkülözhetetlent, úgy a psychológ, mint a történetíró — s kell, hogy a kettő együtt járjon, — méltán megkövetelheti magának.

Az iránt, vajon elérkezett-e az idő egy ilyféle kivonatnak is közzétételére, megvallom, magamnak is némi kétségeim vannak.

Ha ez a kérdés napirendre kerülne, úgy egy külön bizottság lenne az egész anyagnak, leginkább a még kihagyandók és törlendők szempontjából, újabb átvizsgálásával megbizandó. Ez esetben is a formába öntést, melyre nem fordíthattam elég gondot, még fenn kellene tartani magamnak.

Ez adatokból, bármily jellemzők és becsesek legyenek is azok, gróf Széchenyi István teljes életrajzát, mely, mint kiki tudja, hazánk újabb történelmével azonos, még senki meg nem írhatja. Sok dolgot, melyben neki magának is főrésze volt, csak felületesen érint, némely futólag s pongyolán odavetett megjegyzése majdnem érthetetlen, sokszor például csak azon emberek neveit teszi ki, a kikkel valami dolga volt s végre tömérdek a kivágás és törlés, mely, nyilván az ő rendelkezésére, meghitt kéz által, de tán túlzott szigorral is, e könyvek egyes lapjain végrehajtatott.

Mindezek kiegészítést, más adatokkal gondos egybehangosítást, s bizonyynyal több évi fáradságot és munkát fognak igényelni, a történetírói hivatás égi adományán fölül.

Szinte előre volt sejthető, hogy e könyvek bővelkedni fognak érdekes reflexiókban, följegyzésre méltó szép eszmékben, szellemes, szeszélyes ötletekben, s tréfás, sőt olykor dévaj adomákban is. Ezek legnagyobb részét, olvasás közben, kiirogattam, s egy *külön füzetben* van szerencsém, két részre osztva, úgy mint komolyakra és tréfásakra, a mélyen tisztelt akadémiának benyújtani. Lesznek tán, kik élvezettel fognak e sorokba is egy-egy pillantást vetni, vagy köztök bűvárlataikhoz használható adalékot találni.

Jóval az 1825-diki országgyűlés előtt látta s szerette meg nyomban a csodaszép Crescenceot, Seilern grófkisasszonyt. Sors szeszélye úgy akarta, hogy előbb más kérje meg s

vegye el. Annál sajnosabb, mert a mi daliás Széchenyink, kiben véghetetlen nagy volt a viszonzott szerelem s családi boldogság utáni vágyódás, azelőtt már egy vagy két kosarat is kapott volt. Ez már szinte arra a rögeszmére vitte, hogy külsején valami nevetségesség bélyegét viseli, a mi bozontos szemöldökéhez hozzá adva, a szíveket tőle elidegeníti. Hacsak az e terem előcsarnokában függő, bár elég népszerű, arczképe után ítélnénk, majdnem igazat kellene neki, e tekintetben is, adnunk.

Tán úgy akarta az isteni gondviselés, hogy kielégítetlen vágyak tépjék, tisztítsák, emeljék e fogékony keblet. Kisfaludy, a költő, a szív embere, megírta az epedő és a boldog szerelmet; Széchenyi, az államférfi, az „ész embere“, (?) átélte, átszenvedte, átélvezte mind a kettőt.

Midőn szíve titkát meghitt barátjával, a hasonló bajban szenvedő Wesselényivel közlé, ez, ismeretes pathosával, nagy esküt mondatott vele, atyja hamvaira, hogy azt a nőt holtig, híven, tisztán, fogja szeretni. Széchenyi ez esküt megtartá, s magas jutalmát látta, midőn, gróf Zichy Károly halála után, özvegy imárottját, már mint számos gyermeknek részint mostoha- részint édes anyját, oltárhoz vezethette.

Mindezt nyomról nyomra követhetjük e drága, s nemökben egyetlen, följegyzésekben, melyekhez, közvetlenség sfőleg őszinteség tekintetében, semminemű híres férfiak confessiói hozzá nem foghatók.

\*

Dicsőült szellem! közeledik az a nap, — egy hálás nemzet ünnepe lesz az, — midőn itt, két legnagyobb alkotásod, az akadémia, s a lánczhíd közelében, csillogó érczben fogjuk fölállítani képedet. Csak kevesen fogják sejteni, mennyit szenvedtél folytonos küzdelmeid, sikereid közepett. Kevesen tudják, hogy, a haza lételével egybeforrott, eseménydús életednek nemcsak tragikus vége, hanem egész folyama oly lelki és testi fájdalmak lánczolata volt, melyek minden más halandót lenyűgöztek, semmivé tettek volna, míg Téged, már e földön, az égiekhez emeltek, a minek, egyes perczekben, világos öntudatával is bírtál.

Legyen áldva közöttünk emlékezeted. Lebegjen áldva, termékenyítve fölöttünk Szellemed!

ZICHY ANTAL.



## A VÉN JOQUELIN HAGYATÉKA.

Beszély.

### I.

Mikor Joquelin, a milliomos, meghalt, ville-joyeusi polgártársai nagyon vágytak megtudni, miként rendelkezett tömérdek vagyonáról, melyet kortársai hiszékenységével hosszú évek során különböző módokon üzérkedve halmozott össze. A ravasz vén kópé, a ki fölváltva volt kereskedő, színigazgató, hírlap-kiadó, szálloda-tulajdonos és utoljára festményeket, régiségeket árult, halálát megelőző húsz év alatt ismeretes jellemként virított Ville-Joyeuseben, — ez a türelmes és élelmes pénzkaparó nem hagyott örököst. Három ízben nősült, de e házassági vállalatok, köztudomás szerint, nem eredményeztek gyermeket. Élete utolsó éveit elhordozhatókká tette egy hatvan éves nőcselédje, kit Euphrasiának hívtak és férfias hangja, bajusza, de leggyöngédebb kedélye s a kávé meg a levesek készítésében nagyon ügyes kezefogása volt. Ez a vén banya gazdája temetésén oly mereven lépdelt a koporsó után, mint egy vezér-dobos, de egyszersmind fülhasítóan és teljes őszinteséggel jajveszékelt. Általában azt hitték, hogy az öreg cseléd nem ütne ily lármát minden igazok nélkül, s majd kiviláglik, hogy jókora részét, ha nem egészét örököli a Joquelin millióinak. Föl is használta ezt az alkalmat néhány szegény sorsú agglegény arra a megjegyzésre, hogy Euphrasia kegyes nő és jó feleség válnék belőle oly férfi mellé, a kinek van annyi esze, hogy a szép lelket főlebb becsülje a vonzalmas külsőnél.

De Euphrasia, lett légyen kegyes vagy nem kegyes, gazdája végrendeleténél fogva csak szerény összegecskében

részesült. A vagyon többi része oly rendkívüli módon lett hagyományozva, hogy Ville-Joyeuse oly hatása volt, mint egy háromszáz bohóc erejű tréfának. Képzeltetni az eleven eszű francia község gyönyörűségét, mikor megtudta, hogy a vén Joquelin vagyona zömét a helyi egyetemnek hagyományozta azon föltétel alatt, hogy alapítson tanszéket a gynaecológiának.

Mi az a gynaecologia? és e tudomány tanára mimondó lesz tanítványainak? A Ville-Joyeuse bölcei — kiknek száma, hál' istennek, nagy volt — tudták, hogy *gynaec* asszonyt tesz; de az *ologia* már magasabban állott, mintsem eszökkel még most föl tudták volna érni, és ezt őszintén be is vallották egymásnak, e tárgy fölött kávéházakban és más közhelyeken tartott vitatkozásaik közben. Egy egész fél hétig, valahol üzlet vagy időtöltés okáért két ember találkozott, legott azt kérdezte egymástól: „mi az a gynaecologia?”

A kívánt fölvilágosítást azonban rövid időn megkapták, mert a néhai Joquelin bőséges magyarázatot adott sajátkezűen írt végrendeletében, levén az időben beteges testében egészséges lélekkel. Megállapította, hogy a gynaecologia tanára előadásainak tárgya a *nő* legyen. Úgy van, a nő, annak szokásai, okoskodásai, ízlései, érzeményei, erényei, gyöngői és szeszélyei; különös tekintettel azon fortélyokra, cselekre, melyekkel a másik nemnek magokra vigyázni nem tudó tagjait behálózni törekszik, és azon legbiztosabb eszközökre, melyekkel mindezt kikerülni, vagy belőlök menekülni lehet. Egerszersmind ki kellene terjeszkedni a szerelem mérgének ellen-mérgére, és philosophiai vigasztalásokra a megcsalatottak számára.

Ville-Joyeuse oly város, melyben a szépnem régóta megszokta, hogy mindenben meg legyen az ő akaratja. A nők uralkodtak eleveneken és holtakon; egész Franciaországban ismeretesek voltak hegyes nyelvökről szintannyira, mint szép szemeik és csinos bokáikról. Vásárnapokon, mikor a vidéki szekerek kerti virág és káposzta-heggyekkel bedöcögtek, a város megtelt skárlát-köpenyű és bársony-vállú asszonyokkal és leányokkal, a kik megannyi színpadi királynéknak látszottak és úgy is viselték magokat: szívós alkudozással, magas árakkal kínozták a gyöngébb teremtményt, a férfit, míg lelke is oly lapos lett, mint erszénye. Évszázak óta szólt a köz-

mondás : „az ördögnek add meg a mivel tartozol, de a ville-joyeusei nőt bízd magára, kiveszi ő a magáét.“ Egy régi krónikás pedig, a ki akkortájt virított, mikor Rabelais *Gargantua*-jában élezelt a nő-nemre, egész szabadon ezt írta : „Láttam férfiakat, kiknek nagy soruk lett, mert Ville-Joyeuseben kerestek feleséget. Részemről örülök, hogy nőtlen vagyok, mert ámbár világi javakban szegény, lelkemet legalább sajátomnak mondhatom; a mi bizonyára nem úgy volna, ha e vidékből vettem volna feleséget, hogy rajtam uralkodjék.“

Ezek sokat jelentő szavak, de ha szintén csak cum grano salis fogadjuk el, világos, hogy azoknak a kecses teremtményeknek, a kikről ezt írták, a philosoph előadó számára bőséges tanulmányi tárgyat kellett szolgáltatniok. Szintoly világos az is, hogy a kinek agyában megfogamzott az a terv, hogy a ville-joyeusei hölgyek zsarnokságát, őket elemező előadásokkal boszúlja meg, annak szép kacsócskáiktól iszonyú dolgokat kellett szenvednie; annyi egyszer igaz, hogy férfival a nők nem igen bánnak oly kegyetlenül, mint a vén Joquellinnal. Végrendelete zárszávaiban fölsorolva e nemmel való viszonyait, mely megindulással ezt írta : „Első nőm mérgében halt meg, mivel ellentmondtam neki; a második megszökött tőlem, mert hagytam, hogy tegye a mit tetszik, a mi — úgy monda — életét unalmassá tette; a mi a harmadikat illeti, ettől én szöktem meg, miután hasztalan kértem, hogy érveléseire inkább nyelvét, mint körmeit használja. Ekkor színigazgató voltam Boliviában, s fájdalommal vallom be, hogy azon vidéken a sárgaláz dühöngött. Remélem, ez a járvány nem lett végzetes Joquellinné asszonyra nézt; de huszonöt év óta nem hallottam hírét. Isten adja meg neki azt a nyugalmat, melyet ő megtagadott tőlem.“

E szavakban elő vannak adva azok az indokok, melyek Joquelint a gynaecologiai tanszék megalapítására bírták; és így hozzá kezdhetünk annak elbeszéléséhez, miként hatott ez alapítvány a legközelebből érdekeltkre, érttem, az egyetemi hatóságokra.

Eleinte a vélemények természetesen nagyon megoszlottak, a tanári kar két pártra szakadt; egyik a hagyatéknem fogadása mellett erősködött, annak hiábavalósága okán; a másik az elfogadást sürgette, azon okból, hogy ha a gynaecologiai alapítványt megvetik, azzal együtt eldobják az

egyetemi czélokra általánosságban hagyományozott nagy összegeket is. A vén Joquelin világosan kifejezte, hogy végrendelete valamennyi pontjainak együtt kell állniok vagy esniök s ha az egyetem nem teljesítné az ő kedvét, egész vagyona a ville-joyeusesi jótékony intézetekre szállana. A házasság tanárok voltak legbuzgóbbak annak kimutatásában, mily kevésbé volna ez kívánatos. A gynaecologiai alapítvány — úgy mondanak — körülbelül évi huszonötezer frankot nyelne el, ezenkívül mennyi szépet lehetne eszközölni a megmaradott nyolcz milliónyi frankkal. Az egyetem építhetne magának új könyvtárt, úgy vegytani szerkonyhát, szaporíthatná muzeuma ritkaságait s még a tanárok fizetését is emelhetné. Ez az utolsó érv megtette a magáét, megnyerte a nőtlen tanárok szavazatát, kik még a nőket angyaloknak hitték, de volt elég eszköz belátni, hogy fizetésök növekedése házasságra vezet, s pedig e révpart felé tartott nagyobb részök csolnakja. Így hát az egyetemi tanács ülésében szavazattöbbséggel elhatározták, hogy a hagyatékok elfogadására engedélyért folyamodjanak a kormányhoz.

Franciaországban semmit sem lehet tenni a kormány engedélye nélkül, és jegyezzük meg, hogy a kormány általában minden új dologtól megtagadja engedélyét. Ezenfölül az egyetemeknek\*), mivel azokat kizáróan szabad gondolkodású világi egyének kormányozzák, az egyház engesztelhetetlen ellensége, és a papság legott fölfortyanva „tülkapásról“ kiabál, mihelyt valamelyik fakultás megkísérli új ösvényt verni a maga számára. A jelen esetben a gynaecologia újdonság lévén, a közoktatásügyi miniszter, hivatala halhatatlan hagyományaihoz híven, megtagadta volna beleegyezését, nehogy az érsekek, püspökök dühbe jöjjenek, az alsóbb papság pedig rágyújtson jól betanult régi nótájára, hirdetvén az egyház veszélybenforgását. De ő nagyméltósága nem kis meglepetésére, a ville-joyeusesi püspöknek tetszett az egyetemi tanács emlékiratához csatolni saját aláírását, állítva, hogy a nők csalfaságairól való előadások nagyban emelhetik a közérkölsiséget. Ily kedvező jóslatu körülmények között a mi-

---

\*) Franciaországban voltaképp csak egyetlen „egyetem“ van, mivel e kifejezés egy elvont fogalom, mely a párisi, montpellieri, nancy-i, ville-joyeusesi stb. különböző facultasokat magában foglalja.

niszter megadta az engedélyt; gondolta magában: a püspök minden bizonynyal suttymban kialkudta magának az egyetemtől a Joquelin-hagyatéka egy részét, s hajlandó volt márkába nevetni e főpapi ravaszságon; de a miniszter e részben tévedett, mert a szent férfit e cselekvényben való részvételre egyedül a ville-joyeusei legbefolyásosabb egyénnek: de Saint-Folye grófnőnek, a préfekt nejének kérése bírta.

De Saint-Folye grófnő fénylő világosság volt Ville-Joyeuseben; a hatalom jelvényeit férjének hagyta; de a kerületen, melynek névleg a préfekt volt elnöke, tényleg a grófnő uralkodott. E hölgy huszonöt éves, kisdéd természetű, fekete szemű, víg kedélyű, parancsolni szerető és általában Éva azon leányai közé tartozott, kiknek lehetetlen ellentállni. Akaratát ki tudta vinni: hízelgéssel, ígéretekkel, kis lábának egy toppantásával; egy szó mint száz, mindig kivitte. Mozgékony volt mint egy szitakötő, csinos mint egy díszbábú, újdonságon kapó; boldognak csak akkor érezte magát, mikor valamely új dolgot viselhetett vagy intézhetett. Öltözékei egy hetet, kesztyűi egy órát, szeszélyei egy napot tartottak. Mindig valamely friss szeszély forrott agyában s vette igénybe minden erélyét, míg jól nem lakott vele, ekkor aztán, mint romlott gyermekjátékot, félre dobta. Csevegett, szépelgett, ide s tova futkosott, tánczolt, embereit erre-arra rendelte, sírt is olykor, mikor kívánságai teljesítésében valamely balfogást követtek el; de komoly soha egy perczig sem volt. A ville-joyeusei polgárokkal való viszonyában nyájas, tapintatos, de egyszersmind oly zsarnok volt, minők csak pápák, basák, meg szép asszonyok lehetnek. Minden lében kanál levén, folytonos tudomása volt a városban történőkről, azon társadalmi emisszáriusok útján, a kik körülte udvaroltak és a kiket vinni s hozni úgy begyakorolt, mint megannyi vizslát. Akaratának e rabszolgái a helyőrség fiatal tiszteiből, előretörő ifjú papcskákból, ügyvédek, polgári hivatalnokokból és hírlapírókból állottak, kik estélyeit járták és minden hozott hírért, vagy tett szolgálatért gazdagon fizetve érezték magokat a grófnő egy mosolyával. Egy császárnénak sem engedelmeskedtek készségesebben, mint Sainte-Folye grófnőnek; egyik sem is rendelkezett akkora tényleges hatalommal. Aztán beszéljenek a női hatáskör korlátozottságáról! Hisz a préfekt ellenállhatatlan nejének egy szava foglyokat szabadított ki; pereket

nyert meg, melyeknek (törvényes szempontból) még lábuk sem volt; politikai, egyházi, vagy ezredi elmérgesedett régi viszályokat egyenlített ki. A törvényszéki elnök, egy szikár, mogorva férfi, annyira tartott a bájos grófnőtől, hogy kérését nem merte megtagadni, noha lelkiismerete lázadásra unszolta; a helyőrség tábornoka inkább kiállotta volna egy porosz üteg tüzét, mint a grófnő haragos szeme villámain; a mi pedig illeti a tiszteletreméltó püspököt, a ki szép csendesen döcögött a jobb világ felé — ez az áldott jóféle ember szintoly biztosnak, mint kellemesnek találta kedvét tölteni a grófnőnek, valahányszor tőle valamit kívánt, hogy ő is biztos lehessen e hatalmas segítségben, ha reá találna szorúlni. A grófnő fölkérésére, hogy legyen segítségül gynaecologiai terve létesítésében (a préfekti palotában ebéd után történt e fölszólítás, miközben ő nagysága sajátkezűen czukrozta a szent férfi kávéját s töltötte poharát sárga chartreuse-el), a püspök rögtön megígérte, nem mintha értett volna valamit az egészből, hanem mivel a grófnő kérte és nagyszerű tréfát remélt belőle.

De Sainte-Folyené asszony voltaképp csakis mulatságra számított az egész dologból; s mihelyt fejében e gondolat zakatolni kezdett, mint a gyermek dobjában a borsószem, minden késedelem nélkül magához rendelte az egyetemi tanácsot, hogy a préfekti palotában értekezzék vele az új tanár választásáról, előadásai programjáról s több e félekről. Az egyetemi testület, kötelességéből kifolyóan, meg is jelent rectora \*) vezetése alatt, rendkívül ünnepélyes pofával, a francia tanárok szokása szerint, kiknek modora folytonos tiltakozás a más rendbeli francziák könnyelműsége ellen. El-kényszeredett, rosszul öltözködött és tobákos csapat volt biz' ez az egyetemi testület; kabátjuk galléra fülöket reszelte, szárnyai pedig a sarkukat verdesték. A lépcsőzetben a fölött vitatkoztak, hogy mi legyen hát a mindnyájok nevében nyilvánítandó vélemény; mert míg némelyek orvossal kívánták volna betölteni az új tanszéket, hogy orvosi szempontból tárgyalja a nőket; mások történelmi előadásokat követeltek, melyek a nők befolyását a politikai világra mutassák föl; mások viszont széptanilag szerették volna fölfogni a tárgyat,

---

\*) Franciaország föl van osztva bizonyos számú egyetemi kerületre, melyek mindegyike élén egy „rector“ áll.

feltüntetve a nők hatását az irodalomra és művészetre. De mindnyájan elhallgattak, mikor az inas bevezette őket a grófnő öltöző-szobájába, mint megannyi fekete bogarat az énekes rigó fészkébe. Minő öltöző-szoba is volt ez — merő tükör, aranyozás, illatár és atlasz székek — valóságos szerelem fészke!

A tudós testületet a grófnő szokott nyájasságával üdvözölte, noha nagy hajlamot érzett magában, hogy kinevesse komoly arcukat, a mely, nézete szerint, legkevésbé sem illet a kéz alatti tárgyhoz. A házi asszony, elől számos ibolyaszín csokorral díszített mutatós csipke fésülő-köpenyben hátradőlve ült a pamlagon, ölében egy máltai ebececsével; oldala mellé egy szép katonatiszt volt behelyezkedve, kinek vállrojtjai táborkari századost jeleztek, az ölebet kergette, orrát egy rózsaszárral csiklandozva; mindjárt mellette ült és vigyorgott egy rózsás pofájú, göndör fürtű, fiatal papocska, fénymázás cipőin ezüst csattokkal, fölszegzett kalapját két kézzel úgy tartotta térdein, mint egy szentelt vízzel tölt tálát. A háttérben látható volt de Sainte-Folye úr, a préfekt, a kandalló előtt állott, kabátja szárnyait karjaira öltve, pofacsontjára feszített szemüveggel, melyen át úgy nézte a világi dolgokat, mintha távolban az ablak üvegén keresztül látná. A préfekt kopasz, bágyadt ember volt, a ki neje jelenlétében nem tolta előtérbe egyéniségét, hanem korán fölhasználta az alkalmat, hogy zajtalan léptekkel elvonuljon, mint olyan egyén, a ki tudja, hogy híjját úgy sem veszik észre. E közben az inas az atlasz kisdud székeket előrakván, az egyetemi küldöttség, szám szerint kilencz darab, mint a múzsák, félkörben lepotyogott, szippantgatta az öltöző-szobát betöltő iris-illatot és megnyerő mosolyra erőltette arcát a máltai ölebre, a mely, jelenlétöket nem szívelhetvén, egyre ugatott.

A grófnő bemutatta két barátját: vicomte Patatras századost (az illető sarkát összeütve meghajtotta magát), és de Gentilleux abbé urat (ez meg pirúlva fölállott és jóindulatúlag mosolygott); ezzel rögtön a dologra szállott, élénk csengő hangjával, mely, mikor jó kedvében volt, a riadót hangoztató kristály flóta zenéjére emlékeztetett.

„Uraim, önök e terve iránt nagyban érdeklődöm“, szölt a grófnő, miközben nagy szemei tréfásan szikráztak. „Remélem új tanszékök fölállításával nem sok időt fognak veszte-

getni, mert részemről türelmetlenül várom hallhatni, mit mondhat az önök bölcsesége rólunk, szegény nőkről.“

„A nőkről; oh nagysád!“ kiáltott föl a rector, egy kövér dignitarius, fehér szakállal és vörös fülekkel. „A nő, nagysád, az a legkellemesebb alany a tárgyalásra.“

„Nagyon megnyerő külsejű alany“, tévé hozzá a vice-rector, egy vékony lábú, de olykor szelíden vig egyéniség.

„Oly alany, a melyet melegen kell fölkarolni, vagy hozzá sem nyúlni“, szólt bele a kopt és sziriai nyelvek higgadt tanára.

„Gyerünk, gyerünk; látom, hogy önök mindnyájan tréfálnak“, szólt a grófnő elfojtott nevetéssel. „De Patatras úr sem tudna udvariasabban szólni, ámbár azt követeli magáról, hogy bennünket tökéletesen ismer.“

„Az én tapasztalatom nem hat oly messzi föl, mint a Piocheux úré“, felelt a százados a kopt nyelv tanárára vonatkozva, a ki könyvet írt a mumiákról.

„Sem oly széles körbe tán, mint az abbé úré, a ki minket a gyóntató-székből ismer“, jegyzé meg Sainte-Folyné asszony; a mire mind a kilencz tanár úgy vihogott, mint egy ember, míg a göndör fürtű papocska tonsurájáig elpirult és esdekelve morgá: „Oh nagysád!“

„Nos, mi nem vagyunk angyalok, de ördögök sem. Találkozik-e a jelenlevők közül valaki, a ki kész volna azt állítani, hogy mi ördögök vagyunk?“ kérdé a grófnő hamiskodva.

„Ha e kérdést szavazatra bocsátjuk, részemről titkos szavazást kérnék“, jegyzé meg vicomte Patatras.

„Oh az ön szavazata nem számítna“, monda a préfekt neje. „Részemről a rector urat szeretném hallani, a ki nős.“

A rector úr, a ki erős lelkű nővel vala megáldva, sietett erősíteni, hogy a nők nem ördögök; de erre vicomte Patatras valamit súgott a grófnő fülébe, mire ez zsebkendőjét szájára nyomta s közöttök oly párbeszéd támadt, a melyet a tanárok csak felemáson hallottak.

„Ön mindig sületlenségeket beszél“, monda a grófnő.

„Hogyan? azért, mert azt állítom, hogy a nős férfi kevésbbé ismeri a nőket, mint más személyek?“

„Ön nem úgy fejezte ki magát: a hernyóról meg a káposztáról mondott valamit.“

„Úgy van, a hernyó, mely a növényországról való ész-



leleteivel egyetlen káposztafőre szorítkozik, nem oly jártas a növénytanban mint a virágról virágra röpkedő lepke“.

„Sejtem, hogy a lepke alatt ön maga-magát érti“.

„Nem, én nem pályázok“.

A grófnő egy furcsa tekintetet vetett rá s vállat vonított. „Uraim“, szolt, „Patatras úr azt tartja, hogy az új tanárnak nőtlennek kell lennie. Nekem e részben nincs megállított véleményem. Hihetően önök abban állapodtak meg, hogy minden jelentkezőt pályázatra bocsássonak“.

„Arra kötelez minket a Joquelin végrendelete“, mondá a rector nagy fontossággal. A rector úrnak méltóságos modora, de sajátságos kiejtése volt: mert a nyelve szájához mérve igen nagy lévén, e szerint kenetteljesen forgatta ínye körül, mint egy nagy darab czukrot. „Nagyságos asszonyom, a tanári állomás köröztetésétől számítandó negyven nap alatt a jelölteknek be kell küldeniök értekezéseiket, s a tanszéket az nyeri el, a ki az egyetemi tanács egyhangú nyilatkozata szerint, a legtudományosabb értekezést irandja — ühüm! — a nagysád szeretetreméltó neméről.“

„Csak az az egyetlen kikötés van, hogy az értekező jó nyelvész legyen és így tudomással bír hasson arról, a mit a külföldiek írtak a nőkről“, monda a kopt nyelv tanára.

„Aztán meg hogy orvos legyen, különben nem szólhatna betegségeikről“, vágott bele az őslénytan tanára, a ki arról volt híres, hogy az Éva előtti korszakból egy nő csontját ásatta ki.

„Úgy vélem, hogy e tanárnak már csak az illem okáért is házasnak kell lennie“, jegyzé meg a jogtanár, a ki nőtlen volt, de már jegyben járt.

„Nem; nőtlennek kell lennie, különben nem élvezhetne függetlenséget“, véleményezé a nemzetgazdaság tanára, a ki özvegy volt.

„A Joquelin végrendelete semminemű kikötést sem tesz“, hebegé a rector, oly hévvel, hogy úgy látszott, nyelvét akarja megrágni és lenyelni. „A bírálók választását nem szabad korlátozni. Annyi azonban a dolog természetéből foly, hogy a jelölteknek világi egyéneknek kell lenniök“.

„Gyerünk, gyerünk; látom hogy önök teljességgel nem értenek egyet, s nekem kell a dolgot önök számára elintéznem“, szolt közbe de Sainte Folye-né asszony. „Rector úr,

legjobb lesz, ha minden értekezést hozzám küld, majd elítélem én a jutalmat“.

„Oh, nagysád!“ kiáltá a kilencz tanár, meghökkenve.

„Mit, hát azt hiszik önök, hogy nem tudnám elítélni?“ kérde a grófnő szép homlokán egy kis ránczczal, a mely mindig előtűnt valahányszor ellenmondásra talált. „Bizonyára ily versenynél a pálmát elhatározni, egy hölgy minden másnál képesebb“.

„Minden bizonynyal“, helyeslé a homlokránczolásból megrettent kilencz tudós.

„Jól van, tehát e mellett maradunk“, folytatá a grófnő vizsont kiderülve; „de jegyezzék meg önök, senkit sem akarok kizárni. De Patatras úrtól elvárom, hogy pályázni fog, Gentilleux abbétól is; nagyon örülnék ha uraságtok mind-egyike küldene értekezést, hogy bölcs megjegyzéseiből okulhassak“.

„Úgy lesz, a mint nagysád parancsolja“, dűnnyögé a rector természetes testét meghajtvá, miközben a göndör fürtű papocska fiatal arczára a vész rózsaszín jelzőjét tűzte ki, melyet azonban a grófnő számba sem vett.

„És kérem, ha úgy tetszik még egy szóra“, hozzátevé de Sainte-Folyené asszony, mikor az alázatos sorban álló tanárok távozni akartak. „Szíveskedjenek megkérni a jelölteket, hogy értekezésöket nagy betűkkel, szép vastag papírra írják, és apró szakaszokra oszszák, közöttök üres helyet hagyva, hogy kényelmesebben olvashassam. Köszönöm; ennyi az egész“.

De Sainte-Folyené asszony a küldöttséget leereszkedve bocsátá el, mindegyik számára egy kedves mosolylyal; és a tudós kilencz férfi kilépdelt, mentében arról elmélkedve, hogy a sali törvény, melynek tartalma a nőuralomnak Francziaországban eltörlése volna, merő csalódás, hiábavalóság.

## II.

Egy hét múlva Ville-Joyeuse falai nagyszerű sárga falragaszokkal voltak beragasztva, melyeken a gynaecologiai új tanszékért folyamodók fölhívtak, hogy értekezésöket negyven nap alatt küldjék be Boulottin rector úrhoz. A pályázat

meg volt nyitva minden feddhetlen jellemű férfi számára és meglehetősen szabadság adva themájok — a nő — tárgyalására; mindazáltal fölkérettek, hogy kiválóan a következő hét pont fölvilágosítására irányozzák törekvéseiket:

1. A nőnek állítólagos alárendeltsége a férfival szemben. Vajon értelmileg és testileg, természeténél fogva lett-egyengébbé vagy csak a szokás teszi olyanná? Adjon véleményt az értekező: alkalmas-e a nő fegyverviselésre és államok kormányzására, föltéve azon legendák hihetőségét, melyek fönmaradtak Semiramisról, Deborahról, Aspasiáról, Bradamantáról és Marpesiáról (az amazon hősnőkről), Johanna pápáról, az orleansi szűzről stb.

2. A nő állapota a soknejű államokban. Kevésbbé hatalmas-e a nő befolyása azokban az országokban, a melyekben rab? Idézendők e fejezetben a törökök vagy tapasztalt mormonok mondásai.

3. A nő engesztelő befolyása a politikai viszályok kiegyenlítésében. Megvilágosítandó Delilah, Judit, Jael, Helena és Corday Sarolta példáival.

4. A nő helyzete a lovagi korszakban. A házasságkötésekre menyinyiben folyt be az a szokás, mely szerint a férfinak lándzsája hegyével kellett megnyernie aráját? Valószínű-e, hogy az igazi lovag becsét neje szemében fokozta volna az a körülmény, hogy érette lábát vagy szemét vesztette a dühös küzdelemben? Van-e ok azon föltevésre, hogy a lovagiasság hanyatlására részben befolyt a férjeknek, házasságok későbbi éveiben, alkalmilag nyilvánított bánkódása fiatal korukban eldobott lábuk után?

5. A nő befolyása a költészet és művészet mezején. Magyarázza meg az értekező, ha tudja, miért ékesszólóbbak a költők általában mások nejei mint saját nejök magasztalásában? Idézzé azokat a költőket, ha léteznek, vagy léteztek, a kik pályájok végéig lankadatlan hévvel folyvást verseltek nejeikről.

6. A jövő nője. Megfontolandó a nő sorsa javításának és boldogsága növelésének lehetősége. Vajon ha a férfiakkal egyenlő jogokat nyernének, óhajtott célhoz vezetne-e? És abban az esetben, ha az egyházban és az államban minden állomást egyenlően osztának föl a két nem között, föltehe-

tő-e, hogy a nő nyugodni tudna, míg a férfi részét is meg nem kaparintja magának?

7. A nők értelmi tehetségei. Elemezze az értekező, mi az oka, hogy a nő mindig nagy sikerrel tudja bebizonyítani állításai igazvoltát?

A fönnebbi programmnak olyan volt, mint a foltdarabokból összetoldozott paplan, melyhez mindegyik tanár adott egy darabkát; de az egésznek maga a rector Boulottin úr szerkesztette, a nyomda alá pedig szépen lemásolta e hivatalnok írnoka, az ifjú Jurlupot Xavér. Most már ideje megemléstünk, hogy Boulottin úrnak volt egy Izabella nevű szép leánya, a kibe ez a Jurlupot fülig szerelmes volt; s hogy a leány megvetően visszaútasította a szegény írnok szépelgéseit. A leányok sokszor tesznek ilyesmit; semmibe veszik azt, hogy a férfi érettök él-hal, gyöngéd, állhatatos; ha rút, rosszúl öltözködött, pénztelen, és unalmas talál lenni, ki van téve annak, hogy vagy kétségbeesetten szeretik, vagy dühösen gyűlölik. Jurlupot-ot gyűlölték. Izabella ki nem állhatta, sőt sajnálattal kell megjegyeznünk, ha ez a pár ember oly helyen találkozott, a hol harmadik személy nem talált jelen lenni, a leány nyelvét nyújtotta ki az írnokra. Ehez meg nagyobb sajnálattal kell hozzáadnunk, hogy ezt a bókot Jurlupot azzal viszonzta, hogy maga részéről ő is kinyújtotta a nyelvét a kisasszonyra; hisz saját módja szerint tette a szepet.

Jurlupot bizonyára oly különöz egy ficzkó volt, kinek vonzalmái nem voltak arra számítva, hogy első látásra megkedveltessék a szép nemmel. Telides-teli göröggel, latinnal és tudománynyal, nagy fülei derékszőgre álltak arczához, mintha fejét két oldalról támasztanák, hogy az agyába fölhalmozott tudomány nyomása miatt szét ne repedjen. Nyúlánk természetű levén, nagyon sovány derékkel, kezekkel és lábakkal, de a mellett mégis pohos hasú, a közepén meggöcsözőtt kötelet juttatta eszünkbe. Száját — a nagy mértékben fogyasztott eledelek valóságos csapó-ajtóját — két sor reczés fog környezte, melyet borzasztó vala látni mikor vigyorgott, s pedig mindig vigyorgott. Ha valamely tréfa csiklándozta, hangosan kaczagott, oly rohamokban ökröndözvén hahotáit, hogy az ablakok rezegtek belé és a házi macskák az asztal alá szaladtak, s néha ily zajosan hahotázott magában gondolt tréfáin, melyeket azonban magában tartott. Az írnok sajátságai kö-

vetkezők voltak: megszokott hallgatagság, vas szorgalmú béketűrés és iszonyú munkaképesség. Rövid idő alatt és minden látható fáradság nélkül elvégzett két annyi munkát, mint más írnok; és munkája nem volt alábbvaló a legjobb és képzetebb írnokénál. Gazdája, a ki nemcsak pusztá másolásra, hanem az egyetemi hivatalos jelentések legnagyobb részének, könyveknek, tanügyi röpiratoknak fogalmazására használta — ezekért a tisztesség és haszon a rectoré lévén, — valóságos kincsnek tartotta; Boulottinné asszony pedig, a ki úr volt a maga házában, megbízásai eligazításában tanúsított készségért nagyrabecsülte. A mi Izabellát illeti, ennek az írnok iránti gyűlölete csak szilárdította ez utóbbi állását a házban. Ha Jurlupot csinos külsejű és kellemes egyén lesz vala, Boulottin úr és neje résen állottak volna, mert nem tervezték, hogy gazdag hozományú leányuk egy krajczárral nem bíró írnokhoz menjen férjhez; de Izabellának Jurlupot iránti ellenszenve által megnyugtatta, gyönyörködtek a leány csipős élezein és szülői egyik tréfájok abban állott, hogy magzatukat czurholták, miért oly megfoghatatlan vak az írnok több rendbeli jeles tulajdonai irányában.

A rektor gúnyosan meg szokta volt jegyezni: „Xavérből maholnap nagy ember lesz; nem kéne rá úgy fintorgatni az orrod, Bella.“

Boulottinné asszony pedig mosolyogva ezt szokta mondani: „Fáradtabb vagyok, mint sem bevásárolni kimehetnék, nem mennél-e el helyettem Bella? de kérd meg Jurlupot urat, hogy kísérjen el. Tudom jól fog vigyázni rád“.

E szerint Xavér és Izabella gyakran valának együtt, s valahányszor találkoztak, záporként szórták egymásra a szúrós szavakat. Izabella, kinek nagy adománya volt a torzkép-rajzolásra, a Jurlupot arczképét majmok, pókok, varangyok gyűlölt alakjában rajzolta le s műveit oly helyekre rakta, a hol biztos volt benne, hogy az írnok meglátja. Xavér pedig maga részéről, a posta-hivatal gyanánt szolgáló kerti tölgy odvába rejtette nem minden humoros zamat nélküli szerelmi ódáit, melyeket, Izabella úgy tette magát, mintha nem olvasott volna. Pedig mindnyáját olvasta. A dolgok így folytak több hónapok óta, mígnem a vén Joquelin halála és különös végrendelete Izabellát, mint a ville-joyeuse-i többi fiatal leányokat, gondolkodóba ejtette a nemét fenyegető előadások fölött.

Újságvágya nagyban föl volt izgatva, s Xavért egy alkalommal gúnyoros hangon megkérdezte: szándékszik-e versenyezni e tanári állomásért?

Jurlupot egész komolyan felelé: „igen“.

„Úgy hát“ mondá Izabella, „előadásaira gondoskodjek helyről számomra, mert nevetni akarok.“

„Nem“, válaszolt az írnok, „ön el fog jöni előadásaimra, de sírva fog távozni róluk.“

Ezzel csak tréfált, mert nem határozta volt el még a tanszékért folyamodni, nem is volt valami vérmes reménye, hogy ha pályázik, megnyeri; de Izabella aggódott; tapasztalásból tudta, hogy a jutalmakat általában azok nyerik, a kik legkevésbé érdemlik; és — gondolá magában — a Jurlupot szerencsétlenségétől nagyon is kitelik, hogy előálljon és előadásokat tartson a nőkről — ő, a kit az asszonyok és leányok egy szívvel lélekkel annyira utálnak, hogy mikor néha-napján bálba megy, nagy bajjal kap tánczosnét! Mindazáltal ez után nem sok idő múlva látták, hogy Jurlupot, üres idejében, nagy ív papírokon űzi tollát, s íratát mielőtt támláját odahagyná, gondosan elzárja; ez a körülmény írnokunkat a szokottnál érdekesebbé tette Izabella szemeiben. Az egész város a pályázókról beszélt, s a rector leányához illő lett volna, hogy elmondhassa barátainak: ő ismer egyet közülök. Izabella nagyon vágyott bepillantani az írnok kéziratába s e czélból több rendbeli hadicselt gondolt ki; ha Xavér íveit csak egy fél óráig támláján feledi, a rector leánya úgy megrohanja, mint a macska a tejszint; egy estve sötétben még azt is megpróbálta, nem nyitja-e ki valamelyik kulcsa a támla zárját, s miután ez nem sikerült, megkísérlette épen az írnok zsebéből kicsenni a kulcsot, míg ez egy padon ülve az est hűségében egy kis pihenőt tartott; de ez sem járta meg, mert Jurlupot nagyon éber volt.

Izabellát boszantotta az a gondolat, hátha Jurlupot értekezésében épen róla ír egyetmást — a mely aljas boszú épen hozzá illő, gondolá magában. A plakátok kiragasztása után mintegy két hetten, mikor a közvárazokozás már lábhegyre állott, úgy esett, hogy a rector és Boulottinné asszony vidéki jóembereik látogatására rándultak egy napra és Izabellát ott-hon hagyták Jurlupot-val meg a cselédséggel. A ravasz cizcuszka föltette szalmakalapját és kiment sétálni a kertbe,

gondolva hogy a rector távollétében az írnek hátha kísértetbe jön egy szabad napot venni magának s megfedkezék kézírata vagy a kulcs irányában megszokott elővigyázatáról. A tanuló szoba nyitott ablakain keresztül láthatá az írnekot, a mint szorgalmasan írt magas támláján — arcza majdnem érintette balkezét, míg jobb keze úgy kasmatolt a papíron, mint egy kaszás pók. Ekkor az írnek föltekintett s a leányt megpillantva, munkáját félbeszakasztá, hogy élvezze a bájos látomást. Izabellának gesztenyeszín haja göndör fürtökben környezte daczos arczát, kék szemeivel és a legigézőbb duzzogó kis szájjal. Öltözeke fehér muszlin volt világos kék eszterommal, egy fa alatt ült, szemeit napernyőjével árnyékolta; lábainál egy rózsaszín orrú kövér gypjas uszkár csaholt, melyet koronkint megsimogatott a lábával, a kutya pedig hátára hengeredve, föltartott lábaival rugdosott.

Jurlupot Xavér ez alkalmat kedvezőnek vélván egy kis szépelgésre, íratait félretevé s gondosan elzárta. Az után kiballagott, két kezét zsebébe dugta, nagy ajkait paradicsom-almává csucsorítá és füttyölt; úgy haladt mint a vízen lebegő üres butellia s tette magát mintha nem volna tudomása az Izabella jelenlétéről, míg épen hozzá nem érkezett — mind ez fölgerjeszté a leány haragját.

„Nos“, kiáltott Izabella kihívóan, mihelyt szavát Turlupot meghallhatá, „úgy hiszem, lehetne ön oly udvarias, hogy 'jó reggelt' kívánjon, a helyett, hogy fényes délben a csillagokat vizsgálja.“

„Jó reggelt, kisasszony“, monda Turlupot megállva, gúnyos meghajtással. „Uram fia, milyen jól állanak önnek azok a kék szalagok! — a kék az én kedvencz színem.“

„Ebből kitetszik, mennyit tud ön fillenteni; tegnap cseresznyepiros színt viseltem, s ön azt vallotta, hogy cseresznyepiros az ön kedvence.“

„Úgy is volt, míg ön viselte.“

„Oh, s ha szerelem miatt megpukkadt varangy-színt viselnék, ön azért bolondulna.“

„Minden bizonynyal — azért bolondulnék.“

„Az ön ízlése nagyon szeszélyes.“

„Igen, de vonzalmaim állandók.“

„Ha ilyesmiket ír értekezésébe, megérdemli az olvasást“,

sípegé a leány. „Azt hittem volna, hogy az ilyszerű hóbor-  
tokra elég mezőt talál ön verseiben.“

„Örülök azon fölfedezésen, hogy ön olvassa verseimet.“

„Nem szükség elolvasnom, a nélkül is tudom, hogy tel-  
vők esztelenségekkel.“

A párbeszédet ily kellemes modorban folytatták még  
nehány perczig, Izabella méltatlankodva fölgyúlt az írnok  
meg nem zavarható hidegvérüségén, melylyel támadásait  
visszaverte. Apróra nyírott fejével és beesett pofáival Xavér  
még rútabb volt, mint valaha; és oh mily bosszantó vala  
látni szemeiben azt a menyét-féle csillogó fényt, mely az  
Izabella tőszúrásain inkább kedvtelést, mint ingerültséget  
jelzett! Végre megváltoztatta támadási modorát.

„Hogy halad az ön értekezése?“ kérdé a leány látszó-  
lagos közönnyel. „Remélem, nem lesz ellenére, nekem meg-  
mutatni?“

„De nagyon is ellenemre lesz.“

„Úgy hát ön maga szégyeli értekezése rossz voltát. Nem  
csodálkozom rajta. Nem sokat tudhat tárgyáról.“

„Ismerem önt, és azt, hogy velem úgy bánik mint egy  
kutyával.“

„Ha azt tenném, önnek nem volna oka panaszra, mert  
én a kutyákkal nagyon jól bánok. Ide, Toto“; és az uszár  
asszonya szólítására engedelmesen hátulsó lábaira állott, és  
első lábait az Izabella ölébe tette, a ki a kutya lombos fejét  
ajkaihoz emelte és elborította csókjaival. „Ime — mit tart ön  
erről?“ kérdé kihívóan.

„Azt tartom, hogy szeretnék a Toto helyében lenni“,  
válaszoló Turlupot mély hódolattal.

„Oh, az szerfölköti nagyravágyás!“ válaszoló a daczos  
leány. „Mielőtt ön valamely állomás után áhítoznék, vizsgálja  
meg, vajon méltó-e arra?“

„Hát ön még arra sem tart engem méltónak, hogy kutya  
legyek.“

„Teljességgel nem. Toto, ime, szép, hűséges, jól nevelt;  
mindent megtesz, a mit mondok neki; nem önhitt s nem is  
ír esztelenségeket.“

„Annyiban legalább hasonlíthatok e ritka talentomú  
teremtményhez, hogy én is mindent megteszek, a mit ön  
kíván.“



„Mutassa meg hát értekezését.“

„Nem, azt nem teszem.“

„Menjen hát dolgára!“ kiáltott föl Izabella, türelmetlenül fölpattanva ülő helyéből; és oly tekinteteket lövellt az írrokra, melyek pisztolygolyók lennének, ha küldőik akaratak erejével ólmokká változtathatnák. De éppen e pillanatban, midőn közöttök a viszonyok löporszagúakká válandók valának, az ellenséges csapatok figyelme más irányba lőn fordítva. Jeannette, a pozsgás *bonne* vagy mindenek szolgáló, jött keresztül a gyepen, a konyhában fokhagymával működésétől hatalmasan illatozó ujjai között a de Saint-Folyené asszony névjegyét hozá, a ki a rector látogatására jött volt. A következő perczben megjelent maga a grófnő is, a ki de Patatras vicomtetől és máltai ölebetől kísérve tipegett a kerten keresztül. A grófnő *gainsboroughi* kalapot, könyökeig érő tizenhat gombos kesztyűt, válláig érő pálcza-napernyőt, négy hüvelyknyi piros-sarkú czipőt és aranyfoglaltványú szemüveget hordott, a mely kis orrának éppen a hegyére vala illesztve, hogy fölötte keresztül láthasson. Mentében a vicomte-al úgy csevegett, mint egy szarka, Izabellát, kezeit megragadva s mindkét arczán megcsókolva, szokott élénkségével köszöntötte.

„Hogy van édes gyermekem?“ kérdé. „Édes atyjához jöttem, arra kérni, hogy a pályázó értekezéseket, a mint hozzá megérkeznek, rögtön küldje hozzám, hogy ne kelljen valamennyit egy csomóban olvasnom. Hiszem, hogy ön nem sokat hallott ezekről az értekezésekről, de a rector úr tudni fogja, mit kérek, csak ön adja át üzenetemet.“

„Nagyon jól van, nagysád. Tessék leülni“, mondá Izabella tiszteletteljesen, mert Franciaországban a fiatal leányok nagy tisztelettel viseltetnek a férjhez ment nők iránt, főleg pedig a préfekt neje iránt.

„Nem, köszönöm“, válaszolt a grófnő; „inkább körüljárunk s megnézzük, találunk-e az önök szép kertjében epret vagy cseresznyét. Oh hisz amott egy fa, rakva gyönyörű ropogós cseresznyével! Hogy van ön, Turlupot úr? kérem értékesítse talentomait oly czélból, hogy nekem szerezzen valamicskét abból a gyümölcsből.“

„Szívesen nagyságos grófné; ha nagysádnak tetszeni fog eljátszani egy jelenést a Rousseau *Vallomásai*ból“, mondá a rút írrok magát meghajtva.

„Ugyan mi is lehet az a jelenés?“ kérdé de Sainte-Folyené asszony, a ki nem volt jártas a classikusokban.

„Hát, én fölmászok a fára s cseresznyét rázok, hogy nagysád és Izabella fölszedjék.“

„A szájunkba?“

„Oh nem, önök szája igen picziny egy egész cseresznyéhez — a kötényökbe.“

„Azt hiszem, hogy ama cseresznyés jelenettel némi széptevés volt összekötvé“, jegyzé meg de Patatras vicomte, kikent bajuszát simogatva és az írnoke lenézően méregetve.

„Jól van, legyen hát ebben az esetben is, ha nagyságának úgy tetszik“, felelt az írnoke zavarba nem jöve; s mint a macska, egy pillanat alatt a fán termett. „Nos, nagysád, kész van-e?“ kiáltá az ágak közül s záporként rázta le a piros gyümölesöt. A vicomte lehajlott szedni, de a grófnő azt kérdezte, miért nem mászik fel ő is a fára? Egyenruhában levén, a tiszt azzal mentette magát, hogy kardja miatt nem teheti; de ezt a grófnő üres mentségnek vette, szintígy Turlupot is, a ki fölemlíté, hogy a százados kardjával oldalán is megrohanná a rést.

„Persze hogy megrohanná“, kiálta föl a grófnő vígkedvűen. „Fel önnel százados úr, különben azt kell hinnem, attól fél, hogy beszenyezi vörös nadrágját és fehér kesztyűit.“

„Oh, de, nagysád, a fa kérge most is lucskos a tegnapi esőtől“, kiálta föl Izabella, szánakozva.

„Mit tesz az a dologra? Ha a százados oly ügyes tornász volna, mint Turlupot úr, most már a legfelső ágon állana, mert soha sem vonakodik képességeit fitogtatni.“

„Valójában, nagysád, ön kegyetlen“, esdekelt a katonatiszt.

„Oh korántsem, de én szeretem, hogy a katona legyen athleta is“, neveté a grófnő. „Azt tartom, ön fűzővállat visel, hogy karcsúnak lássék, s attól fél, hogy kireped.“

Ez a gyanúsítás fölkeverte a de Patatras vicomte epéjét, vérpiros lett, mint szoktak a francziák, ha nevetségesekké teszik. A becsület igényelte, hogy legott bebizonyítsa, hogy nem visel fűzővállat; így hát a nélkül, hogy kardját leoldta vagy kesztyűjét lehúzta volna, nekiugrott a fa alsó ágának, kezével fölemelte testét s lábát az ágon keresztül akarta vetni.

A grófnő kezeivel tapsolt s a katonai tekintély már-már megvala mentve, mikor egy kellemetlen esemény jöve közbe.

Toto, az uszár, nem volt megszokva ahhoz, hogy idegeket lásson gazdája cseresznyefáira mászni. Épen a de Sainte-Folyené asszony máltai ölebét üdvözlé, a kutyák megszokott udvarias modorában, mikor látva a légben eviczkélő századost, elmordúlt és előrohant. A grófnő látva a tréfa esélyét, napernyőjével a katonatisztre mutatva, ezt súgá: „csípd meg!” mely fölhívást nem kelle ismételnie. Toto egy rohanással, egy morgással és farkának egy csóválásával nekiugrott, a századost övéen alól való tájon megragadta, s oly keményen belécsipeszkedett, mint egy nadály. A százados ordított; a kutya, melynek szája tele volt vörös nadrággal, morgott és fejét rázta; de Sainte-Folyené asszony hangos kacajjal egy padra rogyott, sőt magát Izabellát is fékezhetetlen jókedv fogta<sup>2</sup> el. Ezalatt a százados és a kutya küzdöttek egymással az ágak és levelek között. Az a kutya szörnyű kemény szájú volt, s rövid időn sikerült neki meggyőzni a nadrágnak szájában levő részét, hogy nincs oka oly keményen ragaszkodni az öltözék többi részéhez; minek következtében megváltak egymástól és Toto a földre gurúlt. Ebben a perczen Turlupot Xavér barátságosan nyakon ragadván a századost, egyet rántott rajta, a mi egy magasabb ágra juttatá.

„Minden jó, ha jó a vége“, mondá Xavér.

„Az a bestia kutya!“ sziszegé a százados; „de ennek ön az oka, uram, önt teszem felelőssé.“

„Mekkora a kár?“ vigyorgá Turlupot hidegvérrel. — „Küldje meg a számlát, s én megmondom a szabónak, hogy jöjön el ismét.“

„Nincs helye a tréfának“, válaszolá a százados röviden. „Elégtételt kell kérnem.“

„Csak nem kívánja, hogy megfoldjam nadrágiát?“ kiálta föl Turlupot. „Ámbár azt is megteszem. Szólitom Jeannetteet, hogy hozzon tűt, czérnát s önre varrok néhány cseresznyelevelet, hogy elfödjük a lyukat. Fordúljon csak, hadd vegyek mértéket.“

„Elég uram! ha még egyet szól, ledobom.“

„Pszt, pszt! Nem akarom uraim, hogy önök ott fönn összekoczezanjanak“, kiáltá de Sainte-Folyené asszony a fatövéből; és több mérges szóváltást hallva, lábával toppintott

s a viszálykodókat leszállni kényszeríté; de mihelyt csizmái a gyepet érinték, de Patatras százados gyorsan és szegyénteljesen elhátrált, lelke mélyéből bosszankodva és dühöngve az egész emberi nem, főleg pedig az írnokok és nők ellen. E szerint Turlupot Xavér egyedül maradt a csatatér birtokában. De Sainte-Folyené asszony az írnok karját elfogadván, könnyű szemekkel köszönte neki, hogy ily kellemes időtöltésre szolgáltatott alkalmat, azután együtt mentek el az epres-táblákhoz, Izabella kíséretében.

Ez nagy diadal volt az írnoknak; mert mikor egy ifju egyedül marad a más nem mulattatására, valami nagy fogyatkozásának kell lenni, ha nem tud élni az alkalommal. Turlupot elég illemes volt arra, hogy néhány nagy salátalapút szedjen tányér helyett s ezeken kínálkozzék az ő szedte csábító gyümölcsökkel, mi közben megszakadás nélkül föntartotta a kellemes tréfák tűzét, melyeken a grófnő jóízűeket nevetett, mert az írnok orrhangja nagyban hasonlított a doromb zongásához. Izabella azonban, a ki Turlupotot soha sem látta ily kedvkereső körülmények között, nem győzte eléggé bámulni. A dolog valósága az, hogy az igaz szerelem nem igen segíti elő sem a gymnasztikát, sem a dühös tréfálkozást, így hát Xavér mindig egy kissé szerfőlött komoly volt az Izabella társaságában, most azonban úgy szökdécselt a kertben, mint egy feketébe öltözött kenguru, és de Sainte-Folyené asszonynak legkedvezőbb fogalmat adott mozgékony-ságáról és élcességéről.

„Kellemes egy ember!“ fölkiálta a grófnő, míg az írnok az epres-táblát letarolván, a kert másik végébe szaladt, hogy bokrétát kössön a vigkedélyű grófnőnek.

„Azt hiszem, hogy önmaga is annak tartja magát“, válaszla Izabella komolyan.

„Hát ön nem?“ mosolygá de Sainte-Folyené asszony, a ki értesülve a Ville-Joyeuseben történőkről, azt is tudta, hogy Turlupot Xavér titokban teszi a szépet a rector leányának.

„Ha nagysád úgy kívánja“, lön Izabella higgadt válasza.

„Oh nekem azzal semmi közöm; de úgy tetszik, hogy Turlupot úr nagyon jó kedélyű és bátor. Ön is látta, mennyire ingerelte a századost a fán; ebből még könnyen párbaj lehet.“

„Párbaj! oh!“ kiálta föl Izabella megrémülve.

„Nem, nem; gondom lesz rá, hogy ne legyen“, neveté a

grófnő. „Mindazáltal remélem, hogy Turlupot úr pályázik a gynaecologiai tanszékre, mert belőle a legtréfásabb előadó válnék.“

„Úgy tudom, hogy pályázik.“

„No, az derék. Láttá-e ön az értekezését?“

„Nem, kértem mutassa meg, de megtagadta tőlem“, felelt Izabella gyermeketen, s legott elpirúlt e nyelvbtlása miatt.

„Soh' se bánja“, csevegé a grófnő szemével egyet vágva; „édes gyermekem, előbb-hátrább ön minden bizonynyal megtudja, vajon mi mondani valója lehetett Turlupot úrnak a mi nemünkről? Elég az hozzá, miután én vagyok a bíró, ha megérdemli, övé lesz a jutalom.“

Ezzel az ígérettel, melyet Xavér nem hallott, de Sainte-Folyené ő nagysága Izabellát újból megcsókolta, s visszament kocsijához, kísérve az írnoctól, a ki a grófnőt besegítette, és a mint elhajtattott nagy alázattal meghajtotta magát; visszatértében nem koczkáztatta a közelebbi magaviseletével szerzett jó benyomást azzal, hogy ismét Izabellához menjen a kertbe és vele újabb szóváltásba keveredjék; dolgozó szobájába ment verset írni, s öt perczig gondolkozott arról, hogy miről verseljen.

„A szalagokról írok verset“, mondá az írno. „A minap Izabella mályva-színt viselt, én azt mondtam, hogy ez a legszebb szín, ezért másnap cseresznyepirosat tett föl; s mikor ezt megdicsértem, kéket vett elő, most, hogy a kéket megdicsértem, megint valami más színt fog megkísérteni; de bánom is én? A mit ő visel, az a legkedvesebb.“ És a szerelmes írno ez érzületének a következő sorokban adott kifejezést:

### I z a b e l l á h o z .

Mignonne, j'avais autrefois  
Sur les couleurs, je le vois  
Un goût bien arbitraire.

J'aimais rose vif et bleu tendre,  
Il les fallait, j'osais prétendre  
A la blonde qui voulait plaire.

Mais aujourd'hui que toute belle  
 Vous montrez couleur nouvelle  
 Chaque fois que vous sortez ;

A prononcer je désespère,  
 Car la couleur que je préfère,  
 C'est celle que vous portez.

Ezt a madrigált Izabella másnap reggel a tölgy odvában találta, s elolvasása után, most először, nem szaggatta össze a verset.

### III.

Mikor a nőről való értekezés fogalmazására engedélyezett negyven nap letelőben volt, ezek az ömledezések elrémitő bőséggel kezdettek ömleni a Boulottin rector úr postai szekrényébe. Franciaország minden részéből érkeztek; a levélhordó minden kihordás alkalmával egész öllel hozta; és közülök többen, mivel íróik nagyon becseseknek tartották, térti vevénynyel voltak a postára adva, s a rector alig győzte aláírni a vevényeket. Ez a derék úri ember minden más dolgot félretette, csakhogy az értekezéseket igazíthassa, nem sokára kénytelen volt más két írnot is venni föl, a kik Tur-lupot-val együtt nem csináltak egyebet, mint az értekezéseket számozták, lajstromozták és előkészítették a de Sainte-Folyené ő nagysága keze alá.

Izabellának most volt alkalma kielégíteni újságvágyát, a női lélek ez egyik díszét; mivel az értekezések az egész házat eltöltötték, könnyen elcsenhetett azokból minden este néhányat, hogy szobájába vigye és elolvassa. A mit ezekből olvasott, nagyon meglepte a kisasszonyt; mert az írók egytől-egyig nagyon lenéző modorban kezelték tárgyukat, ezzel jelölván a férfinem felsőbbségében vetett szilárd hitöket. Egy-némely szánalmat színlelt a nők irányában, mások kisebbitették; valamennyien teljesen ismerni állították gyöngéit, de igazságos irányukban egyik sem volt. A mi pedig a leányokat illeti, az írók valamennyien egyhangúan és egyenlő türelmetlenséggel úgy írták le, mint a férfinem kínzására valaha elévarázsolt teremtmények legléhább, hiúbb, kapzsibb és gonoszabb speciesét.

„No, soha bizony!” kiáltott föl Izabella a legmélyebb undorral, a mint a huszonötödik értekezést földhöz sújtá; „aztán gondoljuk csak el, mikor ezek a férfiak velünk leányokkal szemben vannak, mindig hajlongnak, kaparják a földet és bókokat mondanak! Oh beh hitetlen egy fajta!”

Ezzel kis kezét ökölbe szorítá és gúnyosan nevetett. Láthatják önök, hogy ez oly jóhiszemű fiatal hölgy volt, a ki eddigelé a társadalmi szójárás váltópénzét valódi vert arany-nak vette; de most szemei fölnyíltak, és eltökélte, hogy ezután semmi sem fogja arra bírni, hogy a más leányoknak mondott bókokat jóba vegye. A mi az ő füleibe sugdosottakat illeti, nó, ha őt szépnek mondják, azt csak elhiheti, miután tükre is erősíti; ha pedig élceért, kellemes modoráért és műveltségeért dicsérik, ezeket az adókat tekintheti kétségbenvonhatatlan igazságok ismételésének, nem pedig bókoknak. De a többire nézve, egy férfi se higye, hogy ezután rászedheti, legkevésbé pedig Xavér. Mindazáltal a Turlupot értekezésébe avagy csak egy pillantást vetnie teljes lehetetlen volt; így érkezett el végre azon nap, a melyen e titokzatos okmányoknak csinosan összetekerve és rózsaszín szalaggal összekötve, írójá által de Sainte-Folyené ő nagysága palotájába kell vitetnie. Az írnok ez alkalomra egész rendbeli új ruhával és némi hajkenővel szépítette ki magát; Izabella pedig, mikor épen kimenőben volt, szembe ment vele. A leány leselkedett utána, mert úgy tetszett neki, hogy az írnok közelebről nagyon kerülté társaságát, pedig vágyott volna megmondani neki, a mi a begyében volt, persze hogy nem igen kellemes valamit.

„Nos, hát ez az a mű, a mely önnek szerencsését megalapítja?” kérdé, napernyője hegyével gúnyosan mutatva az iratsomagra.

„Ez a szóban forgó írat, édes kisasszony — szolgálatjára”, válaszolá Xavér kihívó nyájassággal.

„Sok öröme legyen benne”, monda a leány összeszorított ajkakkal, „de remélem, ön nem volt oly páratlan szemtelen, hogy rólunk leányokról rosszat írjon — ez nagyon tréfás volna. Oh, uram fia!”

Turlupot csak vigyorgott, és így Izabella tovább folytatá: „Tudom, minő csalfa agyagból vannak gyúrva a férfiak; velünk szemben legkedvesebb lényeknek mondanak önök,

kellem, szellem, jellem mind rímel ránk; szemeink csillagok, mosolyaink napsugarak (itt az írrok hangját utánzá esdő pillanataiban), homlokunk egy redője a kétség örvényeibe dönti önöket; de mihelyt nem halljuk, mit mondanak, vagy nem látjuk, mit írnak, bezzeg más hangon beszélnek. Én ezt gyávaságnak tartom; úgy van, gyávaság valódi érzelmeiket így palástolni.“

„Bocsánat, kisasszony, itt az idő, mennem kell“, mondá Turlupot udvariasan.

„Tessék, senki sem marasztja. Látja, hogy nem tudja menteni magát vádjaimmal szemben.“

„Úgy van; én önt a legistenibb leánynak tartom papíron és ne a papíron.“

„Egy szót sem hiszek esztelen hízelgéseiből.“

„Ez csak azt tanúsítja, hogy a szerénység is egyike azoknak a drága gyöngyöknek, melyekhez hasonlíthatók az ön tulajdonai.“

Izabella erre semmit sem tudott mondani; de a nyílt úteza-ajtón keresztül megpillantá de Patatras vicomtet, új nadrágban egy pej paripán léptetve. A százados sipkájához emelte keztyűjét némi feszes udvariassággal és elpirúlt, mert kalandja az uszkárral még eleven emlékezetében volt; és a Turlupot látása, a kit szeretett volna megfojtani, teljességgel nem tetszett neki. Izabella is elpirúlt, és az írrok a leány zavarát félreértve, hirtelen féltékeny lőn.

„Látom, hogy ön a férfiak iránti neheztelését nem terjeszti ki mindegyikre“, megjegyzé Xavér. „Hallottam, hogy a közelebbi bálokban ezzel a bábbal tánczolt?“

„Ha tánczoltam is?“ kiálta Izabella feltűzelve. „A prefekti palotában pár nap múlva ismét bál lesz s én ismét tánczolok vele.“

„Úgy hát el ne vigye magával Totót, mert a százados megszökik.“

„Önt sem viszem, mert a százados levágná az ön füleit. Ha a grófnő közbe nem veti magát, most ön nagyon gyönyörű állapotban volna.“

„La, la! Ha a százados kötekedik velem, levágom kikent bajuszát s megetetem vele“. Ezt mondván Turlupot, oly dühvel csapta fejébe új kalapját, hogy egészen belehaladt, mert amolyan olesó féle kalap volt; azután kirohant az útczára, dühö-



sen hadarászva értekezésével, mintha sajtvágó kés volna. De Izabellának jól esett ez a kitörés.

„No kitaláltam, mivel hozhatom méregbe — és ez nagy kényelem“, elmélkedék a leány. „Ebből látjuk, hogy a férfiaknak is meg van a magok gyöngye oldala, pedig akkora önhittséggel gúnyolódnak a mieinkkel!“ Ezzel betepegett egy régi dal néhány szavát zummogva, melynek refrainje ebből állott: Tra, la, la.

Turlupot Xavér dühöngve lépdelt a prefekti palota felé, haladtában nagy élénkséget vett észre az utczákon. Csevegő nők csoportjai álldogáltak; a hirdetés-ragasztók nagy plakátokkal borították a falakat és a fiúk a helyi hírlapok külön kiadásait kiabálták. Mind e zenebonának az volt az oka, hogy egynémely jelölt abban a hiszemben, hogy a nép szavára hivatkozás javítani fog esélyein, értekezését kinyomatta és köröztette; némelyek falragaszokon, mások a lapokban, melyeket a tömegek olvastak a vígságtól nem ment kedélylyel. Más jelöltek viszont azt képzelvén, hogy a jutalmat már a pályázat bezárása napján kiadják, elég esztelenül meszsi városokból ideúsztak megtudni sorsukat; és végül, a nők jogai védőinek egy hatalmas hölgy-küldöttsége érkezett Ville-Joyeusebe, azt sürgetni, hogy a gynaecologia tanára csak a női emancipatio dogmáját valló egyén lehessen. Ezek a hölgyek nagyobb részt angolokból, amerikaiakból és oroszokból állottak, de francia egy sem akadt köztök; az úgynevezett gyöngébb nem elnyomatását panaszló meglepő jelmondatokkal díszített lobogókat hordtak.

Turlupot éppen akkor érkezett a prefekti palotához, mikor ez az érdekes küldöttség özönlött ki egy mellék utcából, kísérve egy rakás báméskodó francia gyerektől és nem kevésbé álmélkodó rendőröktől. Volt a küldöttségben néhány nagyon szép oly nő, kiket meg lehetett volna bízni, hogy a zsarnok férfitől tetszésök szerinti jogokat tudnak kicsikarni a törvényhozás minden segedelme nélkül; míg többi részek olyanokból állott, kiknek a férfi-nem örömet megadta volna a fegyverviselési engedélyt, és a csatában első sorba helyezéssel tisztelte volna meg. Turlupot félreállott s a tüntetést maga előtt bocsátá; meg is rohanták a prefekti palota lépcsőzetét, nagy köntös-suhogással és arcaikon az eltökélt akarat bélyegével.

Az írnok követte őket. Fölment a prefekti palota elfogadó termébe, melyben de Sainte-Folye úr szemüvegével és mellette neje állt a küldöttség elfogadására várva. A prefekt, mint aféle bátortalan ember, röstelte e feladatot; de a mondanókra nejétől nyilván be lévén tanítva, elmondta hívatatos merev mondatokba foglalt beszédét, a mely némi feddést tartalmazott. A grófnő feketébe volt öltözve s férje beszéde alatt nagyon komor képet vágott. A francia nő nem állhatja, hogy saját neme tagjai részt vegyenek a közügyekben, és a grófnő ez alkalommal merőben más egyén volt mint az a vigkedvű hölgy, a ki cseresznyét szedni ment volt Turlupot-val. Mikor a prefekt beszédét elvégezte, a grófnő hidegen bólintott fejével, ezzel jelezve a küldöttségnek, hogy elmehet; el is hordták magokat, leverve, mint a kerti vízipuskával megdolgozott baromfi-csapat. Ekkor Turlupot ott maradt, hóna alatt kéziratával, s a grófnő királyi haraggal neki fordult.

„Mit; ön is eljött, hogy kínozzon!“ felkiálta, „mikor lesz már vége ennek az ostoba tréfának?“

„De nagysád, ön maga parancsolta meg nekem, hogy személyesen hozzam el értekezésemet“, felelt az írnok meglepetve.

„Betege vagyok az értekezéseknek“, kiáltott a grófnő, oly szilajsággal, hogy férje, a prefekt, remegve vonult az ajtóhoz. „Több tuczatot elolvastam már belőlük, s valamennyit összetéptem. Ez iratok mindegyike sértő, élcz nélküli, bamba volt — íróik annyit értettek a nőkhöz, mint a majom a spárgához. Jöjön öltöző szobámba s lássa meg miként bántam el velök“.

Magos sarkain megfordúlt, két rőf selyem uszályt húzva maga után, feltárta „duzzogó kalitja“ ajtaját. Szép látmány ötlött itt a Turlupot szemeibe. A szőnyeg, a pamlagok, a kandalló, tele volt ízre-porrá tépett kéziratokkal, és e romok közepett ült a rózsás arcú és göndör hajú Gentilleux abbé, egy törpe széken. A többi kéziratot olvasá s kegyetlenül összeapritá egy ollóval, mihelyt tartalmukat kivevé.

„Imhol, nézze, miként bűnhődik Gentilleux abbé“, kiáltá a grófnő a papocskára mutatva. „Hinné-e, hogy még ő sem átalotta aljas hálátlansággal ellenünk írni?“

„Oh, nagysád, nagyon is félre magyarázta megjegyzéseimet!“ sipegé a fiatal abbé, miközben felállott, nagyban leveretve kegyvesztésén.

„Én csak ez ember merészségén csodálkozom“, folytatá a grófnő a papocskára ügyet sem vetve. „Ugyan mivel értelműk meg mi nők az ő gúnyorait? Mi kényeztetjük őt, jó ebédekkel adunk neki, papucsokat, rengő székeket hímzünk számára, megvalljuk neki bűneinket, a mit a férfiak soha sem tesznek, s mindez nem elégíti ki! S a mi bűnét még súlyosbítja, értekezését névtelenül küldi be, mert nem merte aláírni; de, ámbár kézírását elváltoztatta, ráismertem irányáról — hanem majd megtanítjuk!“

„Megbocsásson nagysád, én csak egy szabados kisegítő eszközt használtam“, alázattal mentegetődzék a rózsás papocska.

„A kisegítő eszközök csak akkor szabadosok, ha rajta nem érik“, felelt ő nagysága szárazon. „Büntetésül önnek addig kell olvasnia a kéziratokat, míg azt nem mondom: elég már, és a nőkkel gúnyolódó mindegyik értekezést össze kell darabolnia. A mi önt illeti, Turlupot úr, ha ön is a megszokott szempontból nézi nemünket, jobb lesz ha kéziratát egyenesen az abbé úr ollója alá adja.“

„Semmi esetre sem, nagysád“, válaszolá az írnok, szorosabban markolván meg becses munkáját. „Nagyon óhajtom felolvasni megjegyzéseimet. Remélem, nagysád is úgy fogja találni, hogy ígéző nemével illendően bántam el.“

„Az már nagyon különös volna!“ felkiálta a grófnő, hitelt nem adva az írnok állításának.

„Tegyen nagysád oly szerencsésé, vessen egy pillantást kéziratomba, s győződjék meg“, monda az írnok s kéziratát kibontva, magát meghajtá és a grófnénak nyújtá.

A grófnő habozott egy perczig, keményen vizsgálta Turlupotot, de az írnok szeméi nem remegtek.

„Jól van, ön sokat koczkáztat“, monda a grófnő. „Ha olyasmit talált írni, a mi nekem nem tetszik, soha szemem eleibe ne kerüljön; azért hát az ön kedvéért, jobb lesz, ha néhány kérdésemre felel. Van-e az ön értekezésében valami túlfeszített idegeinkről, kül benyomások behatása alá vetett szervezetünkről? Állította-e ön, hogy mi oly hiúk vagyunk, hogy fűző vállat, magas sarkú cipőket meg chignon-t viselünk, vagy hajunkat festjük, kezeinket pomádézuk, arcunkat rizsporozzuk?“

„Semmi efélét nem állítottam“, merészen állítá az írnok.

„Vágott-e ön ízetlen tréfákat az özvegyekre és az anyósokra?”

„Ezeket a tárgyakat komolyabbnak tartom, mint sem róluk tréfálni lehessen“, válaszolá Turlupot.

„Állította-e ön, hogy a nő szájában a „nem“, „igent“ tesz? — hogy mi nem tudunk titkot tartani? — hogy valódi életkorunkat soha sem valljuk meg? — és hogy a férfit, ha féltékennyekké tesz és olykor-olykor elpáhol, még inkább szeretjük?”

„Mindezen eretnokségek ellen egész lelkemből tiltakozom,“ kiálta az írnok.

„Úgy hát üljön le és olvassa“, monda a grófnő megadással és egy pamlagra ereszkedett; „de ne feledje, az abbé azon a széken vigyáz önre ollójával, és első jeladásomra darabokra szabadlja értekezését. Tehát vigyázzon“.

Ha a Turlupot Xavér értekezéséről fogalmat akarnánk adni olvasóinknak, az egészet ide kellene íglatnunk, de ez nagyon sok helyet foglalna el. Meglehetősen hosszú munka volt, felolvasása egy kerek órát vett igénybe; de egyszersmind nagyon eredeti felfogással vala írva, mert a helyett, hogy a nők gyöngéit tárgyalta volna, főleg a férfiakkal foglalkozott; és Turlupot abban mutatta ki elmésségét, hogy saját nemével nagyon hitszegően bánt el. A férfit a nővel való viszonyaiban követelőnek, esztelennek, hazugnak, gyakran hűtlennek és mindig önzőnek festette. Megmutatta, hogy az aféle apró hiúságok, melyeket a nők szemére vetnek, szintúgy jellemzik a férfit; és e szakálás, pipás, hányaveti és iszákos teremtmény önzésével szembesítette azokat a többrendbeli erényeket és kecsket, melyekkel a nő fölülmúlja a férfit. Hogy ezek az erények és kecskék mik légyenek voltaképen, azt minden hölgy el tudja képzelni magában, azért nem szükség előszámlálnunk. Elég az hozzá, ez az értekezés nagyon csillapítóan hatott a de Sainte Folyené ő nagysága idegeire.

A felolvasás öt első percze alatt a grófnő hanyatt dőlt a pamlagon, bizalmatlan tekintettel játszott óralánczával, míg Gentilleux abbé kitárt hüvelyk és mutató ujjával tartotta ollóját, minden perczen várva a jeladást a munkára. Ötpercz múlva a grófnő megszűnt óralánczával játszani, s valamivel később mosolygott. A Turlupot felolvasási modora nagyban mulatató volt. Hangja a ködben jelző síp dallamos sivitása és a

kuvik édeskedvű szólama közötti octávát teljesen fölért. Mikor a grófnő nevetett ő is szint ezt mívelte, mint a kaka-dúnak haja, fülei és szemöldjei egyszersmind élénk részvéttel mozogtak; nem sokára a grófnő jó ízű hahotákba tört ki néhány leírásra, melyekben Turlupot Ville-Joyeuse néhány nevezetes férfiát — közöttök Patatras urat és a jelenlevő Gentilleux abbét vázolta. E kitörések alatt a rózsaszínű papocska nem a legjobban érezte magát; de a grófnő gyönyörködött és az értekezés bevégeztével tapsolt s ezt mondá: „Bravo Turlupot úr, csak a ki saját nemét oly szabatosan ismeri mint ön, méltó arra, hogy rólunk előadásokat tartson“.

Ismételjük, hogy az értekezésben nagyon kevés volt a nőnemről, de a hölgyek saját modoruk szerint állapítanak meg mindent. Épen ebben a perczen az inas bejött és jelenté, hogy Boulottin rector úr meg az egyetemi tanács oda alant van, és kihallgatásért esedezik. „Vezesd be őket“, kiálta a grófnő. „Épen jókor jönnek, meg fogják hallani, kinek ítéltem a jutalmat.“

Az egyetemi tanács, kilencz darabban, mint az előbbi alkalommal, azért jött, hogy jelentse: a préfekti palota udvarán oda lent három szekér terüli értekezés várakozik, s ha ő nagyságának nem volna kedve mindnyájokat elolvasni, hajlandók e munkát fölosztani néhány tudós bizottság között, a melyek aztán előadandják véleményöket.

„Nem, köszönöm önöknek“, felelt a grófnő határozottan; „abban már megállapodtam, hogy Turlupot Xavér úré a jutalom, s ezennel bemutatom önöknek, mint a gynaecae.... gynaeco.... vagy hogy is hívják csak, tanárát.“

„De nagysád, nekünk mindenesetre a többi értekezést is meg kell vizsgálnunk“, dadogá a rector, megütközve írnoka szerencséjén szintannyira, mint azon, hogy a grófnő számba nem veszi a pályázat szabályait.

„Nincs miért elolvassák“, válaszolá a grófnő; „én eleget olvastam. Mindegyikök a nők ellen ír, kivéve Turlupot urat, a ki becsülettel bánik velünk.“

„De ez aligha elegendő ok“, dörmögé a kopt nyelv tanára.

„Mit?“ fölkiálta a grófnő, megvetéssel fordulva hozzá. „Tessék felelni erre a kérdésre: ha költészet tanárát kellene választani, azt nevezné-e ki ön, a ki útálja a verset?“

„Ne—em“, lön a lehangolt válasz.

„És ön uram“, a csillagászat tanárára szögezve szemeit; „azt véli-e, hogy a ki csillagász akar lenni, annak a napfényt úgy kell gyűlölni, mint a bagolynak?“

„Ne—em, nagysád, semmi esetre sem.“

„Hát ön uram“ (itt kemény tekintetet vetett az öslénytan tanárára), „abban a véleményben van-e, hogy az ön székét kellően csak oly egyén töltheti be, a ki ki nem állhatja a csontokat?“

Mind a kilencz darab egyhangúan vallá, hogy a lelkiismeretes öslénytanárnak szeretnie kell a csontokat. „No hát, így áll a dolog a nőkkel is“, diadallal mondá a grófnő; „a ki előadásokat tart a gynaecae.... gynaeco....ból, annak szeretnie kell bennünket. Mindazáltal, ha önöknek nagy kedvök van elolvasni a három szekér értekezést, és találnak közöttök olyat, a mely megközelíti a Turlupot úrét, a szerzője kapja meg a másodrendű díjt.“

„De hátha fedezünk föl egyet vagy többet is jobbat a Turlupot úrénál“, véleményezé kettő vagy három a tanárok közül.

„Elég!“ szólt de Sainte-Folyené ő nagysága, homlokát összeránczolva és lábával toppintva. „A legjobbnál nem lehet jobb, azt pedig kijelentettem, hogy a Turlupot úr értekezése a legjobb. Így hát jó napot.“

Az egyetemi testület úgy eltűnt, mint a varjú-sereg, mikor a puska sarkányának pecenzenését hallja.

#### IV.

Turlupot Xavérból nagy hirtelenséggel nevezetes egyéniség lett.

Oly országban, a melyben a nők befolyása kivételesen erős, abban a kitüntetésben részesült, hogy ő az a francia, a ki többet tud a nőkről, mint a többi. Az írnok egy sorban állott ama kitünő morálistával, az ifjabb Dumas Sándorral, és a nők kedvelt írója Feuillet Oktáv, testvérének vallotta. Nevét hízeltő kifejezésekkel emlegették a britt alsóházban a nők nemképesültsége eltörlését tárgyazó törvényjavaslat fölötti vitában; általánosan hitték, hogy az ő tanításai új korszakot

fognak alkotni a két nem közötti viszonyokban. A zsarnok férfi királyi széke alapjaiban megrázkódni látszott.

Az új tanár kinevezése első hetében több száz levelet kapott, üdvözetekkel, tanácsokkal és kérésekkel a szépnem egyéniségeitől, és egyszersmind ugyane nemű társulatoktól komoly emlékiratokat, melyek az ő philogynaecus megfontolása alá különböző indítványokat terjesztettek :

1. Egy indítványt, minden országnak a nőkre vonatkozó intézkedései kodifikálásáról, oly czélból, hogy a kevésbbé kedvező államok nőit, az udvariasabb égaljak alá költözködtetésre bírják.

2. Törvényjavaslatot a sali törvény eltörléséről, és a nők fölhatalmazásáról, hogy a házassági ígérek megszegéseért pert indíthassanak; a mi még eddig nem volt bevive Franciaországba.

És 3. egy Amerikában föllállítandó többférjű község tervezetét; e községben aztán a mormon szokással ellenkezően volna rendezve minden, azaz a nőknek meg lenne engedve, több tuczat férjet tartani.

Ez a sok közül csak néhány tervezet, kimutatja, minő józan szellemű föllépést vártak Turlupottól új hivatalában. E közben az új tanár arczképe megjelent a képes lapokban; ő maga évi húszezer frank fizetésbe lépett, kilátással a nyugdíj követelésére; és a női jogok küldöttsége, mielőtt Ville-Joyeuseből eltávozott volna, megtisztelte látogatásával és egy albumot nyújtott neki a társulat legéltebb tagjai fényképével.

Mind ez a dicsőség megszédítette volna a hiú ember fejét, az Izabella kisasszony szívére volt is némi behatással, midőn szerelmese erkölcsi alakját egy-két rőfnyivel magasodni látta. Turlupot Xavér lemondott őrnöki állomásáról; de egy ideig a rector házában maradt, mint kitüntetett vendég, és a rector leányának úgy tetszett, mintha sokkal tekintélyesebb és kevésbbé rút volna, mint ez előtt. Izabella udvariasabb kezdett lenni Xavér iránt; de ez, hogy megbüntesse korábbi megvetéseért, kimért hidegséggel viselte magát irányában, azonban ez Turlupot részéről, szokás szerint, csak tréfa volt. De a leány megbosszankodott, s botrányosan kezdett szépelegni de Patatras vicomteal. Mihelyt alkalma nyílt, a Turlupot füle hallatára, bőségesen magasztalta a katonatisztet; és a gynae-cologiai pályázat tiszteletére a préfekttől adott nagy bálban

kétszer tánczolt vele s a százados karján ment vacsorálni. Ekkor Turlupoton volt a sor, hogy nagyban fölingerüljön, körmeit rágja, szemeit forgassa és bosszút esküdjék. Egy reggel Izabella a tölgy odvában, hol mint a postán, minden nap levél után nézett, egy mérges küldeményt talált: névtelen verset *Egy állhatatlanhoz*, a kit a költő egykor már „csaknem megszeretett“, sőt bizonynyal meg is szeretett volna, „ha oly kellemek, mint a gerlicze-hang, a kagyló-szín, a bíbor ajk, föl bírnák ébreszteni szerelmét“; de őt nem ily kellemek varázsolják el; neki a hű nő állhatatossága kell, „a minék bája meg fog maradni akkor is, midőn a vén idő elhomályosítja a szemek fényét s lekoptatja színét a hajnak.“ S ezek után így végezi a költeményt:

Nem is pazarlok rád könnyet, sohajt,  
Meghalt szerelmeimnek sir-vers se' kell,  
Megpróbállak, szívem, feledni majd,  
És mást szeretni meg, szép Izabell!

Mikor ezt Izabella elolvasta, nagyon természetesen pompás egy jelenet következett; a kisasszony darabokra szaggatta a csípős gúnyiratot és lábaival taposta; azután leült egy padra es sírva fakadt, mert nem bírta elhordozni azt a gondolatot, hogy mikor az idő fürtei színét lekoptatja, semmi dícséretre méltó sem marad rajta. Azonban Turlupot elrejtőzött volt az orgonabokrok közé, hogy meglesse költeménye hatását, s mikor Izabellát sírni látta, félig-meddig bűnbánóan előjött. „Úgy, úgy“, gondolá, „irányomban mutatott közönyössége csak tettetés volt hát.“

A tanár láttára Izabella fölpattant s elrejté zsebkendőjét, mintha vele együtt könyűit is elrejthette volna. Duzzadt kis ajkai és nedves kék szemei tekintetét még ígézőbbé tették, és Turlupotnak szívébe nyilallott, hogy a lányt megkeserítette; de hát miért viselte magát irányában oly szeszélyesen?

„Oh, hát ön-e?“ monda a leány gúnynyal. „Ön hát azért jött, hogy engem kínozzon, ön leskelődött utánam — ez épen önhöz illik.“

„Honnan tudja ön, hogy épen hozzám illik, holott ez előtt soha sem leskelődtem ön után?“ válaszolt Turlupot hidegen.

„Attól, a ki képes ilyen verset írni, minden kitelik“, monda Izabella.



„Honnan tudja, hogy ez a vers önhöz van írva?”

„Uram fia! látott-e valaki ehhez fogható szófacsarást! Hisz' benne van a nevem!”

„Úgy van biz' a! Arról megfeledeztem. Elég az hozzája azt tanúsítja, hogy szeretem önt.”

„Köszönöm szépen az olyan szeretetet! Hogy bánik hát azokkal, a kiket gyűlöl?”

„Azoknak békét hagyok. Nem tartom méltóknak arra, hogy ingerkedjem velök.”

„Helyesen, arra kérem hát, engem is sorozzon azok közé, a kiket gyűlöl. Most már, hogy ön gazdag lett, nagyra kezdi tartani magát; úgy veszem észre, azt gondolja, hogy tanársága és jövedelme előtt meghajlok. De biz' én egyikre sem adok ennyit is (ujjaival pattintott egyet). Hogy pedig még nagyobbra tartsa magát, íme fogadom, hogy míg ön gazdag lesz, egyéb mondani valóm nincs önhöz — nincs ám. Tízszerte inkább tetszett ön nekem, míg szegény volt.”

„Ezer bocsánat, de soha sem vettem észre.”

„Ha némely ember vak, én arról nem tehetek.”

„Ha azt hinni tudnám, minden pénzem eldobnám.”

„Tegye meg hát.”

„Nem, azt nem teszem; mert esztelenség volna“, mondá Turlupot.

„Persze, hogy az volna“, felelt Izabella gúnyosan. „Jól van, jegyezze meg, mit mondtam.“ Ezzel beszaladt, a küszöbön azonban megfordúlt s Xavérnek egy torzképet vágott; ez pedig megfeledezve tanári méltóságáról, a leány e csíntalanságáért apró pénzzel fizetett, azaz legalább is egy fél tuczat torzképet vágott neki; azután füttyörészve tovább ballagott.

Turlupot nem nagy fontosságot tulajdonított az ifjú hölgy haragjában tett fenyegetéseinek; de még sem teheté, hogy el ne gondolja: az a húszezer frank évi jövedelem Izabella nélkül nem sokat érne neki. Ez a gondolat forgott úntalan a fejében, mindazon munkák közepett, melyeken előadásai megkezdése előtt keresztül kelle hatolnia. Vörös palástot és négyszögű sipkát kelle vennie maga számára, mint a többi tanároknak; egy teljes könyvtárt kelle beállítania mind azon ó- és újkori könyvekből, melyek a nőről szólanak — mert a vén Joquelin végrendeletében így határozta; e kívül még hallgató-terme berendezésére és bútorzására is föl kelle

vigyáznia. Ez utóbbi részletben szíves készséggel segítette de Sainte-Folyenét ő nagysága, a ki azt akarta, hogy a hallgatóterem nagyon csinos legyen. A grófnő vastag török szőnyeget és töltött karszékeket indítványozott, e kívül azt kívánta, hogy a falakat „a történelem valamennyi jó nőjének“ arcképe díszítse. „Legelőbb is a Borgia Lukréczia képét függesztjük föl“, monda a grófnő.

„Hogyan, hisz négy férjét mérgezte meg“, jegyzé meg Turlupot Xavér meghökkenve.

„Ne bántsuk azt; tudott uralkodni, aztán kalandjait Donizetti zenére tette: e kívül Tarquinius embertelenül bánt vele“, válaszolá a grófnő, a kinek történelmi ismeretei nem voltak oly tiszták, mint az artézi kút vize.

„Jól van; hát még ki mást függeszszünk föl?“ kérdé Turpult megadással.

„Hát, Aspasiát és Petrarca Lauráját.“

„Hisz ezek nem voltak férjhez menve.“

„Úgy hiszem, nem értek rá . . . . de jó nők voltak.“

„E névsorhoz adjuk-e Xantippet?“

„Kicsoda volt?“

„Férjét a seprű nyelével szokta kezelni.“

„Némely férj nem is érdemel egyebet: részemről merem állítani, hogy jól jöttem volna ki vele. De kerítse meg ön annak a nőnek az arcképét, a ki a tüt föltalálta. A nevét elfeledtem, de példányszerű gazdasszony volt, kigyómarástól halt meg.“

„Cleopatrát érte-e nagysád?“ kérdé Turlupot.

„Úgy van, Cleopatra — így hívták“, felelt de Sainte-Folyenét ő nagysága.

Ebből látni, hogy a préfekt nejének érdekeltsége védencke irányában legkevésbé sem lankadott, sőt az ifjú tanár beköszöntő előadása idejének közeledtével, különböző programokat tákolt össze, hogy e szertartást mennél fényesebbé tegye. Egy darab ideig a ville-joyeusei más hölgyek is közreműködtek a grófnővel; és Turpultot, noha nagyon szerencsétlen széptevő volt, mindig magasztaló kifejezésekkel emlegették, valahol csak a szépnemből ketten, hárman találkoztak — mely körülmény teljességgel nem volt ínyére a férjeknek, fiú testvéreknek, szeretőknek és más ilyenféléknek.

De minden emberi dolgokban meg van a visszahatás,

így a Turlupot népszerűsége gyors dagályához hasonló apályra vala elrendelve; ennek pedig oka olyan nyomorúság volt, a melyért az új tanár nem vala közvetlen felelős.

Észre kezdték venni, hogy Ville-Joyeuseben a házasságok teljesen megszűntek!

Az ifjak és leányok oly buzgalommal vitatkoztak a két nem illetőleges érdemei fölött, hogy e közben minden kedvök elment a házasságtól. Az ifjúságnak szépelgésben töltendő drága óráit vitatkozásokra pazarolták. A szerelmes versek helyét epigrammok foglalták el és csipkedő szavakat váltottak ott, a hol csak bűgásnak és elfojtott nevetésnek lett volna helye. A házasságoknál még rosszabbul állt a dolog. A nők a házasság élet etikájáról értekeztek, a helyett, hogy a rántásra ügyeltek volna; a férfiek pedig, kiket lapjaikban a nők elleni hosszadalmas kitörések (a visszautasított folyamodók áradásai) üntattak, az egész gynaecológiáról egyhangúan azt állították, hogy nem egyéb, mint lélekgyötrelem. Ezek az úriemberek Turlupot-t tevén bűnbakjokká, egész lelkükből szidták az új tanárt, a mi aztán a nők részéről még buzgóbb támogatást eszközölt részére. De szívök fenekén a nők még megsavanyodtak azon férfi irányában, a kit azzal vádoltak, hogy őket a más férfiaktól elidegenítette, úgy hogy Turlupot ellenében fokunkint oly hatalmas titkos áramlata indult meg a rossz akaratnak, a mely kitörésére csak az alkalom hiányzott. De Sainte-Folyen é nagysága sokkal szeszélyesebb hölgy volt, mintsem el ne sodorhatta volna ez az áramlat. Míg ő nagysága csak a vásárra jövő leányokat, a papságot és a házasságszövő mamákat hallotta óbégatni a házasság rossz hírbe jutása fölött; míg papucs alatti férfiek viszontagságait sugdosták be neki, vagy az utcakölykök szájából hallotta elő s hátra a nőellenes balladákat; — addig tudott nevetni az egészen; de mikor egy alkalommal arra czéloztak előtte, hogy éles látása könnyen csalódhatott, hogy Turlupot-t pártolva, hátha oly kigyót melengetett keblében, a ki megmarja: akkor úgy fölpattant, mint egy fiatal macska.

„Lássa nagyság“, mondák ezek a fecsegők. „Ez az ember akkora ügyességet tanúsított a tanárság megnyerésében, hogy föltehető, annak megtartására is lesz elég ereje. Honnan tudja, hogy ha egyszer be lesz iktatva székébe, nem fordul nemünk ellen, mint valamennyi többi. Férfítársai között

nagyobb népszerűsége tehet szert, ha minket gúnyol, mintha pártunkat fogja!”

Mikor de Sainte-Folyené ő nagysága ezeket hallotta, fölforrt benne a méreg, és Turlupot után küldött, hogy jöjön rögtön lóhalálába. Turlupot eljött, a grófnő gyanúsán méregette szemével.

„Tudnivaló, tanár úr, hogy szándoklott minden előadásai kézíratait előzetesen közölni fogja velem“, mondá nyomatékkel.

„Ha nagysádnak is úgy tetszik“, felelt a gynaecologia tanára.

„És ön hallgatóinak csak azt fogja mondani, a mi nekem tetszik.“

„Oh az már más pár czipő!“

„Mit ért ön a ,más pár czipő‘ alatt?“

„Azt értem, hogy a Joquelin úr végrendeleténél fogva köteles vagyok elmondani bizonyos dolgokat, és nekem függetlennek kellennem.“

„Még úgy is, ha annak teszi ki magát, hogy engem megsértsen.“

„Nagysád sokkal szeretetre méltóbb, mintsem azzal sértve érezné magát, ha én kötelességemet teljesítem.“

„Itt az irányomban való engedelmességen kívül nincs más kötelesség; hallja az úr?“ kiálta a préfekt neje. „Ha önnek nem tetszik, arra kell kérnem, hogy mondjon le.“

„Oh, nem, azt nem fogom tenni — engem nem szed rá!“

„Úgy, hát ön daczol velem?“

„Nézze nagysád“, mondá Turlupot, tréfával akarva elhárítani a vihart. „Ha nagysád így fenyegetődzik, én nagysádról fogok előadást tartani — majd meglátja, hogy megteszem. Fölmutatom polgártársaimnak milyen jó dolog egy szoknyás szép zsarnok kormányja alatt élni.“

Ez a szerencsétlen tréfa megpecsételte a szegény Turlupot sorsát. A grófnő azzal bocsátotta el színe elől, hogy „áruló“-nak nevezte, és ez órától fogva a gynaecologia tanárának nem volt eltökéltebb ellensége de Sainte-Folyené ő nagyságánál.

A grófnő ki is mutatta ezt, mert mindenfelé hirdette a Turlupot hálátlanságát; s minthogy szava törvény volt Ville-Joyeuseben, azok száma, a kik kárhoztató szavukat a grófnő-

jéhez csatolták, végtelen nagyra nőtt. Az elfojtott bosszú, az irigység, a rossz akarat minden irányban kitört és Turlupot Xavér nagyon is azon miniszterelnökök helyzetében találta magát, a kiket ma ha vállain hord a tömeg, holnap záptojással hajigál. A kávéházakban a férfiak között, a családi tűzhelyek körül, hol nők csevegnek, az új tanárt a közbéke ellenségének kiáltották ki, mint a kinek működése a két nem egymás ellen uszítása. A szerelmes párok kibékültek, a férjek elfeledték feleségök duzzogásait és szerelmes csókokkal pecsételték meg azon egyezményt, hogy „Abzug Turlupot!” Ez még nem volt elég, mert a ville-joyeusei kegyes püspök is elvonta az ő tekintetének fényét a bűnöstől; a rózsás pofájú Gentilleux abbé pedig, örülve, hogy lefizetheti a régi rovást, a székesegyházban tartott prédikációjában nagy jelentőséggel hivatkozott arra, hogyan szokott volt régenten az inquisitió elbánni az olyan egyénnel, a kik fölfuvalkodva azt állították, hogy másoknál többet tudnak.

Izabella észrevette, hogy szeretőjének tetemesen nyúlik az orra, azon gondok miatt, a melyek súlya alatt orczái beestek. Turlupot nem akadt egyetlen pártfogóra is, és ez szánalomra gerjesztette a leányt, a ki őt oly vígasztalhatatlannak látva, baráti jobbot nyújtott volna feléje, ha a tanár kereste volna. De Turlupot nem kereste; és az általános gyűlöletet megboszúlándó, fogadkozott, hogy rövid időn fölemeli szavát, úgy hogy az egész ország visszhangozni fog bele. Baljóslatú hírek kezdtek szárnyalni, azt beszélték, hogy a tanév megnyitása napján a kofák csapatja rohanja meg a hallgatótermet és székeiből kiveri a gynaecologia tanárát. De Turlupot Xavért hasztalan próbálták ilyszerű fenyegetésekkel megfélemlíteni; ő szilárd maradt mint a puskavessző; a nagy nap megjöttékor legkevesbbé sem remegett, hanem skárlát sipkájába és köpenyébe öltözve készen állt az egyetemre indulni.

Minő egy nap volt ez! — oly nap, melyet Ville-Joyeuse soha el nem feled! Épen csütörtök volt, hetivásár napja; a hajesárok, árusok, halárus kofák, tejárus leányok, rendőrök, útczakölykök, virágárus leányok és vándor-zenészek megszózott üzletöket feledve, tömegekbe csoportosultak. A zavarban néhány ökor betört a zöldséges sátrakba, míg disznók, baromfiak, házinyúlak hogy-hogy nem összevegyültek azon fészerek

alá, melyekben a borjúk bőgtek. A kofák kiabálása e napon sivatósabb volt, mint valaha.

Tizenkét óra kongott a székesegyház tornyából, ez volt a tanévnek a különböző tanárok által hallgató-termeikben formaszerű megnyitására határozott idő. Az útczákon az izgatottság tetőpontra hágott, s mikor Turlupot Xavér utánalebegő vörös köpenyében s fejébe nyomott négyszögű sipkájával — mely úgy állott rajta, mint a dóriai oszlop fejezete — megjelent a vásártéren, a népség előrenyomúlt, hogy láthassa. De a tanár oly vadul nézett, mint egy sovány farkas, és a nézők kissé megrémülve, két sorba visszavonultak s érzelmeiket csak nyelvökkel merészelték nyilvánítani.

„Oh, beh rút!” kiáltá néhány leány.

„No, a biz’ valódi szépség”, karban zengék az asszonyok.

„Rajta, Turlupot!” kiáltá humorosan néhány munkás.

De a tanár ez ugatásokra nem figyelve, haladt tovább, s így elérkezett az egyetem épületéhez. Itt a diákság nagy tömegben volt összeverődve; a többi tanárok hallgató-termeiket üresen találva, lementek volt az udvarra, hogy meglessék tudós kartársuk megjöttét s örüljenek bukásán. A vörös és fekete köpenybe öltözött tanárok az udvar egyik szögletébe tömörültek, itt báméskodtak és integettek egymásnak. Csak a rector, mint az egyetemi eljárások jó rendjeért egyedül felelős, röpködött pedellusaival ide s amoda és mindenkit arra kért, hogy legyen csöndesen. Boulottin úr kedvelte volt írno-kát, és ez utóbbinak rohamos népszerűtlensége alatt is szenvedőlegesen hű maradt hozzá; most pedig, mikor Turlupot megérkezett, ez a becsületes hivatalnok karon ragadta s csaknem betaszigálta a hallgató-terembe. „Imhol!” lihegő; gyakran intettem önt a világi nagyravágyás ellen, de nem hallgatott reám. Most már segítsen magán, a hogy lehet.”

Turlupot fölmászott szószerékébe, s legott az ordítások, püsszegések és nyávogások vihara üdvözlé vegyülve némi tapssal a diákság zsúfolt hallgatóságától, mely a fokozatosan emelkedő padsorokon az ötszázat is megközelítette. A pártok meglehetősen egyenlően voltak megoszolva; míg némelyek szerették volna hallani, mi mondó lesz a tanár, mások csak zavart akartak előidézni. Mindazáltal hihető, hogy utóvégre is a higgadtabb pártnak sikerült volna csendet eszközölni, ha a lázongók, épen kellő időben, segítséget nem nyerne más

nemhez tartozó szövetségeseiktől. Turlupot alig vette le sipkáját, midőn a terem kétfelé nyíló ajtai dühösen fölpattantak, s egy sereg kofa özönlött be seprőkkel, murkokkal hadarászva s visítozva: „Le vele! Abzug!!“

„Ki a boszorkányokkal!“ kiálták a rendszerető diákok.

„Hagyjatok békét nekik, hadd küzdjék ki a csatát!“ ordítottak a rendetlenkedők, hangos kaczagással.

„Uraim, önökhöz folyamodom védelemért!“ kiáltá Turlupot; de egy ügyesen dobott murok szájba vágván, félbeszakasztotta; a más perczen két természetes halárus kofa nyakon ragadta, s kihurezolni próbálta, dühösen kiabálva: „Majd megtanítjuk, hogy mit tudnak a nők!“

Ezzel dicsőséges egy czibálódás kezdődött. A rendszerető diákokat, kik tanáruk köré sorakoztak, a seprők meg a vetemények és rendetlenkedő pajtásaiktól löveggént dobott könyvek visszaverték. Turlupot, mivel tintatartóján kívül más fegyvere nem volt, ennek tartalmát megosztotta a halárus két kofa arczával; de ezzel minden municzióját elfogyasztotta, a nélkül, hogy ügyén legkisebbet is javított volna. Mindegyik fülére egy-egy hatalmas pof lön büntetése harcziasságáért; s hogy a dolog még rosszabb alakot öltön, a hallgató-terem ablakai ekkor megnyitlak és a rózsaszín öklü parasztleányok raja visítozva, nevetve ugráncsolt be a padok közé az éltesebb nők segítségére. A rendszerető diákok, a kik emezek ellen küzdöttek volna, a leánysereg láttára le lönek fegyverezve s megfutamodtak, mintha szemöket vették volna. Ekkor Turlupot teljesen védelmetlen maradt, s látva, hogy nincs mit tenni egyéb mint futni, futni indult úgy, mint előtte soha egy tanár sem futott. Köpenyét fölfogva, mint a nők szokták sáros időben szoknyáikat, az ajtónak rohant, átugrott padokon, seprőkön, nőkön, kiket levert és az utcának tartott. De a leányok utána nyomultak, záptojásokkal, veteményekkel és gúnyos szavakkal dobálták; üldözésök oly heves volt, hogy a gynaecologia tanára nagyon örült, mikor e rögtönítelő bíróság elől az útjába eső első házba menekülhetett, a mely a villegeusei legelső rendű szálloda, az „Ökörfő“ talált lenni. Itt az üldözött tanár egy székre rogyva, lihegve kért egy pohár vizet és rendőröket. „Most már ismerem a nőket“, hozzá tévé: „valóságos fúriák“.

Épen ebben a perczben a vasúti állomásról jöve egy bérkocsi tört útat magának a hullámzó embertömegben keresztül, s érkezett épen ez „Ökörfő“ ajtajához.

A kocsiból napbarnított, külföldies külsejű és a kocsi ablakain keresztül látott zendülésen feltűnőleg megrémült három egyén szállt ki s kért szobát. Egyikök egy tagbaszakadt magas szál nő volt, szürke hajjal és citromsárga arczczal s szemgolyókkal; a más kettő egy pár szakállas, barna, czingár fiatal, annyira hasonló egymáshoz, mint két mézeskalács. A szálloda bérlője, a ki épen akkor dugta be Turlupot Xavért a boros pinczébe, nehogy a csöcselék hatalmába kerítse, előállott az idegeneket üdvözölni.

„Egy rendbeli szobát“, rendelé a magas hölgy parancsoló hangon; és hozzá tévé: „szobákat Joquelinné asszonynak és két fiának.“

A szálloda bérlője meghökkent. „Mit, nagysád? szabad-e tudakolnom, áll-e valami rokonságban a mi közelebbről megboldogult és megsiratott polgártársunkkal, Joquelin úrral?“

„Hát persze, hogy állok; én a neje vagyok, s ezek itt a fiai“, kiáltott föl a magas szál nő. „Joquelin engem ezelőtt huszonöt évvel elhagyott Boliviában, s ez az ikerpár az ő elútazása után hat hónappal született, így hát soha sem látta őket. Nem régiben meghallottuk, hogy meghalt s minden vagyonát idegenekre hagyta; de abból semmi sem lesz, mi azért jöttünk, hogy sajátunkat megköveteljük.“

„Oh ez aztán teljesen megmeszeli a gynaecologia tanárát!“ megjegyzé a szálloda bérlője.

„Mit mond ön?“ kérdé a magas szál nő.

„Semmit, nagysád“, felelt a vendéglős.

## V.

Úgy van, a gynaecologia tanára meg vala meszelve. Enlékezhetünk rá, hogy a néhai Joquelin végrendeletében szólt harmadik nejeről is, kitől megszökött volt, és a kiről nagy kegyesen remélte, hogy nem halt meg sárgalázban. A gondviselés nemcsak megkímélte a derék nőt, hanem meg is vigasztalta két mézeskalács-fiúval, a kik a francia törvény értelmében, jogosítva valának apjuk vagyonát anyjokkal megosztani. A francia törvény ily ügyekben formaszzerű. A kinek



gyermekai vannak, azokat pénzből nem testálhatja ki; és a bolíviai követelők csupán azonosságuk tanúsításával megsemmisítették a vén Joquelin végrendeletét.

Így aztán Turlupot Xavér elvesztette tanárságát, fizetését s kényszerülve lőn újból elfoglalni írnoki állomását Boulottin úr mellett. Rövid dicsőségével mindössze sem nyert egyebet egy kék foltnál egyik szemén, mi miatt tíz napig tapaszt kelle viselnie rajta, és ez nem igen emelte az írnok bájait.

De megálljunk — Turlupot mégis nyert valami egyebet is, mert megnyerte gazdája leányának szívét.

Izabella megszánva a Xavér bukását és rokonszenvezve elhagyatottságával, néhány részvétteljes szíves szóval értésére adta, hogy nem idegenkedik tőle annyira, mint régen; Turlupot pedig, a kinek nem sok bátorítás kellett, azzal viszonozta, hogy kezét ajánlotta a leánynak.

Ez a szerelmes jelenet a kertben folyt le, egy alkalommal, mikor az őszi nap süttött és a gyepet sárga levelek borították. Tapasztát fölemelve s gyöngéden nézve a leányra szemével, a mely sötétkékvolt, de most már zöldessárga vala, Turlupot megfogta Izabella picziny ujjait s így szólt: „Elfogadja-e Bella ezt a kezét, ámbár semmi sincs benne.“

„Elfogadom, mert semmi sincs benne“, válaszolt a leány rátartósan.

„Ön angyal“, kiáltott föl Turlupot; itt szünet állt be, mely alatt olyasmi történt, a mire Izabella elpirúlt s fölkiáltott: „Hagyjon békét!“ „De mit mond hozzá az édes atyja?“ kérde az írnok.

„Előbb ellenzeni fogja, de végre engedni fog, mint mindig“, mondá Izabella.

„Hát az édes anyja?“

„Ő is ellenezni fogja, azután majd segít nekem, hogy a papát megpuhítsuk.“

„Látom, hogy mindenki enged önnek“, jegyzé meg az írnok; „sejtem, hogy nekem is azt kell tennem.“

„Azért nem lesz rosszabb sorsa“, válaszolt a szép leány. „A férfi nem tehet jobbat, mintha enged a nőknek — vagy leányoknak.“

## PARLAMENTI FEGYELEM ÉS TEKINTÉLY.

A következő sorok czélja, megismertetni az olvasóval egy némely jelenséget, mely az utolsó időben a parlamentáris jog és gyakorlat terén fölmerült. Az író nem vél fölösleges munkát teljesíteni, sem olyat, mely a helyi érdekességet egészen nélkülözné, midőn e szemle olvasóinak egybegyűjtve szolgáltatja azon adatokat, melyek a világ legelőrehaladottabb három nemzeténél rövid idő alatt csaknem egyszerre az említett tárgy körül fölmerültek. Más érdeme és más czélja az írónak nincs e munkájában. Elmondhatja magáról: „Je n'impose rien, je ne propose rien, j'expose“.

### I.

*(Parlamenti fegyelem és sérthetetlenség. — A parlament mint becsületbírótság.  
— A német „szájkosártörvény“ fölötti vita három főpontja.)*

A parlamenti fegyelem kérdését nem tárgyalhatni a nélkül, hogy az író — ha szinte csak futólagosan is — ne érintse a parlamentáris sérthetetlenség ügyét. Nézetünk szerint, minél tágasabb értelemben fogják föl valamely országban a parlamenti sérthetetlenséget, annál szigorúbb szabályokat kell fölállítani a parlamenti fegyelem tekintetében. Vagy világosabban kifejezve: minél inkább veszik ki a képviselőt a köztörvények hatalma alól, annál inkább szükséges, hogy más törvényeknek, a törvényhozás autonóm törvényeinek vettessék alá. Bátran mondhatjuk, hogy a parlamenti sérthetetlenséget oly értelemben, mint azt képviselőházunkban több alkalommal magyarázni óhajtották, hogy tudniillik a képviselőt közön-

séges és épen nem politikai természetű büntényekért se lehessen perbe fogni, vagy kiszolgáltatni, ily értelemben vett képviselői sérthetetlenség nem létezik Európában sehol. Ha e fölfogás szokássá, vagy épen törvényynyé válnék, ez nem a törvényhozás hatalmának öregbítését jelentené, hanem megsértése volna azon demokratikus alapelvnek, melyhez szabad államban még kétség sem ferhet, hogy törvény előtt mindenki egyenlő.

Ha már ily értelemben vett sérthetetlenség nem létezik, van viszont példa arra, hogy a parlament fegyelmi hatalmánál fogva büntetést mond ki tagaira oly vétségek miatt, melyekért a közönséges büntető törvények értelmében magánember felelősségre nem vonható. Az angol parlament eljárását e tekintetben Thomas Erskine May a következő szavakban adja elő:

„A parlamentből való kizáratás oly esetekre tartatik fönn, melyek egy parlamenti tagot képtelenné tesznek arra, hogy helyét a törvényhozásban elfoglalja, s melyek, ha büntetlenül maradnak, alkalmasak arra, hogy a parlament tekintélyét csökkentsék. Kizáratnak oly tagok, kik részt vettek nyílt lázadásban, kik csalásban, hamisításban, hamis esküben, nyilvános pénzek sikkasztásában, bírói s más hivatalos vagy képviselői minőségökben való megvesztegettetésben vétkesek; vagy oly magaviseletet tanúsítottak, mely hivatalnokhoz és gentlemanhoz nem illő.“

Cohén hasonló értelemben nyilatkozik a következő szavakkal:

„A kizáratás oly esetekben történhetik, midőn valamely, a büntető törvény által nem büntethető törvénysértés vagy oly tett követtetett el, mely az illető jellemén foltot ejt.“

A legismertebb ilynemű esetek a lord Cochrane esete, ki (1814-ben) hamis börzehírek terjesztése miatt a házból kizáratott, s egy James Sadleir nevezetű képviselő esete, ki (1857-ben) kizáratott azért, mert csalással vádoltatván, a vád elől megszökött.

A német parlament vitáiban (1879 márczius) a kormány részéről ez esetekre történt hivatkozás annak bebizonyítására, hogy a parlament bizonyos politikai és fegyelmi vétségek esetében a kizárás jogát gyakorolhatja. E hivatkozás azonban nem helyes, mert politikai vagy fegyelmi vétségek esetében a ház e hatalommal tényleg nem bír; az említett esetekben

mondhatni, hogy mint becsületbírótság működött, s mint ilyen hozta határozatát — csaknem hasonlóan valamely ezred tisztikarához, mely egy tisztárs kizáratását követeli oly vétségért, mely a polgári vagy katonai törvényben szorosan meghatározva nincs.

Fölhoztuk ezeket annak bizonyítására, a mit föntebb mondtunk, hogy minél nagyobb szabadalmat igényel valamely parlament a maga tagjai részére a törvényhozáson kívül álló hatalommal szemben, annál nagyobb és szigorúbb fegyelmi hatalommal kell bírnia magának a parlamentnek — fegyelmi hatalom alatt nemcsak szorosan a rend föntartására irányzott szabályok alkalmazását értve, hanem értve e kifejezés alatt mindazt, a mi a parlament működésének szabályosságát és biztosságát, tárgyalásainak és határozatainak tekintélyét s függetlenségét közlőről vagy távolról érinthetné.

A fegyelmi eljárásnak legnagyobb részét általában a parlamentek házszabályai határozzák meg. Igaz ugyan, hogy e házi rend más-más minden országban. Minden nemzet parlamentje természetesen különbözik más nemzetek képviselő testületeitől; más-más minden parlamentnek eredete, összetétele és múltja; mások hagyományai, szokásai és más hatalmi köre minden országban, s e momentumok egybefoglalása következtében létesül a parlamentek házrendje. Abszolút következtetést tehát az egyik parlament szokásaiból a másik parlament szükségleteire alig vonhatunk. Bizonyos rendszabályok, melyeknek például Rómában szükségét érzik, Berlinben fölöslegesek lehetnének; ismét más szabály, mely Berlinben egészen megfelel a szükségnek, Buda-Pesten talán nem volna helyén. Egyre azonban, a legfontosabb elvre tudniillik a képviselői szólás-szabadságra nézve, mondhatni egész Európában elfogadtatott az angol fölfogás, mely azt állapítja meg, hogy a képviselő tökéletesen szabad s nem vonható semmiféle bírótság előtt felelősségre mind azon nyilatkozataiért, melyeket hivatása teljesítésében a parlamentben tett.

Fölmerült az a kérdés: vajon e kiváltság a képviselőnek azon nyilatkozataira is kiterjed-e, melyeket klubban, vagy bizottsági ülésekben tett? A legtöbb író oda nyilatkozik, hogy a mentelmi jogra nézve nem a hely határozó, hanem az a tény, hogy bizonyos nyilatkozat a képviselői kötelesség teljesítésében tétetett. Minden ilyen esetben az illetőre csak

a parlament, a maga fegyelmi hatóságával szabhat büntetést.

Azon három napi vitában, melyet ez évi márczius hóban a német parlament e tárgy fölött folytatott, különösen három pont hozatott föl, melybe a parlamenti fegyelem kérdését minden vonatkozásaival együtt összefoglalhatni:

1. A képviselő helyzete a parlamenttel szemben. Ez tisztán a házi rend kérdése.

2. A képviselő oly nyilatkozatai, melyek a parlamenten kívül álló személyekre vonatkoznak.

3. A hírlapi tudósítások ügye. Kérdés e tekintetben: vajon e tudósítások kivétel nélkül azon kiváltságokban részesüljenek-e, melyek magában a parlamentben az ott kimondott szót megvédelmezik?

Az utolsó két kérdést a német kormány már nem a parlamenti, hanem a büntető jog körébe tartozónak állította, míg a szabadelvű ellenzék ennek tagadásával szükségesnek mondtotta, hogy a kiváltság úgy a beszédre magára, mint annak közlésére alkalmaztassék. E vitákból kiindulva és tekintettel a francia és angol parlamentben előfordult hasontermészetű újabb vitákra, akarjuk a következőkben fejtegetni a parlamenti fegyelmi hatalom kérdését, szem előtt tartva különösen az említett három főpontot.

## II.

(Házrend, szabályok és szokások, elnöki kiváltságok Angliában, Franciaországban, Németországban.)

Az angol parlament fegyelmi eljárása, a mennyiben csak szorosan a rend föntartását célozza, rendkívül egyszerű. Előttünk van az 1874-diki házrend, a melyen azóta, tudunkkal legalább, semmit sem változtattak. A 160—179. szakaszok szólnak a tagoknak, úgymint az elnöknek jogairól és kötelességeiről. Az első szakaszok azt mondják, hogy senkinek sincs joga szólani oly tárgyról, mely napirenden nincs; megtiltják, hogy a szónok beszédét olvassa, vagy újságokból, könyvekből, vagy bármelyik ugyanazon sessióban tartott beszédből idézeteket olvasson föl; megtiltják a másik parlamenti ház határozatainak fölemlítését és bírálását; az uralkodó em-

lítését; végre rendeli, hogy senki illetlenül ne szóljon a parlament valamelyik házáról, vagy valamelyik törvényről, hogy a képviselőket ne szólítsa nevöknél, hogy a képviselőkkel szemben megtámadó vagy illetlen szavakat ne használjon; rendelik továbbá, hogy egy képviselő figyelmeztetésére és a ház kívánatára az elnök bizonyos szavaknak visszavételét úgy a házban, mint a bizottságokban követelheti. A 175. szakasz rendeli, hogy minden tag óvakodjék a közbeszólásoktól és zajgástól (mely rendelet Angliában még sokkal kevésbbé tartatik meg, mint más parlamentekben), s jogot ad az elnöknek, hogy a csendháborítókat név szerint utasítsa rendre; azonkívül minden ilyen tag kiteszi magát a ház rosszalásának és büntetésének.

Régi időben a parlament hatalma tagjaival szemben igen messzeterjedő volt, s még 1772-ig a parlamentnek jogában állott, arra, ki a nemzetgyűlés ellen illetlen szavakat ejtett ki, oly büntetést is szabni, hogy térden állva kérjen a háztól bocsánatot. Ez ötletből alkalmazták különféle híres ilyen bűnösökre azt az adomát az egyszeri képviselőről, ki miután térden állva bocsánatot kért volna a háztól, fölkelt és ruháját leporolva, mondá: — Soh'se láttam ennél piszkosabb házat.

A legújabb eset, mely e categoriába esik, 1875-ből való. Az ismeretes Plimsoll-féle eset ez. A nevezett képviselő némely nagy hajótulajdonosokat, kik közül néhány a parlamentben is benn ült, azzal vádolt, hogy készakarva bocsátanak a tengerre rozzant hajókat, melyeken aztán a legelső viharál áldozatul esik a hajó személyzete, s teszik ezt a tulajdonosok azért, hogy a biztosító társulatoknál kikötött premiumokat elnyerhessék. Plimsoll e képviselőtársait „gazemberek“-nek címezte; de néhány nappal később bocsánatot kért e kifejezésért, kijelentvén különben, hogy a mi magát a tárgyat illeti, nincs állításából mit visszavennie. A ház e kijelentéssel megelégedett.

E rendszabályok azonban igen ritkán alkalmaztatnak, mert a parlament tagjai általában tudják, hogy az erős kifejezések épen nem tesznek erős hatást, annyira, hogy oly képviselők, kik ily sértő kifejezésekkel élni szoktak, rendesen inkább csak komikus személyeknek vétetnek, kikre senki sem figyel.

Fönnáll azonban a háznak az a joga, hogy megbüntessen mindenkit, ki szabályait megsérti, vagy a parlamenti kiváltságok ellen vét, (ide tartozik a párbajra való kihívás is). A ház ily esetekben még börtönre is ítélheti tagját. Észrevehető azonban, hogy a régi törvények és szokások — kivéve azokat, melyek a képviselők immunitásáról szólnak — mindinkább elvesztik jelentőségüket s az egyetlen szabály, mely a tárgyalások menete fölött határoz : a parlamenti tagok illemtudása és jó ízlése ; bíró továbbá a ház, mely ily ügyekben nem szokott pártszempontból ítélni. Mondhatni azonkívül, hogy a világ egyik parlamentjében sem bír az elnök oly nagy hatalommal és oly fontos kiváltságokkal, mint az angol képviselőház elnöke.

A francia parlament alig hasonlítható bármely más európai képviselő-testülethez. E parlament talán az egyetlen, melyben még művelik a szónoklatot művészi értelemben. Még a másodrendű szónokok is bizonyos irodalmi színvonalon szoktak állani. A beszédek legnagyobb része külformájában correct, kidolgozott és a francia politikai irodalom minden előnyeivel szokott bírni. Egy előkelő angol hírlap csak nem rég elmélkedett ama különös jelenség fölött, hogy Angliában, midőn egy kabinet bukása bekövetkezett, mindig attól kell tartani, hogy nem találkoznak alkalmas emberek, kik a lelépők helyét elfoglalhassák, míg — úgymond — Franciaországban ily aggodalomnak nyoma sincs. Itt egy szerény polgári állású író, vidéki ügyvéd, gyáros vagy mérnök egyszerűen csak a kormány élén találhatja magát és tisztességesen, sőt némelykor dicsőségesen viszi a kormányzatot, melyről rövid idővel az előtt még csak álmodni sem mert. A francziának a kormányzati képesség, mintha csak veleszületett tulajdona volna. Ép úgy mondhatni a szónoklatról, hogy Franciaországban még a másod- és harmadrendű szónok is : a vidéki ügyvéd, vagy az irodalommal épen nem foglalkozó ember, minő a kereskedő és gyáros, a legtöbb esetben a művelt irodalom hangján szokott szólni — nyugodt időkben. Másrészt azonban nincs parlament a világon, melyben annyi volna a meglepetés s mely annyira hajlandó volna terrorismusra, mint épen a francia nemzetgyűlés, a különféle régimek alatt. Sokat nyer élénkségben a vita az által, hogy a szónok nem a házhoz, nem is az elnökhöz, hanem egyenesen a parla-

menti tagokhoz szól, apostrophálja a pártokat; sőt a pártok egyes tagjait, vezéreit; az egyik képviselő beszéd közben felel a szónoknak, az elnök rendre inti, legtöbb esetben azonban a nélkül, hogy a közbeszólást megtiltaná, hanem szól többnyire oly hangon, a mily hangon egy szalonban a házi úr inteni szokta vendégeit. Volt oly elnök, mint például az öreg Dupin, ki jókedve és bonhommiája által legtöbbet segített a viták rendes menetén, mások meg, mint Morny, finom iróniával szerették nevetségessé tenni a kellemetlen szónokokat. Ugyane rendszert látszik követni újabb időben Gambetta is, ki, mint a ház elnöke, a rendreutasításokat bizonyos humorral szokta osztogatni, sőt gyakran vissza is vonja a rendreutasítást, ha az illető szónok csak félig-meddig elfogadható mentességet hoz föl; mintha csak érezné az új elnök, hogy illendő dolog a szónoki kihágások iránt elnézőnek lennie neki, ki például egy alkalommal nyilvános vitában Rouhert „nyomorútnak“ nevezte, és sok más esetben is a legmerészebb kifejezésekkel élt, melyek valaha francia parlamentben kiejtettek.

Mindez különben csak a közbeszólókat illeti, mert a kellemetlen szónokok ellen védelmezheti magát a ház a clôtüre által. E clôtüre, melyről igen sok rosszat mondtak, talán nem is egészen oly igaztalan rendszabály, mint a mi-lyennek mondják; legalább kikerülhetetlennek látszik egy oly parlamentben, mint a francia, a hol mindenki annyiszor szólhat egy bizonyos tárgyhoz, a hányszor szólani óhajt. Megtörténik, hogy a szónok lelép, utána következik valaki, a ki ellene szól; az első szónok visszafelel, később másodszor, sőt harmadszor is felel, ha a ház ezt megengedi. Ha ily körülmények mellett még a clôtüret sem mondhatná ki a ház, alig volna meghatározható, milyen formát öltenének a viták. Megjegyzendő különben, hogy a többség csak igen ritka esetben szokott élni e hatalommal, és a mikor él is vele, ez rendesen nem az ellenséges, hanem az unalmas szónokokkal szemben szokott történni.

E ház különben sok tekintetben emlékeztet azon heves természetű emberekre, kik gyakori fölindulásaik kíméletlenségét nyugodt perceikben tanúsított túlságos udvariasság által óhajtják elfeledtetni. Alig van parlament, melyben rendes időben az udvariasság oly nagyra becsültetnék, mint a francia parlamentben. Ilyenkor az ember azt hihetné, mintha



parlamenti térre is átvittek volna valamit abból a hagyományos lovagiasságból, melyet a francia katonák hajdan a csataté-  
reken ellenfeleikkel szemben mutatni szerettek. Az ember  
alig olvashat egy parlamenti tudósítást Párisból vagy Versail-  
lesből a nélkül, hogy ily episodokra ne találna. Kezünknel  
van például Jules Favrenak egy beszéde, melyet 1866. évi  
márczius 2-án tartott a corps législativeban, tehát oly parla-  
menti testületben, mely e tisztes elnevezést talán nem is  
egészen érdemelte meg, mert hiszen jó kétharmadrésze oly  
módon választatott meg, mely semmiben sem különbözött a  
kormány által való kineveztetéstől. Azonkívül az idő sem volt  
valami nyugalmas, a tárgy pedig, a melyről szó vala, a német  
kérdés, a legnagyobb mértékben alkalmas volt arra, hogy az  
embereket fölizgassa. És mégis Jules Favre e gyűléshez inté-  
zett beszédét így kezdi:

„Uraim, háládatlan volnék, ha e pillanatban, midőn  
föüllok, hogy javaslatunkat védelmezsem, köszönetemet nem  
fejezném ki a háznak azon jóakarataért, melylyel a tárgyalást  
az én kedvemért mára halasztani szíves volt. Ketté választá-  
nak bennünket lelkiismeretünk meggyőződései; megtörténik  
rajtunk, az ellenzéken, az is, hogy meggyőződéseinknek kife-  
jezést adandók, azon fájdalmas helyzetbe jutunk, hogy az  
önök nemtetszését kihívjuk. Szerencsére van legalább egy  
alap, a melyen találkozhatunk, és ez az udvariasság és ildo-  
mosság. (Általános helyeslés.) Mindnyájunknak szükségünk  
van ez erényekre, és látva, mint gyakorolja azokat a többség,  
lehetetlen, hogy mi a magunk részéről is ne követnők pél-  
dáját.“ (Általános és élénk helyeslés.)

Rendes időben nincs parlamenti gyűlés a világon, mely  
annyi jó ízlést, megnyerő modort, szellemességgel párosult  
alaposságot és részrehajlatlanságot tanúsítana, mint mennyit  
csaknem kivétel nélkül tanúsított valamennyi francia nem-  
zetgyűlés; igaz az is, hogy fölindulásában e gyűlés egészen a  
barbarságig szilaj és fegyelmetlen.

Mint maga e parlament, úgy szabályzatai is éppen nem  
alkalmasak arra, hogy más országokban példakép említtes-  
senek. Igaz ugyan; hogy úgy Németországban, mint Auszt-  
riában, sőt nagyrészt nálunk is, a parlamenti szabályzatok  
francia mintára készültek, de e mintául a polgár-királyság  
idejébeli francia parlamentek szabályai szolgáltak. Azóta e

szabályok egész lényegökben megváltoztak. Jelenleg mondhatni, hogy a ház elnöke a többséggel egyetemben, minden egyes esetben új törvényt hoz. Hogy mily nagy hatalma van a ház elnökének, az csak a kiváló eseteknél tűnik elő. Így például azon tény, hogy 1873-ban Thiersnek az elnökségről való lemondása elfogadtatott, leginkább Buffetnek tulajdonítatott, ki, mint elnök, rögtön szavazás alá bocsátotta a kérdést, nem engedve, hogy az államfő levele vita tárgyává tétessék. Úgyszintén Mac-Mahon lemondásakor Grévy hasonló magaviselete által sokat tett arra nézve, hogy a lemondás és a reá következő választás oly simán folyt le. Az elnökök különben még nem is igen színlelik azt, mintha a pártokon kívül állanának. E sorok írója például még igen élénken emlékszik azon jelenetre, melynek 1875-ben tanúja volt, midőn d'Audiffret-Pasquier herczeg elnök egy elhalt képviselő fölött elmondva a házban a szokásos necrologot, e mondatot ejtette: „A császárság azzal tisztelte meg társunkat, hogy őt száműzte.“ E szavakra az egész republikánus párt tapsban tört ki, a bonapartisták élénken protestáltak és egész vita fejlődött ki az elnöknek e demonstratioja következtében. Nem is említjük itt Dupint, kiről számos adomát beszélnek, a milyen például az, hogy midőn Berryer egyik beszédében a kormány ellen különösen sértő kifejezésekkel élt, Dupin meghúzta a csengetyűt, nagy ünnepélyesen rendre utasította a szónokot, aztán lassan odaszólt hozzá: — Csak cibáld meg kérlek jól, megérdemli.

Újabb időben tudvalevőleg a rend föntartása nem volt mindig ily kedélyes módon eszközölhető, s ez adott okot azon törvényjavaslatra, melyről később szólni óhajtunk.

A német birodalmi gyűlésen divó eljárás sok tekintetben hasonlít a magyar parlament eljárásához. A szónok, ki, az elnök fölfogása szerint, meg nem engedhető kifejezésekkel élt, rendre utasittatik; ha ugyanazon beszéd folyamában többször történik a rendreutasítás, az elnök a ház beleegyezésével a szónoktól megvonhatja a szót. Ez az eset azonban csak egyszer fordult elő 1871 november 8-án Bebel socialista képviselővel, ki az alkotmányról tiszteletlenül szólt. A különféle német parlamentekben más-más a szabály; de a központi parlamentben, Berlinben, ez az eljárás mindig elégségesnek bizonyult. A ki látta e gyűlés tanácskozásait, még heves vitái

közben is, csak igazat adhat Laskernek, ki egyik beszédében kiemelte, hogy e képviselőház tanácskozásai az idegenre oly benyomást tesznek, mintha senatorok gyűlésében volna. Még a „Kulturkampf“ leghevesebb korszakában, vagy a gazdasági politika körül folytatott legélesebb harczban is a vita alig lépett túl azon határokon, melyet a parlamenti illem legszigorúbb fölfogása is egy törvényhozó gyűlés elé szabhat.

A legutolsó kiváló eset múlt évi október 10-én történt, midőn Hasselmann képviselő beszédét e szavakkal fejezte be :

„Én jobban szeretem a békét, mint a harczot, de azért kész vagyok elveimért lemondani az életről is — figyelmeztetem Bismarck herceget, gondoljon 1848 márczius 18-ára.“

Az elnök e szavakat úgy jellemezte, hogy azok határosak a forradalomra való fölhívással. Ide tartozik ugyanazon szónoknak a socialisták elleni törvényről mondott azon kifejezése :

— Wir pfeifen auf das Gesetz.

Az elnök ezért rendre utasította a szónokot, de a birodalmi kormány ez esetből kiindulva terjesztette elő azon törvényt, melyet a német közvélemény elég tiszteletlenül a „szájkosár-törvény“ névvel ruházott föl.

### III.

(A három nemzet parlamentjei még kihágásaikban sem hasonlók egymáshoz. — Az új francia „szájkosár“. — Az irlandi képviselők. — Az „agyonbeszélés“. — A clóture Angliában. Robert Peel ítélete a kisebbség mindenhatóságáról. — A „Times“ ugyane tárgyról.

A parlamenti kihágások természetéről szólva, egyik legérdekesebb és megfigyelésre legméltóbb jelenség, hogy az egyes nemzetek parlamentjében mily formában lépnek föl e kihágások. Láttunk az utolsó hónapokban ilyenmő kihágásokat a parlamenti rend és fegyelem ellen a francia kamarában és csaknem egy időben az angol parlamentben. De milyen különbség a kettő között ! Franciaországban a szónok a szószékről a terembe kiáltja :

— Mindnyájan infámis párt és kormány vagytok !

Ha ugyan ezt mondaná az angol parlamentben, valószínűleg semmi hatást nem idézne elő, egyszerűen kinevetnék.

Különös törvényt pedig a világért sem hoznának ezért, mert hiszen régi politikai közmondás az angolok között: „hard words break no bones“. Sőt tudunk esetet, midőn épen az „infame“ szó, mely oly leírhatatlan fölháborodást keltett Versaillesben, az angol parlamentben kimondatott, s mindössze egy jókedvű kis szóváltásra adott alkalmat. Ez III. György uralkodása alatt, Fox és North coalitíója következtében történt, mely oly nagy fölháborodást szült az országban.

— Szeretnék, mondá ekkor egy képviselő, az elnök széke mellé odaállítani egy heroldot, ki folyton azt kiáltsa: „Infamis coalitio!“

Ekkor Lord North félbeszakítja a szónokot:

— Oh, az hiábavaló költekezés volna, mert a képviselő úr igen jól teljesíti ezt a tisztséget.

A ház nevetett és a dolog ezzel el volt intézve.

Angliában Cassagnac urat talán az örültek házába zárták, vagy kényszerítették volna, hogy a parlamenttől ünnepélyesen bocsánatot kérjen; legvalószínűbb pedig — ha angol embernél az ily kihágás egyáltalában lehetséges volna — hogy a ház kacaja elfojtaná hangzatos phrasisait, épúgy mint a hírlapirodalomban a közönség részvétlensége és kacaja elfojtotta a polemia azon szokásait, melyek Franciaországban még most is divatoznak. Franciaországban valóságos állami ügynek tekintették a Cassagnac-esetet és elég fontosnak arra, hogy a parlament eddigi házszabályainak újrakészítését indítványba hozzák.

A most fennálló szabályzat szerint a büntetések ezek:

1. a rendreütasítás,
2. rendreütasítás, mely jegyzőkönyvbe vétetik,
3. megrovás,
4. megrovás és kizárás rövid időre a gyűlésteremből.

A második szám alatt megnevezett büntetéssel még a havi díj megvédésének elvesztése is jár.

Azonban a republikánus párt tagjai ezzel nem elégedtek meg és három tag (ezek között még Louis Blanc, a radikális elveiről híres szélső baloldali, socialista képviselő is) oly indítványt terjesztett elé, mely szigorúságában csaknem eléri a német szájkosár-törvény pontozatait. E javaslat szerint oly képviselő, ki a jegyzőkönyvbe vett rendreütasításnak nem vetette magát alá, ki harmincz nap alatt háromszor rendre uta-

sittatott, ki a kamarában zavargásra vagy tömeges távozásra adott jelt vagy alkalmat, ki egy vagy több társa ellen sértésekkel, kihívásokkal vagy fenyegetésekkel élt, megrovást érdemel. Megrovás a házból való kizáratással kimondatik minden képviselő ellen, ki a megrovásnak ellene szegül, vagy ki ugyanazon ülésszak folyamán másodízben is megérdemelte a megrovást; ki nyilvános ülésben fegyveres ellenszegülésre, polgárháborúra, vagy az alkotmányos törvények ellen való engedetlenségre izgatott, ki a kormány ellen sértéseket, kihívásokat vagy fenyegetéseket hangoztatott, ki a köztársaság elnökét, a senatust vagy a kormányt gyalázta. Oly képviselő, ki ugyanazon ülésszak alatt kétszer záratott ki a házból, az ülésszak egész további tartamára kizárva marad. Ez idő alatt képviselői díjainak felet elveszíti, azonkívül a megrovást tartalmazó jegyzőkönyv az ő költségén 200 példányban kinyomatik és nyilvános helyeken kifüggesztetik. A német törvényjavaslat csak annyiban volt szigorúbb ennél, hogy bizonyos esetekben a képviselőtől még a választhatási jogot is el akarja vonni és végre azon pontozataiban, melyek a sajtóra vonatkoznak.

S íme látjuk, hogy az a törvény, melyet a német liberálisok egyhangúan a tárgyalás alapjául sem akartak elfogadni, Franciaországban még a radikálisok által is pártoltatik, — az igaz, csak akkor, midőn a hatalmon vannak! A tiszta doctrínához való ragaszkodás itt is a német jellem sajátja gyanánt mutatkozik, míg a francia a körülményekhez alkalmazza eljárását és hatalmon lévén, a hatalomnak minden eszközével él. E javaslat különben még nem tárgyalatott a képviselőházban és meglehet nem is fog tárgyalatni, hanem csak fenyegetésnek marad meg a ház irományai között.

Egészen más már most az angol malcontentusok eljárása. Ők tudják, hogy heveskedéssel hatást előidezni az angol képviselők házában igen nehéz. Hanem úgy tesznek, hogy a házat kifárasztják. Az úgynevezett „agyonbeszélés“ rendszere nem új az angol parlamentben és különösen az irlandiak éltek vele számos alkalommal, de mindig csak egy bizonyos törvénynyel szemben, míg most úgy látszik, mintha csak a törvényhozás egész munkálkodásának megakadályozását tűzték volna ki czélul. A közönséges agyonbeszélést gyakorolták nagy mérvben és sikeresen 1855-ben, midőn a parlamentben azon javaslat tétetett, hogy az írországi katolikus kolostorok

megvizsgáltassanak. A már elfogadott indítvány agyonbeszélés által lehetetlenné tétetett, oly módon, hogy az indítvány elfogadása után a parlamentnek az illető vizsgáló bíróság választásához kellett fogni. Az ir képviselők azonban minden egyes jelölt ellen oly számos ellenvetést hoztak föl, minden egyes esetben külön indítványt terjesztettek elő, kijelentve, hogy az indítványt névszerinti szavazás alá kívánják bocsátatni, hogy végre az indítványozó maga visszavonta a már elfogadott javaslatát „azon okból, hogy keresztülvitele tökéletesen lehetetlen“. Ez alkalommal lord Russel a következő megjegyzést tette:

„Az ellenzéki föllépés e modora, se nem új, se nem kárhozatos; mert úgy lord Althorp, mint Róbert Peel éltek ugyanez eszközzel. Nemcsak a kormánynak s nemcsak a pártoknak, hanem minden egyes tagnak jogában áll ellenszegülni minden törvényjavaslatnak.“

A háznak egy másik tagja pedig kijelentette:

„Régi időktől fogva fönnáll nálunk az a jog, hogy ha a parlamentben csak egyetlen makacs vagy gonosz ember van is, ez minden tárgyalást folytonosan félbeszakíthat az által, hogy elkiáltja magát: „Nem, nem!“ Folytonosan indítványozhatja az elhalasztást, és meggátolhatja a törvények létesítését.“

Bright pedig kijelentette, hogy „a kisebbség csak akkor mindenható, ha a többség valami helytelent követ el“.

Minthogy az angol parlamentben eddig clóture nem létezett, a parlament nem bírt semmi eszközzel e visszaélésnek meggátlására. Az utolsó időben az ir képviselők — mert a parlament némely többé-kevésbbé jogosult követeléseiknek iskolai és vallási ügyekben eleget tenni nem akart — minden előforduló törvénynél hosszadalmas beszédeket tartottak, hosszadalmas indítványokat terjesztettek elő, melyeket számosan és a lehető legkiméletlenebb időpazarlással motiváltak. Ennek következtében az elnök a ház egyik hívatálnokát megbízta, följegyezni, hogy bizonyos idő alatt az egyes szóнокok hányszor szólaltak föl és mennyi ideig vették igénybe a ház türelmét, oly czélból, hogy ez adatok nyomán a ház határozatot hozhasson a házszabályok esetleges megváltoztatása tekintetében. Ennek következtében ez évi július 11. és 12-ikén ismét egy kis családi scenának volt tanúja a ház. A Homeru-

lerek tiltakoztak az ellen, hogy „idegenek“ behozassanak az elnök parancsából a házba, kik minden ősi szokás és példa megvetésével följegyezzék és ellenőrizték a szónokokat. A ház azonban valamennyi szavazattal az irek szavazata ellen helyeselte az elnök eljárását és július 22-én Chaplin képviselő bejelentette a háznak, hogy a cloture behozatala végett indítványt fog a ház elé terjeszteni.

Az irországi képviselők mostani föllépésére is a *Times* oly megjegyzést tett, mely egészen emlékeztet a Bright által mondottakra. Az irországi képviselők merészsége és föllépések eredménye, mondja a *Times*, onnan származik, hogy a parlamentnek nincs komoly munkája, és a kormány lényeges előterjesztéseket, olyanokat, a milyenek után a nemzet vágyódik, nem tett. Ha a parlament és a kormány minden tekintetben megtették volna kötelességöket, lehetetlen, hogy az irországi képviselők ily magaviseletökkel megakadályozzák őket e törekvéseikben.

#### IV.

(A német „szájkosár“-vita. — A parlamenti tudósítások. — A francia forradalom alatt. — A humor. — A jogi kérdés. — Heinze röpirata. — A nyilvánosság jog-e vagy kötelezettség? — Gneist. — A francia parlament hivatalos, ingyenes tudósításai. — Az angol tudósítások.)

Mindez csaknem egy időben történt a német, francia és angol parlamentben. De legalaposabban vitatták meg a fegyelmi ügyet minden oldalról a német birodalmi gyűlés már többször említett tárgyalásaiban. Tudvalevőleg ez volt az utolsó alkalom, melyben a német nemzeti szabadelvű párt még mint egységes párt lépett föl és mint ilyen talán legnagyobb győzelmét aratta a kormánnyal szemben. A kormány képviselője nyíltan beismerte, hogy a törvény nem annyira a parlament szólásszabadságának, mint inkább a hírlapi tudósítások szabadságának megszorítását czélozza. „E teremben, mondá dr. Friedberg, az igazságügyminiszterium államtitkára, elmondhatni mindent, akár a legvétkesebb dolgokat is, a nélkül, hogy más, mint az elnök rendreutasítása lenne az elmondottak következménye. De a kimondott szó a sajtó által elterjed az országban, sőt a mi gyorsírási tudósításaink által bizo-

nyos tekintetben hivatalosan is terjesztetik. Az egyszerű ember már most azt kérdezi magától, milyen furcsa jogállapot lehet az, midőn bizonyos személyek a büntetlenség privilegiumával bírnak nemcsak kimondott, de írásban terjesztett szavaikért is. Ez volt a legfőbb érv, mely a kormány részéről a törvény védelmére fölhozattatott. A szabadelvű párt nemcsak számban, de érveiben is győzedelmeskedett. Fölhozták, hogy 1789 óta minden francia nemzetgyűlés elismerte a képviselői szólásszabadság jogát, csak egy nem: a convent. A convent volt az, melynek zsarnokai nem tartották megengedhetőnek, hogy egy némely emberek, bár képviselők legyenek is, az egyenlőség szent törvényeinek megsértésével, különös szabadalmakat igényelhessenek. Szintén francia példákból bizonyították, hogy a szigorú büntetések, melyek a parlamenti kihágásokra méretnek, épen nem állanak arányban az előforduló kihágások számával. A legszigorúbb büntetések dacára a különféle francia nemzetgyűlésekben lehetetlen volt elkerülni a viharos jeleneteket, a személyes megtámadásokat, a többségnek és a kisebbségnek egymást fölváltó terrorismusát. Ellenben fölhozták a belga alkotmány példáját, mely egyenesen megtiltja, hogy a képviselőnél rossz szándék fölteleztessék \*) és az elnököt csak igen csekély fegyelmi hatalommal ruházza föl. Mindezek dacára Belgiumban, hol pedig a pártok közti gyűlölség a legszenvedélyesebb módon szokott nyilatkozni, \*\*) se a parlament méltósága, se munkásságának eredménye, se végre az országgyűlési tudósításokat olvasó közönség nyugalma nem veszélyeztetett. Fölhozott azon kívül számos példa az angol parlamentből, midőn egyes képviselők például a walesi herczeg adósságairól vagy a királyné családi ügyeiről épen nem tiszteletteljes módon nyilatkoztak. E kihágások alig tettek hatást az országban és a közvélemény, okosan és tapintatosan visszautasította azokat. Egyike a legnevezetesebb beszédeknek, melyek ez alkalommal a német parlamentben mondattak, volt Gneist beszéde, ki

\*) „Toute imputation de mauvaise intention, toute autre personnalité, tout signe d'approbation et d'improbation sont interdits. *Reglement*, Art. 19. 1831, oct. 15.

\*\*) Lásd a belga senatus f. é. jul. 24-ik ülését, melyben Schoor senator társát de Conink senátort kétszer a „hóbortos“ címmel tisztelte meg.



általában szintén a kormány javaslata ellen nyilatkozott, azonban a szólás és a tudósítás szabadsága között különbséget akart tenni. Elismeri, hogy némelykor azok által, a mik a parlamentben mondatnak, magánérdekek sértetnek, de másrészt azon véleményen van, hogy ott, a hol az ország és a korona legfőbb érdekei forognak szóban, mint a parlament szabadságának ügyében, a magánügyekre való tekintet egészen elesik. A képviselői kiváltság nem önkényes kiváltság, ép oly kevésbé, mint a bíró kiváltságai, de minden harmadik személy, mely magát e kiváltságnak alárendeli, bátran megkövetelheti, hogy a szabadalom ne terjesztessék túl azon a körön, melynek számára eredetileg meg volt állapítva. E megjegyzés a hírlapi tudósításokat illeti. „Az első követelés, mondja Gneist, melylyel az angol bíró a tudósítóval szemben föllép, az, hogy a tudósítás bono fide és pro bona publico történjék. Ennek megítélése nemcsak az egyes szavak, sőt nem is a tudósítás terjedelme szerint történhetik, hanem azon igen könnyen felöltő szellem után, a melyben a tudósítás íratott. Így például, ha egy némely zuglap csak azt közli a parlamenti tudósításokból, a mi piszkos, a mi rágalom, a mi sértés az egyesek, a korona vagy a vallás ellen: ez esetben az angol bíró a tudósítót elítéli. Mi Németországban azonban a képviselő szólás szabadságának szükséges és természetes joga mellett egy második, egészen önálló, új privilegiumot alkottunk, a gyorsírási tudósítások sokszorosítása érdekében. Kíváncsok, hogy az országgyűlési tudósítások is a büntető törvény közönséges szabályai szerint ítéltessenek meg.“ Gneisttal egyetértve a legtöbb szónok, nem annyira a parlamenti fegyelemre, mint a parlamenti hírlaptudósításokra helyezte a fősúlyt.

Hiszen oly ügy ez, melyről a parlamentáris férfiak legnagyobb része alig tud hideg vérrel beszélni.

A jogi kérdés itt sajátságos és veszélyes módon összeszik a személyes hiúság és becsvágy hatalmas ügyével. Ismeretes azon harcz — egyik legmulatságosabb része ez a parlamenti történetnek — mely a képviselők és parlamenti tudósítók között folyt, a mióta csak a képviselők összeköttetésben vannak parlamenti tudósítókkal. De soha sem volt ez a harcz annyira elkeseredett, mint azon időben, melyben az ember ezt legkevesébbé várná: a francia forradalom idejében. 1790-től fogva a császárság megállapításáig alig múlik egy nap, melyen e két

hatalom: képviselet és sajtó egymásra a legkiméletlenebb invectivákat ne szórják. A szabadságmozgalom első idejében Lameth és néhány barátjai, az udvarhoz közeledtek után rábírák a királyt, hogy pénzsegélyben részesítse a *Logographe* című lapot, mely a törvényhozó gyűlésből az első, kimerítő — és a képviselők nagy bosszúságára szóról-szóra hű — tudósításokat közli. „Megértették a királylyal, hogy mindazon vigyázatlan és oktalan beszédnek közlése, mely a törvényhozó testületben tartatott, csak a királyi hatalom és tekintély visszaállításának ügyét szolgálhatja.“\*) A képviselők különben megértették e malitiozus célzást, és bár mennyire óhajtják beszédeiknek közlését, még sem szűnnek meg panaszkodni azok ellen, kik tárgyalásaiknak menetét, nagyon is híven közlik; ki is üzik a tudósítókat, de csakhamar visszahívják; baj, ha jelen vannak, még nagyobb baj, ha távol tartatnak; „prostituáltaknak“, „méregkeverőknek“, „férgeknek“ nevezik el őket a törvényhozók, és a tudósító urak hasonló hangon felelgetnek vissza. „Barnave úr, írja egyebek közt igen szellemesen a *Chronique de Paris* 1791-ben, Barnave úr bizony csak gyűlöli a philosophiát és a journalistákat. Maga mondja. Nos, mi az elsőt illeti, joggal teheti; nem tartozik a philosophiának semmivel, minthogy semmit sem tanult belőle. De rút hálátlanságot követ el a hírlapok ellen, kik az ő dicsőségének hírhordói voltak . . . aztán, elfelejti-e Barnave, hogy mi azt a nagy, megbecsülhetetlen szolgálatot tettük neki, hogy beszédeit nem úgy közöltük, a hogy ő azokat elmondotta!“

És bizony, könnyen átérthető e nagy gyűlölség oka, ha az ember a parlamenti tudósítás természetét tekinti. Az ilyen tudósítás majd többet, majd kevesebbet, majd egészen mást mutat, mint a mit a szónok valóban mondott vagy mondani óhajtott volna. Bismarck herczeg egyik régebbi beszédében, melyet 1869-ben tartott, egy igen mulatós példát hozott föl annak illusztrálására, hogy miként hat nemelykor az írott tudósítás. „Néhány évvel ezelőtt, úgy mond a szónok, egy nevezetes államférfiú, Radovitz képviselő, akkori híres szónok, beszédet tartott, mely az egész házban valóságos viharát keltette a lelkesedésnek. Egy mellettem ülő képviselő barátom

---

\*) Beaulieu. *Essais hist. sur la Révolution de France.* t. II.

sírt örömteli lelkesedésében. Én nyugodtan maradtam; mire szomszédom egyszerre egész haragosan hozzám fordult:

— Önnek nincs szíve!

„Másnap, midőn e beszéd valamennyi hírlapban ki volt nyomatva, elhoztam azt a gyűlésbe, oda adtam képviselő társamnak és kérdeztem tőle:

— Ugyan mondja meg kérem, mi van ebben a beszédben olyan, hogy ha az ember nem lelkesedik rajta, hát akkor okvetetlenül szívtelen?

„Az én szomszédom erre bevallotta, hogy igenis úgy, a mint a beszéd itt nyomtatásban előtte van, nem talál benne semmi különöset, se siralmasat, se vígat. És ez így van a legtöbb beszéddel, a melynek értékét és hatását csak a körülmények és legfőlebb az élő szó hatalma magyarázhatják meg.“\*)

A törvény a legtöbb parlamentariss országban egyszerűen azt mondja, hogy az igazságnak megfelelő tudósításokért senki sem büntethető. A kérdés csak az: miként határozható meg, hogy valamely tudósítás bír-e a valódiság e qualificációjával? Ezt nem határozta meg még senki. És innen magyarázható azon különös ítélete a porosz „Obertribunal“-nak, melyet ez több alkalommal hozott, „hogy valamely beszédnek még szószerinti közlése esetében is kimondható az, hogy a tudósítás a valóságnak meg nem felelő, ha az illető beszéd a tárgyalás egész menetéből kivéttetik, úgy hogy a körülmények, melyek között elmondattott, nincsenek megjelölve, a mi pedig egy parlamenti beszéd megítélésénél főfontosságú.“ Azonkívül az országgyűlési tudósítás a legtöbb országban a lehető leg-

---

\*) Habár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, az érdekesség kedvéért ide tesszük Bismarck herczegnek (a ki maga hatalmas, de ugyancsak rossz szónok) néhány megjegyzéseit, melyeket ez alkalomból a parlamentáris szónoklatról általában mondott: „Es ist die Rednergabe etwas sehr Gefährliches, das Talent hat seine hinreissende Macht, ähnlich wie bei der Musik und der Improvisation. Es muss in jedem Redner ein Stück Dichter stecken und so weit das der Fall ist, so weit er als Improvisator Sprache und Gedanken beherrscht, so weit hat er die Gabe, auf seine Zuhörer zu wirken. Ist aber der Dichter oder Improvisator gerade derjenige, dem das Steuerruder des Staates, welches volle, kühle Ueberlegung fordert, anzuvertrauen wäre?“ — *Fürst Bismarck*. Von Ludwig Hahn. I. Band. Összegyűjtött beszédek.

rosszabb; s ez nem is lehet másként, tekintve a hírlapok mechanizmusát, tekintve, hogy oda kell törekedniök, hogy a legrövidebb idő alatt és a mennyire lehet, érdekes modorban reprodukálják, némelykor sorszám szerint előre meghatározott téren, egy hosszú vitatkozásnak tartalmát. Ismeretes ama kedélyes angol parlamenti episod, midőn O'Connel a ház előtt a parlamenti jogokon ejtett sérelem gyanánt említette föl azt, hogy egy hírlaptudósító neki olyan beszédet adott szájába, a melyet ő nem mondott. Az illető tudósító nem tagadta bűnét, hanem mentségül azt hozta föl, hogy mikor a parlamentből eltávozott, nagy eső esett „és a víz az egész beszédet kimosta emlékezetéből.“ Erre O'Connel jókedvűen azzal válaszolt:

— Ily furcsa esőt még soha életemben nem láttam; mert ez nemcsak hogy egy beszédet kimosni volt képes, hanem még bemosott egy másik beszédet a tudósító úr fejébe.

Egy másik, kevésbé kedélyes eset a Macaulay esete, ki, mint mondja, kényszerítve látta magát beszédeiből két kötetet kiadni, mert előtte idegenek adván ki beszédeit — a kik pedig üzleti szempontból közölven azokat, oda iparkodhattak, hogy a szónok szavait lehetőleg tökéletesen adják vissza — ezen idegen kiadás oly véleményeket mondatott vele, a milyeneket ő soha magáéinak nem vallhat. Kijelenti Macaulay, hogy igen sok esetben épen az ellenkezőjét állította annak, a mit vele mondatnak és hogy sok helyen „tökéletes bolondságokat“ nyomattak ki az ő neve alatt. Ha ily viszonyok uralkodnak Angliában, azon országban, a hol a parlamenti praxis ép úgy, mint a hírlapi praxis a legrégebb és a legtökéletesebb, könnyen érthető, hogy más országokban az országgyűlési tudósítások, mint azok a hírlapokban találhatók, nem dicsekedhetnek mindig a valóság érdemével.

De tegyük föl azt az esetet, hogy a tudósítások a valóság minden attributumával bírnak, s ekkor az a jogi kérdés merül föl: vajon bizonyos állítások, melyek már a parlament nyilvános ülésében is megrovás alá estek, vagy épen rágalmaknak nyilvánítottak, mégis csak a büntetlenségi kiváltsággal bírnak-e, midőn hírlapi közlések tárgyává tétetnek? Ez esetben meglehetősen könnyű volna minden sajtótörvény kijátszása. Oly országban, mint Németországban, hol, Treitschke számítása szerint, 4000 képviselői mandattal bíró egyén léte-

zik, tehát 4000 ember, ki a képviselőséggel járó immunitást élvezi, oly országban nem lehet nehéz, képviselőt találni, ki az ország valamelyik kamarájában bizonyos vádakát vagy rágalmakat hivatalos vagy magánszemélyek ellen is elmondjon; mihelyt pedig ez megtörtént, a képviselő, vagy bárki más, kénye-kedve szerint kinyomathatja a tárgyalás ama bizonyos részét akárhány példányban, terjesztheti minden módon, minden felelősség és minden büntetés nélkül. E kérdést különösen tárgyalja egy, néhány hét előtt megjelent, ily című röpirat: *Die Strafflosigkeit parlamentarischer Rechtsverletzungen, von Dr. Rudolf Heinze.* \*)

A szerző ekkép magyarázza gondolatát: „Ha fontolóra vesszük a parlamenti tárgyalásoknál a kérdést, hogy melyik azon személyiség, melynek követelése a tárgyalások nyilvánossága által kielégítettnek, bizonyára nem állíthatni, hogy ez maga a gyűlés s annál kevésbbé az egyes szónok. Hanem igenis követelése ez a parlamentbe nem tartozó személyeknek, vagyis azon közönségnek, melynek érdekében a gyűlekezet működik. Ha mint jogi kérdést tekintjük a tárgyalások nyilvánosságát, ez nem jogosultságot jelent, hanem egy kötelességnek teljesítését. Ha mint a parlament jogát tekintenők a nyilvánosságot, annak semmi tartalma nincs; senki sem lehet kötelezve arra, hogy a karzatra menjen és figyelemmel kísérje a tárgyalások menetét, vagy hogy a tárgyalásokról szóló tudósításokat elolvassa. De igen is mondhatni, hogy a gyűlés köteleztetik karzatait és a közönségnek szánt minden helyiségeit, a parlamenten kívül álló polgároknak rendelkezésére bocsátani. Ez nem jelentheti azt, hogy a nyilvánosság nem volna a parlamentnek is érdekében; hiszen igen sok esetben a kötelesség a kötelezettre nézve nem kevésbbé becses, mint a jogosúltra. Ha pedig a nyilvánosság a parlamentnek magának előnyére van, úgy ezen előnyt nemcsak az által élvezi, hogy nyitott ajtók mellett tárgyal, hanem az által is, hogy a polgárok valóban bejönnek, és az által, hogy a tárgyalásokról valóban tudomást szereznek. A jogosúlt személyiségének ily megállapításából mindenekelőtt az folyik, hogy a tudósítások szabadsága és büntetlensége nem a parlamentnek vagy tagjainak szabadalma, hanem a tudósítók privilegiuma. A kérdés már

---

\*) Stuttgart, Ferdinand Enke, 1879.

most az, vajon a közvetlenül szabadalmazottak érdeke, vagy a parlamenten kívül álló polgárok érdeke, vagy végre a nemzetgyűlésnek érdeke a valóságnak megfelelő tudósítások bűnmentességében elég nagy-e arra nézve, hogy adott esetben ez okból az általános büntető-törvény szabályainak alkalmazását kizárjuk?“

Heinze különösen fölhozza a következő példát : A fejedelem szintén bírja általában az immunitást, s szavaiért felelőségre nem vonható, de oly esetben, ha más, e kiváltsággal nem bíró személy, a fejedelem szavait szóval vagy írásban terjesztené, az büntethető volna. Így azután az történnék, hogy a képviselő szabadalmai tovább terjednének, semmint a fejedelméi. Ebből kiindulva, a szerző egyetértve Bismarck herczeg javaslatával, ajánlja, hogy a ház elnöke, oly esetben, midőn ennek szükségét látja : megtilthassa valamely szónok bizonyos szavainak a sajtó útján való terjesztését. Ez esetben természetesen még mindig nincs kizárva ugyanazon szavaknak a külföldi sajtó útján való terjesztése, a mely szabadon közlekedhetik az országban. Francziaországban, a császárság alatt, e tekintetekből csak kétféle tudósítás közlése volt megengedve : vagy a ház hivatalnokai által összeállított rövidebb tudósításnak, vagy pedig a gyorsírói följegyzések egész hivatalos kiadásának közlése. Mindkét esetben tehát az elmondotaknak csak azon része került a nyilvánosság elé, melynek közlése a parlament elnöke által megengedhetőnek találtatott; oly képviselő, ki beszédét külön lenyomatban óhajtotta kiadni, ezt csak a ház beleegyezésével tehetette. Ez idő szerint azonban ily szigorú szabályzatok többé nincsenek érvényben; de a kamara más úton gondoskodik arról, hogy minden hírlapnak mód nyújtassék az igazságnak megfelelő tudósításokat közölhetni. A ház hivatalnokai az elnök felügyelete alatt minden nap készítenek egy kimerítő tudósítást, mely néhány órával a gyűlés bezárta után ingyen küldetik meg minden hírlapnak, mely egyszer mindenkorra bejelentette, hogy azt elfogadni hajlandó; szintűgy a teljes gyorsírási tudósítások is ingyen küldetnek meg mindazon hírlapoknak, melyek e czélból jelentkeztek. \*)

---

\*) *Traité pratique de Droit parlementaire*, par Jules Poudra, secrétaire général de la présidence de la chambre des députés. Ver-

Angliában tudvalevőleg ilyen hivatalos gyorsírói följegyzés egyáltalában nincs, csak az úgynevezett *Hansard*, a mely nem más, mint a *Times* resumáló tudósításainak külön lenyomata. E tudósításokban természetesen a jobb, vagy a lap által kedveltebb szónokok nagyobb tekintetben részesítetnek, mint a többiek, és így e tudósításoknak sem lehet címök az abszolút valóság érdemére. Midőn tavaly e miatt panasz tétetett az angol alsóházban, és egynémely szónok terjedelmesebb tudósítások közlését követelte, a *Times* egy élces cikkezője jókedvű kétségbeeséssel elkialtotta magát: „Kérdjük mindenkitől, van-e emberi lény a világon, a mely még ezeknél is nagyobb parlamenti tudósításokat tudna megemészteni?”

Egy miniszter pedig a ház nagy derűtsége között figyelmeztette a képviselőket, hogy számítása szerint már most is van oly képviselő, a ki ugyanazon egy estén negyvenhétyszer szólalt föl. „Szeretném tudni“, mond a miniszter, „hogy az ilyen szónok hányszor szólalna föl, ha még országos költségen kinyomattatnók beszédeit?”

A parlament ez érvek által meggyőzve, elhatározta, hogy a divatban lévő tudósításoknál terjedelmesebbeket közölni nem kíván. A jogi kérdés azonban ott is gyakrabban tárgyalatott; mert tény, hogy a rendreutasítás, ha megfelelő azon célnak, mely a rend föntartásában áll, elveszti egész jelentőségét akkor, midőn a tudósítás a hírlapokban nyomtatásban megjelenik. A rendre utasítással Franciaországban még egy más büntetés is össze volt kötve, t. i. az, hogy a rendre utasítást tartalmazó jegyzőkönyv az illető képviselő költségén 200 példányban kinyomtatva, választó kerületében a nyilvános helyeken kifüggesztessék. Kérdéses azonban, hogy ezt egyáltalában büntetésnek vehetni-e? mert, ha az illető képviselő kerületének többsége által véleményében pártoltatik, úgy a büntetés ily neme csak arra szolgálhat, hogy népszerűségét emelje és biztosítsa. Semmi esetre sem mondhatni pedig, hogy e csekély publicitás ellenszerűl szolgálhatna azon nagy publicitás-

---

sailles, Cerf et fils. 1879. E nagy (900 lapra terjedő) kötetben a francia parlament belső szervezetére vonatkozó minden adat feltalálható. A magyar parlament talán egyetlen a világon, melynek egész irodalma a „házzsabályok“ hivatalos kiadásában van letéve.

sal szemben, melyet minden a képviselőházban kimondott szó, száz meg száz hírlap közlése útján az egész országban nyer.

Minél tovább fejlődik a hírlapirodalom, tekintélyben, számban és politikai befolyásban, annál valószínűbb lesz, hogy a képviselő nem ahhoz a kis gyülekezethez intézi szavait, a melyben ellenfeleit meggyőznie úgy sem sikerülhet, hanem hogy szavai a nagy közönségnek vannak szánva, mely a hírlapokat olvassa. A parlament úgy szólván csak szócső lesz és minél tovább fejlődik e viszony, annál nagyobb fontosságot fog nyerni a parlamenti hírlaptudósítás kérdése, annál érdekesebb és annál sürgősebb lesz ez ügyeknek tárgyalása.

Nálunk a parlamentben rendkívüli szabályok szükségessége eddigelé csak ritkábban mutatkozott, s ennek oka parlamentünk különös alakulásában rejlik, mely az éles ellentéteket csaknem kizárja. E parlament először is nemzetiségi szempontból csaknem homogen, mert a nem magyar nemzetiségek képviselői oly csekély számban találhatók itt, hogy nagyobb fontosságot nem nyerhetnek; ép oly kevésbé találkoznak itt élesebb ellentétek politikai szempontból, mert hiszen egész parlamentünk orthodox conservatív testület. Szoros értelemben vett demokratikus párt parlamentünkben eddig soha sem létezett. Volt ugyan szélső párt, de ennek elvei a legtöbb tekintetben még sokkal conservativebbeknek mutatkoztak, mint az uralkodó pártéi. De a politikai élet fejlődésével ez a patriarchalis helyzet is változást fog szenvedni, és akkor az itt tárgyalt kérdések nálunk is jobban életbevágókká lesznek, mint voltak eddig.

## V.

*(Az európai közérzület és a parlamentarismus.)*

Egy oly hang, melyet Magyarországon mindig kegyelettel fogunk meghallgatni, szólalt fel a múltkor:

— Keressenek önök más formát a parlamentárismusnak!

Kossuth ez alkalommal kifejezést adott egy oly eszmeáramlatnak, mely, nálunk talán kevésbé mint Európa nyugoti részeiben, érvényesülni kezd.

Valóban kínos, és ellentétekkel teljes helyzetben vagyunk



mindnyájan a népképviselő azon formájával szemben, mely előttünk működik. Nincs Európában az a feudális „úr“, a ki be ne ismerné ez idő szerint egy bizonyos népképviselői formának szükségességét. De másrészt alig van oly liberális ember, legyenek meggyőződéseai bármily erősek és ideáljai bármily tiszták, kit, az uralkodó parlamentarismus szemlélésénél, meg ne szállana némelykor az az érzet, melyet e francia szó: „désenchantement“ oly jellemzően kifejez. Előttünk áll a parlament, ugyanaz, a mi volt megalapításakor. Azóta alig változott lényegében. Most is ugyanaz a hatásköre, ugyanaz a modora, ugyan azok jogai és kiváltságai, szokásai és hibái. Nincs az állami életben egyetlen intézmény, mely nem változott volna a nagy forradalom óta, csak a parlamentarismus maradt olyannak, a milyennek megalapították. Most is csak úgy terjesztenek eléje tárgyalás végett törvényjavaslatokat, a melyeknek tárgyalása pedig legtöbb esetben a sajtó által már sokkal jobban megtörtént — eldöntés végett, mikor mindenki előre tudja minden törvényjavaslatnak a sorsát, kivéven, ha az épenséggel nem fontos dologról szól, mely esetben az mondatik róla, hogy „nem pártkérdés“. Most is ugyanaz a fictio uralkodik, hogy a parlamenti tárgyalások által a nemzet fölvilágosítást nyer jogai és teendői felől, és ma, midőn a legkisebb városkában is legalább egy-egy szószék emelkedik föl az úgynevezett „helyi érdekeket szolgáló“ lapban, még mindig olybá veszik a parlamentet, mint az egyetlen szószéket, a melyről a nemzethez szólani lehet. A népképviselő mellett ott van a sajtó, kevesebb tekintélylyel és sokkal nagyobb hatalommal, mint a parlament, s a parlamenti nehézkes eljárás a sajtó tárgyalásai mellett, nálunk is, külföldön is, emlékeztet Carlyle szellemes mondására, hogy olyan, mintha valaki egy postalegényt versenyt lovagoltatna a szédítő gyorsaságú angol vasúttal.\*)

\*) „If your Lordship will reflect on it, you will find it an obsolete function, this debating one of his; useless in these new times, as a set of riding postboys would be, along the line of the Great Western Railway. Loving my life, and time which is the stuff of life, I read no Parliamentary Debates; but I am told there is not, once in seven years, the smallest gleam of new intelligence thrown on any matter, earthly or divine, by an honourable gentleman on his legs in Parliament. Nothing offered you but wearisome, dreary, thrice-boiled colewort.“ . . . Carlyle. *Pamphlets Parliaments*. (1850.)

A parlament kétségkívül nem tette meg meg mindazon evolúciókat, a melyeket megtenni hivatva van. Kezdetben úgy állították föl, mint tisztán tanácskozó testületet. Később, számtalan küzdelem közepett, kivívta azt a jogát, hogy tanácskozó és határozó testület legyen. Talán elérkezik az idő, midőn csak határozó testület lesz. Ekkor a nyilvános tárgyalásokat egészen átengedi a sajtónak, a törvények előkészítését egy államtanácsnak, maga pedig legfőljebb a bizottságokban történő előkészületi munkákra és a nyilvános szavazásokra fogna szorítkozni. Kétségkívül a sajtó is más lesz, mint a milyen e pillanatban, változni fog s reméljük emelkedni is, tekintélyben és erkölcsben. Jelentősegteljes találkozás az, hogy a politikai világ két ellentétes sarkán mozgó pártvélemények egy tekintetben egymással egyetértenek. A német „szövetségi tanács”-ban a vitatkozás egyáltalában ki van zárva; azon radicalis francia iskola pedig, mely a képviselőt csak a „mandatimpératif”-vel akarja fölruházni, szintén fölöslegesnek látja a discussiót, tekintve azt, hogy még a fictiot sem volna szabad egy demokratikus parlamenti szervezetben fentartani, mintha a képviselő a discussió által más véleményre bírathatná magát mint az, a melynek védelmére a parlamentbe küldetett.

Mindezek a jövő kérdései. Nemzedékek fognak letűnni, míg a politikai világ e reformoknak annyira fogja szükségét érezni, hogy a parlamentáris intézményeket alaposan megváltoztassa. Ámde már most kezdődik a parlamentarismusra nézve az „áge ingrat” és történik vele, a mi történni szokott minden hatalommal, melynek erős voltában az absolut hit megingott. Elkezdődik a harcز külsőségei fölött és másodrendű kiváltságai ellen. Így láttuk az utolsó időben, hogy a parlamenti belszervezet körül folyt a harcز a világ három legelőbbre haladott nemzeténél — mind három helyen a parlamenti szabadalmaknak nem terjesztése, de megszorítása céljából!

Ugyan, ki hitté volna lehetségesnek, hogy az angol parlamentbe valaki a cloturet javaslatba hozhatná, s javaslatba hozhatná a nélkül, hogy az általános fölháborodás elsőpörné az indítványt az indítványozóval együtt! Ha elolvassuk ma mennyi megvető gúnynyal szoktak szólni az angol hírlapok a második császárság idejében a cloture alkalmazásáról, alig hiszünk szemeinknek, midőn olvassuk, hogy ugyane hírlapok teljes egykedvűséggel jelentik Chaplin úr indítványát.

Hová lett az az idő, a mikor Junius hazájában minden szót, mely a határtalan szólásszabadság ellen kiejtetett, a nemzeti felség ellen intézett merényletnek tekintették? „Où sont les neiges d'autan? . . .“

S ha ezelőtt tíz évvel, egy jós képességgel bíró politikus, a francia republicanus vezérek elé állt volna, kezében azzal a javaslattal, mely múlt hóban a versaillesi kamara elé terjesztetett, ezt mondván nekik: „Lesz idő, mikor önök e javaslatot aláírni s elfogadás végett egy törvényhozó gyűlés elé fogják terjeszteni!“ — bizonyára nem lett volna e férfiak között egyetlenegy is, ki abban halálos sértést nem látott volna kipróbált szabadelvűsége ellen!

S itt mintegy kényszerítve érezzük magunkat, rokon-szenves csodálatunkat fejezni ki azon, oly sokszor kigúnyolt német szabadelvű párt előtt, mely egész odaadó elszántsággal és becsületes lelkesedéssel védelmezte a parlamenti szólásszabadság nagy elvét, akkor, midőn azt a forradalom és a szabadság hazájában a szabadelvű pártok oly könnyen elejtették.

Szemünk előtt újra elvonúlnak ez események és ekkor önmagunktól kérjük, mi a közös értelme e különböző jelenségeknek, minők egyszerre oly államokban mutatkoznak, melyeknek törekvéseiben más közös vonást alig lehetne észlelni? Ez, ha magában nem is hanyatlás, de minden esetre a hanyatlásnak egyik előjele. Nem nyomhatunk el egy fájdalmas erzést, midőn ezt constatáljuk — hiszen minden hatalom bukása bizonyos melancholiát kelt az emberben! — de ez nem ment föl bennünket az okok keresésétől, melyek ez állapotot előidézték. Ez okok kétfélék: majd magában a parlamentarismusban keresendők, majd pedig, a parlamentárismuson kívül. A parlamentarismusban rejlő okok elseje az, hogy a képviselői kormány — mely a par excellence polgári kormány — nem tudott az ő képe és hasonlatossága szerint való világpolitikát teremteni. Mint hajdan XIV. Lajos, lábán lovagszizmával és kezében ostorral lépett a tehetetlen párisi parlament elé, követelve, hogy a király rendeleteit szó nélkül regisztrálja, úgy léptek be a katonai kormányok a continentális Európa parlamentjeibe, melyeknek nagyobb feladatuk nem volt, mint regisztrálni és megszavazni háborúkat és hadi költségeket, — mely háborúk célját rendesen nem értették és mely költségek

hováfordítására semmi befolyással nem voltak, minthogy egész Európában az úgynevezett külpolitikáról, tehát a politika legelőbbkelő és legnevezetesebb részéről önkényt lemondottak. Az állampolitika csak úgy megmaradt katonainak, azaz arisztocraticusnak, mint azelőtt, daczára annak, hogy polgári parlament látszott vezetni az országok ügyeit. A parlament osztozkodott a felelősségben; de nem osztották meg vele a hatalmat. Ha elolvassuk mai nap ama híres satirát, melyet Paul Louis Courier írt a korabeli parlamentarismusról, a melyben bizonyítani törekszik, az abszolút uralkodók előtt, mennyivel jobban érhetik el céljaikat, ha országaikat parlamentáris kormányformával boldogítják, e satirának alig találjuk egy vonását, melyet a korunkbeli parlamentarismusra szintén ne lehetne alkalmazni. Ez első oka azon számos csalatkozásoknak, melyeket az európai népek csaknem kivétel nélkül az új rendszer alatt tapasztaltak. És van azonkívül egy másik ok, melyet a parlament alig győzhetett volna le, ha erősebben állott volna is meg jogai védelmében, és ez az, hogy sokkal nagyobb ügyek kezdték foglalkoztatni az európai emberiséget, semminőket a legsikeresebb és legszerencsésebb parlamenti politika is végbe vihet. Midőn e világrész előtt az eszméknek és fölfedezéseknek egész új világa tárult föl, valóban alig lehetett várni az emberektől, hogy mód nélkül érdeklődjenek azon gyűlések iránt, melyek legjobb napjaikban is csak többé kevésbé ügyes módon foglalkoznak büntető törvények szabályaival és vámtételeknek megállapításával. Ezt az érzetet fejezte ki azon hírlap, melyről elmondhatni, hogy egy időben az angol szellem és a cosmopolitikus szellem legjobb képviselője, ezt fejezte ki a *Times* azon tavalyi vita alkalmából, melyről e munka folyamában már egyszer szólottunk, midőn a képviselők azon panaszára, hogy nem vétetnek eléggé tekintetbe a hírlapok által, kissé brutálisan, de jellemzően azt felelte :

„Ez azért van, mert a nemzet mindinkább megszűnik érdeklődni a parlament iránt“.

Nálunk ez állapot még nem következett be. Először azért, mert a tulajdonképi parlamentaris kormányforma működése igen rövid időre vezethető vissza és másodszor azért, mert hazánk a tulajdonképi világ-ügyeknek, a nemzetközi cultura ügyeinek körétől, meglehetősen messze esik. Ha az említett

angol mondást helyzetünkre alkalmazzuk, mondhatnók: hogy a nemzet még mindig érdeklődik a parlament iránt, mert nincs egyéb, a mi iránt érdeklődhetnék. Gazdasági, művészi, irodalmi és tudományos életünk, nem tekintve azt, hogy elég szűk körben mozog, nem fejlődött még oda, hogy a nemzetben mint egészben, érdeklődést kelthetett volna. Általában mondhatni, hogy a tudományos mozgalmak csak a tudósokat, a gazdasági viszonyok néhány kereskedőt és szakembert érdekelnek, sőt maga az irodalmi élet is alig volt képes a nemzet szélesebb rétegeinek részvételét fölkeltetni. A nemzetben magában hiányzik az a „*frâicheur de la curiosité*“, ama megbecsülhetetlen nemzeti erény, mely a francziákat oly törekvőkké és egyúttal oly szeretetreméltókká teszi. S innen veszi eredetét azon csaknem vallásos hit, melylyel a nemzet parlamentjét, annak képviselt mindenhatóságát és bölcsességét tekinti.

Valóban úgy vagyunk vele, mint a vallással, és valamint elítéljük azokat, kik megingatják a népben a vallásos hitet, mielőtt az képes volna magában egy, a vallástól független erkölcsiséget föltalálni, úgy elítéljük azokat, kik — a parlamenten belül, vagy azon kívül — megingatják a nemzetben azon, mondhatni naiv hitet képviselője iránt.

Addig, míg egy nemzeti cultura összes föltételeit nem teremttük, e testület nemzeti és állami létünknek legbüszkébb és legbecsesebb kifejezése lesz és marad.

NEMÉNYI AMBRUS.

## RÉGI DALOK.

### I.

Te vagy hívem, kit szívembe temettem,  
Te örködöl éjjel nappal felettem,  
Alakoddal van tele a levegő,  
Álmomban is körülöttem lebeg ő.

A földet én csak azért nem utálom,  
Mert rajta kis lábad nyomát találok,  
Az eget is csupán azért keresem,  
Mert annak válsz csillagává, kedvesem !

### II.

Bár magamat vérig gyötörjem  
S bús lelkemet ízekre törjem,  
Abból ugyan kinek mi haszna ?  
Ha rám derülten integet,  
Mért hívjak ki földet s eget,  
Hogy öröमित elriaszsza ?

Kedvesem sorsán mért epedjek ?  
Zord végzetével harcra keljek ?  
Nyájas lesz, ha mérgét kiadta !  
... Hallgass el, oh hallgass el, ész !  
Bölcseséged mind ködbe vész  
S könnyben olvad fel ömiatta.

III.

Nem halsz te meg, tudom bizonynyal,  
Míg én magam meg nem halok,  
Megörzenek szent fájdalommal  
Hű érzeményim s e dalok.

Sorsunk daczára, életeddel  
Úgy összeforra életem,  
Hogy magamat én már csak a te  
Képmásodnak tekinthetem.

Te szólsz bennem, bennem te érzesz,  
Eszméiddel gondolkodom,  
Alakodat tündökli vissza  
Erényem, jó tulajdonom.

Bár életem megszűn a sirnál,  
Te akkor sem szünsz meg velem,  
Túlzengi siromat neveddel  
A röpke dal s a szerelem.

S ha belölem a más világra  
Átpattan egy szikrácska még,  
Te fennmaradsz, mert e szikrába'  
Lényed dicsőbb sugára ég.

IV.

Elveszett az a nap, a melyen nem látlak,  
Nincs fénye nélküled a fényes világnak,  
A mi szép és jó van, mind tebenned látom,  
Szerelmed e földön legdrágább sajátom.

Ifjan s hervadatlan él képed szivemben,  
A felett az idő csak kimélve lebben;  
Bájjaid virágát dér meg nem ütötte,  
Mintha nem is volnál föld gyenge szülőtte.

Hogy utánad esdem, ne ítélj meg érte,  
Hogy miattad vérzem, ne felelj azért te :  
Örömért, bánatért, mely rám tőled szállott,  
Légy örökké boldog, mindörökké áldott!

## V.

Az éjet sem szerethetem,  
Az is csak elveszett nekem,  
S velem bizony hiába szállna  
Tündértájon szeszélyes álma ;  
Az is kietlen s elhagyott,  
Ha látom, hogy te nem vagy ott.

Reggel, midőn felébredek  
Szivem nehéz s félig beteg,  
Bosszusan néz vissza az éjre,  
Hogy vesztett üdvét tőle kérje ;  
Mért nem veled jött ? faggatom,  
S az álmot ébren folytatom.

## VI.

Ah ! nem lehet megpihennem,  
Egyre sir az érzés bennem  
S álmomból is felsikolt.  
Éjjel, midőn nyugtom' várnám,  
Tövissel van tömve párnám,  
Szánva pillant rám a hold.

A mit ég s föld nyújta részül,  
Most köddé oszolni készül  
Mind az a szép, drága, jó . . .  
Küzdve zord habok zajával,  
Életem kincs-halmazával,  
Sülyedőben a hajó.



Égre nézek, meg nem ismer,  
Földre nézek, még az is ver,  
Biztató szót egy sem ad :  
Némán hallgat mind a kettő  
S szívemet ketté repesztő  
Könnyek közt mutat reád !

## VII.

Szerelmem nagy kincsét apró pénzzé vertem,  
Oh ! ne kérdezzétek, hogy vele mit nyertem :  
Híven elosztottam utolsó fillérig,  
Most még ráadásul életemet kérik.

Életemet kéri sok keserű bánat,  
Sok zsibongó emlék, mely ellenem támad  
S odadnám szívesen életemet is, ha  
Kincsemből egy fillér kerülne még vissza.

LÉVAY JÓZSEF.

## AZ ÚJ ARANYKOR.

Kétségkívül számosan lesznek e lapok olvasói között olyanok, kiket egészen váratlanul lepett meg azon hazánkban mondhatni egészen új tűnemény, mely a legközelebb múlt hónapokban már a nyilvános piaczkokon is mutatkozott, hogy tudniillik az ezüst agiója egészen eltűnt, sőt értéke a bankjegyénél alábbra szállt, és hogy a nemzeti bank megtagadta az ezüstmű elfogadását.

A kik nem ismeretesek e tűnemény okaival, különböző körülményekben, sokan épen az európai politikai helyzet változásában kezdték keresni azt; holott mint alább látni fogjuk, egyszerűen a termelés és kereslet viszonyainak változásából származott. Hazánkra nézve azonban épen ezért nagyobb fontosságú e dolog, mint a többi európai államokra, mert a nemesfém-termelés terén Európában épen mi vagyunk általa leginkább érdekelve. De érdekes e tűnemény még egy más tekintetben is reánk nézve, mivel, mint szintén látni fogjuk, ép ellenkezője következett be annak, a mit a tűnemény okának fölmerültekor Európa legtekintélyesebb szakemberei jövendöltek, s a mit akkor általában mindenki igen valószínűnek is tartott, jó tanúságul arra nézve, hogy sokkal bonyolultabb természetűek a főbb nemzetgazdasági kérdések, semhogy a következményeket egyes törvények merev alkalmazása által azonnal levonhatnók a fölmerült jelenségekből.

Ép ezért czélszerűnek tartjuk, hogy az *Edinburgh Review* legközelebbi számában megjelent egy becses összeállítás nyomán mi is közöljük olvasóinkkal röviden ez érdekes tűneménynek, tudniillik az ezüst árcsökkenésének magyarázatát. A források\*), melyekből az *Edinburgh Review* összeállítása keletkezett, oly tekintélyesek, hogy úgy szóljunk közhiteli

---

\*) 1. *Report of the Director of the Mint* (U. s.) to the Secretary of the Treasury for the Fiscal Year ended June 30. 1877. Washington.

2. *Report from the select Committee on Depreciation of silver.* Ordered by the House of Commons to be printed July 5. 1876.

3. *On the Probable Fall of Value of Gold*; by Michel Chevalier. Translated with Preface by Richard Cobden. 1859.

okiratok, hogy ezek adataihoz alig férhet kétség, s így nincs okunk rajta kételkedni, hogy a magyarázat, melyet e tünémenyre nézve adhatunk, szintén a legelfogadhatóbb magyarázatok közé tartozik.

Már közel egy nemzedék halt ki azóta, midőn Kaliforniában és Ausztráliában azon mesés gazdagságú aranytelepeket fölfedezték, melyek egyszerre annyi reménynyel és oly sovárgással töltötték el a vén Európa mindazon lakóit, kikhez az új világ szerencsefiainak híre eljutott. Azok, kik már érettkorúak voltak 1850—51 körül, emlékezhetnek reá, mily lázas izgatottság fogta el az embereket, midőn a hírlapok egyesek csodával határos hirtelen meggazdagodásának leírásait közölték. Mindenki csak Kaliforniáról beszélt, Kaliforniába vágyott, leginkább természetesen olyanok, kik még a mappán sem tudták eléggé biztosan eltalálni, hogy merre van. A hazánkban ép ekkor szerencsétlen véget ért forradalom menekültjeire szintén nem maradt hatás nélkül az általános elragadtatás, s többen vették útjokat az új világ felé ép azon reménynyel, hogy talán Kalifornia mezőin sikerül megtalálniok azt, a mi itt elveszett. Hogy mily fokú volt a hatás, melyet e hírek előidéztek, eléggé bizonyíthatja az a tény, hogy Khina a maga ezredeves elzárkózottságában szintén nem állhatott ellent a varázsnak, s mint köpüből a méhek, úgy özönlöttek a jámbor halandók a mennyei birodalomból is a tengerentúli sárarany keresésére.

A kaliforniai hírek hatása eleinte csak a társadalom másod-, sőt harmad-osztályú rétegeit járta át; az első osztály, az ész- és vagyon-aristocratia, kicsinylő megvetéssel vette az egészet. A geológok kiszámították, hogy e gazdag aranytartalmu iszaptelepek, melyekből most oly könnyen, majdnem pusztá kézzel lehet az aranyat összegyűjteni, nem lehetnek valami tekintélyesebb vastagságúak, mert csak valamely kisebb hegyifolyam hordhatta oda azokat, mivel tulajdonkép egy magas fősíkon fekszik az egész aranygazdag terület; mihelyt pedig az anyaközethez érnek, melyben a kimosott aranyhőmpölyöket eredetileg tartalmazó erek folytatását föltalálhatják, nem lesz többé oly könnyű és jövedelmező a munka, mert a kemény közet vájásával fog az járni, ép úgy, mint Európában. Maga a nagy tekintélyű Sir R. Murchison is ily értelemben nyilatkozott, s ép ezért eleinte az állam-

férfiak sem tartották valami fontosabbnak a dolgot, és egészen hallgatással mellőzték azt.

A társadalom helyzete azonban ez időtájt Európában egészen másnemű volt, semhogy a geológok véleménynyilvánítása elegendő lett volna ellensúlyozni a tények hatását. A waterlooi győzelem már oly kimerült állapotban találta Európát, hogy az ezután következett 1822—25 közötti jobb termések nem voltak képesek helyrehozni a francia háborúk alatt szenvedett veszteségeket. Dél-Amerikának a spanyol uralom alóli fölszabadítása egy új világrészt nyitott ugyan meg az európai gyárak előtt, Oroszországban az urali gazdag bányák fölfedezése valamivel több aranyat hozott a papírpénzzel elárasztott kedvetlen piacokra, — de mindez nem volt elég az általános helyzet javítására. 1848 előtt a már hosszabb idő óta tartó nyomasztó helyzettel mindenki elégedetlen volt, a kormányok folytonos deficittel küzdöttek, Angliában ép e körülmény megbuktatta a toryk politikáját, a takarékos whigek jutottak kormányra, kik minden áron a közbéke föntartására törekedtek, Peel Róbert fináncziális elvei a legtisztéletreméltóbb józan gazdálkodás elvei voltak, a „Free Trade“-től eleinte sokat is reméltek; azonban a brit szigeteken is minden jó törekvés nem használt semmit, a kereskedő, az iparos egyaránt egymás után bukott a folyvást rosszabbuló viszonyok hatása alatt.

1848 előtt Európában már a légkörben volt a később kitört viharok anyaga; nyomottak, ingerlékenyek voltak a kedélyek, s ilyenek maradtak még továbbra is ott, hol nem került tettelesre a dolog.

E lehangolt állapotban érte Európát a meglepő hír, hogy Amerikában, a Sacramento folyó partjain, Ballarat alluvialis síkjain, beláthatatlan távolságra aranyban gazdag iszapretegek terülnek, melyekből a föld felszíne alatt alig egy-két lábnyira bármely munkás, a legprimitívebb eszköz, egy fanyelű csákány segítségével is elegendő aranyat szedhet magának.

E fölfedezésre egy malomárok-ásás alkalmával jutottak. Midőn ugyanis az 1848-diki mexikói háború után Kalifornia is az Egyesült-Államok kezébe került, Fremmont ezredes a sziklás hegyeken át a később róla nevezett átjárást fölfedezvén, ez úton át az Egyesült-Államok lakosai közül csakhamar

többen is utána indultak az újonszerzett tartományban szerencsét próbálni. Az első telepedők vállalkozó, tetterős szabad munkások voltak, kiknek legelső gondjuk egy kis tanya alakítására, s e közben a viszonyok lehető legjobb fölhasználására irányult. Egy ily első telepedő a Sacramento közelében e folyó vizét egy kis malom hajtására akarván alkalmazni, midőn e czélból kertjén át egy patakárok ásásával foglalkozott, egyszer csak az ásó a kékes agyagból szép tiszta, sárgálló aranydarabot dobott föl.

A továbbásás mindinkább megerősítette azon véleményét, hogy itt nem csupán egyes, talán a föld színéről alátemetett aranydarabokról van szó, hanem valahonnan messziről, egy nagy folyam által hordott aranytartalmú iszapréteg az, mely a Sacramento partjai körül terül, és hogy a földön, melyen a spanyolok háromszáz esztendeig aludtak, a nélkül, hogy csak álmodták volna is, mi rejlik lábaik alatt, a szabad és értelmes amerikai munkás ásója oly kincset födözött föl, mely talán sok részben megváltoztatja az emberiség sorsát.

Az első fölfedezők csakis a folyammeder mentén haladván az ásatással, az iszap mosására a folyam vizét használták, s míg így lehetett ez, szaporán és nagy haszonnal ment a munka; a mint azonban a folyampartokból kifogytak, s távolabbi helyek felé kellett terjeszkedni az ásással, ily helyekre már szállítani kellvén a folyam vizét, megszűnt a munka általában oly jövedelmező lenni. Itt is úgy történt ugyanis a dolog, mint mindenütt, a hol aranytelepeket bányásznak, hogy tudniillik, míg egyes helyeken kiváló bőséggel fordul elő e nemes fém, más helyeken fölöttébb csekély mennyiségre apad az le. Az ily helyek művelői tehát, — abba hagyván a többé nem jövedelmező munkát, és pedig annyival inkább, minthogy az élelmiszerek ára a letelepedők szaporodásával együtt lassanként annyira emelkedett, hogy még az eléggé szerencsés napok keresménye sem födözte a napi élelem költségét: — magok is inkább a termelőkhöz csatlakoztak, hogy élelmet szolgáltatassanak az aranyásásnál megmaradt társaiknak, s Kalifornia termékenyebb tájaira vonultak.

Befolyással volt ez elvándorlásra azon föltevés is, hogy azon hegyeknek, melyekből a régi folyam ez aranytartalmú iszapot hordta, még aranygazdag ereket kell tartalmazniok. E föltevés azonban valótlannak bizonyult, mivel a Sacra-

mentótól éjszakra, a merről a régi folyamnak jönni kellett, oly hegyek, melyekből oly csekély quarcz tartalmú iszap keletkezhetnék, a minőben az aranyhőmpölyöket találják, sehol sem léteznek már ma.

Pedig e hegyeknek egykor nagy terjedelműeknek kellett lenniök, mivel azon régi folyammeder, melybe ezek porladéka van ma, eltemetve, legalább is 50 angol mérföld hosszú, s  $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$  mérföld széles völgyet képezett eredetileg, s ez lett feltöltve oly magasra, hogy benne az iszapolvány 400 láb vastag réteget képez, s ez úton egy oly fönsikká változott, melyen a régi folyamágy már utoljára 1000 lábbal magasabban feküdt a mai Beor River ágyánál, s vízszintje 1500 lábbal állt föntebb az American River vízszintjénél. Végre e fölemelkedés miatt rendkívül csekély esése részint iszaphordó képességét szüntette meg, részint magát a folyamot is más irányba terelte. \*)

Az aranyásásnál megmaradt telepedők viszonyai ez elvándorlás folytán lényeges változást szenvedtek. Egyfelől a termelők szaporodása által az élelmiszerek lettek olcsóbbakká, másfelől az elvándorlottak 100—200 négyszög lábnyi területét az e közben európai tőkepenzesekből alakult részvénytársulatok vásárolgatván össze, az így megnyílt nagyobb területeken a folyam vizét gépek s csatornák segítségével nagyobb távolságra is elvezethették, s a mosatást is gépekkel végeztethetvén, az aranyásás ismét eléggé jövedelmező foglalkozássá lett; és tekintve, hogy e több-kevesebb aranyat tartalmazó alluvialis terület oly terjedelmű, hogy a víz szállítása és mennyisége által korlátolva lévén a művelet nagyobb kiterjeszthetése, a tett számítások szerint a mostani arányban haladva, még századokig folyvást lesz új kiaknázandó terület: elhárított azon akadály, a mire a geológok alapították biztatásaikat, hogy tudniillik csakhamar megszűnik jövedelmező lenni a kaliforniai aranyásás.

És pedig e biztatás volt egyetlen reményhorgonya azoknak, kik, midőn az ötvenes években látták az aranynak Ame-

---

\*) Ez egész területet jelenleg mintegy 1500 holdnyira becsülik, s eddigi tapasztalt aranytartalma szerint ha csak egy méter vastagságú volna is, 160 millió forint ára aranyat szolgáltatathatna.

rikából Európába özönlését, mindenféle rémképeket csináltak magoknak az emberiség sorsa felől.

A nemzetgazdaságtannak egyik alaptörvénye már tudniillik az, hogy ha valamely használati cikk termelése nagyobb mérvben szaporodik, mint a többi használati cikké: akkor az előbbinek értéke le fog szállani az utóbbiakéval szemben. Minthogy az arany, melynek termeléséről itt szó van, épen az általános csereeszköz, a pénz anyagául szokott leginkább használtatni: természetesen látszott tehát a következtetés, hogy a pénz értéke alá fog szállani, s jaj azoknak, kiknek jövedelmök egy bizonyos hosszabb időre megállapított összegből, például évjáradékból, kamatokból, vagy határozott fizetésből áll. A régi üzleti viszonyok és szokások fölbomlása, ezzel együtt a nagyobb kereskedőházak bukása, a tisztviselő és tőkepénzes osztálynál általános elégtelenség, mivel jövedelmök talán felényi kényelem megszerzésére sem lesz elegendő, mint eddig, s végül mindenekfölött az ezüst megrágulása, s ezzel az ezüstben fizetendő államadóssági terhek súlyosbodása: mind oly bajoknak látszottak, melyek kérelhetetlenül sújtani fogják a kölcsönműveletekhez annyira hozzá szokott Európát.

Annyira alaposnak látszott e fölfogás, hogy Franciaország nagyhirű nemzetgazdája, Chevalier Mihály, szükségesnek látta honfiai számára egy nagyobb munkálatban fejtegetni „Az arany árcsökkenésének valószínű következményeit“, s Cobden Richard, a körültekintő kereskedő-politikus, szintén azon czélból, hogy — mint előszavában írja — „jőkor figyelmeztesse polgártársait a bekövetkezhető bukásokra“ — czél szerűnek látta angol nyelvre is lefordítani azt.

Chevalier számításai a következő adatokon alapszanak. 1492-ben, Amerika fölfedezése előtt általában elfogadott becslés szerint az összes keresztyén világ nemesfém-készlete 40 millió font sterlingre becsültetett, melynek fele aranynak, fele ezüstnek vétetett.

1492-től fogva 1803-ig Humboldt becslése szerint e készlet mindössze 1.470,000 font sterlinggel növekedett, mely összegből

az ezüst-termelésre 1.190,000

az arany-termelésre 280,000 font sterling

értékű esik.

1803-tól 1810-ig, már sokkal biztosabb adatok szerint, évenként átlag 10.367,000 fontra tétetik az összes fémtermelés, melyből

az ezüst 7.733,000

az arany 2.634,000 font volt.

Ez év után Napoleonnak Spanyolországba történt betörése miatt megzavartatván az államnak amerikai gyarmataival való összeköttetése, a fémtermelés terén jelentékeny hanyatlás mutatkozik, s e miatt

1810-től 1829-ig már csak 5.237,000 font sterling volt az összes fémtermelés, és pedig oly arányban, hogy míg ez összegből

az ezüst 3.639,000

az arany csak 1.598,000 font sterlinget

tett. Ha ez összeget továbbra is állandónak vesszük, ehez jött 1819—28 között az urali bányákból 3.500,000 font arany,

1829—46-ig a szibériai bányákból tizennyolcz év alatt mindössze 26.000,000 font arany, úgy hogy Chevalier e szerint

1847-ben mindössze 10.110,000 font arany, s

8.720,000 font ezüstre

veszi az egész föld nemesfém-termelését évenként; minthogy azonban ez összegből 3 millió font arany s 1 millió font ezüst Borneo s a szomszédos szigetek termelésének vétetik, e szerint

1848-ban Európa aranytermelése 8.000,000

ezüsttermelése szintén 8.000,000 fontra

tétetik.

Ezek szerint tehát még e század elején, tudniillik :

1803-ban 1 : 3

1810-ben 1 : 2

1848-ban 1 : 1

arányában állott az aranytermelés az ezüstéhez, vagyis tehát 300%-tel növekedett az utóbbié, ára azonban az ezüstéhez képest majdnem változatlanul ugyanaz maradt, tudniillik :  $15\frac{1}{2} : 1$ -hez.

Ez utóbbi év óta azonban az aranytermelés a kaliforniai s majd nem sokára (1851-ben) az ausztráliai telepek meg-



nyílt a folytán tetemesen emelkedett, az 1848-ban látott 8 millió fontról ugyanis :

1849-ben	12·7
1850-ben	14·2
1851-ben	16·6
1852-ben	36·5
1853-ban	31·0
1854-ben	25·5
1855-ben	27·0
1856-ban	29·5
1857-ben	26·6
1858-ban	24·9

millió fontra hágott az aranytermelés, vagyis tehát e tíz év alatt 224·7 millió fonttal szaporodott az aranykészlet, s ez utóbbi évben (1858) tizenötször annyi arany termeltetett már, mint a század elején.

Chevalier munkájának megírása óta az ausztráliai bányákból még nagyobb mérvben megindult az aranytermelés. Az 1862-dik évi londoni kiállításon Ausztrália már 120 millió sterling árú aranyterméket mutatott föl, a legközelebbi párisi kiállításon pedig ugyanezen ausztráliai bányák közül a Clunes bányatársulat 13.700,000, a Long-Tunel társulat 8.600,000 forint értékben 573,000 uncia aranytermékkel állott elő. \*)

Vagyis tehát jelenleg úgy áll a dolog, hogy míg e század elején évenként

7·73 millió font sterling ezüst mellett csak

2·63 „ „ „ arany termeltetett,

a legközelebb múlt években

16·0 millió font sterling ezüst mellett

20·0 „ „ „ arany termeltetik,

habár egyes években, mint például 1853—57 között 29—36 millió fontra is fölment az aranytermelés.

Az aranykészlet tehát, mely e század elején, és az előtt legfőlebb  $\frac{1}{4}$ -ed részét képezte az összes nemesfém-készletnek,

---

\*) Az arany termelés fokozódása mellett nem kevés emelkedést mutat az ezüst termelés is. A nevadai Great Comstock Lode nevű bányák csak egy év alatt 60 millió forint ára ezüstöt szolgáltatnak, s az Egyesült Államok pénzverde igazgatóságának jelentése szerint 1874-től fogva 1877-ik október 31-ikéig 78.852,918 dollar vagyis évenként 70.200,000 forint értékű ezüstöt nyerne a most e bányából.

s mely 1848-ban is még csak oly arányban szaporodott, mint az ezüstkészlet, jelenleg több mint háromszorta oly gyorsan szaporodik az ezüsthöz képest, mint e század elején.

E tényeket látva, a nemzetgazdaság azon tétele szerint, hogy ha két árú közül az egyik termelése szaporodik, a másiké pedig változatlanul marad, akkor az utóbbi az előbbihez képest drágábbá lesz: azt kell várnunk, hogy tehát az ezüst ára emelkedni fog, s valóban ezt is jövedőlgették legtöbben, és talán ép e jövedőlgetések következtében csakugyan emelkedett is az egy ideig. Az ezüst ára tudniillik 1838—48-ig terjedő húsz év alatt  $59\frac{3}{4}$  shilling volt.

1851-ben 61 shilling

1859-ben 62 „

1862-ben 62 „

Ez évtől kezdve azonban fokozatos hanyatlást mutat az, mert

1866-ban már 60

1873-ban „ 59

1874-ben „ 58

1875-ben „ 56

1876-ban „ 50

shillingre süllyedt az alá.

Az ezüst ez árcsökkenésének oka egyfelől kétségkívül a nevadai gazdag ezüsbányák fölfedezése, melyek

1863-ban 2.000,000

1871-ben 4.500,000

font sterling értékű ezüstöt szolgáltattak, de másfelől azon körülmény is volt, hogy Európában az arany-pénzlábat fogadták el. 1865-ben Olaszország papírpénzt hozván be, ez által  $17\frac{1}{2}$  millió font sterling értékű ezüstöt szabadított föl; 1873-ban Németország 6, Skandinávia 2 millió font ezüstöt dobott ki a forgalomból, ellenben a Latin-szövetség (Spanyol-, Francia- és Olaszország) az ezüstpénz verését megszorította, Hollandia az ezüst mellé aranypénzt is hozott be, úgy hogy 1866—76-ig, tíz év alatt körülbelül 20 millió font sterling ezüst szabadult föl a pénzforgalomból, a mi természetesen annak értéktelenedését idézte elő.

Növelte e bajt az, hogy Anglia, mely az előtt idehaza ezüsttel fizette az indiai építményekért az állampénztárhoz utalt váltókat, s ez összeg 1863-ban már  $6\frac{1}{4}$  millió fontra

ment, most e váltók nagy részét az indiai kormányra utalt váltókkal cseréli ki.

Ellenben Franciaország az 1871—75 között a hádkárpótlásra a forgalomból kiment ezüst helyére ez idő alatt ismét 33·5 millió sterling árú ezüstöt vásárolt be, s ez által némileg ellensúlyozta az ezüst értéktelenedését.

Harmadik és nem csekély jelentőségű tényező az ezüst árcsökkenésénél az embernek azon eredeti természete, miszerint minden érték-különbözetre való tekintet nélkül, mindig örömebb látja maga körül a jötevő napra emlékeztető sárga ragyogású aranyat, mint a fehér ezüstöt. E természeti hajlamot nyilvánulni látjuk már a teljesen vad népeknél, sőt részben az állatoknál is. Innen van, hogy az ember, a mint vagyonsága gyarapodik, e fémből is mennél többet fordít díszitményi czelokra. A mint az aranytermelés gyarapodtával együtt annak értéke is csökkenésre lett hajlandó, viszont a vagyonosodó társadalomban élénkült a vágy a fémből mennél többet használni föl. Ennek következménye az, hogy egyfelől a mely állam teheti, eredetileg cauri csigákból, vagy vasdarakobból álló pénzt aranyra cseréli föl, és hogy tehát az arany ára, a háromszorta több termelés daczára, ma is ugyanaz az ezüsthöz képest, mi e század elején volt, tudniillik  $15\frac{1}{2}$  : 1-hez. Úgy vagyunk vele, mint minden valódi emberi szükségletnek megfelelő intézménnyel (például a posta, közlekedési eszközök), hogy mennél könnyebben megszerezhető, annál több fogyasztatik belőle, s a melyeknél ép ezért a termelés szaporodásával a termény értéke nem csökken.

Az emberi természet e sajátságával nem vetettek számot a múlt évtizedek nemzetgazdái, midőn azt állították, hogy az aranytermelés fokozódásával annak értéke csökkenni, s vele szemben az ezüsté emelkedni fog, s ezért van, hogy ma ép ellenkezően áll a dolog, mint jövendőlték, az ezüst olcsóbbá lett, a helyett, hogy megdrágúlt volna, az arany ellenben nem veszítette értékét, a tőkepénzesek és évjáradék-élvezők nem halnak éhen, s az ezüstben fizetendő államadósságok kevésbé terhesek, mint a papír-renték.

## MAGYAR NYELVELMÉKEK. \*)

E mű már be volt a *Budapesti Szemle* közönségének mutatva. Valóban csak bemutatva, udvariasan, — mint jó ismerős szokta — ki jó ismerősét vagy éppen érdektársát ajánlja a társaságnak. Ez nem elég. Kissé közelebbről is meg kell vele ismerkedni a közönségnek; különben úgy járhat, mint a ki a szépen bemutatott és ajánlott egyént, ha vele érintkeznie kell, másnak találja, mint mondták és gondolta.

Tekintsük hát egy kissé közelebbről.

Régen és sokan érezték hogy nyelvelmékeink ily kiadása sürgős szükség. A *Régi Magyar Nyelvelmékek*ben kevés van s bár a legfontosabbak közül egy-kettő, de korán sem mindaz, a mi nagyon becses és nyelv és stíl tekintetében haladék nélkül megismerést kíván. Toldy és mások adtak ki néhányat, de sokat inkább csak megkívántattak, mintsem megismertettek; annyiival kevésbbé adták a nyelvtanítók és tanulók kezébe jutányos áron s használható állapotban. Azonban mindenfelé elterjedt az a meggyőződés, hogy a nyelvtudomány alapját a nyelv történelmében kell keresni, és mindenfelé mutatkozott a tapasztalás, hogy nyelvtanítóink, kivált középiskolában csekély nyelvismerettel bírnak, éppen a könyvtárak hiányos volta s a nyelvelmékek megszerezhetetlensége miatt.

Most majd kiadja őket az akadémia s lesz nyelvtörténelem tanulásához segéd eszköz, — lesz, a mi még nem volt (!) nyelvtudományunk. Így biztattuk magunkat; de óhajtasunk kevésbé teljesült. A gyorsan egymásután megjelent öt darab nem úgy került a közönség kezébe, mint méltán kívánhattuk volna. A hamari munkában kevés köszönet van.

Először is kisebb fontosságú dolog ugyan, de mégis szembe tűnő és valóban figyelmet érdemel, hogy e régiségek vékony, gyarló papíron vannak kiadva, nem úgy mint előbb az említett akadémiai nyelvelmékeket kiadták, s nem úgy mint ilyféle szövegeknek, melyeket sokat forgatnak és koptat-

---

\*) *Nyelvelméktár*. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Kiadja a magyar tudományos akadémia nyelvtudományi bizottsága. I—V. kötet. Buda-Pest. 1874—1876.

nak, nem egyszer-kétszeri átolvasásra valók, kell közre adatni. Szebben, jobb papíron, nagyobb költséggel adja ki az akadémia Nisard, Lewes stb. olvasmányúl szánt munkáit. Hasonlíthatatlanul nagyobb diszszel és tartósabb papíron az állam némely egy éves értékű kiadványait s programokat, a költők kis értékű műveiket stb. — Ha pedig a szegényes vagy szerény kiállítást talán az olcsóság ajánlta: hiszen ugyanez az érdek fön foroghatott a *Régi költők táránál* is. És mégis annak kiadása ellen e tekintetből s jutányosságra nézve is alig tehetni észrevételt. — No de reméljük, lesz még benne módja az akadémianak s újra és máskép adja ki.

Nagyobb hiány hogy legkisebb magyarázat, — mert az előszókban a mi van, nem magyarázat — és szótár nélkül jelentek meg e művek, — még azok is, melyekhez már előbb szótárak készültek, s az előbbi kiadásokban közre bocsáttattak. Eszerint Döbrentei és Jászai nagy munkával, az akadémia nagy költségével összeállított s nem hiánytalan, de kiindulás pontjául nagyon használható szótáraik nemcsak közölve nincsenek, hanem mivel ama *Régi Magyar Nyelvemlékek* példányai fogytán vannak, örökre el is vannak temetve és feledtetve. Mert gondolható, hogy az érdekeltek nagyobb része ez újabb és olcsóbb kiadásokon fog kapni. — Nem akarjuk itt s talán nem is tehetnők, hogy Döbrenteinek a *Bécsi Coderhez* stb. csatolt terjedelmes történelmi és irodalmi fejtegetéseit, vagy a többi jegyzeteket, tudományos értékek szerint méltassuk. Lehetséges hogy a különböző, jó távol eső idők emberei, a régi és új kiadók (Döbrentei — Volf) távol állanak egymástól s a maiak tudományos készüllete, s ama tudományos színvonal, melyen dolgoznak, óriási fönségben áll amazokéhoz képest; de itt legalább az új kiadók vagy „közzé tevők“ (így nevezik magokat) semmi jelét nem adják e fönségnek. Nem is magyarázók vagy irodalmi és történelmi nyomozók; csak kicsinykedve hű másolók, az önálló ismeret és gondos munkásság jele nélkül. A biblia-töredékek kiadója lelketlenül kivonatozza azt, a mit Döbrentei a *Bécsi Codexről* elmondott; s pedig Döbrentei hosszas értekezése lehet túlcsapongó, de a nemzet társadalma és irodalma történetére nézve számtalan becest foglal magában s maig sincs kellően fölhasználva, annál kevésbbé tovább fejlesztve. Ugyan az bevallja hogy Toldy alapján áll, majd azt is, hogy Szilády tanácsai vezetik, s egy némelyik

codexnél hol ez nem történik s hol vezetőt nem talál, nem ad föltételes állításoknál, gyöngén támogatott hypothesiseknél, erőlködő okoskodásnál egyebet. A III. kötet „közzé tevői“ pedig (tulajdonkép Volf is, ők is, se nem közzé tevők, se nem kiadók, se nem magyarázók, csak másolók!) nem is beszélnek semmi ilyesről, történelemről vagy irodalomról. Általában kevéssel többek mint photo- vagy inkább telegráfok, kik közlik a megértett és meg nem értett szókat és sorokat, — magyarázó jegyzetek, szótár stb. nélkül.

Első tekintetre úgy látszik hogy ez a nyelvtudományi bizottság hibája, mely így kívánhatta, vagy az ily eljárásban megnyugodott. Kiadatta a magyarázó jegyzések és szótár nélkül való dolgozatot. De ez csak első tekintetre látszik így. Az ily dologhoz a munkásnak, a vállalkozónak kell legjobban érteni. Természet szerint az vizsgálja át, az ismeri teljesen az egész szöveget, az látja be homályait, az érzi másfelől a kiadás célját, szükségait, a közönség irányában való helyzetet, tartozást, az áll szemközt a közönséggel, az első sorban felelős neki. Az ily munkás vagy vállalkozó nem gép, nem is napszámos, hanem tudományos hívatású, s műveltségénél fogva teljes beszámítás alatt álló ember, kinek becsületében járó dolog oly munkát nem vállalni föl, melylyel meg nem elégedhetik s melylyel nem használhat. Tehát vétkes ha olyat adott, mivel czélt nem érhetni s kivált ha ily dolgozatával egy országos testületnek okozott kárt, s egy nagy és szent ügynek hátramaradást. Jelen esetben a vállalkozók, saját tapasztalásokból is, legjobban tudhatták volna, hogy mivel főkép középiskolai férfiaknak írnak, kiknek kezök ügyében könyvtár nincs, kiktől oklevelek írása ismeretét, szöveg-kritikai készsültséget, philologiai és nyelvészeti tapintatot nem követelhetni, mit fognak csinálni ily magyarázatlan szöveggel. Tudhatták volna, hogy ilyeket nem mert kezökbe adni Toldy, ki alig egy-két codexet adott ki kísérő magyarázat és szótár nélkül; a legnagyobb részt legalább értelmezéssel adta. Sőt a régiek közül *Érdi* (Luczenbacher) a Sz.-István-társulatnál megjelent *Sz.-István legendájában*, a *Tudománytárban* kiadott Sz.-Lászlóében, ha nem elég, de valamilyen jelét adta hogy szövegét, az ismeretlenebb szók értelmezése által világosítani kívánja. Sőt tudhatták volna, hogy ily törekvés tapasztalható az okleveleket kiadott történelmi gyűjteményekben is. Mert nincsen is értelmes emberhez

illetlenebb, mint értetlenül szajkó módra mondani utána másnak valamit, — s megjegyzés nélkül adni tovább a mit nem érthet.

A mi kiadóink is igyekeznek legalább valamennyire kimutatni, hogy meg akarják magokat vagy a közzé tett szöveget értetni. Mintha éreznék, hogy lelkiismeretökben járó dolog, a mit leírnak s olvastatnak, az olvasónak érthetővé tenni. Mert ki nem tudná, hogy a mit nem érthetünk, annak hasznát nem vesszük, s a minek tartalmát, írásmódját világosan föl nem foghatjuk, annak nyelvbeli adataival sem mehetünk semmire.

Mondom mintha félig-meddig érezték volna. Valami ilyest vállal némelyikök. Egyik kötet (IV.) előbeszéde (XV. l.) mondja: „minden feltűnő dologra, legyen az sajátságos szóalak, ritka szó, vagy különös constructió, kiváló gondom volt, hogy az olvasó *mindig biztosan járjon!*” — Mily biztosan járhat az olvasó e kötetek tartalma megértésében, nyelve megismerésében, méltó példákból részletesebben megvizsgálunk.

A bibliafordítás két töredékéből kevés példát kell fölmutatnom; mert ezek hiányain hibáin, értelmöket vehetvén a *Vulgatából*, a magyar fordításokból, és az előbbi kiadások értelmezéséből s szótáraiból könnyebben eligazodhatik a magyar nyelv emlékei tanulója. De mégis kérдем: kell-e s lehet-e magyarázatlan, vagy minden értelem-fejtés nélkül kiadni az ilyeket: I. köt. 7. l. 5. sor. *könöklene* (Döbrenteinél: *könöklétne*), — 39, 18: *diknek*, — 52, 28: *Te?* — 224, 24: *en* — 225, 10: *bünhendik* — 227, 18: *monda* — 287, 6: *záz négy?* stb. stb. Úgy hiszem ezeket Döbrentei mellett sem kellett volna, negyven év után, Volfnak értelmetlenül adni tovább. Némelyiknek, például *diknek záznégy*, melyekben az értelem zavara fordul elő, a bibliafordításokból azonnal lehetett volna értelmét venni. — Ez nem minden, de példának elég.

Nézzük a *harmadik* kötetet. Itt találjuk III. 1. 22: *esmetire* — 2, 10: *szerelben* — 2, 13: *kenületös* — 2, 32: *hujon* — 7, 35. *fogver* — 6, 1. *senven* — 15, 20. *yvel* — 16, 12. *navales* — u. o. 30. *kyjjel* — 17, 11. *hasonlottak* — 22, 13. *nevő* — u. o. 29. *ki* — 24, 23. *jegetlen* — u. o. 29. *zebös* — u. o. 35. *meghaborítottac* — 25, 28. *labayda* — 26, 36. *a' idegonec* — u. o. 38. *gondolyalyak* — 27, 30. *vala* (-ó?) — 28, 20. *kerezta* — 29, 33. *zanal* — 30, 38 és 31, 1. *o mel igen* (kétszer) — u. o.

19. *arnelkodo* — u. o. 37. *kennec* — 32, 8. *haahetek* — u. o. 16. *zenvendöt* — 34, 5. *leyel* — 35, 1. *tölen* — u. o. 2. *bekesegek* — u. o. 16. *akkölikikakban* — 37, 9. *zizlee* — 38, 38. *kykth* — 42, 38. *kölenlő* — 43, 21. *zenvebe* — 44, 19. *meggéec* — 46, 14. *zyuen* — u. o. 37. *csak csak* (kétszer) — 48, 34. *látom látom* (kétszer, talán szándékos) — 51, 24. *birol* — 52, 18. *szolhatoke* — 53, 7. *igeközemneec* — 54, 11. *iöi* stb.

Ugyan e kötetben a *Virginia-Cod.* 268, 12. *allaznak* — u. o. 15. *en nem* (en nekem?) — 269, 21. *azerth wtet erwl wtet meg se kergied*, — 270, 3. *tata* (látá) — u. o. 10. *embwl*.

IV. kötetben: 1, 27. *ellensees* — 14, 23. *semetzipsum* — 25, 10. *doctor mongyaak* — u. o. 19. *vyzek rysek* — 27, 16. *hollehet* 31, 36. *tamda* — 32, 4. *tamolny* — 33, 33. *zoolzokat* — 34, 2. *yutan* — 35, 18. *bodwl* — 39, 16. *myl* — 40, 13. *vagyon* — 41, 23. *lelky ysmeretöt* — 42, 15. *Tenkeenchwl* — 43, 26. *lakodalmat* — 44, 9. *malattyanak* — 50, 30. *yozyaa* — 51, 2. *teezwljön* — 64, 15. *nyomossewnk* — 69, 35. *Ieraczya* — 71, 21. *zerettel* — 74, 10. *ameelködő* — 78, 9. *leekkel* — 80, 3. *emberekek* — 84, 34. *pradwnk* (kérdőjelezve helyesen) — 85, 7. *zelmes* — u. o. 22. *emmy* — 88, 4. *feleköznek* (5. sorban feletközyk) — 90, 16. *annakokérth* (v. ö. 91, 25. *annakokáért*) — 92, 26. *eztetnek* — 93, 19. *zerettel* (l. f.) — 95, 24. *veehetetlen* — 97, 5. *Ierusemnek* — 98, 18. *Idwözöytenk* — 101, 4. *kekelletösök* — 102, 12. *lataa szerent* (előbb: *lata szerént*) — u. o. 27. *byzonyaak* — 103, 12. *ut mynt* — 112, 9. *honnen* — 114, 5. *egyelösök* — 115, 33. *eredetety* — 118, 34. *tehetséges* — 125, 37. *arhatnak* — 126, 21. *zenvedny* — u. o. 22. *ketsegneel*.

V. kötetből csak találomra, Sz.-László életéből: 81, 21. *Idwözwölő vyweknek* — 83, 9. *meg vywom ew a bajt* — 84, 24. *gyótokozása* — 89, 18. *rethnee be* (Érdinél: le) — 92, 21. *ew kezdeek* stb.

Keveset néztem át; az öt kötetnek 2—300 lapját, tehát alig tizedrészét. De kérem az olvasót, ne az egyes szókból ítéljen, hanem a mondatokból, melyek értelme az idézett szókon fordul meg, s melyeket fölkeresve és összeillesztve meg fogja találni a mind ezen helyeken előforduló értelmetlenséget, vagy szöveg-hibát, vagy talán a másolók és sajtó hibáit, — melyeket valamilyen kiigazítás nélkül hagyni valóban kép-telenség.

Erdekes volna még az idegen nyelvű, sokszor rövidítve



talált és így rövidítve másolt s kiadott szókat és mondatokat is nagyobb mennyiségben elsorolnom. Csak egy párra utalok. Példa okáért a IV. kötetből 39, 27. „noli altum sapere *sptine*“, — 41, 19. „azert mongya zent hwgo vbi supra *puni preterita futura fuge*“. — 54, 33. „Si vis ad vitam ingredi serva *manda dei*“. — 60, 24. „*Ittx Io duodecimo*“. — 94, 35. „Vu petrus rauenne II.“ — 99, 6. „Auerte faciem tuam a *paccatis meis*“. — 100, 37. Qui perseveraverit usque *in finem* hic salvus erit“ stb. — Némely ilyesre nézve azt kérdehetném: nem jutott-e eszébe Volfnak hogy I. IX. 1. mit mondott: „A rövidítéseket nagy részt föloldám“. (Mit is oldott föl? A rövidítéseket.) Föl, de csak „nagy részt“. Miért nem valamennyit? Miért éppen a nehezebben érthetőket nem? Természetesen ott oldta föl a hol tetszett, s ott tetszett a hol tudta. Nem oldotta föl példa okáért IV. 1, 10. *ps* — 8, 26. *do*, — 14, 23. *Ad phi ij* — 16, 18. *in cto* — 24, 35. 2. *um Rich* etc., és az előbbieket s számtalan mást. Föloldotta a rövidítéseket annyiban, hogy a kihagyott, de könnyen odaérthető s más fordításból oda vehető betűket az I. kötetben beiktatja, alájok tett ponttal jelölve. Ezt kívánta a Bizottság. De itt is van-e valami értéke az *es*-nek jegyét mindig alájegyzett pontos *es*-sel írni, vagy *meg*-et s hasonlókat ily cifrázással nyomtatni. Lelketlen erőlködés hűségre, mely pedánsága mellett nevetséges zavarba is vitte a kiadókat és vállalkozót. Mert botrányosan szaporította a sajtó-hibák számát s a szerföldről bölcsesség miatt megrontotta a munkát.

De térjünk az elébb elsorolt vagy csak érintett hibákra. Meglehet mind az a codexekben betűről-betűre úgy áll, — csak egy-két helyen tudván ellene alapos kétséget támasztani, hol más leírók mást olvastak és írtak, vagy a hol éppen azonos szók kettős leírása vagy betű kiesése jöhet szóba. Mind ez mondom hű másolás lehet. Mert hiszen a IV. kötet XV. 1. mondja: „A jelen kiadás codexünket hű másolatban közli s így az eredetinek nem csak orthographiáját, hanem még íráshibáit is meg kellett tartanunk“. Így könnyebb is volt. Meg sem kellett érteni, csak értetlenül adni odább. De nem szégyenletes dolog-e ez, a tökéletlenségek eszetlen közlőjévé lenni. Nem szégyen-e hogy csak egy szerény jegyzetkében sem vet hozzá gyanítást arról: mi lehet az a sok tarka-barka alak, s miképpen kell kibonyolítani egyik-másik összezavart, érthetetlen, útavesztett mondatot? Mit gondoljunk, mi oka lehet e buta

hűségnek, — micsoda lélekkel adhatni mindezt így a magyar olvasó és épen nyelvtanuló közönség, tanító és tanuló elébe? Hányat fog belőlök nem érteni, hányat félre érteni, — hányból lehetetlen és képtelen hangoztatásra, alakokra következtetni, — hányból hang alaktani és szófüzési törvényt gyanítani, — mint például az, ki a *Nemzeti Könyvtár* egyik lapján a *díjok* (díjok)-ból *diókat* (nux) magyarázott, vagy az, a ki az *Erdösi* „*lître hiú*“-jából *vanus*-t értelmezett? És épen maga e codexek olvasója, ha nyelvészkedő, nem fog-e így következtetni: van ily szó *bünheni* mert van *bünhendik*, — van *esmet* (esmeret) mert van *esmetire*, — van *kenül* vagy *kenyül*, mert van *kenületös*, van *árnélkodó kekelletös* stb.

És hogy egyez e lelketlen másolás a másoló ígéretével, melyet az imént is említék s most újra ide írok: „minden föltűnő dologra, legyen az sajátságos szóalak, ritka vagy különös constructio, *kiváló gondom* volt, hogy az olvasó *mindig biztosan* járjon“. És ez az ígéret bizonyosan a többi társra is érthető; ugyanazon megbízásban, ugyanazon felügyelet és felelősség alatt munkálkodtak . . . S hogy „jár biztosan“ itt az olvasó, hogy vehet hasznót és tanúságot belőlök: kitetszik az előbb jelzett hibákból, s a kiadott könyvek bármelyik lapjáról.

S a Nyelvtudományi Bizottság mit gondolt, mikor ezt így akarta, vagy eltűrte, — holott Sziládival épen nem így adatta ki a költőket? Miért kellett itt másképp lenni? De azt kell hinned hogy az is igazolja előbbi állításomat, hogy e dolgoznakak okai a munkások. Amott Sziládi, itt Volf és társai; amaz akart mert tudott, ezek nem akartak, mert nem tudtak. Amott gond és türelem, itt kényelem és gondatlanság.

Ez utóbbit igazolnom kell. Mit kell mondanunk oly kiadóról vagy másolóról, s sajtójavítóról, ki az egy első kötetben hat egész lapra terjedő másolati és sajtóhibát kénytelen följegyezni? Mire mutat a kötet előszava végén álló s valóban vádlódásból eredő megjegyzése: „Többet . . . *megnyugtató*súl *mondom*, ismételt figyelmes összevetés után sem találtam“? A II. kötet előszava végén megint mentegetődzik s mondja: „habár e kiadást nyomás előtt betűről-betűre háromszor is (oh!) összehasonlítottam az eredetiekkel, egy-két botlására mégis csak akkor akadtam rá (rá!) mikor nyomás után is még egyszer gondosan (!) végig vizsgáltam“. Furcsa lehetett az a háromszori betűről-betűre való összehasonlítás! — De amott

az első kötetre nézve van furcsán a dolog; ott külön sorolja el a másolás és a nyomás hibáit. Tudniillik úgy akarta a „felügyelő szerkesztőség“, megfoghatatlan bölcseséggel, hogy előbb kinyomatta az első kötetet a Gévay és Jászay másolataik után, s akkor jutott eszébe hogy talán az eredetit is meg kellene tekinteni. Az első kötet e rovat alá eső hibái főképp a felügyelő szerkesztőség bűne. De megbocsáthatatlan bűne a vállalkozónak is, hogy bele egyezett, s vállalkozott kiadni a codexeket nem az eredetiből, hanem a régi (40 éves!) másolatból! Miért nem szégyellt Volf a Gévay és Jászay szájával enni? Nem kellett törekednie, hogy kiadását hívebbé tegye, mint ez előtt negyven évvel tehatték? Vagy nem kellett e dolognak is előbb haladni, s nem tartozik jobban olvasni az okleveleket s régi iratokat Wenzel, mint olvasta Fejér Gy., és Nagy Gy. mint Jerney, — tehát bizonynyala „történeti nyelvtudós“ (*Fővárosi Lapok*) Volf is mint amazok. — S ha aztán ott a II. kötetnél, nyomás után kijegyez 50 és egynéhány hibát, ez még hagyján, ez még köszönetet érdemel az első kötetben levő hat lapnyi, szám szerint mintegy *kilencszáz* másolási és sajtó-vétséghez képest . . . A IV. kötet előszava vége felé egészen fideliter mondja: . . . „több nem igen lehet“, — s aztán kéri az olvasót hogy az észre nem vetteket igazítsa ki! — Ez kissé nevetséges dolog. Eszünkbe jut az a szakácsné, ki főzése fölől ezt adta utasításba szegény agglegény urának: ha sótalan sózza meg, ha sós, egye! — Ilyet szoktak kérni az olvasótól a régi együgyű világban, mikor azok a szegény táblabírók s ilyenfajta dilettansok hazafiságból, nem tudományos göggel vagy követeléssel, nem is tiszteletdíjért írtak; de nem régi nyelvemlék szavai, alakjai, hangjegyei kiigazítását kérték! Egy kevéssé lelkiismeretesebbek voltak. — Ugyan kérem miből, honnan, micsoda hozzávetéssel igazítsuk ki? Ő kezében az eredetivel, nem tudta s nem akarta tenni; mi induljunk az eredeti után Bécsbe, Münchenbe, legalább is Pestre, és igazítsuk a mit ő hibázott s ha nem keressük föl az eredetieket, javítsunk a nélkül a mi útba igazítana, — mi javítsunk módosítsunk az ő nyomtatványán, tehát az eredeti codexek állítólag hű másolatán, holott ő (értsük meg ezt!) minden betűt, pontot s hibát is mindenektől fogva és változtatlanul akar adni!

De nem így szoktak ilyesmit híven és gondosan adni uram! Nem ily nézettel, nem ily lelkiismerettel. Ha ön igaz

lélekkel és gonddal akart volna dolgozni és a közönségnek hasznot tenni, azt kellett volna mondania: át kell nézennem apróra az egészet; minden vonásnak és pontocskának időt szentelnem; egy úttal biz én jegyzeteket szerzek össze, megcsinálom a szótárt is; tizedrésznyi munkával és hibával lesz meg, mintha más, ki nem másol és nem javít, készíti el utóbb . . . S ön nemcsak így nem tett, hanem egész könnyelműséggel utasítja javításra az olvasót, épen oly ügyetlenül, mint kevélyen, s paczkázva . . . Hogy is gondolta az akadémia hogy őt terhelje e kínos föladattal s hogy vállalhatta ő is, ki már az első kötet előszava XX. l. nyilatkoztatja: „van ugyan még“ (a néhány száz után!) „számos hiba, de minthogy a kiejtésben különbséget nem tesznek, . . . nem szükség kijegyez-nem“. A szellemes ember nem gondol kicsinységekkel — ha akarja; de kicsiségekből nagy dolgot tud csinálni, ha akarja. Elmésséggel, merész kicsinybe vevéssel sokra megy — qui non caret sale. Ily embert nem ily munkára kellene alkalmazni; annival inkább, mert már az első kötet XX. lapján „szemrontó“-nak találja a javítás munkáját.

De menjünk tovább! Ha kérdenétek, miért kellett ama számtalan galimathiásznak csufra a szövegben maradni s minden észrevétel nélkül (már legnagyobb részben): bizonyosan azt mondaná, s mondják is, hogy ők szentnek tartották a szöveget, minden betűjét lelkiismeretesen óvták őrizték, jegyzeteket koczkáztatni nem akartak, általok az eredetinek ártani rettegetek. Vajon így van-e a dolog?

Nem igaz ám ez. Nem vette ő (főkép a fő vállalkozónak és róla szólunk) ezt a hűséget olyan szorosan. Hogy-hogy? Mikor ismételve fogadja! Csak úgy hogy már az első kötet XVII. lapján bevallja Volf, hogy „egy pár helyen javításokat engedett meg magának“. És hogy nem *egy* hanem sok pár helyen, azt az olvasó ugyan e lapról megtanúlhatja. Kérdem már, ha itt vagy tíz pár helyen, „megengedte magának“ a javítást, miért nem már tíz vagy húsz pár helyen — s ha példa okáért egy helyen „töledtől“ helyett „tölemtől“-t, másutt „*retteiglen*“ helyett „*veneiglen*“-t stb. tett: miért nem lehetett és kellett a fönn elsorolt és más, világosan codex-leírása hibájából származott vétségeket vagy „magának engedett“ javítással kiigazítani, vagy valamikép megjegyezni? Hogy merete amazt kimondott elve és követett eljárása módja

ellen? S hogy meri az I. köt. XX. l. kimondani, hogy az egyenlő hangzású *v* és *u*, *g* és *g* (egyik *g* jelölve volna) stb., fölcserélésében levő „számos hiba“ nem fontos dolog. Ez is azt mutatja hogy nem épen olyan szent és másíthatatlan neki az eredeti szövege mint elve tartaná.

De tett ő tulajdon szája vallomása szerint többet is. A II. kötet előszava 17. l. mondja: „a mit magam iktattam a szövegbe [ ]-ben áll“. Itt már kiáltozhatnak s dörzsölhetnek szemünket s kérhetnek: ébren vagyunk-e vagy álmodunk? stb. De csak higgadtan kérjük: hát a ki oly híven akar másolni, hogy a codexnek legvilágosabb tévedéseit s a codex legszembeötlőbb íráshibáit [gondolyalak arnelkodo kkölikikakban kykth zoolzokat Jerusemnek kekelletösök eredetety stb.] s a magától is észrevett, s bár más codexekre hivatkozás nélkül meg is említett *k* (*c*) helyett álló *t*-t soha még rekeszben is helyre állítani nem meri, hanem a szövegben hagyja, számtalan értetlenséget eltűr és lelketlenül tovább ad; hogy mer „maga iktatni be“ a szövegbe egyet és mást? Honnan is? Más szöveg nincs. Tehát bizonynyal a maga oktából. Így iktatja be „maga“ például II. 4, 10, 31; 11, 34; 12, 1; 15, 25; 17, 7, 8, 28; 18, 8, 19, 7, 17; 20, 9; 21, 14, 32; 22, 3; 24, 15, 23, 24; 25, 1, 10; 26, 15, 18, 19; 76, 3; 85, 30. stb. Néhol egy, másutt több szót, néhol egész mondatot, vagy mondat tagját. Néhol valami szükségét pótolva, másutt semmit. Mert többek közt a II. 26. l. betoldott kötszők más számtalan helyen is hiányzanak s a codexek olvasása könnyen érthető nélkülök is. Így 87, 11. es.

Igaz hogy zárjel közé teszi saját találmányait vagy pótlásait (ha ugyan azok; mert jelezése s beszéde szabatos voltában nem bízhatni), — és így a codex szövegével össze nem téveszthetők. De így is, micsoda következetesség pótolni saját gyanításaival, találmányaival a szöveget, melynek legbotrányosabb értetlenségeit s világos hibáit sem igyekszik vagy nem meri (?) bár zárjelek közt kiigazítani vagy értelmezni. Pótolni mer, de értelmezni nem, — pótolni ott is hol alig vagy épen nem szükséges, értelmezni vagy értelmezően javítani ott sem, a hol legkönnyebb és legszükségesebb.

Néhol egyet és mást megjelöl a mi „közétevőnk“. Mintha mégis ösztönözné valami, hogy a nehézségekre rájuk mutasson, s ha vezetni nem tudja is az olvasót, legalább az elé akadó

rögökre itt-ott figyelmeztesse. De mily gonddal és ügyességgel teszi ezt!

Az I. kötet X. l. szerint (+)-tel „a pótolhatatlan kihagyásokat“ jelöli. A II. kötetben ugyan azzal, előszó VI. l. szerint, egészen más dolgokat. Mert itt azt mondja: „az első két codexben a (+) általános figyelmeztető jel, mely akármi okból feltűnő szavak mellett s oly helyeken áll, hol az eredetiek valamit kihagytak. A többi codexben azonban e (+) csak olvashatatlan törlést jelent“. Érdekes szabatosság, ugyan azon jeggyel jelölni az akármi okból feltűnő szokat és a kihagyásokat. Az itt említett „két codex“-en értenünk kell a II. kötetbeli-eket; „a többi“ szón az e kötetben hátrább álló 3—4-diket stb. Így van-e? Ha így, mert másképp nem lehet, mit jelent a (+) a 4. lap 14-dik sorában e szó mellett *ölienek* („kit a papi fejedelmek elvegeztek hogy meg *ölienek*“). Kihagyás van itt vagy „akármi okból feltűnő szó“? Az 5. l. 30. sor *foglaltattat* mellett ismét van e jel; melyik okból? Ha talán a végső  $t = c = k$  miatt, miért nincsen jelölve ama számtalan ily eset, s miért épen ez? Maga a közzétevő mondja hogy némelyik codexnek csaknem minden lapján előfordul az ily fölcserélés. Miért nem állítja helyre az igazit, a  $t$ -t a  $c = k$ , vagy a  $k$ -t a  $t$  helyébe? (L. V. 274: 12, 22.) A 16. l. 31. s. mi feltűnő van a *iohok* szóban, melyet II. 136, 24. nem jelöl; miért ez feltűnőbb mint azon lapon a *simmi thw iegiböl*. — vagy hogy az első lapon legelsőben feltűnők és meg nem jelöltek közül említsek: *könüroletök thiü alh iegeben ziuuink* stb. Mi feltűnő van e szókban vagy mily kihagyást gyaníthatnánk ezeknél II. 122, 19: *velewnk* és u. o. 31. sor *feel*, u. o. 35. sor *az(uczanak)* a következő lapon 22. sor *kyt* stb.? Kihagyást nem gyaníthatni, mert a beszédnek teljes értelme van, feltűnő szót semmi okból sem, mert hasonlók másutt nem *tüntek föl*, s ez írásmód ezerszer fordul elő. Olvashatatlan törlést az előbb mondott okból szintén nem. — Mit gondoljunk a II. kötet második codexében a 102—106. ll. levőkről. Itt már vagy kihagyást, vagy akármi okból feltűnő szót kell ama jegynek jelölnie. De hol egyiket és másikat? Van itt néhány feltűnő szó, mely mellett jegy nincsen; ekképen: *zúo nenkel tykakoth rawas zolozma* — *atha dycerssiges agha sysenek seghssigh byneseknek betegenek aznya* — ezek mellett, mondám, nincs jegy, holott van: *hyo abrasya* mellett. Hát Apáti versében kihagyást jelent e jegy

*hyzelkedesekkel papokkal yamborsagok cepkék gyöthnek orsagla-*  
*nak coronanak agaroknak* után, vagy — mert itt arra is magya-  
 rázható — feltűnő szót? — És e II. kötet előszavában fog-  
 lalt szövegben miért nem alkalmazza ezt a jegyet? Volna rá  
 ok. Mert itt áll (X. l.): „es te benned w *ereknék* zandokat megh  
 guzhessem“ — u. o. „leg koronkent emlekezende rolam“ (légy  
 emlékezendő) — XI. „mel koronkent *yle* isten hivattatul“ —  
 XII. oh seles (?) *vygastald vygi vylagnak byzon vylagossaga my*  
*mely ygen meggy oltatol*“ (Egy szó jelezve van, de hát a többi?)  
 — u. o. zent *malatnak* folyasawal zarmazanak“. — És hogy  
 még keveset más helyről de e II. kötetből mutassak fel, miért  
 nem jelzi 130, 2. „Eleeb iöön a bezeed a *reezre* honnem az  
 nyelwre“ — 134, 2. az nemes keneteth keebzette vala, — 135,  
 18. job *wolwolna* — 137, 12. eltauozeek eegh haytasne földé  
 — 143, 16. zakalath ki *tiparlak* — u. o. 29. ruhawal be födeek  
*ysógh* keserő seböknek sem enghedeenek — 144, 34. Samson  
*dalida* newyw parazna myatth. (Dalila). — 145, 10. *förtözlny*  
 — 146, 2. innen *aazaz* ez velagbol — 147, 20. *megkeertetyk* —  
 — 149, 32. *vezőhed* megh (következő lapon többször: *fezeit*).

Példának ennyi elég lesz. Valóban bajos meghatározni,  
 milyenek a feltűnő szók; nagy dolog minden „bármi okból“  
 feltűnő szót megjelölni. Mert kinek s mihez képest tűnik föl?  
 De Volf erre nyomosan nem gondolt; fontolatlanul ígér, mo-  
 lón teljesít. Ingadozó voltát mutatja a jel oly sokféle s hatá-  
 rozatlan alkalmazása. Mert ha az I, II. kötetekben azt jelenté  
 a mit mondek, a IV. V-ben már megint mást, „a szövegben  
 hagyott üres helyeket“ jele [+], az előbbi (+) itt nem fordul  
 elő. (Előszó XVI.) S pedig maga mondja ugyan itt: „Az egy-  
 formaság megkövetelte, hogy az előbbi kötetekben használt  
 jelek, ez úttal is megmaradjanak“. Itt a „feltűnő *dolgok* mellett  
 áll“ (!), — mely a II. kötetben a hibás szók mellett állott.

Hát ezeket hogyan jelöli? Miért hibásabbak II. 114. l.  
 verrel kifolyó *neely* sebeketh vagy II. 115. *mindehatho* atyatwl,  
 mint a melyeket épen e kötetből nagy mennyiségben elsorol-  
 tam, vagy e kötetben 16. l. *komurnikala*, 17. l. *zeretetelek* és  
 sok ilyes? Milyeket ért hibás szókon? Mihez méri a hibást?  
 A szöveg leírása hibáit-e, vagy az ő grammatikai ismeretéhez  
 képest eltérőket vagy ismeretleneket érti-e? Mikép avatkoz-  
 hatik a hibás szók megválasztásába, a szók hibáinak bírála-  
 tába, ki másutt a leírás hibáit észre sem veszi vagy véteti?!

Mennyi következetlenség, kapkodás az elvek megállapításában és alkalmazásában! Mily merészség és lelketlenség ily dolgozatnak az akadémia neve alatti kiadása s ezzel szemben az az önelégedettség, mely Volf sorain sok helytt mutatkozik!

Nem menthető a Bizottság, kivált pedig a „felügyelő szerkesztőség“ (I. I. kötet *Értesítés* V. l.) sem. E munkálatot csak nagy messziről kellett tekintenie; gondosan nem vizsgálhatta s bírálhatta. Gondos megvizsgálás után nem adhatta volna így ki, nem szótár nélkül, mely tárgyiasan befoglalhat vala mindent, s egy gondatlan ember kényére nem hagyja a dolgot.

Ez okozhatta hogy arra a gondolatra se jöttek, hogy a szöveghez hasonmást (fac simile) adtak volna. Horvát István a harminczas években a *Tudomány Gyűjtemény* füzeteiben ismertetett kéziratokhoz, Érdi, Döbrentei a *Tudomány Tárbán* s *Nyelvemlékekben* közlöttekhez, Toldy *Alexandriai Katalinhoz* stb., szükségesnek találták: az akadémia Bizottsága ma nem tartotta. Mint az I. kötethez csatolt *Értesítés*ből látjuk, nem is gondolt reá! És itt az olcsóság vagy költségkímélés sem jöhet szóba; tudva lévén, hogy ez a dolog nem oly költséges s az akadémia oly sok mindenre adott ki. Ez a fac simile pedig, kivált ha több részletre terjed ki és legalább a különböző kezek írását visszatükrözi, nem valami értéktelen czifraság, hanem (minek is beszéljem ezt mai napság?) az írásmódot, az egyes betűket, a leíróknak sokszor különködő, egyéniesen czifrázó vonásait is kitüntetvén, segíti az olvasót, hogy tulajdon szemeivel lásson, maga eszével ítélhessen. S ha kikerülhető is csupán tartalmok által fontos darabokra nézve, nem mellőzhető a nyelvök és írásuk által fontosakra nézve, a nyelvészeti czélból közöltekre. Csak ilyes által láthatni be a leíró gondját, ügyességét nyelvismeretét is a mellett, hogy a kor írása sajátosságait nélküle alig is sejthetni. Csak ilyekből ítélhetni el némely kétségeket. Elég lesz egy-két példa. A II. kötet 106—108. ll. különös írásmódot találunk. E codexet (I. II. VII. l.) több kéz írta. A közétevének e helyen levő jegyzetéből is látható, de gyaníthatjuk a nélkül is, hogy a kötet 106, a codex 362. lapja után egy új kéz írását találjuk. Itt ilyforma betűcsoportok fordulnak elő: *eiv* = *ö*: *egyenleivseguel* egyenlőség-gel, — *eyv* = *ö*: *leyvn* lön, — *eyu* = *ö*: *keyuzeyot* között, — *eiu* = *ö*: *eivreiumnek* örömnnek. Már most természetes az olva-



sónak ki ily betűcsoportok által ama hangzatot jeelve sehol — legalább e codexekben — nem látta, arra a gondolatra jutni, hogy az *eiv* talán *ew* — (v. ö. H. B. miv = mw?) és *eiu*-val azonos, sőt talán az *yr* és *yu* is alig egyéb mint *ur* vagy *uu*; úgy hogy a v-nek vagy u-nak első fele valamilyen cifrázattal vagy lerántott vonással van írva stb. Most nem tehet mást mint azt, hogy elfogadja hogy valaha ily betű-csoportokkal is jelették az ö hangot, melyhez hogyan tartozhatik az *y* (= *i* vagy *j*) hang alig gondolhatni el. Vagy valamely ide vegyült *j* hangot gyanítsunk mint: *Ének Pannónia megvételeéről*, 156. sorában: *Némeththywl* = német-tül vagy-től? Ilyenre van példa, de az előbbi hang-csoportosúlásra vagy jelölésre alig; legkevésbé áll pedig a betoldott *j* hang *e* után, mint itt, úgy hogy az *i*-vel és *u*-val vagy ö hanggá olvadjon össze. Ha fac simile volna, megnéznék a mondott betűket, összevetnék oklevelekben talált ily betűkkel s több alap, vagy teljesb alap volna egy hangoztatás vagy írásmód megállapítására vagy megértésére. Így egygyel több a zavar különben is zavaros írásmódunkra nézve.

A kérdő és egyéb jellel kitüntetett szókról tovább nem szólhatok. Elég lesz még azt kérdenem: mit akar a II. 53. s következő lapokon ily jelölésekkel: 53, 4. *nékik* — u. o. 6. *érőssytek* — u. o. 11. *bée* — u. o. 17. *mené* — u. o. 19. *mené* — u. o. 21. *rélé* — u. o. 23. *előth* — u. o. 27. *érésthe* — 54, 20. *előth* — u. o. 31. *élöl* — u. o. 33. *kényer* — u. o. 35. *bée*, — 55, 1. *élék* (holott 53, 29, 30: *elek*). — u. o. 15. *ésenek* — u. o. 17. *kéresven* — u. o. 19. *kérdven* — u. o. 27. *dé* stb. stb. Ha e jelzés megvan az eredetiben, miért nem mondja meg az előszóban, s miért nem határozza meg értékét? Ha nincs és ő tette oda, mit akar vele? Ha sajtóhiba, miért nem említi? Ezzel elejét vette volna hogy a különben is kétes többféle *e* felől nyomozódót ne zavarja. — És e lapon (53—56) miért vannak a sorokat jegyző számok hiányosan téve föl?

Nem kutatom Volf műérzékét vagy tapintatát sem; bár furcsa hogy bevallja, hogy némely versek schémáját megfejtteni nem tudta; némelyiknek „verstermészetét pedig csak akkor vette észre, mikor már ki volt szedve“. Másokra végre Szilády figyelmeztette (II., IV. kötet előszavában). Ebből látjuk miért nem volt kedve magyarázatba ereszkedni, melyet bizonynyal csak úgy elfogadott és közre adott volna az akadémia, mint másokét. Nyelvészeti ismerete is hiányos lehet

annak, ki a IV. kötet előszavában azért gondolja délvidéki írónak az *Érdi-codex* íróját, mert „szerencse“, mint mondja, „déli íróinknál általában mindig „szerencsa“ alakban fordul elő“. Ha az akadémia nagy szótárába tekint, megtanúlja hogy ez alak Ilosvainál s Szalay 400 levelében is található. Azt pedig tartozott volna tudni, hogy Tinódinál és Illésházyánál is megvan. Ezeket pedig „déli“ íróinknak nem nevezheti.

Mindent összefogva, ki kell mondanom, hogy e kötetekben kiadott codexek szövegét, kivált tanításban, használhatónak nem tarthatom. Az olvasó és tanuló minden lépten kénytelen érezni, hogy vezér nélkül kell járnia s eligazodást nem találhat. A „közjétévők“ egy sorban állanak a kezdő tanulmányozóval; értetlen dolgokat és szókat adnak, — többnyire, a nehezebb helyeken, magok sem értik a mit adnak. Jelekkel figyelmeztetnek, útásítanak; de rendetlenül és következetlenül. Olvasásuk nem biztosabb mint Fejéré *Codex diplomaticus*-ában, vagy Jerneyé; e miatt írás- és hangtani nézeteket elvonni utánok ritkán lehet biztosan, legfőlebb annyit, mennyit magokból a kéziratokból diploma-ismeret és középkori írás-tudásra való előkészület nélkül a kezdők vonhatnának. Nem használták föl az eredeti szöveget magyarázásra, hang- és alaktani törvények megalapítására vagy a tűnemények rendezésére s fölvilágosítására. Iskoláknak, tanítóknak nem dolgoztak; mert ezek színvonalára nem álltak. A kisebb, tudományos előkészületű közönségnek sem, mert ezekhez fölemelkedni nem tudtak. Vak vezeti a világtalant.

Az akadémia jól fogja tenni, ha e köteteket egy közös vagy több különös szótárral stb., toldja meg s a szótáraknak föladatává teszi a hibásan írt és kiadott alakok közlését s értelmezését is; a többi codex kiadását pedig, ha lehet, a nyelvtudományi bizottság oly tagjára, ki már példáját adta ebbeli jártassága és szép szorgalmának, ha nem, történetíróira bízza. Ezek közt van elég gyakorlott oklevél-olvasó, s nagy szorgalmú munkás. Ezek lehetnek Révai, Horvát I., Jászay stb. méltó utódai. Legalább a szöveg biztosan lesz adva s belőle aztán a szótár és magyarázatok elkészítése könnyen mehet.

A VI. kötetről utóbb.

V.

## GRÓF SZÉCHENYI BÉLA LEVELE KHINÁBÓL.

Szo Csao (Kanszú tartományban) apr. 12. 1879.

*A magyar tudományos akadémiának.*

Tisztelt Akadémia! Mióta Sanhaiból múlt év június 5-én Bálint Gábor volt útítársam betegség okozta hazatértéről jelentésemet beküldeni bátorkodtam, elég időm volt a khinai viszonyokkal bővebben megismerkedni és útam kiindulási pontját és irányát véglegesen eldönteni. Eredeti tervem annyiban szenvedett változást, hogy Kanszúba nem Pékinből indultam Pé Csilin és Sanszin át, hanem Sanhaiból Hupé, Honan és Senszi tartományokon keresztül. Ennek fő oka az éjszakai tartományokban még mindig uralkodó éhség volt, és az ezt lépten-nyomon követő betegség, drágaság, és egy léteért küzdő szükség és nyomor által rosszszá vált lakosság. Az utóbbtól félttem leginkább, mert ha kirabolnak, ha elvesznek tudományos eszközeim, úgy útam célja füstbe megy. A khinai kormány összeállítása és kimutatása szerint Csili, Sanszi, Honan, Senszi és Kanszú tartományokban nem kevesebb mint 11.000,000 ember lett az éhhalál áldozatja — azonban a követségek, consulságok és egyéb hiteles adatok nyomán ez iszonyú szám 8.000,000-ra szállítattott, mely összegből egyedül Sanszira öt millió esik.

Deczember 8-án 1878-ban hagytam el két útítársammal, egy khinai tolmácssal és khinai cselédséggel Sanhait. Deczember 12-én értük el Hankan városát a Fang-Tsze folyón; január 7-én 1879-ben La Ho Ku-t és január 15-én a Han folyam egyik mellék ágán Tin Tsze Kuánt, hol a több ízben váltott kisebb nagyobb hajóktól és csolnakoktól véglegesen búcsúzánk.

Január 26-án Szi An Fuban, Senszi tartomány fővárosában, valánk.

Február 20-án Kanszú tartomány fővárosában, Lan Csao Fu-ban és végre

Márczius 21-én Szo Csao-ba értünk. Az egész utat Sanhaitól kezdve Szo Csao-ig 104 nap alatt hagytuk hátra; levonván ebből az egyes helyeken tartózkodást, 87 napig voltunk útközt. Az egész távolság  $523\frac{1}{3}$  geografiai mérföld Tin Tsze

Kuán-tól kezdve többet az út felénél gyalog tettem meg, a többi részét lóhátán.

Az egész út mentén a polgári és katonai hatóságok szívesen fogadtak, sok helyütt kitüntetéssel is, ágyúdörgéssel üdvözölve, katonakísérettel stb. mint ezt tekintélyesebb mandarinokkal tenni szokásos.

A népesség Hupé, Honan és Senszi egy részében rossz indulattal viseltetett irányunkban és rendesen Jang Kvei Tsz' (idegen ördögök) kurjongatással fogadott; nem egyszer gyümöleshéjat, földet, követ, pattanó töltvényeket hajigált utánunk, melyek némelyike talált is. Sokszor egész erőfeszítésünkbe került a sivitó, visító, néha százakra fölszaporodott és bennünket követő, vagyis inkább üldöző csöcselékkal össze nem kapni, mi által alkalmasint kellemetlenségbe, bajba keveredtünk volna. A nép mindenütt egyforma piszkos, rongyos, mosatlan; a férfiak által viselt czopfhoz csakhamar hozzá szoktunk, hiszen ez nem volt új előttünk, mert van otthon, nálunk is még czopfos ember elég — de a szépnem idomtalan, préselt lábával, mely visszataszító szokás még a legalsó és a legszegényebb osztálynál is dívik, semmikép sem tudunk megbarátkozni.

Kanszú lakossága nyugodtabb és inkább megbecsüli magát. E tartományban századunkban Przewalskyn, Sossnowskyn és kívülünk nem igen láttak európaít. Térítő ha elvértve ért is ide, mindig csak khinai ruházatban; Huc és Gabet is 1845-ben mint „lama” papok útaztak át Tibet felé. — Rövid idegen ruházatunk, bőrcsizmáink és az hogy szolasereg nélkül látnak gyalogolni, tűnik föl nekik leginkább és azért tartanak minket nagyon közönséges embereknek, mert egy khinai mandarin soha sem jár gyalog, semmit nem venne kezébe, még pipáját sem, melyet szolgálja dug a szájába, nem vadász és lakását számos kíséret nélkül nem hagyná el.

A tél kemény volt, nem egyszer magas hegygerinczeken kelle átmennünk, például a Tzin Ling Lo Pan San és Hod Szu San víz váltóin, 10,000 láb magasságban — 20° Celsius hidegben. De a zord időt, az út fáradalmait mindannyian jól bírtuk el. Éji szállásunk (utálatos ólak, melyek korcsmáknak hívatnak) néhány valamivel jobb mandarin jamen kivételével, mely néha használatunkra engedtetett át, a leggyalázatosabb, és legrondább, mit képzelni lehet; nem egyszer irigyletem

legszegényebb béresem hajlékát, mert az kényelemre és tisztságra nézve palota, ablaka becsukható, ajtaja van és melegen tartható. A mitől éltemben leginkább undorodtam és ha tehetém kerültem, port, rondaságot, bűzt, Khinában iszonyú mennyiségben és soha nem gyanított változatosságban valék kénytelen tapasztalni.

A mi ellátásunkat, élelmezésünket illeti, abban nem volt hiány, mert nem tekintve a vásárolható étkeket és magunkkal vitt preserveket, útközt ejtettem vadat is, és voltak napok hol útitársaimat kérdezhetém: mit kívánnak ebédre, fázzánt, foglyot, nyúlat, ruczárt, ludat, galambot vagy tűzokmellet; bár csak vihettünk volna magunkkal kellő mennyiségben bort is, néha-néha egy korty visontai, egri, magyarati, vagy bakator vajmi jól esett volna. Kanszúba érve, lőttem néhány antilopot is (a fekete farkút = *Antilop subgutturosa*); eddigelé csak evvel a fajjal találkoztam. A vadászatra eddig csak útközt és lopva szánhattam időt, mert folyvást sebesen haladtunk előre; voltak napok, hol közel 8 geográfiai mérföldet tevénk, mi elvégre nemcsak az ember lábneműjét, hanem szarait és izmait is kipróbálja.

Hupé gazdag tartománynak látszik, alluvialis talajjal ellátva, mely jól van művelve, trágyázva és irrigálva. Széles talapzatú, magas, hatalmas védtöltései és gátjai folyamainak árville ellen, mintha csak arra várnának, hogy azokon lényegtelen változásokkal majdan vasútak épüljenek; a földi munka nagy része kész levén, ez által Khina magának tetemes költséget fog megkímélhetni.

Senszinek egy része, jelesen a Szi An Fu körülötti, búza-termő földdel van megáldva (a búza aczélos és alakra nézve is leginkább hasonlít a magyar búzához, minden eddigelé látottaknál); de tovább haladva e tartományban lösz magaslatok terülnek el, örökké és örökké csakis lösz bércekkel, lösz falak, szakadások és mélyedésekkel és ez napokig és napokig tart messze be Konszúba. Ez a legporosabb, legszomorúbb, legleverőbb határ, mit éltemben láttam. Gömbünk tökéletes kiszáradásának és elpusztulásának kezdete; minden hideg, rideg, víz, hó és harmat nélküli; sehol egy fa, egy bokor, alig egy fűszál, a hold tájképének szakasztott mása. E vidéken nedvességi lecsapódás alig látszik és ha néha-néha e határokat iszonyatos szélvész zivatarok érik csekély esővel, úgy az

késő nyár folytán történik, midőn már a termésnek nem használhat, az aratás végét érte, ha egyáltalában volt mit aratni. A népesség elpusztult, a falvak elhagyvák — csak is kiéhezett farkasok száguldoznak lassan és búskomoran tovább, egyedüli lakói ez elkárhozott vidéknek.

Úgy hittem, hogy e határnak hajdani birtokosai és földművelő osztálya nem annyira a Dungan-forradalom alatt ment tönkre, mint inkább a szárazság okozta, több évi rossz termés következtében beállott éhség miatt. Ki éhen halni nem akart kénytelen volt másutt letelepedni. Hogy egykoron e helyeken meglehetősen számban létezett a népesség, erről bizonyóságot tesz, a sok elhagyatott és lerombolt helység, összeomlott egyes majorok és lakházak, valamint a művelés alatt állott, most parlagon heverő, elvadult szántóföld.

Kellemesen lepett meg minket Kanszúban azonban, egy állítóan két év előtt európai minta után épült műút, fiatal fűz- és nyárfa-sorral oldalain. Ezen út Tszo Lszun Tan, Senszi és Kanszú kormányzójának parancsára épült, részint azért, hogy a déli tartományokból seregei számára a szükséges rizs és harci eszközök minden időszakban könnyebben és gyorsabban szállíttathassanak, részben pedig azért, hogy e jobb közlekedés és nyújtott biztosság fejében — mert az út mentén minden 5 li távolságra őrházak vannak felállítva — új telepítvényeseket csáljon a hajdan lakott vidékekre.

E pillanatban a Kia Jü Kuantól 70 li-re, körülbelöl öt geográfiai mértföldnyi távolságra vagyunk. E név nem azt jelenti, mint több európai tudós, közöttük újabb időben báró Richthofen is állítja és írja, tudniillik „a nemes Jü vámgátja vagy vonala“ de egyszerűen: „jó hegyi kapu“. De létezik igen is a nagy faltól, a Kia Jü Kuon-tól 360 li távolságra nyugatnak egy „Jü Men“-nak nevezett Hien (járás és helység), és ez jelenti azt hogy: „Jü (Nephrit) gát“.

Kanszú azon része, mely a Kia Jü Kuan-tól nyugatfelé dől, tökéletesen ösmeretlen europai előtt, és eddigelé minden újabb közlés e tájakról kizáróan khinai forrásból merítettett. A XIII. század végén a nagy velencei útas Marco Polo Lop városától, valószínűen e tájon kelt át Khina felé, a többek között azt írja: „Minekutána 30 napig utazol a sivatagon át, mint leíráim, egy városhoz érsz, mely Sza Csinnak hívatik és mely éjszak és éjszak-keletre fekszik, ez szintén a nagy khán

birtokához tartozik“. Ez alkalmasint a régi Sa Chon város volt, mely 622-ben a Pang-dynastia első császáranak uralkodása alatt épült és melynek helyén jelenleg (Palladius archimandrita khinai forrásai szerint) Tun Huang Hien áll.

Útitársaim mindegyike a maga szakmájában szorgalmasan dolgozik. Az egész útról egy geographiai és egy geológiai térkép készült.

Földrajzi tekintetben a khinai nagy térképen, mely a csillagászathoz értő Jézus-rendi térítőknek a XVIII. században végbe vitt, munkája alapján készült, a távolságok meglehetősen pontossággal vannak fölvéve, de sok helyütt a hely-meghatározások hibásak. Kitünő eszközeimmel a szélességi és hossz-meghatározások, valamint a magasságok gondosan és lelkiismeretesen eszközöltetnek. Kellő figyelem fordítottatik az éghajlat viszonyaira, melyre nézve a rendesen vezetett meteorológiai jegyzetek és észlelések némi derűt terjeszthetnek. Az állat- és növény-világ nem kerüli ki figyelmünket és a hol csak lehet gondot fordítandunk az ethnographiára, craniológiára és a nyelvészetre is, mert jól tudjuk hogy e tájakról minden új és érdekléssel bír. Gyűjtéseink lassacskán szaporodnak, de vajon a gyűjtött tárgyakat lehet-e majd haza küldeni vagy magunkkal vinni, és hogy azok ép, használható karban érkezendnek-e meg? ez más kérdés.

Eddigélé útunk nagy része új, melyet Tin Psze Kuantól tevénk a Tzin Ling hegységen át Szi An Fuba. E hegység magasságra, hosszra és szélességre tekintélyesebb a Pyreneusoknál. Marco Polo azt írta és utána ismételte sok más, hogy nevezett hegységen csakis egyetlen egy úton lehet átjutni Khina déli tartományaiba, tudniillik azon, mely Szi an Fu-ból Han Csong-ba vezet. Mi a Tzin Ling egy másik áthágóján, még pedig sok podgyászszal, téli időben, fagyos sziklákon keltünk át; teherhordó muláink sokszor buktanak, és egyike derekát törve, nemsokára kiadta páráját. Új útunk Szi An Fu-ból Lan Csao Fu-ba Ping Kian Fu-n, és a Lo Pan San szorosán át; tudtukkal arra európai újabb időben nem utazott — és Sossnowszy volt az egyedüli, ki kívülünk Lan Csao Fu-ban egy holnapig tartózkodott, de ő oda nem Szi An Fu-ból, hanem Han Csong-ból ért. Újak továbbá a Liang Csao és Kan Csao valamint a romladozó nagy khinai falon, vagy is inkább sánczon túl, éjszánaknak fekvő hegylánczok, melyek parallel futnak a

Nan San-nal. Ezen hegylánczolatok legtekintélyesbikének neve Ho Jen San és annak európai térképeken nincsen nyoma.

Néhány nap múlva indulunk a Kia Jü Kuan-on át An Szi Fan-ba, onnét nyugati és déli irányban kutatva és tanulmányozva a vidéket. Ha minden kívánság szerint teljeseedik, úgy július havában a Khükhü, vagy Khökkönov (kék tó) vizéből reméljük itatni lovainkat. Onnét, ha az Isten segít, megkísértjük bejutni Tibetbe, a meddig épen tudunk.

Ha voltak eddigelé nehéz napjaink, és jól tudjuk hogy még sulyosabbak és nem minden veszély nélküliek várnak reánk, mindég azon öntudat kölcsönzött erőt, azon gondolat lelkesített hogy a tudományt és általa az emberiség javát mozdítjuk elő és hogy minden léptünk közelebb vezet kedves anyaföldünk határához és szeretteinkhez, kiket az irgalom nélküli végezt még nem ragadott ki az élők sorából.

Vannak honfitársaink, kik érdeklél kísérik útunkat és kik néha tán aggódnak sorsunk fölött, ennél fogva arra kérem a tisztelt Akadémiát szíveskedjék e levelemet, mely életjeladás végett íratott, a hirlapokban közzétenni.

A tisztelt Akadémia legkisebb szolgálja *Gróf Széchenyi Béla*.

A levelemben előforduló khinai nevek magyar helyesírással írvák. Ide melléklek khinai látogató jegyemet is, a benne előforduló, magyar szó' miatt, melyet a mennyei birodalom lakója, Ma Tia' néha, Ma Kja'-nak ejt ki. Végre nem hagyhatom említés nélkül, hogy eddigelé sehol de a legcsekélyebb kellemetlenségünk sem volt tudományos eszközeink miatt; szabadon bár hol és bár mikor dolgozunk velök, sőt a nagyobbik Universalis Instrumentum fölállításánál rendesen khinaiak nyújtanak segédkezet, nem egyszer a jelenlevő mandarinok szemeláttára. Egyáltalában nem érthetjük, hogy eddigelé mindazon ösmert egyének, kik Khinának egyes részeit beutasták, nem egyszer említik föl a nehézségeket, a veszélyt, tudományos eszközökkel dolgozni, rajzokat készíteni, jegyzeteket tenni — mi rendesen a legnagyobb óvatossággal, csak is titokban történhetett — nehogy gyanú ébresztessék Mi úgy tartjuk, hogy azon veszélyek csak képzelődésekben léteztek.

Életemben úgy találtam hogy őszinte nyílt föllépéssel biztosabb a haladás és tovább juthatni, mint férfihoz nem illő titkolódzással. Midőn Pekinben a Csungli Jamen (külgügy)



egyik tagja azt a kérdést intézte hozzám: „fognak-e térképek készülni?” — rögtön minden tétovázás nélkül feleltem hogy: „igen”; de hogy azok Khinának, melynek javát ép úgy hordom keblemen, mint bár mely más nemzetét, első rendben váland-nak hasznára. Megígértem a khinai kormánynak, hogy minden látott és tapasztaltakról egy rövid de hű jelentést fogok beküldeni és e napokban már adott szavamat beváltandom. Jól tudják Pekingben, hogy útam tisztán történelmi és tudományos céloknak van szentelve, hogy térítő nem vagyok, politikával nem foglalkozom és hogy engem egyáltalában más indokok nem vezérelnek — de a mi fő, hogy magyar vagyok, és mint ilyen egy barátságos nemzetnek egyik gyermeke, mely Khinának soha semminemű kellemetlenséget nem okozott.

## ÉRTESÍTŐ.

*Antibarbarus. Az idegen és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke, a megfelelő helyesek kitételével, egyszersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata. Gyakorlati kézi könyv mindazok számára, kik magyarul írnak és tanítanak. Írta Simonyi Zsigmond, akad. l. tag, egyetemi h. tanár. — Buda-Pest, 1879. 8-adr. 60 lap.*

Új nem sok sok van e füzetben. Maga a szerző is, mások is, többször s bővebben elmondták legnagyobb részét annak, a mi itt röviden egybe van foglalva. De azért hasznos és szükséges munkát tett vele a szerző. Még pedig talán nem is épen azoknak, a kiknek szánta: a nagy közönségnek. Ez aligha boldogul vele; legalább részünkről nem tartjuk szerencsés ötletnek már magát a rendszert sem, mely e füzetben a szótári és a magyarázó részeket egymással összezsapja. Úgy hiszszük, világosabban és érthetőbben lehetett volna bevezetésben foglalni össze mindazt, a mit a magyar nyelvtan némely kérdéseiről, minők: az igeidők és igemódok, az összetételek, a jelzők, a helyesírás-stb. itt megannyi külön jelszó alatt betűrendben szétszórva kell keresnünk. S aztán az előadás sem eléggé magyarázó és meggyőző a nagyobb közönségre nézve. Sok fontos

észrevétel csak röviden van jelezve; a példa nem mindenütt elég, s a tömördek rövidítés nagyon nehezíti a figyelmes olvasást. Nem ártott volna több fajta betűt használni s ezzel is világosabbá tenni az értelmet.

De úgy véljük, különösen hasznos lesz ez összeállítás azoknak, a kik közelebbről érdeklődnek az irodalmi kérdések s különösen a neologia mellett s a neologia ellen folyó viták iránt.

Ime, az orthologus párt (a *Nyelvőr*) egyik legbuzgóbb és legjelesebb tagja számot vet magával és némileg számot ad a közönségnek: mi, és mennyi az, a mit az ő elveik kisöpörnének az irodalmi nyelvből.

Az eredményen valóban meg kell hökkennünk. Író, tudós, kereskedő, katona egyszerre azt veszi észre, hogy ki van rántva alóla a gyékény; alig mondhat egy pár szót hiba nélkül.

Maga a szerző is, a ki egyáltalán a mérsékeltbb fölfogás hívének tanúsítja magát, megsokalja azt, a mi az ő szigorú elvök merev alkalmazása által kárba veszne.

„Célunk volt“ — mondja az előszóban — „e könyvecskeben összeállítani az általánosabb irodalmi használatban levő hibás szokat és szólásokat, különösen a hibás képzésű vagy helytelen jelentéssel használt szokat, a ragok és névutók hibás használatát, a hibás szórend eseteit, s a kirívóbb idegenszerű, főleg németes és latinos kifejezéseket s mindenik helyébe a helyes, magyaros kifejezést ajánlani. Igaz, hogy némely hibás szót annyira megszoktunk, hogy kiírtásukat hasztalan fáradság volna megkísértenünk; az ilyenek helyébe nem is ajánlunk másokat s mindig zárjelbe teszszük őket. Néha meg olyant ajánlunk helyükbe, mely magában véve szintén nem helyes, de aránylag helyesebb (pl. *távirda* helyett *távíró*)“.

Ime tehát az orthologia nyelv-rostája gyakorlati alkalmazásban. Lássuk, mit hullat át s mi akad fönn benne. Ide írunk az egész kis szótárból valamennyi olyan szót, a mit a szerző úr zárjel közé tesz, vagyis annyira megszokottnak tekint, hogy bár hibás, mégis hasztalan fáradságnak hiszi megkísérteni kiírtását. Ezek a következők:

Alap, alany, czég, cím, elem, elv, erény, érem, gép, gyár, honvéd, igény, ipar, jellem, kedély, keret, kísérlet, komoly, körülmény, lég, lény, lényeg, parancsnok, rag, rém, röpirat, sav, szende, szellem, szerep, szerény, szeszély, szivar,

terv, tény, titkár, tolongez, tömeg, tüzer, uszkár, ügyvéd, viszony, zongora.

Kiszemelünk megint körülbelől ugyanennyit azokból, a miket nem tekint még annyira megszokottaknak hogy használatukat megengedhetőnek találná; és zárjel között bemutattjuk az általa ajánlott hibátlan, vagy „aránylag helyesebb“ kifejezéseket:

Adag (adat, egy adat leves), csőr (orr, madárorr), csomag (csomó, pakk, málha), dicsvágy (dicsőség vágya, becsvágy, hírszomj), delej (mágnés), egylet (egyesület), élv (gyönyörűség, kéj, éldelet), érv (okadat, ok), élcz (? nincs ajánlata), eszély (okosság, ész), esedékes (lejáró, lejárát), előérzet (sejtelem), előny (jó oldal, haszon, elsőbbség), erőd (erősség, vár, váracska), erély (energia, erő, tetterő), fodrász (fodorító, hajfodorító), főnök (fő, fő ember), gyufa (gyújtó), gyutacs (kapszli), hajlam (kedv, hajlandóság), hátralék (tartozás, vagy legalább hátrálék), hordár (? nincs ajánlata), írnok (leíró, tollvivő), iroda (író szoba, író hely), indok (ok, indító ok), indóház (induló ház, pályaudvar), kecs, kecses (báj, bájos, vonzó, kedves, csábító, elragadó), kedvencz (kedvelt, kedves), közlőny (közlő), láthatár (szemhatár, látóhatár, látás határa), látcső (messzelátó, látócső), mérnök (mérő), modor (mód, viselet, magatartás), nyomda (nyomtató intézet, könyvnyomtató hely), nyomdász (könyvnyomtató), nyugdíj (nyugalomdíj), pinczér (? nincs ajánlata), raktár (tár, tárház), roham (rohanás, megrohanás, támadás), sérv (sérelem, sérület, sértés), szerv, szervezet (organum, organizmus), szolgáalom (szolgálmány), törzs (törzsök, faderék), tanár (professor, tanító), újoncz (rekruta, új ember, kezdő), ünnepély (ünnep, ünnepiesség), üteg (batteria), ütem (ütés), zsebóra (zsebbeli óra), zsebszótár (zsebbeli zsótár).

Összevetve e két jegyzéket: a hány a szó, csaknem megannyi a bökkenő.

Ha az *elem*, *jellem*, *szellem*, *érem* eltűrhetők, miért nem tűrhetők a *hajlam*, *roham*, *ütem*?

Ha *tömeg* megjárja, miért pusztúljanak társai az *adag*, *csomag*, *üteg*?

Ha *előszó* helyes (a mint szerző a 41-ik lapon írja) miért rossz az *előérzet*?

Ha *kedély* és *szeszély* kegyelmet nyer, mit vétett nagyobb az *erély* és az *eszély*?

A *lény, tény, igény, erény* védő köpönyege alatt miért ne húzódnának meg az *előny* is?

Az *elv* és *terv* útlevelet kap, miért tartóztassuk le barátait: a *szerv, sérv, élv, érv*-et? (Hiszen a *sérvés* régi népi szó is.)

Ha a *tüzér, titkár, uszkár* ki nem írtható, kevésbbé vert-e gyökeret a *tanár, pinczér, hordár*? (Jellemző, hogy a címlepon maga a szerző is *tanár*-nak írja magát.)

A *parancsnok* mivel nagy úr, több szabadsággal járjon-e, mint a szegény *mérnök* és *írnok*?

Ha az elvont vagy bizonytalan gyök a *rém, rag, czég, cím, gép, gyár*-ban megtűrhető, miért ne lenne az a *csőr*-ben és *törzs*-ben, holott ez utóbbi *torzs* és *torzsa* alakban a nép ajkán is él („Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben“. Arany, Toldi).

S ha összetett szókban hátúl eltűrjük az elvont gyököt, (*honvéd, ügyvéd*) miért üldözzük jobban elül (*indok, indóház* stb.)? Nem akarunk belekötni abba, hogy a szerző a *röpirat*-ot is zárjel közé, vagyis a türendők sorába tette, mert az hihetően csak toll- vagy sajtóhiba, különben maga után vonná a *láthatárt* és többi társait is.

De vajon eligazodhatni-e mindezen? Vajon biztos alapja-e az osztályozásnak a *megszokás*? Kinek a megszokása? Az orthologusok sokat gúnyolódtak azok ellen, a kik a nyelvújítás óta alkotott némely hibás vagy legalább nem tökéletesen biztos analogián készült szónak pártját fogták s az ízlésről, a nyelvérzékről vagy a szép hangzásról is mertek néha szólani. Hiszen volt mit hallaniok. Kinek a nyelvérzéke fog dönteni? Kinek az ízlése legyen a parancsoló? A mit Péter szépnek tart, Pálnak nem szabad-e azt csúnyának nézni? — Kérdezték csúfolódva.

Igaz, hogy ezeket a fegyvereket nem a jelen füzetke komoly szerzője szokta forgatni. Nem is szemrehányásként említjük föl, hanem tanulságúl. Semmi sem könnyebb, mint rideg elvek és szabályok sánczai mögé vonúlva, onnan hangoztatni, hogy „fiat justitia et pereat mundus“. De azért a világ még sem vész el, hanem halad tovább a maga útján.

Mit tegyen az a művelt magyar ember, a ki húsz-harmincz év óta érvén el emberkorát; az óta megszokta minden nap hallani, mondani, olvasni és írni a fönt elsorolt szavak

nagy részét, még pedig mind a két jegyzékbelieket s még egy sereg hasonlót? Talán igazán érdeklődik anyanyelve ügyéért; talán sajnálattal hallja hogy a nyelvtudósok az elkorcsosulástól féltik ezt, s maga részéről örömmel követné a szakemberek utasításait. De honnan vegyen irányt? Csak nem dobhatja ki felét azoknak a szavaknak, a melyekre minden nap szüksége van.

A megszokás?

Hiszen a hány féle életpálya, annyi különböző a megszokott szókészlet.

Simonyi csak azokat válogatta ki, melyeket leginkább a szépirodalom, a hírlapírók és a nyelvészek szoktak meg. Ez bizony nagyon kényelmes volna. Megtűrni mindazt, a mire magunknak van szükségünk, de ezek ikertestvéreit, melyekre más szakban van szükség, kitiltani.

Az ügyvéd, bíró, tisztviselő előtt legalább is éppen oly megszokott az *esedékes, előny, erély, főnök, irtok, iroda, leltár, szolgálat* (a mi nekik egészen más, mint a *szolgálmány*) stb. A vasúti embernek az *indóház* (a mi bizony nem *pályaudvar* valamint a ház nem udvar) a *csomag, a köteg, a hordár, a pinceszér* stb. A katona nem élhet meg az *erőd, az újoncz, a tüzér, az üteg* nélkül. És így tovább. Minden foglalkozásnak van egy csoport új — vagyis 30—40—50 éves — szava, melyeket már nemcsak magok a szakemberek megértene, hanem sikerült a tőlök távol eső nagyobb közönség közt is közforgalomba juttatniok. S most lemondjanak ezekről, küzködjének más szavak alkotásával és forgalomba vitelével, holott az ő hibás szavaik analógiájára készült szavak, más szakban, éppen a nyelvtudósok közt, a megszokás jogánál fogva, a megtűrtek közé jutnak?

Ki kívánhatja ezt tőlök? Ki remélheti ily kívánnatnak sikerét?

Pedig az orthologia követelése nem is elégszik meg a szavakkal. Mint a mesebeli féltékeny óriás, „idegen szagot érez“ és rögtön gyilkoló fegyverhez kap, ha olyas eszmefordulatot vesz észre, a mit a nép vagy a régi irodalom talán nem használ. Simonyi például, idegenszerűségeknek jelöli ki és hibáztatja a következőket:

Életbe hív (szerinte: életbe léptet, létesít); hosszú képet csinál (szerinte: leesik az álla, elhül); őrizi az ágyat (szerinte: ágyban marad); szíve mélyében (szerinte: szíve fenékén); nagy

férfiú, nemes férfiú stb. (szerinte jobb : ember) ; legelteti a szemét ; szényegre kerül ; azzal zárom soraimat stb.

Nem mind szépek bíz ezek. De miért volnának egyenest hibásak ? Végre is tropus mindegyik ; az egyik synekdoche, a másik metonymia. Ilyenek százával teremhetnek akármelyik nyelvben s épen az elsoroltakban nincs semmi olyas, a mi a magyar nyelv természetével ellenkeznék, sőt a *legelteti szemét* már század óta használatos. Kereken elkárhozatni őket a nyelvésznek nincs joga. Nem is épen tartoznak az ő országába ; használatuk inkább a jó ízlés dolga.

Azonban nem szándékunk részleteiben bírál ni ez érdekes kis munkát. Se elveinek vizsgálatába nem bocsátkozunk, bár ezekhez is férne még szó ; se ajánlatait nem akarjuk egyenként bonczkés alá venni. Csak a fő tanulságot akartuk kimutatni belőle. Akármennyit vitatkozunk az elvekről, végre is meg kell alkudnunk azzal, a mi van, a mi már *igazán megvan*, akárhol vette is magát. A mint láttuk, illetén alkura a szerző is rá áll. Hanem aztán csak ezen túl kezdődik a kérdés igazi nehézsége. Meddig terjedjen a mérsékelt, elnéző, józan, okos conservatio — *gyakorlati alkalmazásban* ?

Erre a kérdésre pedig, a sok elvi vitatkozásból, eddigelé az érdeklődő közönség édes-kevés megnyugtató fölvilágosítást nyert.

—k.

*Arany János prózai dolgozatai. Budapest 1879. A magyar tudományos akadémia könyvkiadó hivatala.*

Ime egy könyv.

Egy könyv, nem csupán közönséges szójárás szerint, mely egybefűzött nyomtatott lapokat nevez így, hanem a szó legnemesebb értelmében, mely maradándó értékű, időn és téren át több nemzedékre ható szellemi munkának eredményeit jelöli a könyv névvel, míg a legtöbb könyv akár nagy foliáns legyen is, múlandóságánál fogva csak röpirat marad.

A szokásos fölfogás ki szereti zárni a költőt az elméleti prózáírásból és öszszeférhetetlennek tartja a költői ihletést a bíráló analysissal. A világirodalom története azonban megczáfolja e fölfogást : Racine és Corneille előszavai, Schiller értekezése a naiv költészetről, Goethe Shakespeare-bírálata és aphorismái valamint levelezése Schillerrel, Jean Paul aes-

thetikája, Heine *Romantikus iskolája*, Byron hátrahagyott iratai, Vörösmarty bírálatai, Thackeray essayi — mindezek mély és talpraesett reflexiókat tartalmaznak a költészetről.

Arany mind prózai dolgozataiban, mind költeményeiben egyaránt sokoldalú. Költeményei közt a lyra majd minden nemére van remek példa; prózai műveiben új verstani elmélet mellett bírálatokat, irodalomtörténeti értekezések mellett nyelvtani fejtegetéseket találunk. A tárgyalt anyag sokféleségének megfelel széles látóköre és olvasottsága: a bíboros aegi tenger márványszigetein, Homeros hősei közt ép oly otthonos, mint azon old Englandben, mely Shakespeare darabjaiban tombol, pater Aeneas útazásait ép oly behatóan ismeri, mint a Child Haroldéit.

Arany prózája a magyar értekező próza mintája: kristály tiszta és átlátszó, a helyes gondolatot mindig a helyes szóval jelöli meg. A költők prózai stylusa gyakran képekkel és hasonlatokkal túlhalmozott, a kötetlen beszéd mintegy alkalmat nyújt nekik mindazon képek fölkincselésére, melyeket versben nem alkalmazhattak. Arany, a művész, itt is megtartja a szép mértéket; képei megérzikélik előadását, de nem zavarják, virágai nem rejtik el gondolatmenetének lánczolatát. Stylusa mindig a fölvetett témához idomúl, mintegy a dolgok természetes hangját véljük hallani. Minden arra vall, hogy oly íróval van dolgunk, ki a nyelv és tárgy tökéletes ura.

Stylusa ennél fogva nyugodt, néha tán nagyon is nyugodt reánk a XIX-dik század izgatott fiaira nézve, kik itt-ott jobban szeretnék, ha e nemes nyugalmat, mely az önuralkodás osztályrésze, néha élénkebb írói verve váltaná föl, mely előretörő, drámai mozgalomba hozza a gondolatokat és ezeknek kifejezőit: a mondatokat. Az ő ízlése azonban biztosabb vezér, mint a mi velleitásunk; prózája ép nyugalmánál fogva ellensúlyozni fogja a fiatalabb íróink kedvelte, rövid lélekzetű styl coupét, mely könnyen fajul stylistikai dadogássá.

Arany jelenleg összegyűjtött művei 10 évre (1854—1864) terjednek, tehát legérettebb férfikorának gyümölcseit tartalmazza. Ez már stylusán is meglátszik, melynek nyugalma csak az erő mérséklete. Stylusa nem is játszik rikító színekben, de nyugodt folyama mellett is változatos. Itt-ott egy virág, egy metaphora nyílik benne, mely egyszerre megértet velünk

olyvalamit, a mit más író csak fárasztó fejtegetésekkel bír megmagyarázni; nem ritkán az irónia finom mosolyát látjuk, míg néha egy öldöklő epigramm éle fénylik elénk. Tanulmányokban nem tudományos irodalmunk halványra betegedett elvont jargonját találjuk; a legmagasabb műveltségnek is eleget tevő nyelven ép eleven volta és megérzőkítő erejénél fogva megérzik a népies szólam friss illata.

Arany könyve különben nemcsak a prózáiróra, hanem a költőre is jellemző. Látjuk belőle mindenekelőtt milyen nagy szerepe van a költő alkotásában az észnek, látjuk gondos művészi eljárását. A szorgos figyelem, melylyel Arany Katona drámáját és Zrínyi eposzát vizsgálja és minden egyes képet, minden egyes kifejezést a legkülönbözőbb szempontokból analysál, azon művészeti gondra enged következtetnünk, melylyel a *Toldi* és *Buda halála* készült. Azon erős logika, mely bírálataiban az ok és okozati láncolat minden egyes szemét mérlegeli, minden jellemző szót lelektanilag megfontol, nem csupán a bíráló, hanem a költő eljárására vall. A szellemi munka, melyet Arany itt a bírálatra fordít, költői alkotásaiban is szerepel. E tanulmányok is bizonyíthatják: az öntudatosság nem zárja ki az íhletet.

A költő egy más jellemvonása is közös a kritikussal: a rendkívül kifejlődött költői fogékonyság. Ez olyan sokoldalú mint aesthetikai műveltsége; nincs költői szépség, melyet ő föl ne fedezne, hangulat, melyet meg ne értene. Megvan benne a sympathiának azon neme, melyet csak a szerelem vagy a költői génusz ad: beleéli magát más gondolatvilágába, utánérzi érzelmeit, az idegen szemével nézi a világot. Lelkében ilykor rég elmúlt fájdalmak újulnak meg, rég elhalt örömek ismét echót ébresztenek benne. Ezzel összszefügg a bíráló legbecsesebb tehetsége, mely a műveken át a szerzőt, a könyv mögött lappangó embert látja. Arany, valamint a nagy kritikusok szemében, valami könyv tartalma nem marad abstract fogalom, ők látják, föllevenítik az embert, ki szerezte és a világot, mely művében tükröződik. Legerősebben kifejlődött természetesen a föltámasztás e tehetsége oly írónál, kinél a költői phantásia nem másodrangú, hanem ép uralkodó mint Aranynál. Ő nem reconstruálja fogalmak alapján darabonként a költő alakjait, hanem látja egészben; a költemény szava nem csak fogalmakat és érzelmeket, hanem a valóságnak



megfelelő képeket idéz elő szellemében; a szenvedélyes fölkiáltás mögött, melyet a könyvben talál, a lángoló szemet, a kipirult arcot, a kezek görcsös összekulcsolását is látja, az indulat nehéz lélekzetét és szakgatott, vibráló hangját is hallja, míg mindezek hatása alatt saját idegrendszere mintegy villanycsapás után megrendül és lelkének minden gyökere át van hatva a távol emberek érzelmeitől.

Az előttünk lévő könyvben mindenekelőtt a *Bánk-Bán*-ról szóló tanulmány ragadja meg figyelmünket, mert ez most jelenik meg először nyomtatásban.

A *Bánk-Bán* valóban magyarázatra szorúl. Nyelve minden szépsége mellett is gyakran homályos, nem ritkán dagályos, a lélektani okadatolás egyes esetekben, legalább látzóan, kétféle magyarázatot tűr.

Arany magyarázatának olvasásakor oly érzelem fog el, mintha világos szobába lépnénk. A tragédia minden homályosabb mondatát, minden lélektani mozzanatát meggyőző világgossággal magyarázza meg. Lélektani tapintatát e részben csak költői tapintata múlja fölül, melylyel e rendkívüli mű minden szépségét átérzi.

Gertrudis királyné szerepére vonatkozóan már a darab első bírálója Bárány előtt is nehézségek merültek föl. Vétkes-e a királyné vagy nem? Íme Arany megfejtése: A királyné igenis akarja, hogy Melinda önként elbukjék, mert a bukott Melinda nem veszedelmes (nem léphet föl vádlóul a király előtt Gertrudis ellen, ki szabad kezét engedett Ottónak); arról azonban, hogy Ottó később erőszakkal ejti meg, mitsem tud. Midőn Gertrudis Ottót Melindával lepi meg, a királynét szerinte nem a megkísérlett csábítás, hanem annak nem sikerülte bántja.

A darab indokolásának kissé homályos volta alig enged meg itt biztos következtetést. Egész más színben tűnik föl azonban e jelenet, ha Bárány Boldizsár *Rostáját* \*) vizsgáljuk, melyből némi képet nyerünk *Bánk-Bán* eredeti, a kolozsvári pályázatra szánt alakjáról.

Az eredeti kéziratban a megnevezett jelenetben a királyné ezt mondja Ottónak: *Asszonyaimnak egyikét ajánltam.*

Ebben látom a királyné magaviseletének megfejtését.

\*) A *Kisfaludy-Társaság Évtapjai* III. 192. Arany tanulmányát 1858-ban írta, tehát még nem ismerte e *Rostát*.

Katona e sort barátja Bárány tanácsára tekintettel az illemre, kitörülte és ezzel oly — az új kiadásban ki nem pótolta — motívumot hagyott el, mely igen sok, az új kiadásban is megmaradt tényrt magyaráz. A királyné homályos célzása az *Előversengésben* („Otto no jöjj! látod leereszkesdek, s magam jövök hozzád: de mondhatom neked, hogy ez ma udvaromban az ily esztelenkedések közt az utolsó,” stb.) immár világos előttünk; ő e szavakkal igenis segédkezet nyújt Ottónak, de nem Melinda elnyerésére. Ez megérteti velünk a királyné magaviseletét is, midőn Ottót Melindával találja; ekkép már nem tűnik föl ellenmondásnak, hogy ugyanazon királyné, ki az *Előversengésben* Otto Melindára vonatkozó szándékait elősegítette, most szemébe vágja: *bíborunk bemocskolója* és megérteti velünk egyszersmind a királyné szavait ugyanazon jelenetben: „A céziod nem! de módjaid utálhatom. Magam készíték útát, mivel beteg testvérem megvidámitása volt késztetőm; nem tiltottam tőled szerelmet! vidámság, öröm, minden csak a szolgálatodra volt; s most fajtalan véred tilalmas úton Melinda bírására csörgedez.”

Valóban milyen könnyen magyarázhatók e mondatok, ha tudjuk, hogy a királyné voltaképp nem a hatalmas bán feleségét, Melindát, hanem csak egy udvarhölgyet akart Otto kezére játszani. \*)

A gyűjteménynek csak még egy tanulmánya foglalkozik ily behatóan költői mű interpretációjával: a *Zrínyi és Tasso*. Zrínyi már sokoldalú működésénél fogva a magyar irodalom legérdekesebb alakjainak egyike. Államférfiúi fölfogása, a mint ez a még nem eléggé méltányolt prózai műveiben nyilvánul versenyez nagyszerűsége stratégiai terveivel és költői conceptióival.

Hatalmas egyénisége arra a korra vall, melyben a költő egyszersmint hős, a lángelme pedig még nem betegség, hanem fokozódott egészség volt. Nagy tehetsége nem is az idegrendszer túlzgatottságában, hanem harmonikus, harc és költészet ihlette életben nyilvánult.

Arany kimutatja mit vett át Zrínyi az epikusok közkin-

---

\*) Tanulmányunkban mi is így fogtuk föl e jelenetet, mint Arany; csak így vállalhatik a későbbi fejlemény drámai és tragikaivá, s az első kidolgozás is csak ide céloz.

cséből Homerból, Vergiliusból és mit Tassóból. Nincs jellemzőbb valami íróra nézve, mint az, hogyan változtatta és idomitotta át a kölesönzött motivumokat és kifejezéseket. Arany *Zrínyi és Tassója* tanulmány a költő pszichológiájához. Látjuk belőle, hogy Zrínyi gyakran utánoz, de mindig bizonyos eredetiséggel; még azon is, a mit átvesz, észrevehetők szellemének fősajátságai. Zrínyi első sorban jellemző, azaz olyan író, kinek szemébe mindenekelőtt a megfigyelt emberek vagy tárgyak jellemző, vagyis lényeges, a többin uralkodó tulajdonságai ötlenek. Zrínyi egyszersmind a XVI. század költői közt az egyedüli race jellemző; époszában megismerkedünk a török népfaj jellemével, míg Tasso törökjei az operába valók.

Arany bámulatos gonddal nyomozza ki az átvételeket a *Zrínyiászban*; mindegyiknél kimutatván, hogyan alakult át Zrínyi képzelő tehetségében, tehát mi Zrínyi és mi példaképeinek az osztályrésze.

Emlékező tehetségét e részben csak költői tapintata múlja fölül, melylyel az egyes passusok rokonságát fölismeri. Valóban csak költő hozhat föl ily tenger parallel-helyet és hasonló részletet a nagy epikusokból. A művészek általában a legbámulatosabb memoriával bírnak mindarra, a mi művészetöket illeti. A festő nem felejt el egy szép arcot sem, melyet valaha látott, a zenész egy szép accordot sem, melyet hallott, így a költő sem felejt el lélektanilag érdekes helyzetet vagy szép hasonlatot.

Arany azonban nem szorítkozik csupán a Zrínyi motivumainak és kifejezéseinek megfelelő homéri és tassói helyek kinyomozására, hanem fölfejtí egyszersmind a *Zrínyiász* három első énekében a cselekvény kapcsolatát, az indító okok lánczolatát és a homályos helyek értelmét, szóval tökéletes interpretációt ad. S vajon találhatna-e a *Zrínyiász* avatottabb magyarázót mint a *Buda halála* szerzőjét?

A *Naiv époszunk* című értekezés a régi magyar éposz nyomaival foglalkozik. Arany itt krónikáink azon helyeire utal, hol az époszi eredet kisebb-nagyobb mértékben átérzik; szerinte a krónika-írók Kézaitól kezdődve le egész Túrócziig számos episodban megtartották az époszi szerkezetet. Arany finom érzékkal érezte ki a krónikákban az epikai ér lüktetését; a mai tudomány gyér adatai alapján azonban alig lehet

azon egyes aranyfonalakból, melyek krónika-íróink szövegében mutatkoznak, egy nagy kapcsolatos, nemzeti éposz létezését kimutatni, a nyomok inkább csak prózai mondák vagy legföljebb egyes történelmi énekekre engednek következtetni. Ezek pedig csak a nép-eposz elemei.

A néhány régi magyar író jellemzését tartalmazó *Irodalmi arczképek*ben mutatkozik legfenyesebben Arany fölelevenítő ereje, mely a múlt embereit és eseményeit szemléltetővé teszi.

Olyan bírálót hallunk bennök beszélni, ki mélyen behatolván a költői teremtés titkaiba, a költő jellemző sajátságait is sokkal erősebben érzi más bírálónál. A költői mű szemében nem csupán az aesthetika kellekeinek nagyobb vagy kisebb mértékben megfelelő alkotás, hanem valami meghatározott lelki állapotnak a kifolyása, bizonyos temperamentumot, bizonyos világnézetet és erkölcsi hajlamot föltáró okirat. E fölfogás segítségével a múlt idők lelkét leheli az irodalomtörténet különben holt anyagába, a régi költemény az élet bűvös accentusával hangzik fülünkbe, rhythmusának lüktetéseiben egyszersmind egy szív dobogását halljuk és nemcsak a jó vagy rossz költővel, hanem az emberrel is megismerkedünk.

A ki az írott művek alapján ekkép reconstruálja az embert, annak elhiszszük, ha elmondja mint Arany báró Orczy Lőrinczről szóló cikkében: „Kivált az öreg Lőrincz báró — egy kis kopasz ember, kurta dolmánykában — gyakorta jő én velem szembe, ha e pesti paradicsom (az Orczy-kert) árnyékos útain merengek.”

Hisz a ki oly mélyen áterzi az idegen indulatokat, annak érzelmeihez képek is fűződnek: az elmúlt idők alakjai vonulnak el szeme előtt, egy eltűnt világ jelenik meg ébrenlétének ez álmaiban.

Az első *arczkép* a két utolsó század legnépszerűbb magyar költőjét, Gyöngyösit ábrázolja. Arany meggyőzően mutatja ki, mily gyöngye Gyöngyösi compositiója, mely voltaképp csak kezdetleges csoportosítása az eseményeknek, utal arra, hogy alakjai gyakran csak mentéjük által különböznek egymástól, valamint arra is, hogy a daliás Wesselényi és a szép Mária gyakran úgy beszélnek, mint Molière halhatatlanul nevetséges két inasa: de e mellett föl is fődözi költői szépségeinek forrását: lyrai hevét, mely kiragadja a krónika

czammogásából, lelkesíti írása közben, szint, életet ad szavának és szárnyat gondolatának.

Ilyen jellemzésnél nem is csapunk lármát, ha néhány, 1863 (a czikk írása) óta, közzé tett adat Gyöngyösiről még nincs földolgozva, hanem azt egyszerűen a könyv szélére jegyezzük. \*)

Az udvari élet költője után a falusi élet magasztalóját állítja elének Arany; Gyöngyösi után báró Orczy Lőrinczet, a régi magyar nemes típusát. Orczy conservatismusa egyszerűsmind forrása satirai erejének, melylyel a műveltség erkölcsrontó hatása ellen föllép, jovialitása azonban nem zárja ki a költőiebb lendületet, különösen ha kedvelt témájára tér át és azok ellen kikel, kiknek „csengő patakoknak sullogó folyása, álmatlan rigónak fütyülő szólása, a fülemüle zengő csacso-gása, . . . nem tetszik, sem kutak forrása.”

Arany harmadik sorban egy műveltség történetileg fölötte érdekes íróról, Gvadányi József lovas generálisról szól. A *Peleskei nótárius* szerzőjének oly valami sikerült, a mivel nála sokkal nagyobb költők nem dicsekedhetnek: oly alakot teremteni, mely nemzedékről nemzedékre fönmaradt. Gvadányi trivialis műveit könnyű lenézni, de nehéz megérteni. Nagy sikert tudniillik mindig csak nagy kvalitások magyaráznak meg. Arany meg is érteti velünk a *Peleskei nótárius* és *Rontó Pál* nálunk páratlan népszerűségét, midőn Gvadányi költői eljárását magyarázza. Alakjai közkedveltségöket a költeményben alkalmazott talpraesett részleteknek köszönik, azon sok, az életből elesett apró vonásnak, melyek e különben faragatlan személyeknek a realitás színét adják. Hol ilyen apró körülmények, hol a médium annyira egyezik az előttünk ismert valósággal, mint Gvadányi műveiben, ott a benne járó-kelő egyéneket is valódiaknak fogjuk tekinteni. Arany igen tanulságosan állit össze a *Peleskei nótárius*ból ilyen egyes vonásokat, melyek előtt az olvasó fölkiált: „Valóban ez így van!”

A két utolsó arczkép a Ráday és Szabó Dávidé. Eddig

\*) Arany szerint Toldy nem hivatkozik a *Murányi Vénus* eredeti kiadására. Toldy azonban 1870-ben ezt írja: „De különben is eloszlát minden kétséget az eredeti kiadás éve: 1664”. *Magyar költők élete*. I. 118. — Új adatokat Gyöngyösiről Thaly Kálmán a *Századok* 1870-iki évfolyamában a 123—9. lapon és Pauler Gyula: *Gyöngyösi Istrán életéhez* czimű czikkében (ugyanott 128. l.) közölt.

mindkettőt vagy túlbecsülték, mint mindnyájunk tanítója, a lelkes Toldy vagy visszahatáskép — ha tán csak hallgatva is — nagyon is lenéztek. Arany *jellemzi* őket és valamint előbbi irodalomtörténeti tanulmányaiban, úgy ebben is ép oly része van a higgadt bíráló észnek, mint a költő sympathiájának, úgy hogy ő e költőknél is mint mindig felfödözi a szépség gyöngyét, mely Byron szavai szerint a mélységet szereti.

Az erre következő *Visszatekintés* című czikkben Arany néhány magyar grammatikai kérdést szellőztet. Ilyenek a *bírni* használata, az ige szenvedő alakja, melyben nemcsak az ige alanya, de a magyar nyelv is szenved, a *hogy* kikerülése, az *ő* és *az* különbsége, az igeidők árnyalatai. Nem kell mondanom, hogy ezek mind a nyelv és styl nagymesterére vallanak. Avatottabbak fogják vizsgálni, mennyiben tartozik Arany legújabb nyelvészeti iskolánkhoz, azt azonban mi is constatálhatjuk, hogy Arany mint minden nagy költő — *nyelvről*, mert töröl metszett zamatos magyarsággal ír, jól ismerve a régi irodalmat és a nép nyelvét.

A mondattan mellett a magyar rhythmus is foglalkoztatta Aranyt. A nemzeti vers-idomról szóló értekezés szerényen egy gymnásiumi értesítőben jelent meg először 1856-ban. A kik olvasták, azok fejében egész új fogalmat alkotott a magyar versről; ez azon kis forradalmak egyike volt, melyek ellen Bach huszárainak sem volt kifogásuk. Arany számos, a népköltészetből vett, példával kimutatta, hogy a magyar vers 2, 3, 4 szótagú ízekből (sorcaesurákból, ütemekből) áll, melyek bizonyos meghatározott számú szótagból álló verssort képeznek. Az ütem első, hangsúlyos szótagján igen gyakran a mondat hangsúlya is rajta van.

Az először 18 év előtt megjelent *Irányokban* oly bajnak okait fejtegeti Arany, melyben a magyar költészet még mindig szenved: a lyrai vértódulást. A bevezetésben föltünteti, hogy a költő műve nem csak korszakától és egyéniségétől, hanem mint harmadik factortól, a reá nehezedő múlttól is függ; hogy a kor követelése mellett, néha azok daczára is, a fényes siker: a lángész sikere az, mely darab időre megszabja a költészet irányát. E fontos irodalomtörténeti tünemény, mely szerint a megelőző mű a nemzet szellemével és a művészt körülvevő körülményekkel együtt hatva, meghatározza a későbbi irányát és jellemét, uanazgy, a melyet az újabb francia

irodalomtörténetírók Taine szellemes meghatározása alapján *le moment*-nak neveznek.\*) Ezzel összszefügg azon nagyhatású kérdés, vajon előd vagy utód-e az illető író? Van-e már mintája vagy nincs? Ő maga veszi-e szemügyre a tárgyakat vagy csak példányképeinek közegén át látja-e?

A mi költészetünk iránya, gravitációja, Arany szerint, lyrai ott is hol nem kellene, a lyrában pedig dalszerű ott is, hol nem kellene. E túlnyomó lyrai hangulatot egy fényes példa, Petőfi ragyogó sikeréből származtatja, kit tudva, nem tudva, akarva nem akarva, mindenki utánoz. Új útát kell tehát törnünk, mondja Arany, hol szabadabban kifejthessük egyéni tehetségünket. Ez történik szerinte, ha mind a lyrában a Petőfietől különböző irányokat választunk, mind a költészet egyéb fajait tanulmány tárgyává tesszük és lelkesen gyakoroljuk.

Ne gondoljuk, hogy Arany itt csak az ötvenes évek zsidobongó költői raját jellemezte. Ez a mi ifjú költőinknek is szól, ámbár tán ők legkevésbé hiszik el. Valóban nemcsak az ihletésnek, hanem a komoly munkának is nagy része van a költészetben; a compositio és a jellemzés művészete — hogy csak e kettőt említsem — beható tanulmány eredménye.

Fiatal költőink — és sok nem fiatal is — elhanyagolják a költészet e fárasztó részét; kitartásuk ép elegendő, hogy nekihevülve kisebb költeménybe fogjanak, mely elkészülhet, mielőtt szivaruk elég.

A könyvet bírálatok zárják be. Néhány köztök mulandó értékű műről szól, de ezek is az utókorra fognak maradni Arany bírálataiban, mint a szunyog, melyet az átlátszó borostyánkőben mindörökre bezárva találunk.

E bírálatokban mutatkozik még egyszer föltűnően Arany fogékonysága; ő a jeles és középszerű költőket egyaránt megérti, a szép minden alakban meghatja: Frankel zsidó tendenciájú költészete ép úgy megkapja mint a rokonszenvétől különben nagyon elütő, oroszmagasztaló Wittgenstein herczeg éposza. Érzékenységből a költői szépségek iránt származik egyszersmind biztos ítélete; a ki oly gazdag mint Arany költői kincsekben, az biztosan különbözteti meg a valódi gyémántot a hamistól.

\*) Taine. *Histoire de la litterature anglaise*. I. XXIX. 1.

Első helyen Merényi népmese-gyűjteményének első kötetét bírálja. Merényi nem fogván föl, hogy a népmesék egyzsersmind tudományos okiratok, melyek alapján a nyelvész és a mythológus dolgoznak, meséit kacskaringós részletekkel czifrázta ki, a völgy és erdő illatos virágai közé saját gyártmányú papirosvirágokat vegyített.

Arany finom tapintattal jelöli meg a nép nyelvszokásának és gondolatmenetének meg nem felelő helyeket, és ekkép kimutatja, mit költött a nép örök lelkével és mit Merényi.

Hebbel *Anyá és gyermekének* bírálatában kiemeli ugyan e polgári éposz szépségeit, de soknemű bizarrsága sem kerüli ki figyelmét. Méltán rója meg, hogy Hebbel költészetében hallani véljük az útczazajt, a kintornát s átérezzük a csupasz valónak minden nyomorúságát. A pauperismus visszataszító rajzát azonban könnyebben bocsáthatjuk meg ép Hebbelnek, mint másnak, ha életén végigtekintünk, a mint azt egyik barátja, Kuh E., tavaly megjelent könyvében föltárja. Ne gondolja senki, mondá egyszer Goethe, hogy ifjúkorának benyomásait elnyomhatja. Hebbel fiatal korában csak néha ebédelt és igen jól ismerte a nyomor minden rémét, az éhkört sem véve ki. Nem fogjuk-e elnézni, ha ilyen múlt után itt-ott egy rút kép vagy egy zord gondolat visszazidezi ifjúságának benyomását?

Legérdekesebb a bírálat Bulcsú Károlyról. Bulcsú a Petőfieskedés virágkorában az ötvenes években, hol minden költő az aranykalászszal ékes rónaságba vezette Pegazusát — a felföld pártját merte fogni, sőt a délibáb szerinte nem egyéb, mint a pusztának a felföldről való álma. Ezen irányban rejlik Bulcsú eredetisége azon vad poéta-sereggel szemben, kik úgy nyírátták hajukat, a bor mellett úgy káromkodtak, mint Petőfi. De más tekintetben egészen korának, az elcsüggedés és elnyomás éveinek (1850—60) a fia: az allegória hajhászatában. Nincs költőnk, ki annyira túl-allegorisálta volna magát, mint Bulcsú. Különben allegóriáiban is, elbeszélő költeményeiben is egyaránt szereti a könnyeket, a mit Arany úgylátszik, gyöngédségből nem emel ki. A *Keme Tuba* minden éneke sirással kezdődik: Az első énekben, Keme, a daczos pogány sír, akár wertherkorabeli német, a másodikban a magyar jubász, a harmadikban a bájos Tuba, a negyedikben — a hold.

A két utolsó bírálatban: Frankl *Helden-Buch* és Witt-



genstein *Hadshi Jurtéba*, Arany prózai fordításokat is közbe sző, melyek valóban fölérnek más versével.

A prózai dolgozatok közt a két legnagyobb: a *Bánk Bán* és a *Zrínyi* tanulmány befejezetlen maradt. Föltűnő, jegyzi meg találóan Szász Károly, hogy ép azon költőknél találunk aránylag oly sok töredéket, a kinél a formaérzék leginkább ki van fejlődve. Azonban a nagy írók töredékei is a befejezettség hatásával vannak ránk; a részletek művészi kidolgozása valami egészenk tünteti föl e darabokat, a bennök uralkodó belső harmóniát pedig úgy sem zavarhatják a testvilág törvényei.

A bírálók rendesen azzal fejezik be a jó könyv bírálatát, hogy azt — mint a vidéki színészek előadásait — a teljes című közönség figyelmébe ajánlják. Ha valaha, bizonyára itt térhetünk el a bírálók e kényelmes szokásától.

Kell-e buzdító figyelmeztetés ha hírneves nagy író arany tálcán nyújtja nekünk szellemének legérettebb gyümölcseit? Ajánlásra szorúl-e a könyv, melyben Arany János szól Katona Józsefről és Zrínyi Miklósról?

RIEDL FRIGYES.

*Rugott csillagok. Humoros költemények. Írta Don Pedró. Budapest, 1879.*

A szerzőtől Bartók Lajos neve alatt a lapokban és egy külön kötetben (*Örtüzek* 1877) olvastunk több költeményt, s közülök egynéhányban nem mindennapi tehetség nyomait láttuk. Az idén azonban ugyancsak tőle Don Pedró neve alatt jelent meg egy kötet, melynek a legjava is alig jobb a köznapi-nál, a többi része pedig vajha köznapi volna. Mintha a szerző maga is inkább hordaná szíven a magyar költő hírnevét, mint a spanyol hidalgóét, és mintha csupán gyöngeségből engedné meg a Donnak, hogy ikertestvére tehetségét oly módon használja, a hogy a magyar költőnek nem válik becsületére. Mindjárt abban is meg kellett volna gátolnia Pedrót, hogy az *Örtüzek* bevezető költeményét (*Poétai rugaszkodás*) a *Rugott csillagok* élére nyomassa. E költeményben Bartók humorba burkolt kérkedéssel gúnyolja önmagát és azokat, kik szórvánnyosan megjelent verseiket összegyűjtik, mint a „szilvát a tót“, csakhogy minél hamarább összegyűjtött költőknek ismerje őket a világ. De illik-e ez a gúny a Pedró ajkára? Vajon az ő

szilváit mind kiverte már az érettség hamva? Avagy nem lett volna-e jobb tartania attól, hogy a megbántottak szemére lobbantják e szavakat:

Loripedem rectus derideat, Aethiopem albus?

S e váddal szemben ugyan melyik költeményeivel tudná igazolni kötetének létjogát? Talán a *Szerelmi czigánykerekekre* hivatkoznék?

E névvel néhány humoros genreképet és történetet jelöl, melyekben a kaczer özvegy, a rászedett férj, az ásitó agglegény, az eladó lányok s a pénzsóvár kérők szerepelnek. Viseltes bútorzat és a szerző nem is rendezi el hatásosan. Elég élénken ír, bár nem jót, de elég jól beszél el, hanem elméssége nem annyira az egészséges jó kedv szikráitól lángol, mint a blazírtság bágyadt fényével világít. Néhol egészen selejtes, s gyakran egy türhetőn kezdett képet vagy történetet holmi kisebb-nagyobb ízetlenséggel torzít el, mintegy tréfát üzve a tréfából is. Szóval e fajú költeményei közül még a legjobbat is magára tartó író másodszor le nem nyomatta volna, azonban nem is ezekre támaszkodik a szerző leginkább. Nem akar humoros költő lenni, ki gondtalanul szórja kedve virágait, hogy illatukon mindenki üdüljön, ő szellemének érzét nyilakká szeretné önteni, hogy velők a közélet kinövéseit ostromolja.

Törekvését épen nem kárhozzatjuk. A satirai ér irodalmunkban mindenha gyéren csörgedezett és új források nyitására a talaj sohasem volt kedvezőbb, mint most. A censura többé nem korlátozza a szellem szabad csapongásait, még kicsapongásait sem, és a nemzet testén még részben nem is ismert kóroanyag gyűlt meg, mióta minden ereben szokatlan élénkséggel pezsegnek az életnedvek. Azonban Pedró a vadhús helyett az elevent szokta metszeni. Tehetségét nem akarjuk kétségbe vonni. Nyelvének színe és zamatja van, s bizonyos sikerrel egyaránt tud szólni a pathosz és a gúny nyelvén. De rendelkeznek bár jelesebb tulajdonokkal is, a satirára mégsem volna hívatra. Mert eszmeköre szűk, nincs érzéke sem az igazság, sem a való érdem iránt, lelkesülését az útczai politika lármájából meríti, csak a könnyed elmesség játékához ért, a harag gúnyja nála egy a káromkodással és sok tekintetben

maga szorúl legjobban ama szószék oktatására, melynek papja akarna lenni.

Arany azt jegyezte meg 1861-ben hazafias költészetünkről:

Most helyzetünk valóban Istenáldás,  
Ének se' kell, csupán hangos kiáltás

Azóta haladtunk, s elmondhatjuk,

Ének se' kell, csupán szitok, káromlás.

Legszívesebben olvastuk irodalmi satiráit. Ízléséhez ugyan nem szegődünk, gúnyja mögött eszméket alig találunk, de helyeseljük, hogy ép a jelesebb írók gyöngéit igyekszik megtámadni, és be kell vallanunk, hogy a paródia fegyvereit még legtöbb ügyességgel forgatja. A papok és a zárdákra szórt élezeiről elegendő annyit megjegyeznünk, hogy Pedró szereti a babért, az olesót is, mi pedig ártatlan örömet nem szeretnők zavarni. Politikai satiráit azonban nem hagyhatjuk szó nélkül. Nem pártállása miatt rójuk meg. Igaz, hogy a pártszenvedélytől elfogúlt költő bajosan emelkedhetik magasabb szempontokig, de alkothat mégis becses műveket, ha őszintén lelkesül, meggyőződését áthatja az erkölcsi érzés lendülete, s ha legkíméletlenebb támadásaiban is megőrzi azt a tapintatot, mely a költőt a kortestől elkülöníti. Ezzel a különbséggel mit sem törődik a mi költőnk, ki a szükséges változatokkal rímekbe szedi a pártjabeli hírlapok vezércikkeit, csak a durvaságban igyekezvén túl tenni rajtok, a mi neki is nehezen sikerül.

Valóban a durva kifakadások dolgában az a gúnylap, melyet a szerző szerkeszt, ritkítja párját a művelt világresz gúnylapjai közt. Például az angol humor nem épen gyöngéd-ségéről nevezetes, s a londoni ellenzék gúnylapja ép oly szenvedélyesen üldözi Beaconsfieldet mint a *Bolond Istók* Tiszát, mégis módjaikban némi eltérést észlelhetünk. Midőn az angol kormányelnök hazájába hozta a „becsülettel kötött békét“, pártfelei túláradó lelkesedése ízetlenségekbe is tévedett, és a *Punch* hogyan könnyített bosszúságán? Czélozván Dizzy hiúságára, több képet rajzoltatott, melyekben a miniszter eltorzított sémita arcza a nyakára aggatott ékességekkel oly éles ellentétben voltak, hogy barát és ellenség egyaránt jóízűt mosolyoghattak a tréfán. Tavaly nyáron a mi kormányelnő-

künket is túlbuzgón fogadták hívei kerületében, és egyebek közt diadalívet emeltek tiszteletére. Hogy ezt Pedró nevetségessnek találta, azon meg nem ütközünk, de ugyan miben tetőzik ez alkalomra írt gúnyverse? A diadalívból bitófát szeretne csináltatni. Egyáltalán, ha humorát vegyileg elemezzük, úgy találjuk, hogy a szervetlen testek közül az akasztófa a legtöbb alkatrészszszel járúl a vegyülethez. Különben a szerves lényeket sem veti meg, s különösen kedvesek előtte a háziállatok köréből vett hasonlatok, meg egyéb gyöngéd tropusok, melyeket talán egy később kiadandó ornata syntaxisban rendszerbe fog gyűjteni. Addig is csupán egyetlen versének (*Csernátóni*) refrainjeiből egy oly takaros kis szótárt szerkeszthetünk, melyet a legleleményesebb vargainas is megirigyelhetne tőle. S miért pusztán a vargainas? Hisz ez a hang általánossá kezd válni ép legnépszerűbb hírlapjainknál, szélteben használgák új keletű publicistáink, kik lábbal tiporják a magyar hírlapírodalom hagyományait. Pedig ha már be nem tölthetik az elődök helyét, legalább be ne szennyezzék azt a porondot, melyhez annyi dicső küzdelem emléke tapadt. De kár volna kegyeletet követelni azoktól, kik sokkal egyszerűbb követeléseken is túltesznek magokat, kik elvek és eszmék helyett személyeket üldöznek és bámúlatos könnyelműséggel mondják ki a legsúlyosabb vádakát. S ha néha tényekre is hivatkoznak, oly kaján kárörömet mutatnak, hogy a jobb érzésű majdnem hajlandó a vétkes üldözött pártjára kelní. Nem tudjuk ha marjában, hogy cynismusuk vagy képmutatásuk-e nagyobb? Meggyalázzák az országot a külföld előtt és hazafiságukat emlegetik. Szemérmetlenül tömjénezik pártfogóikat és bérencznek merészlik bélyegezni a legszeplőtlenebb jellemet is, ha nem inyök szerint ír. Megmérgezik a közönség ízlését, el akarják fojtani tisztesség-érzetét és a corruptió okozóit átkozzák. Rossz sugallat vezette e társaságba Bartókot, ki más téren zajtalanabb, de maradandóbb és tisztességesebb sikereket érhetne el.

A. D.

## LA FONTAINE.

Egy fejezet Nisard *Francia Irodalomtörténetéből.* \*)

### I.

*Miért nem vészett el semmi a La Fontaine meséiből?*

La Fontaine magát a drámaírók közé sorozta; „száz-fölvonású drámának“ nevezi meséit. Szellemének iránya s tehetsége valóban drámai volt. Minden műve, csak a kitünőről szólva, cselekvényes elbeszélés. A tárgy ugyanaz mint a Racine és Molière darabjaiban: az ember, a maga valóságában. A kor költői közül a legábrándosabbnak látszó sem ábrándozik soha. Az ábrándozás, mint modor, ismeretlen a tizenhetedik században. Becsúszik néha a La Fontaine bájos elbeszéléseibe, mint gondolatainak kéjelgése, melynek egy perczre átengedi magát; de csakhamar újra fölveszi elbeszélése fonálát; a költő csak azért merült el egy perczre a maga szemléletébe, hogy annál jobban beláthasson a mások szívébe.

A La Fontaine kis színpada szerencsésebb volt, mint másik két barátjáé; abból semmi sem ment ki divatból, semmi sem vészett el. Ha szerényebb is e színpad, de nincs is alávetve a rendes színpadoktól elválhatatlan hátrányoknak. Seholy

---

\*) Nisard fordítója maga is megkísérlette a mese némi elméletét adni. (*Az aesopi meséről.* A *Budapesti Szemle* 10-ik számában.) A Nisard elmélete egészen más; ő az aesopi mesét csak vázlatnak tekinti; neki e műfaj La Fontaine-ben éri el tőkélye tetőpontját. Érdekesnek találtuk, a jeles *Francia irodalomtörténet* sajtó alá most kerülő harmadik kötetéből e fejezetet, összehasonlításul Szász Károly föntemlített közleményével, szintén fölvenni e folyóiratba. Szerk.

sem látszik rajta a tanult mesterség, nem szerepelnek bizalmasak a beszélgetés kelletlen folytatására, nincsenek hosszú magánbeszéddek, egy-egy kedvencz színésznek írva. A szerelem nem kénytelen a kor erkölceitől kölcsönzött múlandó alakba öltözni, sem a divatos képzetekhez vagy az uralkodó példájához szabni magát, sem főnhéjazás, sem mesterkéltég nincs rajta. A mese-író sem hahotát nem idéz elő, a mi rendesen a divattal jár, sem könyeket, melyek oly gyorsan folszáradnak. Művén egyedül a szellem mosolyog vagy érzékenyül el.

La Fontaine csak oly élénk érzékkel bírt korának nagyságai iránt, mint kortársai bármelyike; de sem a nagyszerűs kódés, sem az illemszabályok által nem hagyta elámíttatni magát. Erkölcei nem rosszabbak a másokéinál, de nem törekedett leplezésökre, akár restségből, akár mert valóban ártatlannak hitte, a mit nem látott szükségesnek titkolni, — erkölcei, mondom, azt a jó szolgálatot tették neki, hogy távol tartván őt az udvartól, megőriztették vele természetességét. Senki sem volt kevésbbé udvaroncza nála, ámbár senki sem szeretett volna inkább az lenni. Nem a büszkeség, nem is a lángész szüzessége — elhanyagolt öltözéke menté meg attól. La Fontaine, ha az udvarnál él, fölvette volna annak a szokásait, fogékony kedélyénél fogva s utánzásból. Nem szellemeskedett-e egy kis ideig a Fouquet udvarában is! Nagy szerencséje, hogy nem találták eléggé előkelőnek. Így megtarthatta egyéni arczatát, annyi nemes arcz képcsarnokában.

Innen van, hogy míg hírneves két barátja műveiben a kritika nem egy elfonnyadt helyre akadhat, La Fontaine-nél minden él s folyvást zöldel. Az a hely, a Molière darabjaiban, mely hangos kacajra fakasztotta közönségét, a mai földszíntet meg sem indítja; inkább nevetne a mai ízlésnek megfelelő valamely szójátékon, egy élezen, vagy egy együgyű ember szájába adott valamely nagyhangú mondáson. Úgy szintén a Racine színiköltészetének összes regényes, vagy előkelően udvarias része, ha nem is halt el teljesen — hála néhány szenvedélyes hangnak, melyekben a költő szíve szólalt meg — de bizonyára nagyon fagyossá vált. S hogy ez nem a mi hibánk, hanem a költőé, vagyis inkább azé az ízlésé, melynek uralma alatt állott, onnan világos, mert e fagyosakká vált, vagy épen elhalt részekben az eszmék gyarlósága átragad a nyelvre is.

Mikor Racine a szívéből szól: nyelve merő gyémánt; mikor a kor illemszabályai szerint beszél, akkor halvány, elmosódott; hiányzik kifejezéseiből az erő és szabatoság. Molière-t sem ihleti szerencsésebben az udvari illem s olyankor nyelve sem a hagyományé, sem a lángészé. De az ő személyei szájában ez nem oly bántó, mint egy Mithridates- vagy Achillesében, kik olykor a XIV. Lajos udvarabeli szépelgökké válnak.

Ez az egyik oka a La Fontaine népszerűségének, a legnagyobb irodalmi népszerűségnek az újabb korban, legalább hazánkban bizonyosan. Egyetlen a maga nemében, Franciaországban úgy mint Európában, a részben, hogy senki által kétségbe nem vonatott. Mindenki elfogadja: a sokaság, okoskodás nélkül, a legegyszerűbb alakban nyilatkozó igazság édes és ellenállhatatlan uralmánál fogva; a műveltek és költők pedig, mivel példája senkit sem homályosít el. Őt soron kívül helyezik; elvitatni La Fontaine-től az elsőséget a maga műfajában, vagy csak magát utána soroztatni sem jutott eszébe senkinek, még azon szellemes íróknak sem, a kik meseíróknak tartották magokat. Előbeszédeikben mindig bocsánatot kérnek, hogy meséket mertek írni La Fontaine után. A nagy drámaírókkal szemben nem viselkednek ily előzékenységgel; Corneille, Racine, Molière mögé nem sorakoznak; oly elméleteket találtak föl, melyek szerint jobban, vagy legalább másképp lehet alkotni színműveket. La Fontaine nem tartozik egy iskolához sem; megkísérlették egy szabadabb francia iskola s a naivabb költészet atyjává tenni őt; de én ebben is csak kissé eltévesztett hódolatot látok ama szeretetre méltó dicsőség iránt, mely nemzetünknek mindennél kedvesebb.

Vannak nagyobb nevek a La Fontaine-énél, azokéi, a kik valamely művészetet s azzal együtt nyelvet is teremtettek. Homér, Dante, Shakespeare, Corneille, az ó- és újkori művészet ez atyjai, nagyobb emberek nála. Magasabbról szemléltek az emberi dolgokat. Jobban is bámulták őket, de nem oly népszerűek, mint La Fontaine. A tömeg homályosan sejtí, mivel tartozik nekik; csak a tudósok és a nagyon művelt szellemek meríthetnek tanulságot könyveikből. La Fontaine első gyermekeveink tej-itala, érett korunk házi kenyeré, s az agg utolsó tápláló eledele. Meséit gyűgyögtük mint kis gyerekek; mikor apákká lettünk s fiainkkal olvastatjuk, bámulunk,

hogy érett korunkra komoly gyönyört találhatunk abban, a mi oly élénken tudott érdekelní gyermekkorunkban. — Minden tüzhelynek ő a házi szelleme; megszeretteti velünk az életet, a nélkül, hogy egyet is eltitkolna előttünk bajai, nyomorai közül. Ismeri legtitkosabb, legkiírthatatlabb ösztöneinket; tudja mennyi örömet s mennyi szenvedést bírunk elviselni. A nélkül, hogy keményen bánna velünk, figyelmeztet; vagy ha hízeleg gyöngéinknek, lelkiismeretünk hangján szól hozzánk, ismervé annak kiméletességét magunk iránt. Nála népszerűbb könyv csak egy van: a biblia. A kinek csak két könyve van a házában, a La Fontaine meséi az egyik.

Rámutattam e népszerűség egyik okára. De vannak mások is, melyeket mindenki könnyebben megláthat; maga a mese mint műfaj, s a mivé azt La Fontaine tette, a leíró módor, melyet abba bele vitt, ízlésének és nyelvének tökélye s végre moraljának a jelleme.

## II.

*A mese s annak különös vonzó ereje. — A tizenharmadik s tizennegyedik századbéli francia meseírók. — Az aescopi és phaedrusi mese.*

Nem szándékozom értekezést írni a meséről. A ki e műfajt igen tudós szemmel nézi, szórszállhasogatásokba esik, mint Lessing. A mese, legalább ment maradhatott volna az elméletektől. Nem tudom, a zsarnokság vagy a szabadság szülte-e az apológot (állatmesét)? Megelégszem azzal az észrevétellel, hogy e műfaj kedvességben állt a legkülönbözőbb népeknél és időkorkban, s mind azon irodalmi egyezmények közt, melyeket műfajoknak nevezünk, egy sincs, melynek formáihoz többen alkalmazkodták volna. Nem kell hozzá sem tudomány, sem különösen eredeti fölfogás. Bár bizonyos mértéke a műveltségnek kívántatik ahhoz, hogy minden szépségeit élvezhessük, arra, hogy kedvet leljünk benne, elég a józan ész. Meséket az élet minden korszakában olvasunk; és pedig ugyanazokat a meséket; s minden életkornak megadják azt a gyönyört, melyet a szellem művei nyújthatnak s megfelelő hasznót is.

Gyermekkorunkban nem a mese morálja, sem a tanulságnak a példával való kapcsolata hat ránk; akkor csak az



állatok sajátságaiban s jellemeik különféleségében gyönyörködünk. A gyermekek fölismerik bennök az eb szokásait, melylyel játszanak, a macskáét, melyet megtépásznak, az egérét, a melytől felnek, s az egész baromfi-udvarét, a hol jobban érzik magokat, mint az iskolában. Föltalálják bennök, a mit anyjok a vad állatokról beszélt nekik: a farkast, melylyel a rossz gyermekeket ijesztik; a rókát, mely a baromfi-ól körül sompolyog; az oroszlánt, melynek nagylelkűségét magasztaltatni hallották. Nagy örömet lelik az apró drámákban, melyekben e személyek szerepelnek; a gyöngé részére állanak, az erőssel szemben; pártját fogják a szerénynek a kevély-, az ártatlannak a vétkes ellenében. Így alakul meg bennök az igazság első fogalma. A kiknek a szemök már fölnyílt, a kik előtt semmit sem mondhatunk büntetlenül, tovább mennek; ők már észre tudják venni a hasonlatot az emberek s az állatok jelleme között; tudok rá esetet, hogy egyik-másik meséről azt hitték, az apjuk házánál játszik. S az összehasonlító szellem így képződik észrevétlenül, zsenge értelmökben. Eltanulják a mese-írótól, hogy kell megfigyelniök benyomásaikat s visszaidézniök emlékezéseiket. Oly elevenen látván lefestve a mit éreztek, megszokják elevenen érezni. Jobban s több érdeklődéssel figyelnek meg holmit. Íme az ez életkorhoz mért haszna a mesének.

Az ifjuságnak nem kedvez könyvei a mesék; jobban szeretik a híres csábítókat, kik őket csalódásba ringatják önmagok felől, s elhitetik velök, hogy mindenre képesek a mit csak akarnak, hogy erejük határtalan s életök kifogyhatatlan. Sokkal kevélyebbek, sem hogy kedvöket leljék abban, a mit velök gyermekkorukban olvastattak. Ez akkor apai olvasmány volt, aprólékos és úntig ismételt tanácsoktól kísérve, s a meseíró is részes volt a megrovásokban, mintegy a ház erkölcstanára. De ha, az élet e kevély korszakában, akad vagy egy, a ki tévedésből vagy a gyönyörökbe beleúna, e megvetett könyvet ki találja nyitni, mily nagy lesz meglepetése, hogy ez állatok közt találva magát, melyek iránt gyerek-korában annyira érdeklődött, most saját tapasztalásából s nem a tanító vagv apa figyelmeztetésére, jö rá, mily hasonlók kalandjaik az életben előfordulókkal, s mily igazak a tanulságok, melyeket azokból a meseíró levont!

S az ittasság e kora elmulván, mikor végre mindenki

megtalálta mértékét saját nagyságának, egy nagyobb mellé állva; erőinek, magánál erősebbel viaskodva; tehetségeinek, látva hogy a díjt ügyesebb ragadja el előle; mikor betegség, kimerültség megtanította, hogy az életnek csak egy mértéke van; mikor eljutott odáig, hogy még reményeiben is elvesztette bizalmát; akkor visszajő a meseíró, a ki mindezt előre tudta, a ki mindezt el is mondja neki, s vigasztalja őt, nem új csalódásokkal, hanem azzal, hogy baját valódi színében állítja szeme elé s megmutatja, mit lehet letördelni töviseiből, a mások bajaival való összehasonlítás által.

. Megöregedve végre, s „végére jutva a hosszú remények és nagy eszméknek“, a mese-író segít összeszedni emlékeinket. Visszaidézi életünket szemeink elé, a bánatot a múltnak hagyja, az örömek képével újra fölmelegít. A megszámlált és kétes napok szűkre mért terére szorítva, mikor már az élet nem egyéb, mint az utolsó harcz a halállal, eszünkbe juttatja annak kezdetét s elrejtí elöttünk a végét. Minden tetszik nekünk benne; a morál, mel ymegegyez saját tapasztalatainkkal, úgy hogy a meseírót olvasni annyi mint kérődzni a multon; a művészet, mely életünk végeig nem szűnik meg hatni ránk, mint felsőbb rendű és elévülhetetlen igazság; az állatok jellemei s erkölcsai, melyekben szintűgy gyönyörködünk, ismét mint gyermekkorunkban, már akár az emberi tökéletlenségekre való visszaemlékezésnél, akár annál a hasonlóságnál fogva, mely az öregek s a gyermekek izlése közt tagadhatatlanul megvan. Ritka öreg, a kinek ne volna valamely kedves házi állatja; olykor ez az utolsó jó barát, legalább kipróbált barát. Eltűri szeszélyeinket, s ugyanoly kecsesen játszik az öreggel, mint a kis gyerekekkel. Az eb gazdájának nincs sem kora, sem rangja; ha gyöngé is, a kutjának ő az első hatalmasság a világon; neki az aggastyán üde-piros arcú gyermek, a koldús neki király.

Igaz, hogy mikor a mesét mind e sajátságokkal ruházzuk föl, akaratlanul is az áll szemünk előtt a minővé e műfajt La Fontaine tette. Azonban Aesop és Phaedrus is, e két ókori példány, ugyan oly nemű gyönyört és hasznót nyújtanak, habár kisebb mértékben. A mese, a maga egész bájában s egész erkölcsi hatásával, a La Fontaine találmanya.

Elődei nagy számmal voltak Európában s különösen Franciaországban, hol a mesét egyaránt virágozni látjuk

irodalmunk kezdő korában s dicső érettségében. Az irodalom-történet, a tizenharmadik és tizennegyedik századokban, tömérdek meseíró sorol elő, kik szerénységből vagy talán magok ajánlása végett, az Aesop név alá rejtőztek. Hosszadalmasan dolgozták ki, az akkori költői művek szokása szerint, az Indiából vagy Görögországból eredt tárgyakat; majd philosophiai, majd vallásos kitéréseket szőttek azokba, melyek közt néha a szellem egy-egy csilláma tűnik föl s néha szép versek is, melyek közt a jobbak csak a helyesírás által különböznek a La Fontaine-éitől. Hogyan kell valamely tárgyat, vagy műfajt, saját természetéből fejteni ki: azt ők nem tudták. Meseikben az állatok nem a magok jellemében vannak föltüntetve, még fajkára s alakjokra is alig van kellő tekintet fordítva. Madárnak olyasmit tulajdonítanak, a mi csak négylábúra illik; apró állattal olyat tétetnek, a mire a legnagyobbnak ereje és termete kívántatik. Az emberekhez való hasonlatosságaik sincsenek szokásaikból levonva. Legtöbbsnyire a költő nem is ruházza fel őket semmi különös sajátsággal, s a természetrajznak sincs hozzájuk semmi köze: az akkori emberek jelennek meg állat-nevek alatt. S e meséknek a morálja is csak helyi érdekű, mert személyeik párt-emberek. Az egyház mellett vagy ellen fognak pártot, rendesen ellene. Ez állat-bőrök alól a skolasztikusok kandikálnak ki.

Az ókori minták, Aesop és Phaedrus, inkább csak jeleztek a műfaj gazdagságát, de ki nem zsákmányolták. Az állatok sajátságai, erkölceik s szokásaik hasonlatossága az emberekével, mindig helyesen vannak megjelölve; a morál természetesen foly az elbeszélésből; de minden csak röviden és sommásan van adva. A meseíró egyetlen jelzővel festi személyeit, sokszor azzal sem, csak egyszerűen megnevezi. Az olvasó képzeletére bizza, mikor az illető személy föllép, maga elé állítani annak arcát s mozdulatait. Ugyan e rövidség a tanulságot is egy erkölcsi mondás alakjában adja, valamely gnoma-költőtől átvéve s a kis történetkéhez alkalmazva. Az egész mese, tanulságával együtt, egy okoskodásnak látszik, melyben amaz az előtétel, ez a következtetés. A tárgyat csak a tanulság kedvéért találták föl; előbb jött a morálista, azután a fabulista. Én jobb szeretem, hogy először gondolják ki a mesét, a morál legyen, a mi önként foly belőle. Az Aesop és a Phaedrus meséi nem is másért tetszenek, csak igazságukért; ez

az egy érdemök, de ez nem is csekély; személyeikkel nem barátkozunk meg, tanulságot nyújtanak, de nem gyönyörködtetnek.

### III.

*Minő alakot adott a mesének La Fontaine?*

Száz fölvonású drámát csinálni a meséből annyi volt, mint megteremteni a műfajt. A mese, a La Fontaine teremtménye, mint a vígjáték a Molière-é; előbb megszületett maga, aztán a fogalma. Próbáljunk csak gondolni a mesére, hogy La Fontaine-nal ne találkozzunk! Nincs olyan szellemi teremék, melyben ízléseink végtelen különfélesége ne találna valami kivetni vagy kívánni valót; Molière sem tetszett mindenkinek. Voltak oly kényes emberek, például Fénelon, a kinek kételyei voltak a *Mizantróp* és a *Tartuffe* műbecse fölött. S hihetnők-e, La Fontaine-nek is akadtak gáncsolói. Nem szólok Lessingről, sem Németországról, abból az országból még Molière-re is jött megtámadás. Az eszmény bosszantja a korlátlan szemlélet szabadságára féltékeny szellemeket; félnek a tökélytől, mint valami szabálytól.

La Fontaine a drámai forma által nyert oly általános tetszést. Nem levén élénkebb szellemi gyönyör, mint a mit a színpad nyújt, az olyan könyv, mely némileg a színpadot juttatja eszünkbe, biztosan számíthat tetszésünkre. A La Fontaine gyűjteménye egy neme a színpadnak, melyen rövid kivonatban előadva látjuk a dráma minden fajtát, a legmagasabbaktól: a tragédiától és a komédiától kezdve, a legegyszerűbbig a népszínműig. \*) Az olvasók a nézők, s a mese kicsiben érzeti mind azokat a fölindulásokat, melyeket a színpad nagyban; szelíd fölindulásokat, a nevetés és sírás határain belül, ámbár némely víg mese többet is költ mosolynál s nem egy arcot áztattak már könyvek, a *Két galamb* olvasása közben.

A kíváncsiságot a cselekvény változatossága tartja ébren, a mesében úgy mint a drámában. A cselekvény itt szebb van vonva, a szenvedélyek gyorsabban érlelődnek, a párbeszéd nem oly hosszas; de a dráma ama törvénye, mely — többé-

\*) Az eredeti a vaudeville-t említi.

kevesbbé kerülő úton — mindenkit eljuttat ahhoz, a mit érdemel, itt is pontosan meg van tartva; s majd a meglepetés gyönyörét érezzük, e törvényt megszegve — majd az ész gyönyörét azt teljesedni látva. De vannak e kis darabok közt olyanok is, melyek mélabús benyomást tesznek ránk, mivel a jó húzza bennök a rövidet. De ebben is csak annál nagyobb élethűséget látok. Helyre hozni a jónak e világon szenvedett vereségeit azért van, hogy az emberi események igazsága után — melyből a dráma főérdekét meríti — egy másik igazság-szolgáltatásban hiszünk és remélünk, az itt büntetlen maradt gonoszságok fölött.

La Fontaine nem egyedül a drámai formát használja. Fél, nehogy fárasztóvá váljék; vagy jobban mondva, mulatságból cserélgeti föl mással. Sok meseje párbeszédek nélküli elbeszélés. Mások az elbeszélés és leírás vegyületei. Gyakran a költő saját személyében is közbelép, mintha a színműíró félbeszakítaná a színészeket, hogy a maga nézetét mondja el a darabról, úgy játszik saját leleményeivel; maga lép színpadra, majd mosolyog, majd szelíden panaszkodik, sajnálja elrepülő éveit. S mit ne néznénk el neki? Szeretetre méltóvá tette az *ént*. Szeszélyes, de a szeszély annyira helyén van s oly mulékony, hogy szinte hajlandók vagyunk a műfaj egyik törvényének tartani. Ilyen a lángész kiváltsága; a lángész saját egyéni arczkifejezése, szeszélye, pongyolasága — a műfaj életföltételeinek látszanak.

Az előadás e változatos alakjaihoz, a versalak-egyformasága nem lett volna elégséges. La Fontaine mindenféle versmértéket használ. E részben mutatta magát legmerészebbnek. Előtte nem tudok népszerű művet, különböző versmértékekben írva. Az irodalomtörténet akadhat talán valamely közép-szerű töredékre, ismeretlen gyűjteményekben. Abban a korban, a mikor La Fontaine első költeményeit írta, az volt a szokás, hogy minden költői művet vagy ugyanazon egy versmértékben, vagy különböző mértékű sorokból összhangzatosan szerkesztett versszakokban írtak. La Fontaine-nak saját vers-alakot kelle találnia meséi számára. E vers-alak valamennyiből van összetéve, szabadon, de nem önkényesen, s kiváló ízléssel besosztva. Az első mű, melyen annak hatását látták, az ő *Jocondeja* volt. Boileau, a ki a bájos komorna lovagjául vállalkozott, „azon a valamin kívül a mi úgy elbájol s a mi nélkül a szép-

ség sem lehet sem becses, sem szép“ különösen azt a merészséget magasztalta La Fontaine-nek, hogy szakította a versmértékekkel. Nem csak azt a szabadságot értette ez alatt, melylyel ez a sormetszettel bánt, majd egyik, majd másik láb után helyezvén azt, hanem a versmérték ama változatosságát is, melynél fogva a vers a gondolathoz alkalmazkodik mindig s minden tárgyhoz képest más-más formába ömlik.

Ebben áll kétségtől La Fontaine-nek egyik legfőbb bája. Sorai hosszabbak vagy rövidebbek, nem esetlegesen, de nagyon is finom szabályok szerint. Leírásra, valaminek a rajzára, vagy oly elbeszélésre a hol a cselekvény nem halad gyorsan, rendszeren a tizenkét szótagú drámai verset használja. Irálya ekkor annak a méltóságához alkalmazkodik s bele találja magát lassú lépésébe. Párbeszédben, gyors és sietős elbeszélésben, vagy ha a költő saját észrevételeit akarja közbeszőni, akkor fölváltva alkalmaz minden mértéket, de nem találomra keverve; alexandrint rendszeren a fontos dolgokra; rövid (négy lábú) sort, közönyös dolgokra; két lábút, ha az is vers, a mondat befejezésére. Az ember azt hinné: mély kiszámítás vágta rövidre, vagy nyújtotta hosszúra e sorokat, s némely mese kiállaná e borzasztó elemzést. De ne túlozzunk. La Fontaine-nak nem kellett minden egyes sorban, a gondolat és a versmérték közötti összefüggést keresnie. Sok vers egészen készen ötlött elméjébe, az ihletés perczében, röviden vagy hosszán, a maga helyén s magától helyezkedett oda a hova épen oda illett, mielőtt még a költő kimérhette volna. Minden közreműködött e rendezkedésre: az ösztön, a finom és érzékeny ízlés, a cél, a szeszély, minden — csak a restség nem; mert tudva van, hogy La Fontaine, azért hogy szeretett jól alunni és heverészni, a munkában nem kímélte magát; restsége, bájos remekeinek időközeiben, csak a jól megérdemelt nyugalom színében tűnhetik föl.

La Fontaine nem csak jól ismerte természetünket, de azt is tudta, mikép és mely határig tudunk figyelmesek lenni. Más költők, akár célzatosan, akár műfajaik természeténél fogva, arra látszanak törekedni, hogy fölkeltsék vagy ébren tartsák a figyelmet: ő maga alkalmazkodik annak minden szeszélyéhez. Nem is tudjuk, ő viszen-e magával, vagy csak kísér. Nincs emberi költészet, mely inkább a magunk szabad-

jára ereszszen, mely szelídebben öleljen körül, s jobban uralkodjék rajtunk, midőn engedelmeskedni látszik.

Igaz, hogy nincs is műfaj, mely jobban alkalmazkodhatnék pillanatonként változó szeszélyeinkhez, mint épen a mese. Tragédiát nem olvashatunk bármely kedélyhangulatban; sőt vigjátékot sem, ámbár arra gyakrabban vagyunk hangolva, mint a tragédiára. De a mesét mikor ne látnók szívesen? Tudjuk mily keveset kíván tőlünk; abban a lelki állapotban hagy, a melyben talált; bármikor is elfogadható szórakozás, mely még a legrestebbet sem zavarja meg s nem ijeszti azzal, hogy tanulnia kell valamit; haszna nem kínálkozik hangosan, csak úgy csúszik be a gyönyör mellett. Más műfajok többé-kevésbbé megfeszítik szellemünket, ez sajátosságuk s ebben áll hatásuk. De ha a figyelemre feszült vágy megcsalódik, méltán lehet attól tartani, hogy a megfeszített szellem kelletlenül csapódik magára vissza. A mese nem tesz ki ennek a veszélynek; nem is ígér többet, mint szórakoztatni szellemünket egy perczig, s bárminő hangulatban találjon is, azt világért sem zavarja meg. Gondatlan olvasóra találania, még szerencse neki; bizonyos, hogy barátjává teszi, szórakoztatván restségében a nélkül, hogy zavarná.

A meséről beszélék-e, vagy La Fontaine-ről? A műfaj s a költő egy és ugyanaz. A műfajt vélem elemezni, pedig a költőt vizsgálom.

#### IV.

##### *A La Fontaine meséinek a morálja.*

Megannyi okai a La Fontaine népszerűségének! Legbensőbb oka: morálja. Hát van morálja La Fontaine-nek? Ne nevezzük-e így ama mély életismeretet, mely se nem kárhoztat, se föl nem old, de mindent valódi színében mutat föl s oly ítéleteket mond, melyekre egyaránt hivatkozhatnak a szigorúak, ha kárhoztatni s az engedelkenyek, ha föloldani akarnak. E morál részrehajlatlansága minden lelkiismeret ajtaját föltárja előtte. Mivel tanácsol, nem korhol, annál fogva se ellenvetéssel, se ellenállással nem találkozik. — Ha La Fontaine megrója a visszaéléseket, azt is harag nélkül teszi s

talán azzal az utógondolattal, hogy szintoly szükségesek és tiszteletre méltók, mint akár a jó szokások. Bölesesége soha sem zsémbes; mástól sem kíván több okoskodást, mint a mennyit maga okoskodik; maga pedig nem is okoskodik.

A satira nem esik kezére; tollából a gúny úgy jő ki, mintha békeszerető ember külső sugalmazásra kezd veszekedni. Mindjárt gorombáskodáson kezdi. Lulli azt kívánta tőle, írjon operát; *Daphnét* írta. Lullinak az nem kellett. Elhitették La Fontaine-nal, hogy sértve kell magát éreznie. Ekkor írta a *Florenzit*. E darabban Lulli

— hármas torkú gödény,  
Mindent bekap, elnyél, megemésztt . . .  
Tömjétek, hadd nyelje! \*)

Thiange asszony közbevetette magát, hogy őket kibékítse. La Fontaine eleinte tartotta magát:

Igy okoskodnám, ha angyalnak születtem,  
Vagy a szép Thiange-nak:  
De mert költő lettem,  
Ebbe van mentsége rettentő hibámnak. \*\*)

Nem sokára engedett s kibékült Lullival.

Máskor ismét La Rochefoucauld, a *Maximák* írója mesetárgyat ad neki. Kemény ítéletet kellett volna mondania, a gonosz lelkű emberek azon fajtát kellett volna festenie, mely olyan, mint a falusi kutyák, melyek rárohannak az idegen kutyára,

Szolgálva egyedül torok-érdeküknek,  
Olyan lármát ütnek,  
Harapnak, ugatnak, abba sem is hagyják,  
Míg szegény jövevényt  
A falu határán túlig ki nem hajtják. †)

La Fontaine-nak ez csak közepszerűen sikerült. Meséje a *Nyúlak*, egyes csinos vonásai daczára, a gyöngébbek közül

\*) *Vegyes munkái*. A *Florenzai*, satira.

\*\*) XV. Levél.

†) *Mesék*, X. könyv. 15. mese.



való; a mellett, hogy nem is várnók a nyúlak barátjától s festőjéről, hogy egy fa mögé bújva

Kedvére egy nyulat lepuffant,  
Mely mi rosszat se gondola...

Ez egyszer elrontotta őt La Rochefoucauld. Rossz hangulatba hozta az emberek iránt s még arra is rábírta, hogy tudassa velünk, hogy ha vadászni megy, legkedvesebb állatai sincsenek tőle biztosságban. Boileaut szívesen képzelem vadásznak; \*) satira-írónak a vadászat is a harcz egy neme; de hogyan tudjuk La Fontaine-t nyúlak öldösőjének képzelni?

Morálja azért tetszik nekünk annyira, mert nem hitette el magával, hogy mindig hatályos, sőt bevallja, hogy több betegséget ismer mint gyógyszer. Néha keresi a morált maga, de nem igen erőlködik, hogy megtalálja.

Minő tanúságot vonjak ki mesémből?  
Mivel minden mese gyarló mű e nélkül...  
Látok itt-ott, némit, de csak rezgő árnyként... \*\*)

Oly morál, mely habozás nélkül, határozott ítéletet mond, még ha igaza van is, visszariaszt néha. De hogy ne érne célzt az oly morál, mely nem követelő s előre földlja jogait!

Mindazáltal a jó iránti előszeretet uralkodik a La Fontaine moráljában. Nincs abban nyoma sem, mintha nem épen rendes férj s nem igen gondos apa lévén, a maga életét s magaviseletét mentegetni akarná. E két pontban nem érzi rendben a maga szénáját s azért ezekről nem szól. Igaz, hogy nem is dicséri sehol a hüséget, s a gyermek ellen is nem egy kemény szót szalaszt ki a száján:

Egy rossz szívű gyerek (e kor könyörtelen!) ... †)

Különben mind az, a mit a házi morál körében tudni és gyakorolni jó, az áljavak iránti közöny, a valódiak iránti mér-

\*) Jól irányzott golyóm villángyors röptével  
Üldöm, pusztítom a lég szárnyasit én el.

Boileau, VI. Levél.

\*\*) *Meséi*. XII. 2.

†) *Les deux pigeons*. (A két galamb.)

sékelt ragaszkodás, a *semmi túlság*, \*) szerénység, engedékenysé-  
 ség, az igaz barátok becse, jótékonyság, — mind szeretetre  
 méltó színbe vannak állítva meséiben. Bölcsesége, távol attól  
 hogy hitczikkyszerű legyen, szelíd és vidám; inkább a kitünő  
 szellem és egyenes szív magával való elégtételségének látszik,  
 mint az ész nehezen kivívott diadalának a rossz hajlamok  
 fölött. Azokra sem neheztel, a kik nem követik; nem is tűnik  
 mindig szemünkbe, bár mindig érezzük. Vizsgáljuk meg ma-  
 gunkat, a La Fontaine olvasása után; ha nem is indított föl  
 igen erősen hibáink ellen, de legalább szelíden biztatott arra,  
 hogy igyekezzünk becsületesek lenni.

## V.

*Valamennyi költőnk közt La Fontaine a legfranciább.*

Még nem ínerítettem ki a La Fontaine népszerűségének  
 összes okait. Része van abban az ő eszme-irányának, nyelvén-  
 nek, mintái megválasztásának s ízlésének, a mely részben,  
 úgy látszik előnyben van még hírneves barátai fölött is.

Valamennyi költőnk között talán La Fontaine a legmé-  
 lyebben nemzeti, francia. Azzá teszi őt az a józan szelleme,  
 mely minden fölindulását annak okához arányítja, a mellett  
 egyenes, őszinte, szabadságszerető, magának is, másnak is;  
 sok dologban megáll a kételynél, mivel tetszik neki e kellemes  
 lelki állapot; élénkebb mint szenvedélyes; ment minden fin-  
 torgástól ép úgy mint a túlzó érzelmektől; érzékeny, rajongás  
 nélkül; középútat tartó mindenben, elméletben úgy mint gya-  
 korlatban; második Montaigne, csak hogy szelídebb, szere-  
 tetre méltóbb, közvetlenebb mint az első.

Ámbár inkább foglalkozunk La Fontaine-ben a költővel  
 mint az emberrel, mindamellett meg kívánom jegyezni,  
 mennyire francia volt abban az eszményben is, melyet ha-  
 zájáról alkotott magának. *Astréa* című operájában, \*\*) a  
 flandriai háborúra czélozva, kész volt Németországot a XIV.  
 Lajos fegyvereivel is fenyegetni.

\*) *Rien de trop*, egy meséjének ez a címe is. IX. 2.

\*\*) Előadatott 1691-ben.

A Rajna érzé élőket;  
A Duna is megérzi még . . . \*)

Része levén a nantesi edictum visszavonásában, — mint Racine-nak és Boileau-nak is, az akkori francziák legjobbjai-val köztévedésből — ím ezt mondja a királyról ez esemény alkalmából:

Készül kiirtani a tévelyt; úton van;  
Czélt ért; s munkájának mily sikerét látom!  
Az igazság uralg már egész Frankhonban,  
S Frankhon a világon. \*\*)

Jobb bírái vagyunk ma La Fontaine-nál annak a politikának, mely a nantesi edictumot visszavonatta; de mi sem fogjuk föl nála jobban azt a szerepet, mely Franciaországot megilleti.

Nyelve által is La Fontaine a legfrancziább költőnk. Költői nyelvünk valamennyi korszaka, vagy jobban mondva mindeniknek a szépségei összeválogatva, képezik az ő nyelvét. Vajon olvasta-e összes régi költőinket, s mint Molière, ő is elvette a magáét, a hol találta elődeitől? Erről mit sem szólt, holott nagyon szeretett olvasmányairól beszélni. De műveiből, az új nyelvből — melybe beszövi — ki lehet jelölni a régi nyelv legszerencsésebb fordulatai és szólamai egész sorát; régi és új, együtt karöltve jár nála. La Fontaine kétszeresen teremő szellem; a régi nyelvből kéri mi él még abban folyvást s azt fölszínre hozza; az új nyelvet illetőleg pedig egyetlen költőnk sem merészebb.

Nem volt rossz, hogy kezdetben a Voiture iskolájához tartozott, ámbár kicsibe múlt, hogy e költő el nem rontotta. Ez iskola útján ment vissza a tizenhatodik század költőire, kiknek számos igen szép kifejezése kiment volt már a divatból; s e költők által nyújtá kezét még főlebb: a mese-íróknak. Mindenik írói nemzedéknek, a mi csak Francziország földén megelőzte, van valami része az ő nyelvében. A gall-francia, mely annyira élénk mind abban, a mi házias részlet, finom gúny, kedélyes vonás, itthon született eszmék a melyeket kívül-

\*) A király nem akarta, hogy dobra üssék szándékát; a darab e helyét eltöltötte.

\*\*) Levél Bonrepaux úrhoz, a király fölolvásójához.

ről soha sem kaphattunk volna, helyet foglalnak itt, ama magasb nyelv mellett, mely a pallérozott francia szellem gyümölcse, s az emberi szellem legtisztább képévé vált. A párisi francia nyelv, oly változatos és oly igaz árnyalataival, mérsékelt színezettségével, finomságaival, s azzal a logikai szigorral, mely az egyetemes világnyelvet sejteti benne; s mellette a vidékek francziasága, mind megelézte benne a maga helyét, a hol, egy-egy zugban, a maga tájszólamait, kifejező parasztosságát, bájos botlásait s természetes együgyűségeit elhelyezhesse.

A Voiture iskolájától vette, a melynek az örökös dicsősége marad, hajlamát a leírások iránt. Hogy e hajlam magának is természetében volt, kétséget nem szenved. Kedélye őt a természet szabad ölébe vonta; első hivatala is \*) — mert ifjú korában hivatala is volt — gyakorabb érintkezésbe hozta őt a természettel, hogy sem meg ne szerette volna. Mindamellett, lehet, Voiture ébresztette őt saját hajlama tudatára, s adta neki az eszmét, hogy a természetet fesse költeményeiben. Soha egy költő sem használta szerencsésebben és több mérséklettel a leírás költői eszközét. Úgy fest mint Virgil, érzések által. A Voiture iskolája, szabatosság ürügye alatt, leltáros; leírása valódi helyrajzok. La Fontaine nagy vonásokkal ír le, inkább a visszatérő s megújuló érzelem hűségével, mint egy másológép pontosságával. Ő a vidék képéből csak azokat a vonásokat veszi észre, melyek a lakosok erkölceire s helyzetére befolyással bírnak; egyenlően életet lehel a színhelybe és a játszó személyekbe. Gyűjteménye tele van oly sorokkal, melyek festenek a nélkül, hogy leírást adnának, s melyek még a kézzel nem fogható, nem mérlegelhető dolgokat, a meletget, az üdeséget, a kiterjedést és látkört is éreztetik . . .

A szél birodalma' nedves határain  
Sarjadtok többnyire . . . \*\*)

Ki nem járt közülünk e birodalom határain, ki nem őrizte meg emlékében valamely magános mocsár nedves üdeségének képét, oly vidéken, melyet az emberi szorgalom nem kísértett még elvitatni a szélről és a víztől . . . ? Ilyenek a

\*) Víz- és erdő-mester volt.

\*\*) *Le Chêne et le roseau.* (A tölgy és a nád.)

Virgil leírásai is. Így festi egy vonással a magános varjút, a megszikkadt lapályon:

Et sola in sicca secum spatiaturo arena . . . \*)

## VI.

*Valamennyi költőnk közt ő vett legtöbb ihletést a régiektől.*

La Fontaine, bár legfrancziább költőnk, a régiektől is ő vett legtöbb ihletést. Tudjuk mikép fordult egyszerre a „a tudás és élet amaz örök forrásaihoz“. \*\*) Nyíltsága és mivel se törődése őt bájos és könnyű szellemmé teszi, a ki nem igyekszik megismerni magát, hogy ne kelljen kormányoznia, s inkább másoktól vár útba igazítást; vallásos érzelmű, ha valamely kegyes könyvet olvas; szerelmes, majdnem negédes, ha Voiture-t olvassa; régi szellemű, ha a régieket olvassa. Barátja Mancroix és rokona Pintrel, mind a kettőn Reimsből valók, a hol „bőségesen vannak csinos dolgok“

— mikén én részemről nem a temérdek  
Toronyt s pillért, de szép lyányokat értek †)

épen Voiture iránti kiváló előszereteténel fogva irányozták figyelmét a régiekre. Platója lapszéleit jegyzetekkel, észrevételekkel, bölcs mondásokkal írja tele, s előre gyűjti az anyagot meséihez, melyekre még akkor nem is gondolt. Egy útjában, Párisból Limogesba, a száműzött Fouquet egy barátjával, eltéveszti a vendéglőt, a szomszédház kertjébe megy be, s míg ott egy lugasban Titus Liviust olvassa, megfélekedzik mellette az ebédről. Jó messze jutott Voiture-tól, hogy vissza se is térjen hozzá többé.

Terenczet forgatom; Horácz mesterem im,  
Homér s vetélytársa parnasszi Istenim:  
Mondom a szikláknak ††)

\*) *Georgicon* I. k.

\*\*) Humboldt, a *Kosmos* előbeszédében.

†) *Les Rémois* (A rheimsiak), elbeszélés.

††) *Vegyes munkái*. XXII. lev.

Annyira kedveli őket, hogy megharagszik, ha a régiek közül egyet is bántanak, még Quintilian is. „Nem szükség okát adni — mondja egy helyen — elég hogy Quintilian mondotta“.

Első irodalmi kísérlete a Terentius *Eunuchjának* az utánzása volt. A mű maga gyöngé, de kitünő az ítélet, melyet eredetijéről mond. „A csomó, mondja előbeszédében, bámulatos könnyúséggel van megkötve benne, s a másoknál oly gyakran található erőltetettségből semmi sincs benne. Az illem és a mérséklet, melyek Plautus előtt ismeretlenek, mindenütt meg vannak tartva.“ Pintrel akkor a Seneca leveleinek a fordításán dolgozott, a mit remekül is végzett, nem szórúl szóra, hanem finom, válogatós francziához méltóan, a ki Senecából kiveszi egész szellemét, de ott hagyja ragyogó hibáit. Az összes idézeteket La Fontaine fordította versekben, s talán a Pintrel próba-szövegebe is nem egy szerencsés fordulatot szőtt bele. \*)

Ő volt az első, a ki megütközött Perrault Károlynak a régiek elleni támadásain, s az akadémia üléséből kijöttekor — a hol Perrault a *XIV. Lajos századát* olvasta föl — írta La Fontaine Huet-hez szóló levelét, melyben oly melegen kél védelmökre;

Sajnálva látom ez útakat földadva,  
S mind az elizée-i mezőkön, csapatba',  
Nép- és útmutatók . . .

Nem csak mintái, hanem barátai is, a kiket megtámadtak. Boileau, a kinél ez inkább az ész, mint a szív ügye

---

\*) A régiek iránti bámulata sajátos módon nyilatkozik e kis fordítások egyikében. Az eredeti a következő két sort idézi:

Possum multa tibi veterum praecepta referre,  
Ni refugis, tenuesque piget cognoscere curas . . .

Ő maga helyezkedvén a latin költő helyébe, így fordítja:

A régi írókból merítek én nektek,  
Halljátok szavait e fél-isteneknek,  
Figyeljete rájuk csekélységekben is,  
Náluk mi sem csekély . . .

Jó szolgálatot véltem tenni a latin és a franczia irodalom barátainak, midőn Seneca e fordítását a *Collection des Auteurs latins traduits en français* című gyűjteményben újra kinyomattam.

volt, egész haragját szúrós élczekben önti ki a régiek ellensége ellen, s kitünő *Észrevételeiben* Longin fölött, az akkori irodalmi kritika e *Vidéki Leveleiben* egészen összetöri őt. La Fontaine-nak, a ki nem szeretett dulakodni, sokkal jobban fáj, hogy barátjait bántják, mint a mennyire e bántalmakat visszatorolni igyekszik. Nyög s elragadó együgyűséggel azt hiszi, hogy csak maga nyög a kedvencein esett sérelem miatt:

Hiában idézem, hiában dicsérem,  
Bámulni bájaik' ki sem siet vélem . . .

Igaz, hogy a régiek egyetlen bámulójára nézve sem volt az úgy annyira személyes. Molière, Racine, Boileau, a régiket egy vagy más tárgy miatt, különös céljok érdekében olvasták; a két előbbi nevezetesen a drámai igazságot keresi bennök; Boileau a gúnyoros részleteket válogatta; a morált illetőleg pedig, inkább a vitázó és parancsoló helyeket, mint a vigasztalókat vagy azokat, a melyek egyszerűen oktatnak a nélkül, hogy valamely szabályt írnának elő. La Fontaine-nak jó volt mindenik modor; mohón kapott minden olvasmányon, a mi valami újat mondott neki az emberről. Pláto csak oly kedves előtte mint Terentius, s Quintiliánt oly kellemes olvasmányoknak tartja, mint Aesopot vagy Phaedrust. Nem azért keresi bennök az igazságot, hogy fölhasználja, hanem a gyönyörért, melyet megismerése nyújt. A könyvek neki nem a munka műszerei; mit csinál velök: azzal nem gondol; mulattatják s ez neki elég.

Egyikök sem fordított annyi időt a régiek olvasására. Molière színházi gondjaival volt elfoglalva; Racine és Boileau udvari hívatalaikkal. Azonkívül Racine-től az ájtatosság is sok időt elvont világi foglalkozásaitól, Boileau-tól pedig a gyakori betegeskedések. Az eredeti nyelven olvasván mintáikat, annál kevesebbet olvastak belőlök. La Fontaine, mihelyt költővé lett, oda hagyta azt a víz- és erdőmesteri hivatalt, mely neki különben is csak ürügyül szolgált, hogy örökké a szép árnyak alatt sétálhasson s a patakok partján szúnyadhasson. Bájos pártfogónök, először, de La Sablière, azután Hervart asszony által fogva föl, a kik a természet e gyermekének, e nőtlen férjnek s gyermektelen apának följánlát mendedék fejében még annyit sem kívántak tőle mint Fouquet az evdjáért, hogy évenként néhány madrigált írjon; semmi egyéb

dolga nem volt nálok, csak olvasni. Az ókor remekműveit úgy olvasta, mint a regényeket olvassák; a latinokat eredetiben, a görögöket fordításban, de a lángésznek azzal az éles látásával, mely a fordítás alól is kierzí az eredeti gondolatot. Hirneves barátai, kizáróan bizonyos szerzőkre szorítkoztak; La Fontaine az egész régi irodalmat olvassa s tanulmányozza; még attól tartott, nevetségessé teszi magát azzal, mint oly valaki, a ki valamely ó divathoz makacsúl ragaszkodnék.

Gúnyolnak, hogy őket annyira szeretem,  
S együgyű természet modorát hirdetem. \*)

Különben úgy látszik különös tehetsége volt, a tizenhetedik század nagy íróinak nevében, jellemezni a módot a mikép ők a régieket utánozták. A mit e részben magáról mond, mindegyikökre illik:

Egynémely utánzó, birka-nyáj, mondhatom,  
A mantuai pásztort úgy követi, vakon,  
Én máskép; magam' bár vezetni engedem,  
Olykor magam lábán járni is szeretem.  
S nem is fogok soha más szokást váltani.  
Az én utánzásom soha sem szolgál,  
Csak eszmét veszek át s a törvényt, mely szerint  
Jártak hajdanában magok is, mesterink.  
De ha egy-egy helyök, ragyogva szépségtül,  
Versembe beillik erőltetés nélkül,  
Átveszem s hogy ki ne ríjjon a többitől,  
Ódon modorukat igyekszem venni föl. \*\*)

A mit La Fontaine ily finoman ír körül, az nem utánzás, hanem a közös tulajdon birtokba vétele. Ő és barátai nem fosztottak meg mást a tulajdonától; csak visszavették a költőtől, a mit maga is úgy vett, vagy valamely elődjétől, vagy a természettől. A mit minden erőltetés nélkül vehet át egyik költő a másiktól, egyenlő joggal mind a kettejüké. Ha erőltetés volna a dologban, az már lopás volna.

La Fontaine többet tesz, mint csak az ódon modort igyekszik fölvenni, mely kölcsönzéseinek érezhető; épen oly ódon szelleművé bírja tenni magát, mint azok, a kiket utánoz.

\*) Levél Huet-hez.

\*\*) Ugyanaz a levél.



A Huet-hez írt levelet olvasva, úgy érzem, mintha Horatius egy levelét olvasnám, ugyanaz a kedves, könnyed modor, semmi feszesség, semmi tudákosság, inkább egymásból folyó érzelmek, mint eszmék láncolata; panaszkodik, hogy igaztalanul bánnak a régiekkel; maga nemcsak bámulja őket, hanem haragszik magára, hogy nem bámulja eléggé; nem is igyekszik okát adni hatásuknak, annyira természetes s önkénytelen az nála.

Barátai remekeiben nem egy hely viseli magán a kor izlésének bélyegét, mondhatnám az akkori idő egyenruháját. Olyan ez, mint a zenében az egyezményes formulák; minden kornak meg vannak a magái; Molière, Racine, Boileau, kivált a két utóbbi még inkább mint az első, használnak ilyen formulákat. La Fontaine menten tudta magát tartani az ilyenektől; hibái épen úgy sajátjai, mint jelességei; ha szűnyad is olykor, mint Homér, de az ő műzsája senkitől sem kölcsönzött sallangokat. Szépségei mintegy rejtőzni látszanak egyszerűsége mögött, mintha magok sem tudnának magokról. Költészete oly nemes, mint meséjében az oroszán, mely nem tudja, hogy nemes. A kor összes sajátságai közül csak az mutatkozik nála, a mi legszeretetre méltóbb: a szellem, mely több bájjal tudott föllépni akkor, mint a francia társadalom bármely más időszakában; van benne valami La Rochefoucauldból, valami Sévignéből, azzal a természetességgel, mely őket egymás barátaivá tette; az a szellemes és gyöngéd érzelmesség, melyben nálunk a szerelem nyilatkozik.

## VII.

*La Fontaine-nak több ízlése volt mint Molière-nek, Racine-nak és Boileau-nak.*

Ha nem volna vakmerőség, ily nagy írókról szólva, egyiknek előnyt adni közülök a többi fölött, azt mondanám, hogy La Fontaine-nak több ízlése volt, mint más három barátjának. Ha nem hasonlítjuk is össze Molière-rel, kinél az izlés elleni vétségek oly menthetők, s a kinek termékenysége és teremtő ereje oly könnyen kijátszhatta a szellem ama finom örködését művei fölött, de Racine-nal és Boileau-val, a kik egész tudományt csináltak az izlésből, bizton lehet állítani,

hogy La Fontaine-nak ép oly egészséges ízlése volt, csakhogy kevésbbé követelő. Szigorú, a nélkül hogy félénk vagy kevély lenne. Jobban szereti élvezni azt a mit szeret, mint a menynyire haragszik arra, a mit nem szeret. Nem boszankodik a rossz versekre, mint Boileau. Ő a hibákat olybá nézi, mint árt, a melylyel meg kell fizetni az irodalmi művek oly különböz s oly bájos szépségeit. Sokkal inkább szerette a könyveket, és sokkal többféle könyvet szeretett, hogy sem elméleti kifogásokat tett volna olvasás közben, vagy előre elfogúlt lett volna, valamely magasb szempontból, ellenök, mielőtt olvasásukhoz kezdett volna.

A négy jó barát ama társaságában, melyet a *Psyché szerelmei* első könyvében rajzol, melyből száműzve volt, úgy mond, „minden kimért társalgás és mind az, a mi akadémiái értekezés színét viselné magán“, emlékszünk hogy ő Polyphile volt, „az, a ki mindent szeretett“. S ez az ő igazi neve, s ez a szeretet minden iránt csak növeli ízlésének dicsőségét, mert nem kis érdem, mindent szeretve, még is válogatni tudni. A régiek iránti szeretet nem vette el kedvét az új kor jeleseitől:

Tassot becsülöm és Ariostot szeretem,  
Imádom Boccaciot, Macchiavel életem.  
Egyaránt olvasom, a mit észak s dél ad ...  
De válogatok ám legszebb műveikből. \*)

Válogatása azonban nem elfogúlt; a gyöngébb helyek nem vetnek homályt szemeiben a jobbakra; La Fontaine jobban szereti egyiket mint a másikat, de egyiket sem zárja ki. A legszerencsésebb természet valamennyi közt; bír jelességeikkel, hibáik nélkül; tud szeretni a nélkül, hogy gyűlölne; s a legszigorúbb tökély fokán is meg tudja tartani azt a bizonyos könnyűséget, mely a legkényesebb ízlést úgy tünteti föl, mintha ösztön volna.

Nem azt következtethetjük-e ebből, hogy az ízlés sajátága, visszavezérelni minket ösztönünkhöz? A tanulmány, az összehasonlítás, az öntudatos akarat ama közbenszólása, melyet az ízlés föltesz; mind csak arra valók, hogy igaz valónkat kifejtse abból a ránk vett burokból, a melyet vagy a kor

\*) Levél Huet-hez.

ízlésének utánzása, vagy a rossz nevelés adott ránk. A tizenhetedik század költői közt a legtermészetesebbik, talán a legcsiszoltabb. A La Fontaine törlései s javításai híresek. Ő nem volt egyszerre tisztában eszméivel; a mi az első kidolgozaskor tolla alá jött, többnyire csak régi olvasmányainak valamely még élénk benyomása volt; a maga saját bája helyett, talán csak emlék Voiture-ből. Hogy igazi eszméje kifejezésre jusson, hogy föllelje önmagát, szüksége volt arra, hogy ízlése kételyt ébresztszen benne az iránt, a mit szelleme első folgerjésében jónak talált volt.

Íme, ugyan csak meggyőző bizonyosság arra, hogy a természetest csak is fáradsággal érhetjük el. Valamint a festő, vagy a szín-művészetben, vagy a táncz kissé lébább művészetében, csak a munka és gyakorlat szerzi meg a biztos kezet, a könnyű taglejtést, a mozdulatok báját és finomságát, épen úgy a szellem műveiben is csak fáradsággal menekülhetünk meg a téves benyomásoktól, a szeszélytől, a test zsarnokságától, az utánzástól, a csillogási vágytól, a hiúságtól, s mind attól, a mi útjában áll a természetességnek. Egyedül a műgond ad maradandóságot az elme-műveknek; s csak az ízlés tesz képesekké a műgondra. Voltak természeti adománynyal fölruházott, tehetséges emberek, a kiknél hiányzott az ízlés s az ízléssel együtt az a tehetség is, hogy megtalálják, mi a természetes, s ahhoz ragaszkodjanak és megóvják azt a kor ízlésének való hizelgés által könnyen kivívható álsiker kísértéseitől. Miután egy ideig a tömeg gyönyörének eszközei valának, ők is, híres színészek módjára, nevet hagytak fönn, művek nélkül s az utókor kénytelen lángelméjük mivoltához néhány egyes helyök után vetni hozzá, melyekben nyilatkozott, mint a nagy színészek lángelméjét a nézőtér hagyományai után találgatjuk.

## VIII.

*A La Fontaine beszélyei és egyéb költeményei.*

Munkám iránya nem engedi a La Fontaine *Beszélyeiről* szólanom; talán akadályozna is abban, hogy helyesen ítéljek felőlök. Nem tudok szeretni valamit a nélkül, hogy előnyt ne

adjak annak s nem adhatok előnyt a nélkül, hogy valami igaztalanságot ne kövessek el. Szemeimben a Mesék ártanak a Beszélyeknek.

Ebbeli tartózkodásom nem igen látszhatik következetesnek azon részletes tárgyalás után, melyben a La Fontaine elődeinek meséit és beszélyeit részesítettem; de hogy azokról bővebben szóltam, nem azért történt, hogy olvasmányokul jelöljem ki, hanem mert kénytelen voltam kutatni a nyelvet, nyomozni úgy szólván annak fejlődését a magok korában legkedveltebb művekben. Maga a nyelv ódonsága, a megértés nehézsége, elveszi a savát közülök a legcsipősbeknek is; tudónak való gyönyör, sokkal több fáradsággal jár, mintsem veszélyessé lehetne. Egyébiránt az erkölcsök durvasága mentségökre szolgál; a szabadosság akkor csak megengedett szabadság volt. Félbarbár korban íratván, nem bírtak a tiltott könyvek kiváltságával. Nem így áll a dolog a La Fontaine beszélyeivel. A nyelv legszebb korában, s oly társadalom titkos gyönyörére írta őket a költő, melynek erkölcsi nyilvánosan elég szigorúak voltak. Olvasásuk könnyű, a fátyol rajtok mindig átlátszó, ha ugyan a költő egészen is el nem dobja a fátyolt. Csak azért szólni róluk, hogy kárhoztassuk, szenteskedésnek látszanék; hogy dicsérjük, arra nincs szükségök. Az ilyen könyvek magoktól is kapósak; legokosabb hallgatni rólok.

Mind a mellett védeni kell La Fontaine-t azon vád ellen, hogy a beszélyek botrányosságából dicsőséget vagy hasznot akart húzni. Mint tudva van egy előkelő s nagyon buja életű udvarhölgy adta hozzájuk az eszmét, a ki csak oly olvasmányokban találta gyönyörét, melyek saját kicsapongó élete képeit tárták eleje s ez által hosszabbították meg élvezeteit. Önkénytelenül lett kicsapongó íróvá, nem is gondolva, hogy azzal árt az erkölcsöknek. Mikor a begyeskedők fölsikoltottak s Tartuffe szemeit eltakarva, kifakadt, a költő mentsége, melyet fölhoz, bizonyítja, hogy nem bírt vétke tudatával. „Bátran állithatom, mondja, hogy az elbeszélés természete kívánta így“; s Horatiusnak a műfajokról adott szabályaira hivatkozik. \*) Végre észre vévén, hogy éppen a műfaj ellen van kifogás, s hogy minél jobban megfelel a Horatius szabályainak,

---

\*) Az első könyv második kiadásának előszavában.

annál kevésbé tetszik a párisi polgármesternek, \*) meghallgatta a szemrehányást, s a következő választ adta rá, a mi teljesen ártatlan színben tünteti föl szándékát: „A beszélyek vidorsága, mondá, kevesebb benyomást tesz a lelkekre, mint a legártatlanabb regények gyöngéd érzelmessége“.

Az édelgésektől én jobban tartanék,  
 Hogy folyóútnak házamat . . .  
 A sohajtozókat üzzétek el, szépek,  
 De az én könyvemet bizvást eltűrjétek,  
 Felelek, hogy attól ártalmatok nem lesz . .  
 Minek üznétek el? . . .  
 Hadd beszéljünk, csak jól, mert ez a fő dolog;  
 Ez minden; s ha meg van ez az egy csakugyan,  
 Bírálóm nyugton alhatnak, mint magam. \*\*)

Csak nagykesőre sikerült megértetni vele, hogy beszélyei épen nem ártatlan olvasmányok. Egy nagy betegségből lábadozva, egész gyermeteg lélekkel ajánlta föl egyik kiadása tiszteletdíját a gyóntató papnak, hogy alamizsnául ossza ki szegényei között. Csak a vallásosság, melyre élete utolsó éveiben adta magát, nyitotta föl végre a szemeit e részben; s még akkor sem tudom, nem inkább önmegadás volt-e, mint őszinte meggyőződés, s komolyan hitte-e, hogy megrontotta százada erkölceit, holott ő csak mulattatni akart.

E beszélyek közül kettő, *A szerelmes kegyencznő* s *A Sólyom*, különösen az utóbbi, megérdemelnék a mesék népszerűségét, még oly írók szemében is, a kik legjobban becsülik magokat olvasóikban. Két példánya ez annak az édes érzékségnek, mely ment minden hiú gőztől s ál-becstől s mely a jó szívű és józan eszű emberek sajátja. Az elbeszélés modora, ama fesztelen előadás s nem kevésbé fesztelen leírások által, a bele szőtt komoly vagy vidám észrevételek s az önmagára vissza-visszaforduló szemlélet által, a mint magáról beszél a mások okulására, e két beszély valóban fölér legjobb meséivel . . s mi lehetne becsebb az ő meséinél?

A hol La Fontaine-ből csak egy kevés van, legyen bármi

\*) E tisztviselőtől eredt rendőri parancs tiltotta be a negyedik könyvet, „melynek olvasása“, így szól a rendelet, „csak is az erkölcsök megrontására és a kicsapongás terjesztésére szolgálhat“.

\*\*) *A Fülöp bátya ludai* (Les oies de frère Philippe). A III-ik könyvben.

kevés, az már sok; mint maga mondá az imént, csak jól kell elbeszélni a mit elbeszélünk. S legkisebb darabjai közül is, melyikben, a legszerényebb, legkevésbé ismert kis sonettben, rondeauxban, az évdíja évnegyedi részleteiért Fouquetnek adott eme verses nyugtáiban, a tízsorosokban, dalokban, még ódáiban is, bár azokban még Boileau-nál is ügyetlenebb, végre is melyikben nincs belőle egy kevés? Voiture-t kevésbé utánozta mint maga is gondolá; a mi jót belőle átvesz, csalódásba ejtette őt a többi föl is. Mindent föl tudott használni; és senki, mondjon bármit maga is, őt meg nem ronthatta. Csak egytől kellett tartania, a tunyaságra való hajlamától; de ott volt Boileau, nem engedte, hogy átadja magát annak.

SZÁSZ KÁROLY.

## SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT.

Hatodik és utolsó közlemény. \*)

### VI.

#### MEGSZÓLÍTÁSI FORMÁK.

A mit a bókolat tényekben, a megszólítási formák azt fejezik ki szavakban. Mindenekelőtt azt kell kiderítenünk, vajon e két szertartás közös forrásból ered-e; hogy pedig ezek valóban közös alaptól származnak, azt világosan ki lehet mutatni. Ugyanis számos oly eset fordul elő, melyben e két szertartás, mint egymással teljesen egyenértékű, minden megkülönböztetés nélkül használtatik. Többek között Spencer kapitány a lengyelekről s a sziléziai, szlávokról szóló leírásában a következő megjegyzést teszi:

„Szokásaiknak talán egyetlen megkülönböztető vonása sem jellemzi őket annyira, mint bizonyos szívesség elismerését kifejező önmegalázódási módjuk, s hálaérzetöknek szolgálai nyilvánítása. A „lábaidhoz borulok“ (Upadam do nog) kifejezés nem pusztán szólásmód, mert pár krajeczárnyi csekély adományért is, a szó valódi értelmében, földre vetik magokat s megcsókolják az ajándékozó lábait.“

Itt tehát a legyőzött ember a legyőző előtt vagy ténylegesen alázatos testtartást vesz föl, vagy pedig azt csak szóval jelzi; a gyakorlatban pedig a szóval való kifejezés a cselekvésnek tényleges véghezvitelét helyettesíti. Más esetek szintén azt mutatják, hogy a szavak és tettek egyenértékűek-

---

\*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 32—36-dik füzetében.

nek vétetnek; mint pl. midőn az alázatos bókolatokhoz szokott török udvaronc így szólítja meg a szultánt: „Mindenség központja! Szolgád feje lábaid alatt van“; vagy midőn a sziami ember, kinek szolgálai leborulása naponként előfordúl, így szól főlebbvalójához: „Jóltevő uram, kinek én lábainál vagyok“; s a herczeghez: „Én a te lábaidnak sarutalpa“; a királyhoz: „Porszem a te szent lábaid alatt“. S még inkább, midőn a sziami király kísérvője így szól: „Felséges és kegyelmes uram, én a te rabszolgád kérlek: add ki királyi parancsodat, s helyezd azt az én agyvelőmre, az én fejem tetejére“ stb.; mindezekből azt látjuk, hogy szószerénti értelemben van véve azon föltétlen hódolatot kifejező testtartás, melynél fogva a fej a legyőző lábai alá kerül.

Sőt közelebbi országokban is számtalan oly példára akadunk, melyek a helyett, hogy a hódolatot ténylegesen véghez vinnék, azt csak szóval kifejezett alakjában tüntetik föl. Oroszországban, a mérsékelt despotismus jelen napjaiban is a kérvények rendszeren e szavakon kezdődnek: „Így meg így veri homlokát“ (a földhöz); s innen a kérvényezők „homlokverdesőknek“ neveztetnek. A francia királyi udvarnál még 1577-ben is szokásban volt ilyforma kifejezésekkel élni: „Csókolom herczegséged kezeit“. Spanyolországban — hol a múlt időkből fenmaradt keleti szokások jó részben még folyvást érvényben vannak — még jelen napjainkban is ilyeneket olvashatunk: „Ha egy előkelő nőtől el akarsz búcsúzni, így kell szólanod: „Asszonyom, lábaidhoz vetem magamat“; melyre ő így válaszoland: „Uram, csókolom kezeit“.“

Az előre bocsátottak következtében az ily megszólítási formák eredetét és jellegét előre lehet sejteni. Azon más egyéb módok mellett, melyekkel az illetők a győzött, az urat és uralkodót kiengesztelni igyekeznek, természetesen oly beszédmodok is keletkeznek, melyek a legyőzetésnek szóval kifejezett testtartásáról tesznek bizonyosságot, s melyek később különféle — a szolgálai állapot elismerését kifejező — szólásformákká fejlődnek. Ennélfogva azt lehet következtetni, hogy azon megszólítási formák, melyek a most jelzett eredettel bírnak, általában véve a megszólított személy tulajdonjogát, vagy ő iránta való alattvalóságot többé-kevésbé tisztán fejezik ki.

A kiengesztelést jelentő beszédek között gyakran fordulnak elő olyanok is, melyek a helyett, hogy a legyőzetés



által fölerőszakolt leborulásnak adnának kifejezést, az abból származó azon állapotot írják le, mely szerint a megszólító a megszólított személy kegyétől függeni látszik. E szerartások legkülönösebbike az emberevő tupi népfajnál fordul elő. A míg ugyanis egyrésről a harcos ott ezt kiáltja ellenfelének: „Következzék be reád minden szerencsétlenség, pecsenyém!“, másrésről a fogoly Hans Stadetől megkövetelt nyilatkozat, midőn egy tanyához érkezék, ez vala: „En, a te táplálékod, eljöttem“. Az életnek szóval való fölajánlását más helyeken másként szokták kifejezni. Mondják ugyanis, hogy Oroszországban, a régi időben, a csárhoz intézett kérvények e szavakkal kezdődtek: „Ne vágasd le a mi fejünket, oh fölséges Úr, hogy bátorkodánk hozzád folyamodni, hanem hallgass meg minket!“ És ámbár ez állításunkat nem igen tudnók teljesen igazolni, mindamellett némi közvetett bizonyíték meríthető a ma is közajkon keringő eme közmondásból: „A ki a csárhoz megy, az fejével játszik“, valamint kitetszik ez a következő verssorokból is:

„Lelkem az istené,  
De földem az enyéni,  
Fejem meg a csáré, —  
Csak a hátam tiéd!“

Továbbá a helyett, hogy valamely alattvaló vagy ténylegesen vagy csak színlegesen is egyenes kifejezést adna azon ténynek, hogy az ő élete a megszólított fölebbvaló kegyelmétől függ, némely esetben úgy találjuk, hogy csak annyit mond, hogy ő annak csupán ingósága, csakis oly bérlő, kit az bármikor kiűzhet a bérletből. Erre Afrika, Polynézia s Európa számos példát szolgáltat. „Midőn ugyanis egy idegen ember valamely belföldi szerencsenek (serra colet) házába belép, az kimegy és így szól: „Fehér ember, házam, feleségem és gyermekeim mind téged illetnek“. Ha a Sandwich szigeteken egy főnököt az ő háza és csolnaka tulajdonosa felől kérdeznek, legtöbbnyire ezt válaszolja: „Azok a tiéd s az enyéimek“. Franciaországban, midőn a XV. század közepén az akkori királyné egy zárdát meglátogatott, egy előtte térdre borúlt apát a hozzá intézett üdvözlő nyilatkozatban, többek közt, ezeket mondá: „Mi átengedjük, sőt felajánljuk neked az apátos monostort, mindazzal, a mi benne van: testeinkkel, vala-

mint javainkkal együtt“. Sőt Spanyolországban, hol az udvariasság jelenleg is azt kívánja, hogy bármi költse föl valamely látogató tetszését, azt neki azonnal föl kell ajánlani, a szabályszerű levélkeltezésnek ilyenformán kell történni: . . . kelt ezen *te* házadban; mintegy azt akarván ez által jelezni, hogy a levélíró azon hajlékot, bárhol legyen is az, a levélvevőnek rendelkezésére bocsátja; s nagy illetlenség volna így írni: kelt ezen *én* házamban stb.

Azonban a valódi, vagy csak színleges fölebbvaló megszólításának e módjai, melyek legfeljebb csakis közvetve fejeznek ki személyi és tulajdonjogi alárendeltséget, csupán másodrendű fontossággal bírnak azon eljáráshoz képest, mely szerint a rabszolgai és szolgai állapotnak nyílt kifejezést adunk, mely szokás a barbár korszakból eredve, a civilisatio csatornáján át egész napjainkig fentartotta magát.

A bibliai elbeszélések eléggé megismertetnek bennünket a *szolga* elnevezéssel, melyet az alattvaló vagy alsóbb rangú szokás szerint alkalmaz magára, midőn uralkodójához, vagy fölebbvalójához beszél. A szabadság jelenlegi napjaiban a naponkénti szokás által megállapított társulás egészen elhomályosítja azon tényt, hogy a *szolga* szó — a mint ez a régi történetek fordításaiban használtatni szokott — mely tulajdonképen *rabszolgát* jelent, a hadi fogolynak helyzetét akarja kifejezni. Következőleg, midőn e kifejezések „a te szolgád“ vagy „a te szolgáid“ — mik a bibliában igen gyakran előfordulnak — a király színe előtt nyilváníttatnak, ezeket úgy kell tekintenünk, mint a melyek ugyanazon leigázást jelentik, melyről a megelőző szakaszban idézett kifejezések fejtegetésénél tüzetesebben értekezünk. Világos tehát, hogy ez önlealázó kifejezéssel nem csupán a fejedelem kísérei, hanem a legyőzött népek, sőt általában az alattvalók is éltek, miként ezt többek között azon esetből is láthatjuk, midőn a Saul király elé vezetett Dávid mind magát, mind atyját úgy mutatja be, mint a király szolgáit. (I. Sám. XVIII: 34.) Az uralkodók előtt szokásos hasonló kifejezési módok egész a legújabb időig fenmaradtak.

Azonban a szolgaságról tett azon vallomások, melyek eredetileg csakis a legfőbb tekintélyek előtt nyilváníttattak, már a legrégibb időben az alsóbb rangú tekintélyek irányában is használtattak. Így pl. midőn Józsefnek bátyjait Egyiptom-

ban az öcsesük elé vitték, félelmökben öcsesük szolgálának vagyis rabszolgáinak nevezék magokat; sőt nemcsak, hanem még atyjokról is úgy beszéltek, mint a ki hasonló viszonyban áll ő vele. Továbbá, arra is vannak bizonyítékaink, hogy e kifejezési formák az egyenlők közötti társalgás közben is használatban voltak, főként oly esetben, midőn valaki egy más valakitől bizonyos kedvezményt akart megnyerni, mint ezt a *Biráék könyve* XIX: 19. is bizonyítja. — Hogy hasonló szokás miként terjedt el az európai népek között — néhány példa felmutatásán kívül — úgy hisszük, nem szükség mással bizonyítanunk. A francia udvaroncoknál — a XVI. században — szokásban volt a következő kifejezéssel élni: „Én a te szolgád s házadnak állandó rabszolgája vagyok“; sőt nem szükség messzire visszamennünk, hogy a szolgálai állapotnak ilyféle szokásos, bár némi tekintetben közvetett kifejezéseire találhassunk: „Parancsolj velem“, „szolgálatodra s tiszteletedre mindenkor kész“ stb. Azonban napjainkban már, ha csak gúnyból nem, másként nem igen szoktunk élőszóbeli beszélgetés közben, ilyféle kifejezésekkel élni, legfőlebb csak írásban, minők pl. „Engedelmes szolgája“, „Alázatos szolgája“ stb., sőt írásban is leginkább oly alkalmakkor szoktak ezek használtatni, midőn az illető két fél között bizonyos tiszteletteljes távolság létezik, s épen ez okból nem ritkán megfordított jelentéssel bírnak.

Hogy hasonló kiengesztelő szólásformákat vallásos célból is használnak, az mindenki előtt tudva van. A héberek történetében pl. az emberek úgy vannak leírva, mint Istennek szolgálai, s nem különben a király szolgálíként is tekintetnek. Az ő testamentomi történetekben a zsidókkal szomszédos népekről az mondatik, hogy azok épen úgy szolgálnak az ő Isteneiknek, mint a rabszolgák az ő uraiknak. — Ezen kívül a bibliában különféle esetek fordulnak elő, melyekben a látható és láthatatlan uralkodó közötti viszony teljesen hasonló módon van kifejezve; mint pl. midőn olvassuk, hogy „a király teljesíté szolgájának kívánságát“, másutt pedig, hogy „Az Úr megszabadítá Jákobot, az ő szolgáját“ stb. Ennélfogva a „te szolgád“ kifejezés, mint ez az istentiszteletben ma is használatos, szintén oly eredetű, mint a vallásos szerartartás többi elemei.

S talán itt inkább — mint másutt — megjegyezhető

azon tény, hogy a „te fiad“ kifejezés, melyet épen úgy használnak az uralkodó, mint a fölebbvaló s más efféle személyek irányában, eredetie szerint egy jelentésű a „te szolgád“-dal. Ugyanis, ha gondolóra vesszük, hogy a műveletlen társadalmakban a gyermekek csakis szülőik eltéréséből léteznek, és hogy a patriarchális népcsoportoknál, a honnét az európai művelt társadalmak is leszármaztak, az apának élet-halál hatalma volt gyermekei fölött: akkor lehetetlen be nem látnunk, hogy valaki fiának nyilváníttatni eredeti jelentése szerint teljesen annyi volt, mint annak szolgájának, vagy rabszolgájának neveztetni. A régi korban számos oly példát találhatunk, melyek e kétféle kifejezés egyenértéke mellett tesznek bizonyosságot, mint pl. midőn „Aház, Judának királya, követeket küld Tigratpilézerhez, Assyria királyához, ezt mondván: „Én a te szolgád és fiad vagyok: jöjj fel és szabadíts meg engemet.“ stb. (II. Kir. XVI: 7.) Hasonlóképen az újabb korban is számos példára találhatunk, melyeket azon középkor szolgáltató, a melyben — mint láttuk — némely uralkodók más hatalmasabb uralkodóknak fiúvá fogadás végett önként fölajánlák magokat, s a fiúi szolgaság állapotát magokra vevék és magokat azok fiainak nevezék, mint tett pl. I. Theodebert és II. Childebert Justinian császárral és Mauriciussal. Arra is vannak példáink, hogy az alárendeltség e kifejezése — épen úgy, miként a többi — némely helyeken addig terjed, míg végre a közönséges köszöntési mód alakjává nem lesz. Így pl. a samoa-szigeti lakos nem tud más megnyerőbb kifejezéssel élni, minthogy magát a megszólított személy fiának nevezi.

\* \* \*

Ezek után azon tisztelgési szólásformáktól, melyek önlealázást fejeznek ki, áttérhetünk azokra, melyek más személyt fölmagasztalnak.

E szólásmódok bármelyike magában véve nem egyéb, mint bizonyos viszonylagos alsóbbbrangúság kifejezése: s e vallomás még hathatósabbá leend akkor, ha a kétféle szólásmód — mint ez rendszeren történni szokott — együttesen használatik.

Egyelőre épen nem látszik valószínűnek, hogy a magasztalást kifejező szólásformák szavait — miként a kiengeszte-

lések többi módját, épen úgy — vissza lehet vinni azon eredeti magatartásra, melyet a legyőzött egyén legyőzője előtt tanúsítani szokott; azonban arra vonatkozólag már vannak megbízható bizonyítékaink, hogy ama magasztaló kifejezések — némely esetekben — valóban ilyféle módon keletkeztek. A győzelmes II. Ramses előtt, az általa legyőzött ellenfelek eme magasztaló szavakkal vezetik be kegyelemért esdő könyörgéseiket: „Dicső fejedelem, ki sergeidnek oltalmazója vagy, ki karddal vitézkedel, ki csapataidnak az ütközetben védbástyája, az erőnek hatalmas királya, nagy fejedelem, az igazság tündöklő napja vagy, a Ra istenség által kipróbált, a győzelmekben dicső Ramses Miamon“. Az azonban világos, hogy az oly dicsérő nyilatkozatok között, melyeket a legyőzött ellenfél szokott nyilvánítani, s azok között, melyek a legyőzöttek utódaitól, mint állandóan leigázott néptől származnak, úgy szintén azok között is, melyeket közönségesen az alattvalók a harczi és zsarnok uralkodók előtt szoktak kifejezni — egyáltalában semmi különbség nincs. Ezzel kapcsolatban vizsgálat alá vehetjük azon dicsőítő kifejezéseket, melyek sokban hasonlítanak azon megszólítási formákhoz, minőket a szíami király előtt szoktak nyilvánítani, mint pl.: „Hatalmas és fontoságos úr!“, „Isteni kegyelem!“, „Isteni örök rend!“, „Életnek ura!“, „A földnek uralkodója!“ stb. vagy pedig a minőket a török szultánhoz szoktak intézni, pl.: „Istennek árnya!“, „A mindenség dicsősége!“ vagy a minők azok, melyeket a chinai császárhoz intéznek: „Égnek fia!“, „Tízezer év ura!“, vagy pedig azok, melyeket pár évvel ezelőtt Bulgária lakói az orosz czárhoz intéztek: „Oh áldott czár!“, „Boldogságos czár!“, „Igazhitű hatalmas czár!“, vagy végül olyanok, minőkkel a múltban a francia uralkodóhoz intézett beszédeket szokták kezdeni: „Oh véghetetlen jóságú!“, „Oh igen nagy!“, „Oh végtelen kegyelmű!“ stb. S a szándékos hizelgők által nyilváníttatni szokott e kiengesztelési módokhoz igen sokban hasonlítanak más olyan szólásformák is, melyekben a hizelgés csakis közvetve van kifejezve — tettetett csudálattal a fölött, a mit az uralkodó mond, bármi legyen is az; mint midőn Delhi városa (Keletindiában) királyának udvaroncza — bármily közönséges dolgot beszélt is az uralkodó — kezeit föltartva így kiáltoztak: „Csuda, csuda teljes!“; vagy pedig, ha ő fényes nappal azt találta mondani:

„Éj van“, azok rögtön ezt válaszolák: „Íme a hold és a csillagok!“; vagy pedig, midőn az oroszok a múlt időben ily fölkiáltásokkal éltek: „Isten és a fejedelem akarta!“, „Isten és a fejedelem tudja!“ stb.

Azon magasztaló kifejezések, melyeket ekként először a legfőbb emberek irányában használnak, igen természetesen a kevesebb tekintélyvel bíró emberekhez, sőt a még ezeknél alsóbb rangúakhoz is lassanként alá szállanak. Példaként felhozhatók itt azon szólásmódok, melyek Franciaországban a XVI-ik század folyama alatt folyvást divatban voltak, mint pl. a bíbornokot következő módon címézték: „fönséges és fötisztelendő“; a püspököt „fötisztelendő és föméltóságú“; a herceget „föméltóságú és fötisztelendő úr, kiválóan tisztelt uram“; az ögrófot „föméltóságú és nagyrabecsült uram“; a tudóst „erényes és jeles“ stb. Sőt a múlt időből más népek közül is idézhető ilyesféle tisztelgési szólásforma az alsóbb rangúak iránt, mint pl. a „nagyon tiszteletre méltó“ a lovagok s néha az ögrófok iránt; a „nemzetes és tiszteletreméltó jellemű“ pedig a nemesek iránt használtatott; sőt még a városi tanácsosokhoz és az egyszerűen „uram“-nak nevezett egyének nevei elé is szokás vala ilyesféle dicsérő kifejezést illeszteni: „érdemes és tiszteletes“, „tiszteletes, tudós és nagyérdemű“ stb. A hizelgő epithetonok mellett még oly hizelgések is közkeletnek örvendenek, melyek még bonyolódottabb alakba vannak öltöztetve és különösen gyakori ez eset keleten, a hol úgy ezek, mint amazok rendkívüliek. A kínaiaknál a meghívó-jegyeken a legközönségesebb személyekhez is e szók vannak komolyan intézve: „A kitüntetésnek rendkívül magas fokára fog ön bennünket emelni, ha . . .“ Tavernier — kitől az alig hihető hizelgést tartalmazó föntebbi példát idéztük, a delhii király udvaráról megjegyzi, hogy „e hiba még a köznép közt is nagyon általánosan el van terjedve“; s midőn példaként fölhozza, hogy ő maga a legtermészetfölöttibb hatalommal bíró hős emberek közé volt sorozva, egyszersmind megjegyzi, hogy még az ő katonai kíséroe is — ki a legnagyobb hódítóhoz vala hasonlítva — olyannak volt leírva, mint a ki, ha lovára felül, az egész világot remegésbe ejti; s ez oly leírás, mely teljesen összevág azon példával, melyet Mr. Roberts a közönséges emberhez intézett s keleten általánosan szokásos — üdvözlési módra vonatkozóan fölemlít, t. i.:

„Uram! csak két lény van, ki érettem valamit tehet: az első Isten, a második pedig te“.

Midőn olvassuk, hogy Tavernier idejében keleten ez vala szokásos kifejezés: „Légyen meg a király akarata“, eszünkbe juttatja az ehhez teljesen hasonló kifejezést: „Légyen meg Isten akarata“, mi azon föltevésre utal bennünket, hogy a királyok előtt nyilvánított magasztaló kifejezések az Istenekhez intézett szólásformákkal teljesen azonosak. A hol a katonai jelleg nagyon ki van fejlődve, s a hol az uralkodónak isteni tulajdonok tulajdoníttatnak, és pedig nemcsak halála után, hanem még életében, mint pl. az ő Egiptomban és Peruban, valamint jelenleg is Japánban, Chinában és Sziámban, ott természetesen következik, hogy a látható uralkodóhoz — valamint az olyanhoz, ki láthatatlanná lett — intézett hízegő nyilatkozatok, lényegöket tekintve, ugyanazok. Ha a király iránti tisztelet túlzása már a legmagasb fokot még életében elérte, akkor az a király halála és Istenné avatása után — igen természetesen — tovább nem mehet. És az ekként létrejött lényegbeli azonosság az azután következő fejlődési fokozatokon keresztül is folyvást fönmarad azon Istenségekkel együtt, kiknek eredetét többé már nem lehet kimutatni.

\* \* \*

Főntebb láttuk, hogy a teljes bókolat két alkatrészből áll, t. i. az egyik, mely megalázódást, s a másik, mely tetszést foglal magában; épen így a teljes megszólítási formák szintén két hasonló alkotó elemből vannak összetéve. Nevezetesen azon szólásmódokhoz, melyek a megszólított személyt önmegalázódás vagy fölmagasztalás, vagy pedig mindkettő által kiengesztelni igyekeznek — rendesen oly kifejezések is szoktak járúlni, melyek a megszólított személy iránti ragaszkodásról tesznek bizonyyságot, mint pl. a jó egészség és boldogság kívánása stb.

A mások testi jóléte és szerencséje iránti érdeklődésről tanúskodó kifejezések kétségen kívül korábbi eredetűek, mint az alárendeltségnek bevallásai. Valamint azon ölelkezések, csókolódzások és czírógatások, melyek tetszést igyekeznek kifejezni, rendesen legelőször szoktak a zabolátlan és kevésbé fékezett vad népek között — kiknél az alázatosságot kifejező

bókolatok még teljesen ismeretlenek — tisztelgési bókolatként használtatni: épen úgy a barátságot színlelő nyilatkozatok az alárendeltséget kifejező szólásformáknál korábbi eredetűek. — Éjszak-Amerikának kígyó-imádó indiánjainál az idegent e szavakkal szokták megszólítani: „Nagyon örülök... rendkívül örvendek...“ stb., s Dél-Amerikában az araucania-belieknél — kiknek társadalmi szervezete, bár némileg előhaladtnak mondható, mindamellett a hadi állapot által még nem fejlesztetett ki korlátozó jellegűvé — a találkozás alkalmával történni szokott alakiságok, melyek néha „tiz-tizenöt percznyi időt“ is igényelnek, az illető találkozó és hozzátartozók jóléte felőli kölcsönösen történő részletes tudakozódásokból állanak, melyekhez még gondosan körülírt szerencsekívánatok és részvétnyilatkozatok is járúlnak.

Természetesen a köszöntési formák ez alkatelemei csakis addig tartanak, míg a függést kifejező cselekvések és nyilatkozatok kifejlődnek. Láttuk, hogy a szolgálai bókolatok mellett minden jó- és szerencsekívánatok is intéztetnek a főbbvalókhöz a szerencsenépeknél, és pedig úgy a partvidéken, mint a belföldön lakóknál, és hogy a fulah néptörzsnél, valamint Abyssinia lakóinál a személyes jólét és a hozzátartozók jóléte utáni tudakozódások nagyon czikornyásak. Azonban Ázsiában, hol a társadalom katonai jellege már sokkal jobban ki van fejlődve, e szólásformák legmagasabb kifejléttségökben szoktak előfordúlni. A míg a fejedelmek körében nagyon gyakoriak az eféle túlzott kifejezések: „Oh király, élj örökké!“, addig az egyenlők közti megszólítási formákban sem ritkák az oly szólásmódok, melyek a nagy rokonszenvet szintén túlzott modorban igyekeznek feltüntetni, mint pl. az araboknál, kik az által fejezik ki nagy szorongásukat, hogy néhány perczig gyorsan ismétlik e mondatot: „Hála Istennek... hogy vagy?“, s a megszólított — főként, ha eléggé művelt — a hozzá intézett kérdést több ízben félbeszakítja, s viszont kérdezi: „te hogy vagy?“, vagy pedig — mint ez a kínaiaknál szokásos — vonzalmaiknak az által adnak határozott kifejezést, hogy látogatásaik alkalmával a kapusnak átadni szokott rendes látogató-jegyeiken e fölírat olvasható: „Uraságod ragaszkodó és őszinte barátja, s tanainak állandó követője bemutatja magát, hogy tartozó kötelességét lerója, s tiszteletét egész a földre borúlásig kifejezze“. A nyugoti



népeknél, kiknek társadalmi szervezetében a személyes hatalom soha sem érte el azon magasságot, mint a keletiekénél, a tetszés és aggodás kifejezései koránt sem oly túlzottak, a szabadság növekedtével pedig még e kisebb mérvű túlzás is hovatovább mindinkább csökken. Franciaországban a XIV-ik században a czímernök a királyi asztalnál „minden alkalommal így kiálta föl: „A király iszik!“, mire a jelenlevők mindenike kifejezé jókívánatát, s viszont így kiáltának: „Sokáig éljen a király!““. És bár a jókívánatnak ez vagy ehhez hasonló alakja Európa különböző népeinél még mai nap is divatban van, mindamellett kétségtelen dolog, hogy ma már koránt sem fordul elő oly gyakran, mint ez régenten történt. Épen így van ez a jókívánatoknak társas körben való kifejezésével is. Bár ilyesféle fölkiáltást: „Hosszú életű legyen nagyságod!“ nálunk (Angliában) még ma is lehet itt és amott hallani, mindamellett azt mondhatjuk, hogy az leginkább oly helyeken szokott történni, melyeknek lakói egész a legújabb időkig személyes uralom alatt éltek, sőt bizonyos régi családok iránt érzett loyaltásuknál fogva szabadságukban még mai nap is némi tekintetben korlátozva vannak; a míg az ország más részeiben, melyek a hűbériség kötelékei alól jóval előbb föl-szabadultak, sőt az industrialismus következtében, gondolkozásukat tekintve, már bizonyos átalakuláson mentek keresztül, az érdeklődés rendes kifejezései e rövidke megszólítási formává vonattak össze: „Hogy van ön?“ (How do you do?) és „Isten önnel!“ (Good bye!), mely üdvözlési módok azonban épen nem fejeznek ki több érzelmet, mint a mennyit magokba foglalnak. Érdekes dolog tudni, hogy azon kifejezési formákkal együtt, melyek nagyon általánosan el vannak terjedve, s a melyekben a köszöntött személy érdekében az isteni segély is föl van hívva, mint pl. az arab köszöntés-módban: „Isten kegyelme legyen veled!“, a magyarban: „Isten tartson meg“, a szerezsenben: „Isten oltalmazzon“, valamint azon szólás-módok mellett, melyek egészségi állapot, erő és szerencse utáni tudakozódás által fejeznek ki bizonyos érdeklődést, melyek szintén nagyon el vannak terjedve: vannak ismét némelyek, melyek a körülmények szerint módosúlnak. Egyik a keleten szokásos: „Béke legyen veled“, mely azon zavaros időkből maradt fönn, midőn a béke a legfőbb *desideratum* vala; másik az egyiptomiaktól fenmaradt: „Hogyan gőző-

lögsz?“ s egy még különösebb: „Hogyan bántak veled a szúnyogok?“ — mi Humboldt állítása szerint, reggeli köszöntésmód az Orinoco vidékén.

\*                      \*

Hátra van még, hogy megjegyezzük a nyelvnek mondattani és másféle módosulásait, mely módosított szólásformák a megszólított egyént — önként érthetően — fölmagasztalják, a megszólított pedig lealázzák. Ezek némi tekintetben a szerartásnak más alkatelemeihez hasonlítanak. Láttuk ugyanis, hogy a hol az alárendeltség rendkívüli, ott az uralkodó — ha ugyan nem rejtőzik el úgy, hogy teljesen láthatatlan legyen — midőn nyilvánosan megjelenik, halálos büntetés terhe alatt meg van tiltva, hogy valaki egyenesen rá nézzen; s azon fölfogás következtében, melynél fogva megbocsáthatatlan hibának tekintetik, ha valaki valamely fölmagasztalt személyre közvetlenül rábámúl, némely országokban azon szokás fejtett ki, hogy az alsóbb rangúak az előkelő személyeknek háta mögé kerülnek. Hasonlóképen a földnek megcsókolása valamely tiszteletben álló személy előtt, úgy szintén az ő hozzátartozó bizonyos tárgynak megcsókolása mintegy azt igyekeznek kifejezni, hogy az alsóbb rangú személy — helyzetét tekintve — annyira alant áll, hogy a fölebbvalónak lábát avagy csak ruhája szélét sem merésze megcsókolni. Épen így van ez a tisztelgések szóbeli kifejezésének alakjaival is, melyek — miként ama bóklati cselekvények — a megszólított személlyel való közvetlen érintkezést a lehetőségig távol tartani igyekeznek.

A nyelvnek sajátzerű módosulásai — melyek közönségesen a fölebbvalók és alsóbbbrangúak közti távolságot igyekeznek föntartani — annyira általánosan el vannak terjedve, hogy azok a társadalmi műveltségnek aránylag igen alant fokán álló népeknél is nagyon fölismerhetők. Ugyanis az abipone népfaj előkelőiről olvassuk, hogy az „ez osztályhoz tartozó emberek nevei mind *in*-ben, ezek nőinek nevei pedig *en*-ben végződnek. És pedig úgy, hogy e szótagokat velök beszélés alkalmával úgy a főnévhez, mint az igéhez egyaránt hozzá kell ragasztani“. Továbbá a Samoa-sziget lakóinak nyelvében van bizonyos határozott számú szóból álló állandó

gyűjtemény, melyre nézve az udvarias műveltség szigorúan megkívánja, hogy a főlebbvalók iránt, különösen szertartási ünnepélyek alkalmával, főként azok használtassanak“. Jáva sziget lakóinál „egyáltalán fogva nincs megengedve, hogy valaki — bármiféle rangú legyen is — az ő főlebbvalójához a tartománynak közönséges honi nyelvén beszéljen“. Gallantinnál az ősi mexikói nyelvről olvassuk, hogy „abban van bizonyos *tiszteletteljesnek* nevezett szólásforma, mely az egész nyelvet áthatja, mi semmi más nyelvben föl nem található... Erről azt hiszik, hogy ez az egyetlen nyelv, a melyben minden szó, melyet valamely alsóbbbrangú kimond, élénken emlékezteti őt társadalmi alantas helyzetére“.

Azon legáltalánosabb közvettség, melyet az illem a megszólítási formákba be szokott illeszteni, általában olyan-nak látszik, mint a melynek eredete a tulajdonnevek felől alkotott, primitív babonában található föl. Ugyanis az illető vadnépek azt képzelik, hogy az ember neve az ő egyediségének egy meghatározott részét képezi, és hogy valaki nevével bírni annyit jelent, mint az illető egyén fölött hatalommal rendelkezni; s éppen ez az oka, hogy a vademberek csaknem mindenütt vonakodnak neveiket megmondani, és ennél fogva nem engedik meg, hogy beszéd közben azon néven neveztes-senek, melyen különben ismeretesek. Akár ez legyen az egyedüli ok, akár pedig ezt nem tekintve, az, hogy valaki nevének kimondhatása bizonyos oly jognak tartatik, melyet a névtulajdonos csak magának tart fenn: annyi mindenesetre tény, hogy a nevek minden népfajnál bizonyos szent sérthetetlenséget nyernek, s éppen azért a névnek hiában való fölvétele határozottan meg van tiltva, különösen pedig akkor, midőn alsóbbbrangúak felsőbbekhez beszé- nek. Ennek egyik saját-ságos eredménye az, hogy — főként az ős-korban — a személynevek tárgyaktól vétettek, a tárgyak nevei azonban a használatból kimentek és helyettök mások jöttek forgalomba. „A kaffiereknél a nőknek nincs megengedve, hogy férjeiknek vagy ezek fitestvéreinek — születésök alkalmával nyert — nevét (*i-gama*) nyilvánosan kimondják, valamint nem szabad eltiltott szokat sajátképeni értelmökben használniok . . . . A főnökek *i-gamá*-ja a köznép előtt el van titkolva.“ Úgy szintén „Samoa szigetén Pango-Pango főnökének őseiről örökölt elnevezése — mi jelenleg Maunga, vagyis hegy — oly

szónak tekintetik, melyet az ő jelenlétében közönséges értelme szerint sohasem szabad használni . . . hanem helyette valami udvarias kifejezés használandó“. Továbbá, a hol kifejelettebb tulajdonnevek léteznek, ott azokat még mai nap is bizonyos tartózkodással lehet használni; mint pl. Sziámban, hol a „király nevét az alattvalónak nem szabad kimondani, s a királyra mindenkor csakis bizonyos körülírással szabad utalni, mint pl. *„az élet fejedelme‘, „a vagyonok ura‘, „legfőbb fő‘*; vagy pedig miként Khinában, hol *„a ház örege‘, „kitűnő, nagyságos‘* s *„tisztetlekre méltó nagy fejedelem‘*, képezik a szokásos kifejezéseket, a melyekkel a látogató a házi úrnak atyját közönségesen czímezni szokta“.

Azzal, hogy valamely előkelő egyén megszólításakor a tulajdonnevek kimondása elkerültetik, némileg rokon, miként ezt a főntebb idézett példák eléggé igazolják, a személyes névmások elkerülése; mely névmások a czímezett személylyel szintén nagyon is közvetlen viszonyban állanak arra nézve, hogy kimondásuk megengedhető volna ott, hol a megszólító és megszólított között bizonyos távolságot kell föntartani. Sziámban — miként ezt főntebb példával is igazoltuk — midőn valaki a király parancsát kérdezi, a névmási alakot, a mennyire csak lehet, kikerüli; és hogy e szokás mennyire általános a sziámbbelieknél, eléggé mutatja Pièrre Braguière azon megjegyzése, mely szerint „a sziámiaknak vannak ugyan személyes névmásaik, azonban azokkal csak nagy ritkán élnek“. A megszólításnak ez alakja a chinaiaknál szintén a közönséges társalgásba is átmegy, mert „ha csak nem kebelbarátok, ők sohasem mondják egymásnak *én* és *te*, mit egyébiránt a legdurvább műveletlenségnek tartanának. Hanem a helyett, hogy azt mondanák: *„én mélyen érzem azon szolgálatot, melyet te velem tettél‘*, legtöbbször így szólnak: *„azon szolgálat, melyet az úr, vagy doctor úr leghitványabb szolgájával cselekedett, engem nagyon mélyen meghatott‘*.“

Most a névmásoknak azon visszaszolgáltatására térünk át, melyek a főlebbvalónak fölmagasztalása, az alsóbb rangúnak pedig lealázásáról tanúskodnak. „Az *„én‘* és *„engem‘* a sziámiaknál különféle viszonyok kifejezésére használtatnak, mint pl. 1. az úr és a rabszolga közt, 2. a rabszolga és gazdája közt, 3. a közönséges és nemes ember között, 4. az egyenlő rangú személyek között; végezetre pedig vannak

bizonyos szólásformák, melyeket csakis a papok használnak“. Még inkább ki van a szokások e rendszere fejlődve a szerartartásokat túlságosan kedvelő japániaknál. Ugyanis Japánban, mindenik osztálynak meg van a maga „én“-je, melyet épen azért más osztály nem használhat; és különösen van egy, mely egyedül a Mikádót illeti meg, és egy másik, mely csakis a nőkre vonatkozhatik... „Van nálok nyolcz második személyű névmás, mely csak a szolgákra, elemi iskolásokra és gyermekekre alkalmazható“. Ámbár e megkülönböztetések, melyek a névmási alakok visszás használatából származtak, nyugaton nem voltak annyira mesterkélték, mindamellett ott is eléggé jelezve valának. Németországon pl. „a régi idöben minden alsóbb rangú személyhez az egyes harmadik személyben beszéltek, mint pl. „er“, mi nem más mint bizonyos félvállról való beszélési alak, mely által az alsóbbrangúhoz nem közvetlenül beszéltek, hanem csupán vonatkoztak rá, mintha a beszéd tulajdonképen valamely más személyhez lett volna intézve, mi főként azért történt, hogy a beszélőt a megszólított személytől távol tartsa. S aztán ott van a megfordított eset is, hogy t. i. „az alsóbbrangúak a felsőbbrangúakhoz beszélés alkalmával állandóan többes harmadik személyt használnak“: a mi oly szólásmód, mely, a míg egyrésről épen a többes szám használata által bizonyos méltósággal ruházza föl a fölebbvalót, másrésről az alsóbbrangú személytől való távolságot épen a viszonylagos közvettség által megnagyobbítja; valamint ott van bizonyos oly szólásmód, mely eredetien a hatalommal bírók kiengesztelésével kezdődék, később pedig, ép úgy miként a többi elterjedt, mígnem végre általános kiengeszteléssé lön. Miután az angol nyelvben nincs meg a névmásoknak azon visszás használata, mely önmegalázódást fejezne ki: annak helyetteséül megvan a „*thou*“ helyett a „*you*“, mi egykor bizonyos tisztelgési fölmagasztalás volt, most pedig már minden rangfokozat közt általánosan elterjedt és szerartartási jelentését teljesen elvesztette. Azon idöben azonban, midön a quäkerek állhatatosan megmaradtak a „*thou*“ mellett, a „*you*“-nak bizonyosan lehetett még némi szerartartási jelentése; és hogy a még korábbi idöben bizonyos méltóság kifejezésére használtatott, az azon tényből is következtethető, hogy a Merovingok korában Franciaországban, midön e szokás még csak részben volt meghonosúlva, a kirá-

lyok határozottan megrendelték, hogy ők többes számban címzettessenek. — A ki nem tudná elképzelni azt, hogy az „ön“ címzés egykor a megszólított személy fölmagasztalására használtatott, az azonnal meg fog fog arról győződni, ha e visszás beszédmodot eredeti és nyomatékosabb alakjában fogja szemlélni; mint pl. Samoa szigetén, hol a lakosok így szólnak főnökükhöz: „Jönnötök kell nektek kettőtöknek?“ vagy „Mennetek kell nektek kettőtöknek?“ stb.

\* \* \*

Miután a megszólítási formák ugyanazt fejezik ki szóval, mit a bókولات cselekvések által, ennél fogva azok a társadalmi típusokhoz ugyanazon általános viszonyban állanak. E hasonlóságot, habár röviden is, ki kell még mutatnunk. Midőn Burton a dakotahkról, a kik politikai tekintetben egészen szervezetlenek, s a kiknek névleges főnökük sem volt mindaddig, míg a fehérek el nem kezdtek közöttük különbséget tenni, többek közt mondja, hogy „a mi szószerinti értelmünkben vett szertartások és szokások náluk egyáltalában nem voltak“; s ugyancsak ő például hozza föl, hogy midőn egy dakotah valamely idegen hajlékába belép, csupán olyféle fölkiáltással él, mely annyit jelent, mint „jól van!“ Bailey a veddahkról megjegyzi, hogy, midőn másokat megszólítanak „semmit sem használnak azon dicsőítések közül, melyek annyira általánosak a singhaleseknél; egyedül a „te“ névmást használják, akár egymást szólítják meg, akár pedig azokat, kiknek helyzete külsőleges becslésre jogosítaná fel őket“. Ez esetek eléggé bizonyítják azon általános tényt, hogy a hol nincs subordinatio, ott épen nem keletkeznek azon szólásformák, melyek a megszólított személyt fölmagasztalják, a megszólított pedig lealázzák. Ellenben a hol a személyes kormányzat korlátlan, ott a szóval való önlealázás és másoknak szóval való fölmagasztalása rendkívüli mérveket ölt. Ily társadalmaknak tekinthetők azok, minőket főként Sziámban találhatni, melyekben az alattvalók mindenike a király rab-szolgája, s melyekben az alsóbbbrangú magát a fölebbvaló lába porának nevezi, a míg másrésről az uralkodónak földfeletti hatalmat tulajdonítanak, és a hol a megszólítási formaságok még egyenlők között sem engedik meg azt, hogy a megszólí-

tott személy egyenesen nevérol neveztessék. Csak az oly társadalmi szervezetben, mint a minő pl. Khinée, a hol „a császári felség“ hatalma teljesen korlátlan, történik meg az, hogy a hizelgést és alázatot kifejező szólási formák — melyek eleintén csakis az uralkodókkal való érintkezés alkalmával használtatnak, később pedig, midőn elterjednek — oly rendkívülien cikornyás szélsőségekbe csapnak át, hogy a rendes szólásforma még az egymás nevének tudakolása közben is valami ilyféle szokott lenni: „Szabad kérdeznem, mi az ön díszes előneve és kitünő neve?“; a míg a válasz erre: „Az én szegény családom neve, s az én jelentéktelen nevem“. Vagy pedig, ha azon kérdést vetjük föl, hogy hol fordul elő a névmásoknak legez cikornyásabb visszás használata, mit rendszeren a szertartás szokott létrehozni, úgy találjuk, hogy a japánoknál, kik fölött a huzamos háborúskodások régóta állandósították azon despotismust, mely később isteni varázserőt nyert.

Ügyszintén ha összehasonlítjuk az ókori Európát — melynek legfőbb jellemvonását a folytonos küzdelem által kifejlesztett, s hozzá nagyon is illő társadalmi szervezet képezé — az újabbkori Európával, a melyben bár még mai nap is elég nagy mérvben fordul elő küzdelem, mi azonban a társadalmi tevékenységnek inkább csak rövid ideig tartó, mint állandó alakja: azon tapasztalatra jövünk, hogy a bókolati kifejezések mai napság már korántsem használtatnak annyira és túlzóknak — mint régenten voltak — épen nem mondhatók. Ugyanezen ellentétre találunk akkor is, ha egymás mellé állítjuk Európának azon újabbkori társadalmait, melyek aránylag nagymérvű hadi szervezettel bírnak; mint szintén akkor is, ha párhuzamba helyezzük az angol társadalomnak a katonai szervezet által kifejlesztett osztályát az industrialismus által kifejlesztett osztályával. Angliában a túlságig menő hizelgések s az alázatteljes szólásformák korántsem annyira általánosak, mint a szárazföldön; és habár az újabb időben a bókolási kifejezések az angol uralkodó osztállynál háttérbe szorultak: mindamellett ott mégis nagyobb mérvben vannak ez idő szerint is használatban, mint az industriális osztállynál, és pedig ennek is különösen azon részénél, mely az uralkodó osztálylyal semmi közvetlen viszonyban nem áll.

Ez egybevetések épen úgy, miként az előbbiek kétsé-

gen kívül szükségképeniek. Azonban, ha most erre azt mondaná valaki, hogy a katonai (organisatio militaris) szervezetben meglevő kényszerült engedelmességgel — mely a harci foglalkozás céljából alakult egész társadalomnak legfőbb típusát szokta képezni — igen gyakran oly szólásformák járnak együtt, melyek épen nem fejeznek ki hódolatot; s másrésről viszont azon ellenvetést tenné, hogy a terménynek, szolgáltatnak és pénznek stb. önkénytelenül üzött tényleges kicserélésével — mi pedig az industrialis társadalmi életet különösen jellemzi — a mások túlzott megdicsérese, önmagának pedig szolgálai ócsárlása igen gyakran együtt szokott járni: ez állítás, illetőleg ellenvetés egyenesen képtelenségnek volna mondható; s e csakis föltevésekre támaszkodó állítás képtelensége főként azt eszközli, hogy az azzal ellentétes és érvekkel igazolható következtetés helyes voltát annál világosabban kimutatja.

## VII.

## C Z I M E K.

A fejletlen emberi értelem előleges megállapodás szerint újítani nem szokott soha. Miután a primitív ember mindazon dolgokhoz, melyekre ősei őt szoktatás útján megtaníták, rendesen makacsul szokott ragaszkodni: ha valamiben netalán újításokra vetemedik, az általában csakis önkéntelen alkalmazkodások következtében szokott történni. Azon általánosan elfogadott tény, hogy a különböző nyelvek nem előleges közmegállapodás következtében gondoltattak ki, hanem lassanként fejlődtek, s részben ma is fejlődnek, nem kevésbé áll a szertartásokra nézve is. Ennek számos bizonyítékaihoz a megelőző értekezések elegendő újabb érveket és bizonyító okokat szolgáltatnak.

A címek keletkezését illetőleg ugyanígy áll a dolog. Ha ugyanis a címeket jelenlegi alakjukban vizsgáljuk, azok bizonyára mesterkéltnek tűnnek föl előttünk, minek következtében azon következtetésre jövünk, hogy azoknak, akkor, a mikor, de mindenesetre szándékos terv szerint kellett megállapíttatniok. Azonban e következtetés épen úgy nem helyes, mint a mily nem igaz azon föltevés, hogy a mi közhasználat-



ban levő szavaink eredetien célzatos szándékkal állapítottak meg. Az egyes tárgyak, tulajdonságok és cselekvények nevei először leíró (descriptive) természetűek, s e tekintetben azon nevek, melyeket közönségesen címeknek szoktunk nevezni, a többi nevek közül kivételt nem képeznek. Valamint annak, ki siketnémának bizonyos személyt meg akar nevezni, illetőleg jelölni — mit ő az illető egyén valamely kiváló tulajdonságának mimika által való kifejezésével eszközöl — esze ágában sincs, hogy azon cselekvényével valami jelképet hozzon forgalomba: épen úgy nem szándékszik ilyet cselekedni a vadember sem, midőn azon helyet, hol ő az ugrányt (kangoroo) elejtette vagy pedig azt, hol valamely szikladarab alázuhant, meg akarja nevezni; valamint szintén nincs szándékában a jelképezés akkor sem, midőn valamely egyént — az ennek arczkifejezésében vagy magaviseletében jelentkező sajátságának bizonyos szembeszökő vonására való célzás által — jelezni igyekszik, úgy szintén akkor sem, midőn azon neveket, melyek betű szerinti vagy átviteles értelemben leíró tulajdonságúak, s melyek egyszer-másszor címekké fejlődnek ki, valakire ráruházza.

Sőt magának a tulajdonnévnek fogalma is véletlen kifejlődés következménye. Azon tény, hogy a műveletlen népfajoknál a gyermeket éveken át „égi háború“, „új hold“ stb. nevek alatt ismerik, világosan azt mutatja, hogy a gyermek elnevezése eredetien semmi más nem volt, mint egyszerű utalás a gyermek születése napján történt eseményre, mi által a gondolat mintegy a jelzett gyermekekre irányoztaték. És ha aztán a gyermek később ilyesféle nevet nyer, mint pl. „lapos fejű“ vagy „szurtos . . .“ (mely elnevezés különösen a dakotah népfajnál szokásos) az bizonyos önkéntesen használt és pedig nem ritkán az előbbeninél találóbb elnevezéssel jelöli meg a kérdéses gyermeket. Világos dolog, hogy valami hasonló történt azon kevésbé szükséges nevekkal is, milyenek pl. a címek. Ezek bizonyára csupán abban különböztek a rendes tulajdonnevektől, hogy azok eredetök szerint oly valami típust, cselekvést vagy hivatali foglalkozást jeleztek, melyeket általában tiszteletben szoktak tartani.

A különböző vad törzsek a férfiaknak, oly alkalmakkor, midőn azok valamely ütközetben nagy diadalt arattak, az illető harcosok meglevő nevéhez, vagy épen neve helyett

bizonyos újabb nevet adnak. A tupi törzsek erre igen alkalmasfölvilágosítást szolgáltatnak. „Az emberhús-evés ünnepélyének alapítója” — mondja egy jeles utazó — „bizonyos pótnevet kapott, mi a történetekre való tiszteletteljes megemlékezés akart lenni, a mikor is az illetőnek nőrokonai az új czímet szüntelenül kiáltozva, örömkben ide s tova futkostak”. Ugyane népfajról mondja Hans Stade, hogy „a hány elleniséget levág valaki közülök, annyi nevet ad maga magának, s nálok általában azok tartatnak a legnemesebbeknek, kiknek legtöbb ily nevök van”. Hasonlóképen Éjszak-Amerikában is, midőn a (Canada vidéken lakó) creek-indián törzsbeli ifju a legelső lenyúzott fejbőrt a törzs-tanyára hazaviszi, ott őt lovaggá avatják, s „harczos” előnevet nyer. E szokás az ős Nicaragua előhaladottabb népeinél bizonyos oly általános nevet hozott létre, mely rendesen czim gyanánt szokott használtatni, a mennyiben t. i. nálok az oly egyént, ki más valakit a harcban megölt, *tapalique*-nak nevezték; a míg a Panama földszoroson lakó indián törzsek hasonló czimül ma is a *cabra* szót használják.

Hogy az őskori harczias jellegű társadalmakban a tiszteletnek ekként keletkezett leíró nevei némely esetekben miként változtak át hivatalos nevekké, azt azonnal át fogjuk látni, mihelyt azon bizonyítékokat, melyeket két vérengző és emberhús-evő néptörzs szolgáltat, azok műveltségének különböző stadiumain egymással párhuzamba helyezzük. — Ugyanis Fidzsiben az „előkelő harczosok ilyféle kevély czímekeket nyerne, mint pl. valamely terület „földarabolója”, vagy valamely partvidék „elpusztítója”, vagy valamely sziget lakóinak „kiirtója” stb., mely esetben az illető hely nevét a czímhez rendesen hozzá szokták ragasztani”. Továbbá az ősi Mexikóban a király testvérei vagy legközelebbi rokonai által betöltetni szokott hivatali állások egyikének neve „ember-vágó”, a másiké pedig „vérontó” vala.

A hol, miként a fidzsibelieknel, az Istenek és emberek közt levő fogalmi megkülönböztetés nincsen eléggé körvonalozva, úgy hogy a főnököknek haláluk után történni szokott Istenné avatása mai napság is folyvást gyakorlatban van, úgy találjuk, hogy ott az Isteneknek oly neveik vannak, minőket a vad harczosok életökben szoktak viselni. A „nő-tolvaj” vagy „nő-rabló”, az „agyvelő-evő”, a „gyilkos”, „friss vértől

gőzölgő“ stb. természetesen mind oly czímek, melyek az őseit istenítő cannibáloknál bizonyos leíró elnevezésből veszik eredetöket. Az előkelőbb néptörzsek által kiválóan tisztelt Istenségek mindazon különböző czímei, melyek hasonló módon keletkeztek, mind bizonyos, irántok való meghódolásnak adnak kifejezést. Az Istenségek hatalma — legyenek bár azok egyiptomi vagy babyloni Istenségek, avagy a görögök Istenei — általában úgy van föltüntetve, mint a mit azok ütközetekben való viaskodás által szereztek; s az ő hőstetteikről szóló elbeszélésekhez némely esetekben bizonyos megfelelő leíró nevek vannak csatolva, mint a minő pl. Marsnál a „vérfecskendő“, a héberek Istenénél pedig a „mindenható“ előnév, mely utóbbi, Keurun szerint, nem egyéb, mint a *saddai* zsidó szónak betűszerinti értelmezése.

A primitív népeknél nagyon általános azon szokás, miszerint a tiszteletet kifejező névnek betűszerinti leíró jelentése helyett a képlegesen leíró tiszteleti nevet használják. A tupi népfajról — melyre vonatkozólag föntebb megjegyzénk, hogy nálok harcias neveket szoktak fölvenni — olvassuk, hogy ők a náluk divatozó „elnevezéseket leginkább bizonyos látható tárgyak nevei közül szokták választani, a szerint, a mint választásaikra a kevélység vagy vadság vannak befolyással“. Hogy az oly nevek, melyekkel az örvendező czimborák társaikat önként ruházzák fel, s melyeket aztán az illetők szabad elhagyatározás következtében elfogadnak, mennyiben alkalmasok arra, hogy a legbátrabb egyének által megszereztesseken, és hogy később az uralkodók neveivé váljanak, az Ximenesnek Guatemala műveltebb népeiről szóló leírásában eléggé föl van tüntetve. Azok királyainak ugyanis Ximenes által felsorolt nevei a következők: „nevető tigris“, „az erdők tigrise“, „ragadozó saskeselyű“, „sas-fej“, „erős kígyó“ stb. Afrikának a vad törzsek által lakott tartományaiban a királyi czímek mindenütt hasonló módon keletkeznek. Így pl. Asanti tartomány királyának dicsőítő czímei között ott van az oroszlán és kígyó név is. Dahomé királyságban az ekként származott nevek gyakran túlozva használtatnak, így pl. ott a királyt az „oroszlánok oroszlánjá“-nak hívják. Hasonló szellemben hívják — Usambra tartomány királyát az „egek oroszlánjá“-nak, mi természetesen oly cím, melyből később — midőn a királyt halála után Istenné avatják — rendesen különféle mythusok

keletkeznek. A zuluk földje, egyebek mellett, érdekes fölvilágosítást szolgáltat azon módot illetőleg, melyen a bámulatra ragadó élő vagy élettelen tárgytól vett tiszteleti nevek a másféle nevekkel összeköttetésbe hozatnak; sőt néha a főntebb tárgyalat megszólítási címek bizonyos alakjaivá is átváltoznak. Ott ugyanis a király címei leginkább a következők szoktak lenni: „nemes elefánt“, „te, ki örökkévaló vagy“, „te, ki oly magas vagy, mint az egek“, „te, ki az embereket nemzed“, „te fekete“, „te, ki azon madár vagy, mely a többi madarakat megeszi“, „te, ki oly magas vagy, mint a hegyek“, „te, ki békeszerző vagy“ stb. Shooter egyszersmind azt is kimutatja a királyhoz intéztetni szokott beszédek bevezető részének közlése által, hogy e címmezések a zulu néptörzsnél mily módon szoktak használtatni. Nevezetesen: „Te hegy, te oroszlán, te tigris, te, ki fekete vagy: nincs hozzád senki hasonló“. Továbbá arra is vannak bizonyítékok, hogy az ilyen származott tiszteleti nevek néha címekké is átváltoznak, és pedig nem annyira az illető állást betöltő egyén személyiségére, mint inkább magára az elfoglalt állásra vonatkozó címekké; innen történik aztán, mint Shooter mondja, hogy a cafrariai főnök feleségét „nöstény-elefántnak, ugyanannak legfőbb feleségét pedig nöstény-oroszlánnak hívják“.

Ily példák nyomain visszafelé haladva, bátran lehet következtetnünk, hogy az ókorban letűnt történeti népeknél az állati neveknek tiszteleti nevek gyanánt való használata szintén hasonló forrásból vette eredetét. A midőn ugyanis azt olvassuk, hogy Madagascar sziget királyának egyik címe ez idő szerint is a „hatalmas bika“, mi önkénytelenül azt juttatja eszünkbe, hogy a hódító Ramses iránt a legyőzött ellenség szintén hasonló dicsőítő névvel fejezte ki tiszteletét: lehetetlen azon föltevést kikerülnünk, hogy a királyokra ekként ruházott állati nevekből származhattak azon állati nevek is, melyeket tisztelet kifejezése gyanánt az Istenségekre szoktak ruházni; úgy hogy pl. az ős egyiptombelieknél az Apis név teljesen egyenértékű az Osiris és „nap“ elnevezéssel, valamint szintén a „bika“ egyenértékű a hódító hős és a napisten Indrával.

Épen így áll a dolog azon címekre nézve is, melyek bámulatot gerjesztő természeti tárgyakból és erőkből vették eredetüket. Főntebb láttuk, hogy a zulu néptörzsnél a király

iránti tisztelet eme túlzó kifejezése: „te oly magas vagy, mint a hegyek“ az egyszerű hasonlítási alakból képleges alakká változott, a midőn aztán a királyt így szólíták meg: „te hegy“. És hogy az ekként használt képleges név néha tulajdonnévvé változik át, arra többek közt például szolgálhat a Samoa szigeten dívó ama szokás, mely szerint ott „a jelenlegi főnököt, Pangó-Pangót, ez idő szerint *Maunganak* vagyis hegynek nevezik, úgy, hogy ama másik nevét az ő jelenlétében nem is szabad senkinek használni“. Arra is van bizonyítékunk, hogy azon vad népeknél, kik őseiket Isten gyanánt szokták tisztelni, az Istenek czímei szintén hasonló módon keletkeztek. Így pl. a chanukoknál, a navajó törzseknél, valamint Éjszak-Amerikában a mexikóiaknál, úgy szintén Dél-Amerikában a perubeliaknál némely hegyeket Isteneknek tekintenek; s miután ez Isteneknek más neveik vannak, abból önként következik, hogy mindazon kitünőbb egyének, kik halálok után Istenné avattattak föl, tiszteleti névül vagy általában hegy nevet, vagy pedig valamely különös hegy nevét nyerték, mint pl. Új-Zélandban történt. A naphoz való hasonlításokból nemcsak tiszteleti és isteni nevek, hanem hivatali czimek is származának. Midőn olvassuk, hogy a mexikóiak Cortes Ferdinándot megkülönböztetésül „a nap szülötté“-nek czimezék, s hogy a chibchák a spanyol hódítókat általában „a nap gyermekei“-nek nevezték, továbbá, hogy Tlascala Alvaradót a mexikói nép közönségesen „*nap*“-nak nevezé, úgy szintén midőn olvassuk, hogy a „nap gyermeke“ elnevezés volt azon megtisztelő név, melyet a benszülöttek bármely egyes, de különösen derék egyénre ráruháztak Peruban, hol az inkák, kiket a naptól leszármazottaknak tartottak, a következő sorrendje szerint a naptól kölcsönzött czímet viseltek: az által képesítve leszünk annak megértésére, hogy a „nap fia“ elnevezés miként fejlődött ki Egyiptomnak egymásután következő királyai által viselt oly czímmé, melyet azon tulajdonnevekkel szoktak összekötni, mely az illető királyokat egyénileg megkülönbözteté. Ha már most tekintetbe vesszük azt, hogy Egyiptomban — a történelem tanúsága szerint — a meghalt ősök tisztelete mellett folyvást szokásban volt az élő királyok tisztelete is: nem leendő nehéz belátnunk, hogy — miután ott a királyok az általok közönségesen viselt *solaris* czím mellett rendszeren ugyancsak ily eredetű megkülönböz-

tető címeket is nyertek, mint pl. „győzelmeskedő nap“, „a teremtest intéző nap“ stb. — e szokás folytán az apotheosis következtében létesült Isteneknél igen természetesen keletkezhettek ilyesféle szintén megkülönböztető *solaris* címek, mint pl. „a melegség forrása“, „a fény szerzője“, „a nap ereje“, „az életető okfő“, „az égboltozat napja“ stb.

Miután ekként kimutattuk a képleges értelemben leíró név eredetét, azzal egyszersmind rátaláltunk azon csírára is, melyből a tiszteletet kifejező azon primitív címek fejlődtek, melyek eredetök szerint csupán egyéni címek voltak, később azonban esetlegesen a betöltött hivattal rendesen együttjáró címekké változtak át.

Azt mondani, hogy a különböző nyelvekben meglevő azon szók, melyek a mi „Isten“ szónkkal egyenértékűek, eredetien nem voltak egyebek, mint leíró jelentésű szók, nem kissé megdöbbenő állításnak tűnhetik föl az olyanok előtt, kik nem ismerősek azon tényekkel, melyekből a vadember a mienkhez hasonló gondolatait meríteni szokta; és ellentmondó állításnak látszhatik azok előtt, kik, habár tudnak is valamit azon tényekből, mindamellett makacsul ragaszkodnak azon nézeteikhez, hogy az ember eleitől fogva bírt az egyetemes teremtető-erő fogalmával. Azonban, ki az idevonatkozó bizonyítékokat minden elfogultság nélkül tanulmányozza, az nem kevés bizonyító okot találhat arra, hogy az Istenség megjelölésére használt név eredetileg valóban nem volt egyéb, mint bizonyos fensőbbiséget kifejező szó. Így pl. a Fidzsi-sziget lakóinál az Istenség neve oly szó, mely minden nagy és csudálatra méltó dologra alkalmazható; a malagásoknál az Istenség neve minden olyanra, mi örökké új, hasznos vagy rendkívüli; a toda néptörzsnél pedig mindenre, a mi titokzatos, egyaránt ráillik; úgy, hogy — mint Marshall megjegyzi — „az istennév valóban nem más, mint bizonyos kitünőséget jelentő melléknév“. Minthogy e név — mint a közönségesen fölülálló tulajdonságot kifejező szó — a vadnépeknél úgy a lelkes, mint a lelketlen dolgokra egyaránt szokott alkalmaztatni — a primitív emberek azt épen ez értelemben szokták emberi lényekre, és pedig úgy élőkre, mint megholtakra alkalmazni; azonban, miután a primitív ember a holtak felől azon vélekedésben van, hogy azok bizonyos titokzatos erővel vannak fölruházva az élőkkel jót tenni,

avagy ezeket megrontani: ugyanazért e nevet különösebben épen a holtakra alkalmazza. Bár szerintünk az ú. n. kísértet és az Isten fogalmak nagyon különböző jelentéssel bírnak, mindamellett azok nevei eredetien teljesen hasonjelentésű szók valának; vagyis tulajdonkép csak egy szó létezett a természetfölötti dolgok különböző neveinek megjelölésére. Azonkívül, hogy ez állítás eléggé igazolva van, egyebek mellett a hittérítők által is, kik a különböző vadnépeknél nem találtak semmi oly különös szót az Isten fogalom kifejezésére, a mely egyszersmind kísértetet, démont és ördögöt is ne jelentett volna; továbbá, azon kívül, hogy azon föltevés, illetőleg állítás, mellett tanúskodnak a görögökről és rómaiakról szóló történeti följegyzések is, a kik ugyanis a meghalt rokonok szellemének és a fő Istenségnek megnevezésére ugyanazon szót használták; valamint azonkívül, hogy szintén azt bizonyítják az ősz egyiptomiak is, kiknek hieroglyphjaikban — a szöveg értelméhez képest — az Istenek, ősök és kiváló személyek ugyanazon szóval valának elnevezve: ugyanezt igazolják előttünk a héberek is, kik az *elohim* szót, nemcsak az általok képzelt természetfölötti lénynek, hanem a kísértetnek elnevezésére is egyaránt alkalmazták; és pedig, miután a héberek — a hagyományok tanúsága szerint — a hatalmas élő személyek elnevezésére szintén ugyanazon szót használták: ezek épen úgy, mint általában a primitív népek, valóban azt bizonyítják, hogy a különböző elnevezéseknél tekintetbe vett tulajdonságot egyedül az egy vagy más nemű kitünőség képezé. Miután pedig a primitív hiedelem szerint a megholt ember szellem-mása épen úgy látható és tapintható, mint maga az élő ember, úgy, hogy azt másodszor is le lehet vágni, vízbe fojtani vagy másképen megölni; s miután a fidszibeliek fölfogása szerint, az Isten és a főnök közti hasonlóság oly nagy, hogy azokat igen nehéz egymástól megkülönböztetni; továbbá, miután az *Iliászban* előforduló különféle theophániák mindazt bizonyítják, hogy a görögök Istene — ki emberi fegyver által megsebesíthető vala — minden tekintetben annyira hasonlított az emberhez, hogy a különbség fölfedezéséhez különös mély belátás kívántaték: mindezekből láthatjuk, mily természetesen történt az, hogy az „Isten“ cím — melyet általában a közönségesen láthatatlannak képzelt hatalmas lényre alkalmaztak — gyakran oly látható hatal-

mas lényre is alkalmaztaték, ki talán nem bírt oly természeti fensőbbiséggel, mely őt arra kiválóan érdemesítette volna, mi valószínűen azon hiedelemből történt, hogy az illető személy valamely félelmes embernek visszajött szellemmása lehet. Valóban ez elmélet szerint szükségképen meg szokott történni, hogy azon emberek, kik képességeiknél fogva környezetüket fölülmúlják, ilyen visszatért kísérteteknek vagy Isteneknek gyaníttatnak, a kiknek aztán rendesen természetfölötti hatalmat szoktak tulajdonítani. — Innen van azon tény, hogy a vadnépek, minők pl. Ausztrália, Új-Caledonia és a Darnley szigetek őslakói, valamint a kumenek, a calabar nép stb. a köztük megtelepült európaiakat saját meghalt társaik kép-másának tekintik, s ezeket közönségesen kísérteteknek hiszik. — Valamint innen van azon tény is, hogy a bushmanok, bechuanák, kelet-afrikaiak, fuláhk, khondok, fidszi-szigetiek, dyakok, ösmexikóiak, chibchák stb. az európaiakat váltakozó néven Isteneknek nevezik. Nemkülönbben innen van azon szokás is, hogy a műveletlen népeknél a főbbrangú emberek — saját elnevezéseiket főtebb kifejtett értelemben vevén — magokat némely alkalmakkor Isteneknek nevezik, mint ezt pl. a pálak, vagyis a tóda néptörzs papjai, valamint az új-zélandiak és a fidszi-szigetiek főnökei cselekszik.

Miután az „Isten“ név eredeti jelentését és alkalmazási módját a főtebbiekből eléggé megérthetünk, korántsem szabad azon csudálkoznunk, ha úgy találjuk, hogy azon név tiszteleti cím gyanánt használtatott. Bastel, angol utazó beszéli, hogy Loangó afrikai tartománynak királyát saját alattvalói Istennek nevezik; s Krapf szintén hasonlót mond Msambara tartomány királyáról. Ez idő szerint a vándor araboknál „az Isten“ név nem igen használtatik más értelemben, mint az előttek ismeretes leghatalmasabb élő uralkodó fajneve gyanánt. Ez állítást még hihetőbbé teszi azon tény, hogy a tatárok által személyesen tisztelt nagy Lama „Isten és atyának“ hivatik. Szintén e mellett tanúskodnak még a következő tények is, mint pl., hogy Madagascar-sziget királya, Radama, az ő dicsőségét zengedező nők által „Oh mi Istenünk“-nek címéztik; valamint hogy a dahoméi király váltakozó nevéül a „szellem“ szó használtatik; úgy, hogy midőn ő valakit maga elé idéz, a küldöncz így szól: „a szellem hivat“, és midőn beszél, azok, kik ezt hallják, mindnyájan így kiálta-



nak: „a szellem igazságot szól!“ Mind e tények eléggé érthetővé teszik azon föltevést, hogy a *Θεος* név kelet régi királyainál általában cím gyanánt használtatott.

Bár nem nagyon gyakran, de mindamellett fordulnak elő esetek, melyekben e tiszteleti név (isten) a közönséges társalgásban is előfordúl. A föntebb mondottak ntán alig tűnhetik föl különösnek, hogy azon nevet a meghalt személyekre is alkalmazzák, így pl. Motolinia állítása szerint az ősmexikóiaknál szokásban volt, hogy „meghalt rokonaikat ez vagy amaz Istennek, ez vagy ama szentnek nevezték“. Ily példa után már annyiival inkább megérthetjük, miként történhetett az, hogy azon név az élők között kölesönös köszöntés gyanánt is használtatott. Yule kapitány ugyanis beszéli a kasia néptörzsről, hogy nálok találkozás alkalmával e különös módon szokták egymást üdvözölni: „Kublé! Oh Isten!“

Az „Isten“, mint cím, s az atya, mint cím közötti összefüggés elég világossá leszzen előttünk, ha visszamegyünk a nyelv azon kezdetleges alakjaira, melyekben a kettőt egymástól nem lehet megkülönböztetni. Azon tény, mely szerint még az oly kifejtett nyelvben is, mint a minő a szanszkrit, a „csinálást“, „készítést“, „nemzést“ vagy „létrehozást“ jelentő szók ugyanazon fogalom kifejezésére minden megkülönböztetés nélkül használtatnak: világosan mutatja, hogy a primitív fölfogás szerint az élő atya — mint új dolgok nemzője, vagy látha'ó létrehozója, ki a halálban többé nem látható új dolgok okozójává változik át — szoros összeköttetésben áll úgy szóban, mint gondolatban azon megholt és láthatatlan okozókkal, melyek — miután közülök némelyek kitünőséget szereztek — úgy tekintetnek, mint általában okozók, azaz csinálók vagy teremtők. Rutherford Alcock azon megjegyzése, mely szerint úgy Khinában, mint Japánban az egész kormányzat alapjait „a theokratikus és patriarchális elemek sajátos vegyülete képezi oly uralkodók alatt, kik nemcsak azt állítják magokról, hogy mindegyikőjük patriarchája és atyja saját népének, hanem hogy egyszersmind isteni származással is bírnak“, csakis szaporítja a helytelen értelmezések számát, mely tévedés egyedül onnan eredhet, hogy a nevezett író következtetéseiben a mi magasabb fogalmainkból kiindulva, szállt alá, a helyett, hogy a primitív ember alacsony fogalmaiból emelkedett volna magasabbra.

Mert a mit ő az „eszmék zavaros vegyüléké“-nek tart, az tényleg nem más, mint az eszmék szabályszerű egyesülése; mely a nevezett esetekben tovább föntartotta magát, mint az a fejlettebb társadalmakban történni szokott.

Ez egyesülést a zulu néptörzs igen tisztán mutatja. E néptörzsnél ugyanis bizonyos hagyományok keringenek Unkulunkuluról, vagyis azon regeszerű öregről, ki szerintők „az első ember vala“, „ki létrejött és embereket nemzett“, „a ki eredetet adott nemcsak az embereknek, hanem azokon kívül mindeneknek“ (ide értve a napot, holdat és eget is), és a kiről azt tartják, hogy fekete embernek kellett lennie, mivel utódai (a szerecsenek) általában feketék. Az eredeti Unkulunkulut azonban nem tisztelik, mivel azt tartják róla, hogy az állandóan halott; hanem a helyett a különböző törzsek Unkulunkuluit külön-külön tisztelik, és mindegyiket „atyának“ nevezik. Így tehát a teremtető és az atya fogalmai közvetlen összeköttetésben vannak egymással. Szintén ilyen — vagy talán méginkább — specificus jellegűek azon rokon eszmék is, melyek ama feleletben foglaltatnak, melyet Nicaragua őslakói e kérdésre: „Ki teremte a földet és az eget?“ válaszul adtak, t. i. „Tamagastad és Cipastoval“, „a mi fő Isteneink, kiket mi *teotek*nek hívunk“; a további kérdezősködésekre pedig így válaszoltak: „E *teotek* a mi atyáink“; „szerintünk minden férfi és nő tőlük származik“; „azok húsból vannak, és közülök némelyek férfiak, mások pedig nők“; „azok egykor a földön jártak, és pedig ruházatban, s ugyanazon táplálékkal éltek, a mivel az indiánok“ stb. — Miután tehát e szerint az Istenek és az első szülők azonosaknak tekintettek, ennél fogva az atyaság és az Istenség rokon fogalmakká lettek. A legrégebbi ősapa — kiről a primitív emberek azt képzelik, hogy az folyvást létezik azon más világon, hová halálakor költözött, és hogy ő utódának teremtetője „az öreg“, vagy a „napok vénje“ — idővel a legfőbb Istenséggé leszen; így tehát az „atya“ és „Isten“ nevek nem, miként mi gondoljuk, képleges, hanem szószerinti értelemben egyenértékű szók.

Innen történik aztán, hogy az atya nevezet minden nemzetnél Isten alternativ neve gyanánt szerepel. Azon föntebb idézett imában, melyet egy új-caledoniai ember őse szelleméhez intézett, e szavak: „Könyörülő atyám! íme itt van számodra egy kevés eledel; edd meg, s légy érte hozzám

irgalmas!“, az atyaság és Istenség oly eredeti azonosítását tüntetik föl előttünk, minőt minden mythológiában és theológiában föltalálhatunk. Ezeknél fogva igen természetesnek találhatjuk azon tényt, hogy a perui inkák a napot atyjok gyanánt tisztelik, és hogy Ptah, vagyis első dynasziájá azon Isteneknek, kik Egyiptomban uralkodtak „Istenek atyja atyjának“ nevezteték, valamint azt, hogy a régi görögök Zeüst Istenek és emberek atyjának hívták.

Miután átvizsgáltuk azon őskori vélekedéseket, melyekben az isteni és az emberi oly kevéssé valának egymástól megkülönböztetve, vagyis miután áttanulmányoztuk azon hiedelmeket, melyek Khinában és Japánban még ma is közérvénnyel bírnak, a hol t. i. az uralkodók „az égnek fiai“ azt állítják magokról, hogy ők az ösatyáktól vagyis Istenektől származtak le: könnyű belátni, hogy az atya név, magasabb jelentősége szerint, mily értelemben szokott élő hatalmaságra alkalmaztatni. Minthogy ugyanis amaz uralkodóknak legközelebbi és legtávolabbi ősei, kikről a khinaiak és japánok úgy beszélnek, mint atyjaikról, csakis abban különböznek egymástól, hogy neveik elé ragasztják néha a nagy vagy igen nagy jelzőt: abból önként következik, hogy az atya név, melyet az elődök minden egyes tagjára alkalmaztak, egyszersmind a legutolsó, illetőleg a még élő tagra is alkalmaztatik. Nevezetesen, a hol a férfi-ágon való leszármazás megalapítása által patriarchális család alakult, ott az „atya“ névhez, még eredeti jelentésében is, rendesen bizonyos fensőbb tekintélyt szoktak kötni, minélfogva az tiszteleti névvé leszen. Valóban az oly nemzeteknél, melyek a patriarchális csoportok egyes vagy többszörös összetételéből alakultak, a két ok szorosan egyesül. A mennyiben t. i. az összetételt alkotó mindegyik csoportnak legtávolabbi ismert őse, ki — azon oknál fogva, mivel ő a legöregebbnek legidősebb utóda által, úgy a vérben, mint a hatalomban, folyvást képviselve van — az elegyült csoportnak nemcsak legrégibb ösatyja, hanem egyszersmind Istene is: nem ritkán megtörténik, hogy e patriarcha, ki nemcsak saját csoportjának, hanem az összetétel következtében elegyült csoportnak is feje, mindkét csoporttal olyféle rokonságban áll, mint a minőben az apothéosis útján fölavatott ős saját népével állani szokott;

így aztán bizonyos mértékben úgy az isteni, mint az emberi és királyi hatalmat egyesíti magában.

Innen van, hogy az atya név igen sok esetben királyi czím gyanánt fordul elő. Ilyenül használják ezt pl. Amerika indiánjai épen úgy, mint Új-Zéland lakói, és pedig különösen olyankor, midőn művelt népek uralkodóihoz beszélnek. Nem különben föltalálható e szokás Afrikában is. A zulu néptörzsnél a király czimezésére használt különféle nevek közül az atya név első a sorozatban. A dahoméi királyról beszélnek, hogy midőn egyszer hivatalos trónusáról leszállva, palotájába ment, alattvalói az ő útjából minden göröngyöt saját kezeikkel félrekotortak, nehogy azok ő felsége lába ujját megsértsek, mi alatt folyvást ezt kiáltozák: „dadda! dadda!” (nagyapó! nagyapó!) és „dedde! dedde!” (lassan! lassan!). Ázsiában némely vadttörzseknél szintén fordulnak elő esetek, melyekben a „rája” (indian fejedelem) és „atya” nevek együttesen használatnak. Európában az atya nevet ez idő szerint is alkalmazzák az orosz czárra; a régi időben pedig az „atya” a *sire* szó alakjában nagyon közönséges név volt a különböző rangfokozatú hatalmasságok czimezésére, mint pl. a hűbérurak és királyokra, sőt, mint azon nevek egyike, melyek uralkodók megszólításakor szoktak használatni, némely modern államban ma is folyvást szerepel. \*)

Az atya czím, lehet hogy kettős jelentésénél fogva, de mindenesetre szokatlanul gyorsan elterjedt. Általában véve úgy találjuk, hogy az atya név mindenütt bizonyos fensőbb-ség kifejezésére használtatik. Így pl. a zulu törzsnél az alatt-

---

\*) Ámbár a *sire* és *sieur* nevek illetőleg czímek eredetére vonatkozó viták végre azon megállapodásra jutottak, hogy azon két név mind egyike ugyanazon gyökből származott és eredetien mindkettő öreget jelentett: mindamellett kiderült az is, hogy a *sire* — mely nem egyéb, mint egy hosszabb szó összevont alakja — használatát illetőleg jóval régiebb, mint a *sieur* (a *seigneur* összevont alakja) és épen azért olyféle legáltalánosabb jelentést nyert, mely teljesen egyenértékű lett az „atya” szóval. Azon tény, hogy a *sire* a *seigneur* mellett különböző fokú méltósággal bíró személyekre szokott alkalmaztatni, világos bizonyítékul szolgál arra, hogy az korábban fejlődött ki és terjedt el; hogy pedig az atya névvel egyenlő jelentése volt, az ki van mutatva azon tény által, hogy a régi francia nyelvben a *grant-sire* egyenlő értelemben használtatik a *grand-perere*, úgy szintén azon tény által is, hogy a *sire* szót nőtlen férfira nem lehetett alkalmazni.

valók a „baba“ — atya — szót nem csupán a királyra, hanem bárminemű felsőbb ranggal bíró személyre ma is alkalmazzák. Dahoméban a rabszolganép épen úgy alkalmazza e nevet urára, mint ura a királyra. Livingstone említi, hogy miként Burchellt a bachasin törzsek, úgy őt kísérői atyának czímeztek. Épen így volt ez a régi időben keleten is, mint pl. midőn „Naaman“-hoz (II. Benhadad syriai király fővezéréhez) „az ő szolgálai hozzá menének és szólának neki mondván: „Atyám““ stb. (II. Kir. V. 13). Nem különben történik ez a távoli keleten mai nap is. Nevezetesen a japáni tanuló mesterét ma is „atyá“-nak czímezi. Úgy szintén Sziámban az alattvalók a nemesek gyermekeit „atya“- és „anyá“-nak nevezik; s Huc az ő útleírásában beszéli, hogy látta, mint borúlnak le a khinai munkások az ő mandarinjok előtt és így kiáltanak: „Béke és boldogság a mi atyánkknak és anyánkknak!“ Továbbá az „atya“ szónak még általánosabb használati foka gyanánt megemlíthetjük annak olyanokra való kiterjesztését, kik környezetök fölött — nem annyira rangjoknál, mint főként koruknál fogva — bizonyos fensőbbséget nyertek, mi néha a rang fölött is fölény-nyel birt, mint pl. Sziámban, s némileg Japánban és Khinában. Az atya nevezet ily kiterjesztése előfordult többek közt Rómában is, hol a *pater* név nemcsak hivatali — magisterialis — hanem egyszersmind oly czím is volt, melyet az ifjabb az öregebbnek önként adott, bárha nem állottak is semmiféle rokonságban egymással; úgy szintén Oroszországban, hol a czár, a pap és bármely öreg ember czímezésére napjainkban is ugyanazon, vagy legalább is teljesen hasonló jelentésű szó használatik. Esetleg kiterjesztetik e czím úgy az ifjúra, mint az öregre. A *sire* szóból, mely eredetien az atyák czímeként használatott, s mely a középkorban a kisebb és nagyobb hűbér-urak czíme gyanánt szerepelt, származott az angol *sir* szó, mely egykor a közbeszédben is nagyon általános volt, újabban azonban már inkább csak levelekben használatik.

A művelt és félművelt népeknél közönséges szóhasználatnak még egy különös fajtát kell megemlítenünk. — Ugyanis azon bókölási törekvés, mely szerint némelyek az atya nevezet által igyekeztek másoknak bizonyos méltóságot tulajdonítani, némely helyeken azon szokást honosítá meg, hogy a kitüntetni akart egyénre — annak tulajdonneve helyett — oly nevet ruháztak, mely a megtisztelő atyai czím megpha-

gyása mellett egyszersmind gyermekének neve által is megkülönbözteté őt másoktól. „A malayoknál, mondja St. John, ugyanoly szokás divik, mint a dyakoknál, hogy t. i. az apa elnevezésére elsőszülött gyermekének nevét használják, mint pl. Pa Sipi, azaz Sipi apja“ stb. Marsden ezt, mint a Szumatra szigetén közönségesse vált szokást említi; Ellis ugyanazt beszéli Madagascar sziget lakóiról; nem különben föltalálhatni e szokást némely indián hegyi törzseknél, mint pl. a *kasiáknál*, kik egymást rendesen gyermekeik nevére szokták megszólítani, vagy épen üdvözölni, mint pl. Pabobon, azaz „Bobon atyja!“ Afrikában e szokás szintén föltalálható. A bechuan törzsbeliéek ugyanis, midőn Moffat (híres angol) hittérítőhöz szólottak, rendesen ezt szokták mondani: „Mari (az ő leánya) atyjához beszélek“; hasonlóképen Éjszak-Amerikának Pacific-Államaiban szintén vannak népek, melyek annyira vágyódnak a tisztelet e primitív neveit viselni, hogy a míg a fiatal embernek gyermeke nincs — kiről őt elnevezhetnék — addig kutyáját vele fiúi viszonyban állónak képzelvén, az ifjút közönségesen úgy ismerik, mint saját kutyájának apját.

A föntebbi címekkel rokon, habár azoktól némileg mégis eltérő címeket hoz létre ama fensőbbség, mely a patriarchális csoportban élő népeknél, valamint az ily csoportokból alakult társadalmakban az előhaladt korral rendesen együtt szokott járni, s a mely eredetien a szülők iránti azon tiszteletben nyilvánul, mely — miként a zsidók tízparancsolatában — az istentisztelettel csaknem egyenrangúnak tekintetik, másodszorban pedig általában az öreg emberek iránti tiszteletben nyer kifejezést. Így aztán, miután ama szokás szerint az éltés korhoz bizonyos méltóságot szoktak csatolni: ennél fogva a magas életkort kifejező szók, méltósági nevekké válnak.

Eredetien e szokást a műveletlen népeknél is föltalálhatjuk, a kiknél ugyanis, miután a tanács az öreg emberekből alakíttatik, ennek következtében bizonyos viszony jó létre az illető egyének tulajdonneve s a hatalommal fölruházott hivatal, s épen ennél fogva a tisztelet között. Ennek megjegyzése végett elég leszen csupán azt kimutatni, hogy e körülményekből miként fejlődtek ki a címek Európa népeinél. — Így pl. a rómaiaknál a *senator*, vagyis a *senatus* tagja — mely szók ugyanazon közös töből, t. i. a *senex*ből származ-

tak — volt azon név, melyet a vének tanácsa tagjainak elnevezésére használtak; s az ős időkben e senatorok vagy vének — kiket másként *patres* névvel neveztek — képviselék a római nemzet alkotó törzseit: minélfogva az „atyák és vének“ elnevezéseket egyenlő értelemben használták. A római-ból leszármazott nyelvekben ott találjuk a *senex*szel rokon *senior* szóból származott *signore*, *seigneur* és *senhor* szokat, melyeket eleintén főemberekre, országnagyokra vagy éppen uralkodók czímezésére használtak, később azonban általános elterjedés következtében az alsóbbrangúaknál is megtisztelő címekké lettek. Ugyanez történt az *ealdor* vagy *aldor* angol-szász eredetű szóval is. „E szó ugyanis“ mondja Müller Miksa „valamint más egyéb rangfokozati címek a teuton nyelvekben oly melléknévből származott, mely eredetien kort jelentett“; úgy hogy az „*earl*“ és „*aldermann*“ szók — melyek, mivel az *ealdor* vagy *aldor* szókból alakultak, s mivel az életkorral együttjáró társadalmi fensőbbiségből származtak — hasonlóképen tiszteletet kifejező nevek.“

Hogy vajon a német *Graf* cím szintén ily eredetű szó-e, az meg ma vita tárgyát képezi. Azonban, ha áll azon nézet, melyet Müller Miksa Grimm Jakabnak a közforgalomban levő szóhasználat elleni ellenvetéseire vonatkozóan főlemlít, akkor a *Graf* szó tulajdonképen öszt, vagy ösz-fejűt jelentett.

A még hátralevő azon címekkel, melyek az előrebocsátott általános alapelvet szintén különféleképen igazolják, röviden lehet elbánnunk.

Miként az őskorban kifejlett többi tiszteleti nevek, úgy szintén a „király“ név is olyan, melynek eredetére nézve nagyon elágazók a vélemények. Azonban a nyelvtudósok összhangzó véleménye szerint a „king“ (király) szónak ős-gyöke a szanszkrit *ganaka*, mely a szanszkrit nyelvben annyit jelentett, mint *létrehozni*, innen *szülő*. És ha e származtatás helyes, akkor a király szóban csupán bizonyos melléknévi címre ismerhetünk, mi eredetien a családi és patriarchális csoport vagy több ily csoport tömegének fejét jelenté. Ide vonatkozóan még csupán azon módot kell megvizsgálnunk, mely szerint azon név összetétel következtében magasabb czímmé fejlődött. Valamint a héber nyelvben az „Ábrám“ szó, mely „magas atyát“ jelent, oly összetett szóvá lett, mely sok kisebb csoport főnökségét és atyaságát jelenté; s miként

a görög és latin nyelvek a *patriarcha* szóval, ha nem is közvetlenül, de legalább közvetve „atyák atyját“ igyekeztek kifejezni: épen úgy a király czímmel is az történt, hogy egy bizonyos hatalmasság, mely számos más hatalmasságok fölött uralommal bírónak volt elismerve, sok esetben descriptiv módon „királyok királyának“ nevezteték. Így pl. Abyssiniában ez összetett királyi név egész a mai napig föntartotta magát; a régi egyiptomi uralkodók azt szintén fölvevették, sőt mint legfőbb czím, előfordult ez Assyriában is. És itt ismét találkozunk a földi és mennyei címek egyező voltával. — Ugyanis valamint az „atya“ és „király“ nevek egyaránt használtatnak a látható és láthatatlan uralkodó czímezésére, épen úgy a „királyok királya“ czímezés is.

Azon körülmény, melynél fogva az oly uralkodót, ki számos kisebb uralkodók fejévé lesz, megkülönböztetésül bizonyos mellékelt névvel kelle elnevezni, újabb tiszteleti címeket hozott forgalomba. Így pl. Franciaországban a míg a király semmi több, mint csupán kiváló hűbér nemes volt, őt csakis a hűbér nemesek által általában viselt *sire* szóval címezték; azonban midőn a XVI-ik század második felében a király abszolút fensőbbsege határozottan meg lőn állapítva, a *majesté* címet úgy kezdték használni, mint a mely egyedül a királyt illeti meg. A másodlagos hatalmasságok neveivel szintén így van a dolog. A hűbériség első korszakában a báró, gróf, örgróf és herczeg címeket igen gyakran összezavarták, minek oka különösen az volt, hogy azoknak, mint hűbér nemeseknek, testőröknek, hadvezéreknek és királyi tanácsosoknak attributumai annyira közönségesek voltak, hogy nem vala semmi határozott alap, melyen köztük különbséget lehetett volna tenni. Azonban, a mint a különféle hivatali foglalkozások lassanként mindinkább elváltak egymástól, az illető hivatalokkal járó címek is mindinkább különböző jelentésűkké lettek.

„A báró név — mondja Chéruei — úgylátszik, eredetien olyan általános kifejezés volt, melyet mindenféle főúr, herczeg, katonai főnök, valamint a gróf, örgróf és mindenféle területi kormányzó czímezésére egyaránt használnak. Úgy hogy e czím csaknem minden különbségtétel nélkül használtatik a lovag-regényekben. Midőn azonban idő múlva a hűbér-urassági rangfokozat törvény által lőn szabályozva, akkor már a báró oly urat jelentett, ki rangfokozatát tekintve a grófnak alatta, az egyszerű lovagnak pedig fölötte állott.“



Azaz, a politikai szervezet előhaladtával, s a főbb uralkodóknak a többi alsóbbbrangú uralkodók fölötti hatalmának határozott körvonalozása után, a főbbek méltóságának jelzése végett bizonyos megkülönböztető czímek jelöltettek ki, melyek aztán a főbbeknél az alsóbbbrangúakkal közösen viselt czímeikhez csatoltattak.

A főntebbi példákban eléggé ki van mutatva, hogy a különleges czímek épen úgy, miként az általánosak, nem szándékos terv szerint állapítottak meg, hanem lassanként és esetlegesen fejlődnek ki, vagyis hogy azok eredetök szerint leíró természetűek. Hogy a czímek e descriptiv eredetét újabb példákkal igazoljuk, valamint, hogy példát idézzünk arra is, hogy a czímeket régenten minden megkülönböztetés nélkül használták: a végett elősorolhatunk még itt több oly címet, melyeket a Merovingok korszakában az ú. n. palatagrófok viseltek, ilyenek pl. *major domus regiae*, *senior domus*, *princeps domus*, továbbá *praepositus*, *praefectus rector*, *gubernator*, *moderator*, *dux*, *custos*, *subregulus*. Mely czímsorozatból arról győződhetünk meg, hogy a messze elágazó tiszteleti nevek mind oly szókhoz vezetnek vissza bennünket, melyek eredetök szerint általában véve kort jelentenek; továbbá hogy a czímeikül használt descriptiv természetű szók eleintén bizonyos hivatali foglalkozás jelölésére szolgáltak.

A czímek talán még minden más egyéb dolog fölött legvilágosabban mutatják a szertartásos alakiságok elterjedését, mely alakiságok rendesen arra valók, hogy először a leghatalmasabb egyének, azután a kevésbbé hatalmasak, s végül minden mások kiengesztelését kieszközöljék.

Ez állítás igazolására vonatkozó példákat úgy az egészen műveletlen, mint a félművelt népektől, valamint a múlt es jelenkor művelt népeitől nagy számmal lehetne idézni. — Így pl. a samoanoknál „szokásos dolog, hogy egymást közönséges beszéd közben is — kölcsönösen főnököknek czímezik. Ha az ember fiatal suhanczok beszélgetésére figyelmez, azoknál is azt hallja, hogy egymást egy vagy más dolog főnökének nevezik“. Sziámban az oly gyermekek, kik valamely férfinak alsóbbbrangú feleségei egyikétől vagy másikatól származtak, atyjokat rendesen „Űram, királyom“-nak czímezik; és a *nüi* szó, mely Sziámban főnök neve gyanánt szokott használtatni, idő következtében oly udvariassági kifejezéssé lett,

melylyel a sziamiak egymás iránt közönségesen élni szoktak. Hasonló eredmények fordulnak elő Khinában is, hol a fiúk úgy beszélnek atyjukról, mint „a család felséges személyéről, „a család herczegé“-ről; sőt Khina még másnemű példát is szolgáltat, mely már különösségénél fogva is érdemes a megjegyzésre. Itt ugyanis, hol a régi tanítókat meseszerű fensőbbiséggel szokták fölruházni, s hol a *tze* vagy *futze* címeknek a nevekhez ragasztása rendesen „nagy tanítót“ jelent, miket ugyanazért minden hírnevesebb író nevéhez oda is ragasztanak, s a hol az értelmi kitünőségen nyugvó osztály-elkülönzések, a társadalmi szervezetet különösen jellemzik, itt azon tiszteleti név, mely közönséges értelmű szerint tanítót jelent, általában tiszteletkifejezési czímmé lett. A régi Róma ismét másféle bizonyítékokat szolgáltat. Azon szellem, mely a címek elterjedését vezérlé, elég jól föl van tüntetve Momsen által, a midőn leírja, hogy a nyilvános triumphusok tartása kezdetben csak oly „legfőbb magistratusnak volt megengedve, ki az állam hatalmát nyílt csatában szerzett diadala által növelé“.

„Hogy békés triumphátorok . . . többé ne támadhassanak, a diadalmenet engedélyezése oly nyílt ütközet kimutatásához köttetett, mely legalább ötezer ellenségnek életébe került; de hamis hadijelentések által már e bizonyíték is kijátszatott . . . Azelőtt a ki szolgálatot tett az államnak, egyszer-mindenkorra megelégedett a közönség köszönetével; most pedig már minden szerzett érdem maradáno kitüntetést látszott követelni . . . Minek következtében később divatba jött a győzőnek és utódainak maradáno melléknevet gyártani az általa kivívott győzelmekről . . . Az előkelők példáját követték az alsóbbrendűek.“

S az ekként illusztrált befolyás alatt a *dominus* és a *rex* esetlegesen oly címekké lettek, melyeket közönséges személyekre is alkalmaztak. A címek ilynemű használatát az európai modern nemzetek is számos példával igazolják. A rangfokozati címeknek a szárazföldön való nagymérvű elterjedése — mint már többször említők — túlságos szélsőségekbe csapott át. Spencer kapitány említi, hogy pl. Mecklenburgban „átlagos számítás szerint az egész lakosságnak mintegy felét a nemesség képezi . . . Úgy, hogy egy kisszerű fogadóban úgy találtam, hogy a bérlet *Herr Graf*-nak, a bérletét pedig *Frau Gräfin*-nek hívták; ugyanitt a bérszolgák, pinczerek és ruhatisztogatók mind csupa *Herren Grafen* voltak, a míg a

szakács és szobaleányok mindannyian csinos *Fräulein Gräfinnen* valának. Sőt ugyanott beszélék azt is, hogy egy bizonyos faluban, négy család kivételével, az egész lakosság mind csupa nemes volt“.

Alig van dolog, mi a címek elterjedésének fokozatait tisztábban mutatná, mint a francziák története. Itt csakis mellékesen említjük meg azon tényt, hogy a *madame* szó a francziáknál a régi időkben előkelő nemes úrnő czíme volt, és hogy a *mademoiselle* ugyanakkor ügyvéd, vagy orvos feleségének címeként szerepelt; úgy szintén azt is, hogy midőn a *madame* név a XVI-ik században a középosztályú férjezett nők czímévé süllyedt alá, akkor a *mademoiselle* címet hajadon nőkre kezdék alkalmazni: ezúttal a férfi címeket, mint pl. *sire*, *seigneur*, *sieur* és *monsieur* fogjuk tüzetesebben szemügyre venni. Legelőször is, ha a *sire*, mint a régi hűbér nemesek címének használati módját vizsgáljuk, erre vonatkozóan Montaignenek egy mellékes megjegyzésében azt olvassuk, hogy ámbár 1580 táján azt még kivételes magasabb értelmében néha a királyra is alkalmazták, mindamellett később ez annyira közönséges czímmé süllyedt alá, hogy még a közép nemességre is csak nagy ritkán alkalmazák. Midőn aztán a *sire* általános elterjedése következtében veszített eredeti jelentéséből, ekkor divatba jött a *seigneur* szintén mint hűbérúri czim, és egy ideig a *sirerel* fölválva használtaték; idő múltával azonban *sieurre* vonaték össze. Lassanként pedig a *sieur* is elkezdett az alsóbbbrangú néposztály czíme lenni; mignem valamivel később megkülönböztető jellege ismét helyre lett állítva egy nyomatékossá tevő előraggal, a mikor aztán használatba jött a *monsieur*, melyet 1321 táján használtak először főrangú urak czíméül, sőt azon idő tájban a királyok és hercegek fiainak czíméül is szintén azon összetett szót alkalmazák. S midőn a *monsieur* ismét nagyon közönséges lett, akkor a magasabb osztályúakra *bourgeois* czim gyanánt a *sieur*-t kezdék alkalmazni. Azon időtájban pedig, midőn a korábbi használatú *sire* és a későbbi divatú *sieur* lassankénti fokozatokban kiháló félen volt, ismét az általánossá lett *monsieur*-t helyezék vissza eredeti jelentésébe. Mindezeknél fogva úgy látszik, hogy e címek hármassal fokozatban terjedtek lefelé: *sire*, *sieur* és *monsieur*.

Hogy ez elterjedési folyamat által a magas rangot

jelentő czímek esetlegesen miként szállnak alá a legalsóbb fokra is, ezt legszembeszökőbben láthatjuk Spanyolországban, hol „a koldusok is ilyféle czímekkel illetik egymást, mint: *senor y caballeró*, t. i. uraság és lovag“.

Ha más egyébert nem, de legalább a forma kedvéért ki kell mutatnunk, hogy itt a főtebbiekhez teljesen hasonló következtetést vonhatunk le. Ugyanis kétségtelennek látszik előttünk, hogy a vad törzseknél divatozó czim-adás, mi bizonyos ellenség — lett légyen az oktan állat vagy emberi lény — fölött kivívott győzelem esetén szokott történni, s mi a vívmány szerint képleges, vagy szószerinti értelemben különbözteté meg a győzelmes egyént; egyenesen a harczias szellemből vette eredetét. Jóllehet az általánosabb nevek, mint pl. atya, király, úr, öreg stb., valamint az ezekből származottak — melyek azonban már későbbi eredetűek — következményeikben nem egyenesen harczias jellegűek, mindamellett, legalább közvetve, mégis valóban azok; mert e szók voltaképen oly uralkodók nevei, kik rendes szokás szerint harczias foglalkozást űznek, a mennyiben főként a korábbi időkben alattvalóiknak ütközetek alkalmával vezérei valának. Az angoloknál szokásos czímek közül, még a legközönségebbek is, ilyféle eredetről tesznek bizonyosságot. Így pl. az „Esquire“ és a „Mister“ czímek közül az első a lovagok kísérlőjének nevéből (a norman *escuier* szóból, mely fegyverhordozót jelentett) vette eredetét, míg a másik a *magister* névből eredt, mely utóbbi a régi korban oly uralkodót vagy főnököt jelentett, ki eredeténél fogva katonai, kifejlődés szerint pedig polgári fő volt.

Ha a különböző jellegű társadalmakat — miként a szerartartások többi nemére vonatkozóan tevének — a címeket illetőleg szintén összehasonlítjuk: úgy találjuk, hogy a társadalmi állapotok és a címek bizonyos rokonságban állanak egymással. Midőn Burton a vérengző és kényuralmi kormányformával bíró Dahomé királyságra nézve megjegyzi, hogy ott „a személyes név tulajdonképen nem is létezik, a mennyiben az az illető egyénnek minden újabb rangfokozatával változásnak van kitéve“ egyebek közt azt is emliti, hogy „Dahoméban a különböző méltóságokat igen nehéz megkülönböztetni és meghatározni, mert ezek jóformán mindenkire kiterjednek a rabszolgákat és csöcselék népet

kivéve, és azon méltóságok közül a legtöbb még örökölhető is“. A keleti despoticus államokban ezt szintén így találjuk. „A burman törzshöz tartozók mindegyikének neve“ mondja Yule — „azonnal eltűnik, mihelyt valamiféle rangfokozati vagy hivatali címre tesznek szert, úgy, hogy azt többé nem is említik“. Khinában pedig a nemességnek öt ősi rendjén kívül van még tizenkét oly nemesi rendje is, melyek egyedül az uralkodó törzs tagjainak szoktak adományoztatni“. Európában ugyanígy áll a dolog. Utazók beszélnek Orosz- és Németországról, — hol a társadalmi szervezetben a hadi czélok a főirányadók — hogy ott „a különbnél különbelőbb czímek utáni eszelős rajongás rendkívül el van terjedve“, minek aztán természetesen az a következménye, hogy pl. Oroszországban „a rendőrhivatali írnok a tizenharmadik rangfokozathoz tartozik és joga van a „nagyságos“ cím viseléséhez“, a míg Németországban, hol a rangfokozati és hivatali nevekkal együttjáró címeket — melyek igen nagy bőségben vannak elárasztva — az illetők, szokás szerint, megkövetelik, és a velők érintkezők azokat — úgy írásban, mint beszéd közben — részökre nagy vigyázattal meg is adják. Ellenkezően Anglia — mely szervezeti jellegét tekintve, rég idő óta kevésbé harcziának mondható — a címek iránt mindenkor csekélyebb hajlamot mutatott; úgy, hogy az industrialismusnak legújabb gyárapodása, s az azzal együttjáró szervezeti átalakulás következtében a címek használata a társadalmi érintkezésben igen nagyot csökkent.

A címek és társadalmi viszonyok közti ezen kapcsolat mindenik társadalomban egyaránt tisztán kimutatható. A tiszteleti nevek rendesen azon szabályzó szervezet tagjaira vonatkoznak, minőt katonai rend szokott létesíteni. Az angol szárazföldi hadseregben a tizenharmadik, a hajós-seregnek pedig a tizennegyedik rangfokozata azt mutatja, hogy a kizárólagosan katonai szervezet számos és sajátos címzési jelek által igen jellemzően még ma is nagy mérvben folyvást föntartja magát. A rangbeli magasabb megkülönböztetések jelenleg is leginkább azon uralkodó osztályra vonatkoznak, melynek tagjai leszármazott utódai, avagy képviselői azoknak, kik a múlt időkben a katonai hatalom fejei valának; s a többi magasabb címek, minők az egyháziak és törvényszékiek a szabályzó szervezettel ma is folyvást összeköttetésben állanak. A míg

másrésről a társadalomnak termelő és a termelvényt kicserélő része, mely leginkább ipari foglalkozást űz, csak igen kivételes esetben visel valami czímet azokon kívül, melyek alászállás és elterjedés folytán csaknem minden jelentőségöket elvesztették.

Elvitázhatatlan tény tehát az, hogy a czímek — melyeknek eredetien az volt a rendeltetésök, hogy a vadnépeknek elleneik fölött kivívott győzelmeit emlékezetben tartsák — a mint később a leigázások következtében a kisebb társadalmak újabb meg újabb beolvadása által nagyobb társadalmak alakultak, lassanként kiterjedtek, megszorodtak és elágaztak; továbbá, mivel azok a folytonos háborúskodás által létesített társadalmi szervezethez illettek leginkább, ennél fogva azon arányban kezdék elveszíteni eredeti jelentőségöket, használatukat és értéköket, a mint a társadalmi külszervezet helyébe oly sociális belszervezet lépett, mely különösen alkalmas arra, hogy a béke biztosítására célzó törekvéseket dialra juttassa.

HERBERT SPENCER *után angolból*

Ifj. LOSONCZY LÁSZLÓ.

## TOLDY FERENCZ HÁTRAHAGYOTT IRATAIBÓL.

Negyedik és utolsó közlemény. \*)

### IV.

#### VEGYESEK.

*Egy erkölcsi nyavalya.* Pávaszigeten, aug. 6-án, 1869.  
A pártosság, a meghasonlás, az egymásra irigykedés és egymás üldözése hagyományos, közmondássá vált sajátsága a magyar nemzetnek. Évkönyveink telvék ez erkölcsi hiba példáival, mely egyik tényezője volt a mohácsi bukásnak, úgy mint az utolsó nemzeti háború gyászos következményeinek. Mintha a magyart csak a közös nyomás bírná egyesíteni, mintha másfelől a szabadságot csak saját vesztere tudná használni. Birt-e valaha a nemzet minden téren annyi szabadsággal, mint most? S ím, a nemzet, mely az idegen kormány naponkénti attentatumait hallgatag tűrte — a mi nem tudom bölcseségnek tulajdonítandó-e inkább, s a dolgok biztos előre látásának, vagy az indokolatlan körülmények meghíúsulását fölváltott apathiának, vagy éppen a szükségkép beállandó csüggedésnek s abból támadó önmegadásnak? de annyi áll, hogy a mint bilincsei lehullottak, egy nem nagy, de lármás, fegyvereiben nem válogató, az izgatás ürügyeiben lelkiismeretlen sereg fogékonyásra lelve a szenvedelemre inkább, mint a higgadt vizsgálatra hajlandó sokaságban, ezzel azok ellen fordul, kiknek a fölszabadulást köszönte s a mint titkos imái

---

\*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 37., 38. és 40. számaiban.

legjobb tárgya: a nemzeti kormány valósággá lett, nem annak féltékeny támogatásában, míg az új világ teljesen megerősödik, s jogosultsága mellett annak föntarthatóságáról is meggyőzi az európai népeket — nem az új, csak vázlatos alkotmány kiépítésében, hanem a soha nem bírt, részben nem is remélt vívmányok akarva, nem akarva ismétli megsemmisülésében fárad és izzad. S ezt nemcsak a törvényhozás termein kívül, hanem azokon belül is. A nemzet souverainitása a parlamentben leli kifejezését: mit jósoljunk azon nemzet jövőjéről, melynek szemei előtt e szent és sérthetetlen testület kebelében a rágalom és dehonestatio büntetlenül üzheti játékait, hol a jogosítlan ambíciók az önzés, hiúság, dölýf, malitia, pirulás és tartózkodás nélkül garázdálkodhatnak? Mert nem becsületes oppositioról van szó, mely hazafiság és tiszta hű szándék által vezetve öröködi a haza java fölött, hanem arról, melynek főtörekvése a becsület beszenyyezésével lerontani azon tekintélyeket, melyek nélkül állam fönn nem állhat; az állam organumai magán jellemének leszállításával megintgatni azon institutiókat, melyeket gyűlölünk.

Íme két támadásnak voltunk tanúi egy hónapban, mely az igazságügy legfelsőbb bírója ellen intéztetett. Az első gyilkosnak kiáltja ki az igazgató minisztert, a többség visszautasítja a lelkiismeretlen vádat; de fájdalom a *többség csak!* mert meg kelle érünk, hogy nem az összes párt kelt föl *egy* emberként saját méltóságának ily hallatlan bemocskolása ellen, hanem találkoznak, kik előtt a párti érdek a becsületé fölött áll, s kik, midőn az igazságtalanul gyalázott s az igazságtalan gyalázó közt választani kelle, az utóbbit vevék oltalom alá! Jaj azon nemzetnek, melynél az utóbbiak pártolókra találnak! Lehetnek egyesek; de vigasztalódjunk, nem azok képezik a nemzetet. A nemzet oszolhatik pártokra politikai hit szerint, de erkölcstana szerint nem; higyük, hogy ez csak egy becsületet, egy erényt ismer, akár a jobb, akár a baloldalt ékesítse, s mi annak egyforma tisztelettel fogunk meghódolni. Higyük el, mi nem vagyunk még annyira megromolva, hogy valamelyikünk képes legyen hidegen nézni az erény méltatlan megsértését, ha az más pártfelen áll is, hogy el ne ítéljük a rágalmazót, ha az saját felekezetéből kerül is ki.

S alig csillapodik le a merény által fölháborított erkölcsi érzés, egy második bár álcázásan, intéztetik ugyanazon kor-



mánytag ellen. A bírák kormány általi kineveztetése van szönyegen: gyakorlatilag be kell bizonyítani az elv gyarlóságát; s ím egy ellenjegyzés mellett kinevezett legfőbb bíróról kimondatik, hogy megengedé magát vesztegettetni. Utóbb kimagyaráztatik ugyan a vád: azon férfiú nem mint bíró, hanem tudniillik a gyanúsító szerint mint ügyvéd vétett; ő nem vesztegettette meg magát, hanem díjt kötött ki eljárásáért, nem is határozott összeget, hanem díjt mint általában állítatott; tehát visszavonatott a vád minden egyes pontja; de még is föntartatott a vád egészben, sőt kimondatott a név is azon alapgazság szerint: calumniari audacter et semper aliquid haeret, mert fájdalom az ember bal természete szerint minél tisztátalanabb valaki, annyiival inkább gyönyörködik abban, ha benne csak egy fekete pont mutattathatik ki. S e férfiú hosszú, a közügyre hasznos és sikeres pályáján nem csak sokat tett, hanem neve bensőleg össze van szöve haladásunk története annyi ízével; munkált és fáradozott, míg mások legalább is semmit sem tettek, élveztek és pazaroltak, és mi legfőbb bűne a férfiúnak: végre — boldogult is s legvégül még politikai ellenfél is. Mennyi ok erkölcsi beszennyezésére, mily gyönyörű, mily hálás tárgy a becstelenítés vágyának. S általában mily érv az ellenfél elve ellen s végre az ellenfelekezet egyik oszlopa a miniszter ellen is! Körmönfont eljárás, ha a jobb érzés által megvettetik is.

Higyük, hogy a kik nem ismerik is a második mellékáldozatúl kiszemelt férfiút, ép úgy a kik ismerik, s mindenha tisztelettel viseltetünk hazafiúi érdemei iránt; egyképen sértve látjuk az ily cselekvésmód által nem csak a becsület törvényeit, hanem a törvényhozás méltóságát is, ho! efféle dúlongás gyakoroltatik, különben betegnek kellene tartani a nemzettestet és kétségbe esnünk a nemzet megmaradása fölött: annyira igaz, mit elhunyt nagy költőnk Berzsenyi énekelt:

— Minden ország támasza, talpköve  
A tiszta erkölcs, mely ha megvész  
Róma ledől s rabigába görbed. —

Pávasziget, aug. 8-án, 1869.

A mi megtörtént egyszer-kétszer, egyen vagy máson, megtörténhetik többször, sokszor és bárkin.

Ha a törvényhozás szükségesnek találja életünk és testi

épségünk külső erőszak elleni megóvásáról, sőt vagyonunk biztosításáról is szabatos törvények s ezekben meghatározandó büntetések által gondoskodni: kérdem a becsület, melytől egyesnek és családok nyugalma sokszor életszerencséje, a köztársaság erkölcsisége s ezen alapuló jóléte függ, mely a sérelem nagyságához képest egy-egy ép tagnál az életnél s a vagyonnál bizonyosan becsesebb: nem bír-e igénynyel a törvény oltalmára?

Már pedig hazai törvényeink a hamis vádat s a hamis tanúságtételt kivéve illet egyáltalában nem sújtanak, s ezt is csak úgy, ha fenytő büntetés veszélyébe ejtőleg követtetik el. Az ausztriai törvénykönyv beléereszkedik a tárgyba s büntetést szab arra, ha valakit valamely büntetssel vagy kihágással hamisan vádolnak, ha a vád nem is bíró előtt történik s úgy hogy vizsgálatot vonjon maga után, ha költött közlése elferdített tények által valakinek becsülete s erkölcsisége a közvélemény előtt megvetendővé tétetik vagy lealacsonyíttatik, ha sajtó útján magán és családi életéből becsületbe vágó tények nyilváníttatnak. Nálunk csak a sajtó útján történő becsületsérelemről intézkedik egy új törvény s ezt is mily sikerrel, azt esküdtszékeink nem egy ítélete mutatja, mely az utóbbi ügyekben van hivatva az álladékot meghatározni.

Igaz, hogy a becsület fogalma oly tág és nyúlékony, oly eszményi s az ethikai definitiók körén át-át csapó, a népek, osztályok és egyének műveltségi és érzékenységi fokához képest oly változó, hogy szóföltevés, czélzás, mely iránt egy ily embernek semmi fogékonysága, a mást tán halálosan megsebz s hiszszük, hogy oly becsületvédő törvény, mely határozottan körülírná a fogalmat árnyékklataival s a büntettek kiszabásában a casuistikát csak távolról is kimeríthetné, nem gondolható, minthogy nincs is sehol. E föladás megoldhatatlansága oka annak, hogy az élet ama szomorú expedienst találta föl, a párbajt, melynek elvéül akár a boszút, akár egy nemét az istenítéletnek vesszszük, mindkét tekintetben teljesen védhetetlen, gyakori következéseinél s a vele való visszaéléseknél fogva pedig megvetendő s mégis egyéb oltalom hiányában mindeddig fönnáll. Annyi volt e tárgyról mondva mellette és ellene, philosophusok és jogászok által, hogy sem róla, sem az azokat pótolható becsületszékekről nincs mit mondanunk újat, s nem várhatnak még most teljes oltalomszert a mi tör-

vényhozásunktól sem. De azért illő volna, a mennyire lehetséges, a durvább bántalmak ellen óvintézkedésekről gondoskodni. A legújabb tapasztalásokat kiinduló pontul vevén, ezek közé tartozhatik egyelőre az országos képviselők mentelmi jogának szabatos meghatározása. Fájhat e szükség kimondása, s pirulás nélkül nem is lehet azt constataálnunk, de nem indokolt-e följajdulásunk, midőn nem oly nyomorú rágalmaktól, melyeknek erkölcsi súlyok nem lehet, hanem azon helyről a hazafinak legdrágábbját, mit bírhat, feltjük, hol legnemesebb érdekeinek oltalmát van joga várni, hol legfelsőbb fölfogás szerint nemcsak a nemzeti értelmiségnek, hanem mindennek, mit a nemzeti lélek nemest magában rejt, legteljesebb össze-ségit óhajtaná láthatni. Távol vagyunk attól, hogy például a porosz állapot átültetését kívánatosnak, sőt nem megvetendőnek találám, távol attól, hogy a mentelmi jog megszorítását pártolnám, ezzel szabadságunkon a legveszélyesebbb seb ejtethetnék: de fölszabadítja-e ez a vele bírót oly vádakra, melyek még akkor is, ha magyaráztatnak, ha visszavonáskor az összes nemzet előtt lettek téve a legjobb esetben aliquid haeret. Mert ki tenne föl komoly igazságos finom érzékű és becsületes s azért önbecsületére szükségkép féltékeny férfiuról oly érzéketlenséget, másfelől oly kevés tiszteletet a nemzeti képviselőház iránt, hogy annak tanácskozásai közben gyanúsításoktól ne iszonyodják. Korcsmában a bor szolgál enyhítő körülményül a gyalázkodónak, van-e szín és ok, mely alatt a Sándor-úteza szent csarnokában oly üzelem védhető vagy csak menthető legyen. Nem, ilyenre törvényhozó és házszabály nem gondolhatott, ilyennek meg kelle előbb történnie, hogy lehetőségében higyük.

Azért legyen szabad a hazafiak becsületét a törvényhozás oltalmába ajánlanunk, legyen szabad várnunk, hogy az igazság gondoskodni fog róla, miszerint legszentebb vagyunk legalább a nemzet házában legyen biztosítva ily könnyelmű, sőt bűnös merényletek ellen. A polgárok nyugalmán kívül azt magának a háznak s melyet az képvisel, az összes nemzetnek méltósága kívánja.

*Töredékjegyzetek németországi naplókából.*

1857. szept. 16. Reggel 5-kor volt kiindulásom Mária-füredről. Éger jól épült tekintélyes kis város. Régies jellemű. A várat nem lehetett látni a sűrű ködtől. A tőle elszakadt Ferencz-füred, mióta láttam, tetemesen gyarapodott épületekben, sétákban, vendégekben, bár a szász földön a néhány év óta támadt analog Elster sokat elvesz tőle (ez idén 1200 vend.). A legszebb mezőségek közt haladva, estve felé elértük Plauen városát, mely utolsó égése óta új diszben emelkedik, éjszokról délre lehajló domb oldalán. Tetemes növekedésben van. Minden falu ez úton, bír régi templommal, kettőt láttam román stilben. Szászországban igen észrevehető a kertek szeretete. A hol lehet, beültetnek mindent bokrokkal, virágokkal. Így az ablakok, melyek falun is kárpitosak, telvék virágcserepekkel.

6-kor felültünk a lipcei vasútra. 9-kor Lipésén voltunk. Itt a thüringi pályaudvarból droskén haladva a poroszra. Nagy mérvű növekedését vettem észre a városnak, mióta benne voltam. 11-kor Hálában voltam, szobámban.

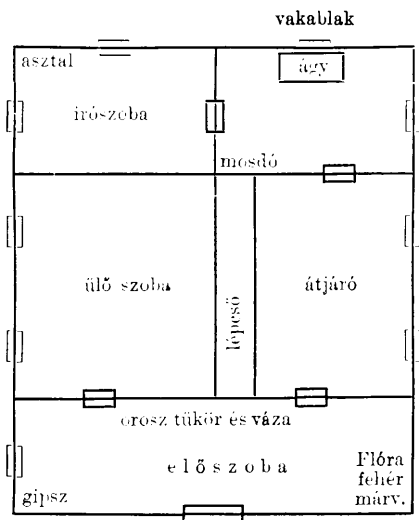
17-én reggel a várost jártam össze, mely 1829 óta tetemesen épült. A fiók-építés még most is divik, bár Plauenben az új házak nagy része, úgy látszik, kő. Főtárgy az egyetemi könyvtár. Bernhardyhoz mentem; lakik: Promenade 8-ik sz., saját szép házában. 60 körül van, eleven, eszes képű kis ember. A wittenbergi könyvtár után kérdezősködtem. Mikor a wittenbergi egyetem a halleiba beolvasztatott, hogy Wittenbergnek némi kárpótlás jusson, prediger-seminart állítottak, s ennek megengedték, hogy a mi neki kell a könyvtárból, tartsa meg. Sokat, igen sokat tartottak meg, többet mint kellett nekik. De ez alkalommal sok el is vészett; el a francziák alatt is, kik a könyveket töltésekre összetépték. Ide nem igen jöttek kéziratok, kivéve az egyetem irományait. A magyarok könyvtára egy szobát tölt be; fölváltva áll egy magyar ifjú gondja s az egyetem fölügyelése alatt. Ha akadémiánk küld könyveket, ehhez kell intézni. De holmi elveszett már eddig is. Menék az egyetemi könyvtárba. Al-könyvtárnok professor Bindseil, a *Corpus Reformatorum* kiadója, vezetett. Van 90—100,000 (a sok miscelláneákkal). Kevés régi s aránylag fol. is. Teremben áll az első emeleten s nem fölötte nagy két szobában; alúl is egy pár gyűjtemény. Van karzata . . . alúl két oldalt egy-egy útcza. Az állások fenyűfából igen vékonyak.

Fölállítás szak szerinti. Lajstromok: 1. betűrendes fő, rovatok nélkül; 7 kötet. 2. Helylajstrom. 3. Rendszeres, már valami 12—15 szakra. A nyelvészetiben az alosztályozás betűrendes. A theologiai már chronologikus. — A signatura a könyvek hátán, s belül a táblán, lenn, jobbról. Minden darabnak helyszáma is van. A deákok is kapnak könyvet hazára 1, s ismét egy fél óra. A deák nem kap elbocsátást, ha bizonyítványt nem hoz, hogy nem tartozik a könyvtárnak semmivel. Nyitva 4-szer 9—12, 1—3. — Móriczvára. A várfalak alatt séta. Városház XIV. század. Vörös torony a piacon.

Fél kettőkor Weimarba indultam. Útközben Merseburg. Tekintélyes, toronyaival. Magyar emlékezések. Lützeni és rossbach-i csatatér. A Gusztáv Adolf emlékét a vasútról nem láttam. Weissenfels, sokat mutat. Müllner Adolf. Naumburg szinte. Az út folyvást a Szále gyönyörű völgyében. Innen az Ilm völgyébe. Itt már szőlős halmok is (rossz bor). 5-kor már Weimarban voltam, szobámban (Sas). E városra alig ismertem. Nagyobbodott, kiépült, csinosult nagyon. Siettem Steinackerhez. Goethe kertje mellett mentem el, melyben ő Goethené szívességéből sokáig lakott. Neje fogadott (Veszter leány). Férje soká nem jövé, vele indultam a városba; amazzal találkoztunk. Az emlékekhez. De már homályos volt. Steinackernél töltöttem az estét. Fiai kísérték haza a parkon át.

Szept. 18. Reggel a városba. Herder emléke nyugodt, szép, plastikus mű a főtemplom oldalán a Herder-téren. Kifejezésében éles, eleven jellemét nélkülöztem. Készítette Schaller. A színháztéren a Goethe-Schiller-csoport. Goethe nyugodt szilárdsággal néz az életbe, balról Schiller, eszményi tekintettel fölfelé. Amaz rendezett udvari frakkban, ez kissé hanyag öltözetben, de festőien. Goethe kezében koszorút tart (fölfelé); Schiller nem tudni, el akarja-e fogadni, vagy visszatámasztani. Az arcok hívek, jellemzetesek (faállvány) . . . . . Wielandé Grassertől nem oly jó. Nyugton néz maga elébe, balkezelével, Oberonnal, egy tuskóra támaszkodik. — Steinacker, mikor hozzá mentem, jött s dolgára menvén, indultunk nejével a parkba. A nagyhercege borkenhaus, egy kicsi, alacsony vityilló, mellette egy kis tér, hol státustanácsot tartogattott. Szemben a Goethe kerti háza, főlebb a kereszturak háza, új, gót stílben, néhány szoborral; sírkápolna akart lenni.

Benne van Goethe óriási márvány-szobra Steinhausertől, Rómából. Ül. Meztelen, palásttal, bal kezében lantot tart, mely bal czombján nyugszik. Előtte Psyche áll s játszik rajta. Nagyszerű, fönséges. Valódi Jupiter. Kifogáson felüli, a herculesi arányos test, s erő, tisztaság, nyugalom az arcban és tartásban. Psyche feszes . . . Az arcz görög, kifejezéstelen. — A falon az isarthori cartonok. — A római ház egy olasz villa mintájára. Elül négy jóniai oszlop. Belseje csinos, de nem fejedelmi. A bútornak egyszerű. A sarok-szobában az író-asztal, még a hogy azt Károly Ágost utolszor hagyta. 1827-iki naptár, schematismus, írópapir, ón, czirkalom, közönséges fa-kalamáris, nagy kerek. A nyoszolya is igen egyszerű. Ennek függönye egyszerű fehér és vörös pettyes mousseline, még tőle. Színét hagyta. Egyszer kimosták, a pettyek helyébe sok helytt lyukak támadtak. Két foltot is vettem észre. Alúl pincze, konyha, kamara, örszoba. Előtte, keletnek egy ülőhely.



Goethe háza. Jobbra mentünk föl; a lépcső háromszor fordul. Fönt jobbra, írószobájába. Nem mutatják. Balra a főbejárás. A küszöb elébe írva: Salon. Most csak két szobát mutatnak, gyűjteményeivel. Antik s új szobrocskák (Herder coloss. mellszobra Rómából, gipszből; a nagy Juno), rajzok,

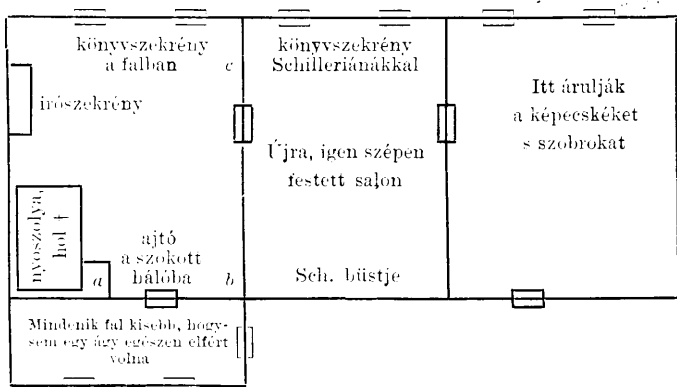
képek, gazdag rézmetszetgyűjtemény, tányérok s egyéb eszközök stb.

Schiller házához mentünk. Homlokzata egy emeletes, hol családjá, s a padlásak, melyben ő lakott.

a) ágy; asztalka, melyen még findzsája, szájöblítő kék üvegtála, papír-maché szelenczéje állnak;

b) kályha,

c) kis asztalka.



A nyoszolya festetlen fenyőfa, övekkel. (Itt halt meg; tudniillik mikor oly rosszul volt, kihozatta ágyát a homályos, éjszának fekvő, kamarából.) Rozzant. Író almárjoma szinte, de jó alkotású, fölsrófolható . . . Rajta az idegenek könyve. Én magyarul írtam be nevemet. Rajta némely munkáiból példányok, melyeket Graff színész ajándékozott ide, ki ismerte és játszott darabjaiban. Egyszerű fa tintatartója. Egy rossz kis égi teke, mely övé volt.

A klaviron feleségének gitárja. Fölötte tükre, mely más-fél láb magas lehet.

Az igen rossz falfestés, miután rossz lehetett a falazat, ezzel együtt megújított a régi szerint, melyből egy deszka van a hálószobáskában. Alapja kék.

Vette e házat 3000 talléron. Valami kilencz éve, hogy a város megvette, hat ezer talléron a családtól. A földszínen Lobe műáros lakik s ez mutatja. Az első emelet kiadva.

A ház mögött egy piczi udvartér, ebben egy általa ültetett vad venyige. A tér kertnek nevezetik, mert néhány bokor,

virágok (nagy részt cserepekben) vannak benne. A mellék-útezába öles fal. Itt téptem néhány virágot.

Egyszer utolsó 15 tallérját adta egy fiatal embernek. Nagy szükségben volt, mikor haldoklott. Nem tudták, mert nem mutatta . . . Inasa (egyszersmind írnoke) úgy szerette, hogy sírva beszélte utóbb, hogy ha el akarta volna küldeni, ingyen szolgálta volna.

A két szekrényben Schilleriának : munkái némely kiadásai, nem teljesen. Fordítások, ide ajándékozva : angolok, francziák, latinok. Az írószobában lárvája, koponyájának gipsz nyomata. Papirnyomtatékja. Goethe tintatartója, koszperdje.

— Délután Steinackerrel Lisztnél. Jelen Schabe Oszkár, Schott tanító, a *Weim. Jahrb.* volt kiadója. Stolpe, ki *Faust*-hoz egy második részt írt. Bementünk a salonba, olvasott. A szokott fölfogás, tisztán didaktikai. A nyelv hatalmában van.

*Szept. 19.* A várkastélyban. A fölépcső igen díszes, nemesen egyszerű. A plafondban a nap. Szobrok. E lépcsőn jobbról ment föl Napoleon. A hely, hol a hercegnével találkozott, a jénai csata után. A bal szárnyban a lépcső házban zenészek és művészek mellszobrai. 1. Herder szoba, 2. Goethe szoba, balról 3. Wielandé, jobbról, 4. egy kisebb szobán át Schilleré; kisebb-nagyobb freskókkal munkáikból, és szobraik. Herdernél jelképesek. Az idő rövid a tanulmányozó nézésre. Sok igen szép.

Könyvtár. Hosszúkas terem, két emeletre. Teli mell-szobrokkal, márványból és gipszből és képekkel. Goethe sokszor. Egy gyönyörű Herder Trippeltől, Rómából. Műszoba gipsz-szobrokkal. Torony. Műlépcső közepett 1671-ből (előbb löpor-torony). Itt a szépművészeti és képes munkák. Roppant becs. Károly Ágost gyűjteménye.

Preller műtermében cartonjai az *Odysseából*. Goethe javaslatára a nagyherceg növendéke.

1-kor az Altenburgban ebéden voltam Wittgenstein hercegnél. Liszt nem volt itt. Valóban szellemes asszony. Szóirodalomról, művészetről, politikáról. Nagy belátású. Egyszer maga mondta : moi, proscribere, exilée. Nem akart tudni Goethe igazi (azaz áldozó) barátságáról Schiller irányában. Lázadt kebellet szólt arról, hogy három talléros koporsóban kellett



eltemetni, hogy Goethe neki nem eszközölt elégséges fizetést. Mint tanárnak 300 tallérja volt, s később, nem elég hogy megéljen, hogy meghalhasson. A nagyherczeg, úgymond, nem feledhette régibb munkáit. Az *orleansi szűz*kor a *Pucelle* újra nyomtatását ő okozta stb.

Este Goethe kertjében. Hossza vagy 170—180 lépés. A ház éjszaktól délnek 12—13 lépés, délnyug. 10 lépés. Emeletes, rútt. A kertben néhány virágágy, a hegy oldalában a fák közt néhány árnyékos menet. Hosszában alúl, az élő sövény-nyel párhuzamosan egy nyílt út, virágokkal beszegve, a sövény felé spárgás ágyak (voltak). Végén koczká, rajta golyó (szabad kömivesség jelei), mögöttük ülőke. A házhoz közel jobbról a fák közt egy kis tér, kőasztal, fölötte kőábla e verssel: Hier gedachte stb. Steinnéra czélozva.

. . . . .

Szept. 20. Vasárnap. A városi templomban. Gót épület, irtóztatóképen modernizálva a XVIII-ik századi renaissance czifráival. Herder a templom old.; sírja a főhajóban egyszerű kő alatt. Ének, még pedig karének, a népével vegyest, melyet orgona kísér. Közben egy pap az oltár mögött, a feszület mögött állva énekelt. Aztán egy pred., a betegekért, halottakért, összekelendőkért imádkoztatott; ez utóbbi hirdetéssel járt. Majd egy más pred., egy hosszú órai beszéd: tompa hang, jól disponált, de nem lelkes beszéd, úntató, fárasztó. A másik ismét az oltár mögött, majd karének és chorale. 9—11 óra utánig.

Steinacker jött, bejártuk ismét a szobrokat. Herderé méltóságos, nyugodt, derült; Wielandé most tetszett, a modern costume is ízlésesen tárgyalva, de a jobbik kéz emelésének nincs jelentése; ebben tarthatta volna *Oberont*. A parkot ismét minden részeiben bejártuk. Steinackernál ebéd. Jó Soupper — — — — —

Goethe háza. Valóban silány. Fönt négy szoba. Az éjszaki sarokban egy szomorú kis szobában készült *Tasso*, *Iphigenia*, *Egmont* (az első olasz út előtt). Alúl egy nyájas, nagy szoba, fogadó; s egy a legénynek. Az ebéd utáni kávéat azon kőasztalon költöttük el, hol minden csütörtökön a herczeg nála reggelizett.

Ober-Weimar, Bellevue. A kastély nem nagy, de szép,

renaissance stílusban. A park, mely hegyen-völgyön elterül, szökőkútjaival, orangeriájával, üvegházaival (Károly Aug. jó fűvészt), gyönyörű és festői ültetvényeivel, érdekes. Nagy, változatos, művészi. A kastély mellett kávéház is; dicső kilátás Weimar egész környékére.

Este búcsú-ozsonna. Soupper gyönyörű bariton, sokat énekelt, magyart és egyebet; végre Steinackerrel duót, sőt az asszonynyal együtt még triót is. Haza kísért Steinacker fiaival. Szomorú dolgokat beszélt J. P.-ről. Élhetetlen, tartózkodó, semmit el nem fogadó. Azt hiszi, hogy a jezsuiták üldözik, ha kopogást hall éjjel.

Szept. 21. 5-kor el Lipcsébe. Roppantúl nagyobbodik és szépül. Drezdába. A „Kronprinzbe“ szálltam a Neustadtban. Ebéd után bejártam az egész várost. A Neustadt a pályaudvar felé roppantúl fejlődik. Mindenütt gyönyörű házak, az egész egy nagy kertben fekszik. A katolikus templom, a színház, a múzeum udvarával, valóban a leggazdagabb architecturának példányai. Rómában hinnéd magad. Nem ismerem ilyet Németországban. A múzeum udvarán Frigyes Ágost ülő ércszobra. Egyszerű talp. Ez ám az ízlés. Estve a színházban. *Essex*, Laubétól. Egytől-egyig kitűnő játék, a legteljesebb összhangzás. A bútornak a bécsinél is gazdagabb. 10-kor el Boroszló felé.

Szept. 22. Kedd, reggel 7-kor Boroszlóban. Nagy, gazdag, népes kereskedő város. A mi régi, szép: különösen a városház ablakai. Ez egész épületben nincs semmi. A régi templom, a szent Erzsébet temploma, valódi Pantheona az emlékeknek. Dudith Andr. jobbra az oltárhelytől. Balassa János. Javították minden részeiben. A kereszttemplomnak a stílje egyszerű szép gót, gyönyörű sugár tornya. A dom bámulatosan gazdag ezüstben, aranyozásban, a legszebb sziléziai márványokban, emlékekben (püspökök, kanonokok), festményekben. A főoltár ó-német stílusban, névtelentől; jó. Köröskörül gyönyörű kápolnák nyílnak a templomba; az egész múzeuma a festészetnek, szobrászatnak, különböző korokból. A kápolnák a XIV. és XVIII. századból többnyire; renaissance, de ízléssel, roppant szobrokkal, freskókkal, oltártáblákkal (újak is: Haumacher F.-től, boroszlói fi: Hedvig (1852), őrangyal, Krisztus Péternek a mennyország kulcsait nyújtja. Kranach Madonnája nem volt itthon, mert rájá készül. Tizián. Egy másolt Ve-

ronese. Erzsébet oltára : szobor, előtte három jelképes alak, két nagy angyal oldalt, mind carrarai márványból ; gyönyörű mű ; szemben a kápolna alapítójának (püspök) emléke. Három hajó ; a két mellékhajó perspektívája ritka szép. A középsőnek közép része az utolsó égéskor betöretett a torony által ; megújítva, de nem oly csúcsos ívekkel. II-ik Fridrik (lovag)szobra Kisstől, jó, katonaköponyeg födi az uniformist. Das Vaterland. Blücher gyalogszobra : a hogy előre tör, bal kezével int előre, a jobbikban tartja a kardot, köponyeg az uniformis fölött. Csak elől szép. A futó attitude különös.

Az egész régi műveltség- és jólétről tanúskodik. Sok régi, nagyszerű épület, palotaszerűek, a középületek mind grandióz jelleműek. Rossz kövezet. Az Odera körül minden léptet ültetvények töltenek, az újabb részek a pályaudvarok felé teli setákkal.

Délután Weichert, Elisabethanumi prorektor, prof. s az Elisabethane öre (Rhediger'sche Stadtbibliothek) vezetett az Erzsébet templomban rendezés közben levő könyvtárba. Siléziaeákban gazdag. Egy ifjú, dr. Pfeifer, segített a MS. rendezés alatt. Részöknek már van jó lajstromuk. Ennek segéd-mével dolgoztam. Nevezetesek és a magyar-sziléziai dolgokra is vonatkoznak ezek : (Itt egy csomó könyvészeti jegyzet következik).

Este játékszínben : *Lucia von Lammermoor*. Szép, téres épület. Jó előadás egyenként és összesen.

Szept. 23. reggel vasúton Nuplavic felé. Gyönyörű, termékeny síkokon keresztül, melyek Sziléziát Németország életes kamrájává teszik.

\* \* \*

Toldy Ferencz 1873-ban Rómában járt. A különféle tudományos jegyzetek közt, melyeket ez olaszországi útján tett, a következő csonka följegyzés fordul elő :

*Róma*, jun. 9-én. A szent Péter templomában.

Bár mennyiszer lássam, nem tudok benne épülni. Istentől elvon a földi fény, mely az érzékeket részekékké teszi s végre eltompítja. Mindenütt, a talajtól a mennyezet legfelsőbb pontjáig márvány, arany, fresko, mozaik, szobor, olajfestmény, s mindezek fölött az architektura legrendkívülibb, legbátrabb föladata így megoldva. Nem Istenhez vezet mind e dicsőség,

hanem egyfelől az emberi elme nagyságát, a vállalkozások bátorságát bámúltatja, másfelől bánt az emberi hiúság, mely e mű alkotójából s e számos emlékekből beszél. Nem Isten háza ez, hanem az olasz pápák és pápai családok expositiója.

Az architektura s a nagyság kivételével, mely több tekintetben elsőséget ad a szent Péternek minden más templom fölött: a többire — vagy inkább sokra nézve a többiből — áll mindez. És van valami elkeserítő a kérdésben: Minek mindez? Az isteni tisztelet szükségére tízedrésze elég, s mindegyikben tízedrésze sok a fénynek, mely mindinkább szórakoztat, mintsem összeszedi s az ég felé vonja a szívet. Mennyi, a szegény emberiség nyomorát enyhítő, örökké gyümölcsöztető alapítvány telt volna ki századok óta azon fölszámíthatatlan összegekből, melyek, mindenünnen összeszedve, itt a siket köbe s meddő aranyba ölettek!

A pompa akkora a szent Péterben, hogy egy benyomás eltörli a másikat, versenyez, licitál; nincs egy pont sem, melyen nyugodni lehessen. A főoltár, felhőzetével, nimbusaival, nehéz, ízetlen. Így a Tabernákulum négy csavart oszlopa, bekanyarított trabsaival, hajlott vonalaival, — — s a körseleltű mezők! Hát még a prostil? Ez oszlopsor szép, — de a közbe levő sok különféle ablak! — — (Nincs tovább.)

\* \* \*

Hátrahagyott Toldy még egy történeti művet is 1866-ból, a melyet nem végzett be. Úgy látszik a *Corvina* című vállalat számára dolgozta, legalább a kézirat onnan áll. Mind a mellett, hogy a történeti kritika alapos kifogásokat tehet e mű nem egy állítása ellen, mint posthumus munkát, jónak látjuk ezt is közölni.

## Ó ÉS ÚJ MAGYAR VILÁG.

### *Első könyv.*

I. Egy nemzet polgári és szellemi élete történetét készü-  
lők elbeszélni, mely ismeretlen e világgrész népeinél egy évezred  
előtt, szinte ismeretlen tájakról törvén be ez áldott földre,  
azon nemcsak állandó hont szerzett magának, hanem két ha-  
talmas birodalom közé ékelve bár, ezek bekebelező igyekvéseit  
győzelmesen leküzdve, a sors ezer viszontagságai közt is, e

napig megállott új, független államot alkotott; mely, keleti fajisággal bírva, a napnyugati Európa műveltségét fölvette ugyan, de sajátásaiból ki nem vetköztetve, úgy olvasztá azt be nemzetiségébe, hogy ezt, bár csekély számú, nem csak ezer éven át megőrizni, hanem nemesítve kifejteni, s az általa meghódított népek fölött felsőségét mind kivívni, mind megtartani tudta; mely végre szívóssággal művelődési fogékonyságot, le nem győzhető nyersséggel emberiséget és nagylelkűséget, gyakorlati irányával költőiséget, a szabadság hő szeretetével végre a törvény tiszteletét csodálatosan tudja egyesíteni. A magyar nemzet történetét beszélem el, annak vonzó és alkotó, harc- és békemunkáit, erényeit és vétkeit, lételeért soha meg nem szűnt küzdéseit, s az ezek közt általa nyert vívmányokat a társaság, az irodalom, s a művészet terén.

II. De hol kezdjem azt? Árpáddal-e, s e hon meghódítóival? De hát az égből hullt-e alá azon faj, mely a Kárpátok s az Ádria közt elnyúlt számos apró államokat két rövid évtized alatt elfoglalni, azok népeiből egy új, és Európát gyakran megrémítő, utóbb a kelet vad árjai ellen megoltalmazó politikai nemzetet, — a sok tartományból egy egységes, hatalmas birodalmat alkotni birt? Árpád volt-e az első magyar ember? s valamely csodás ihlet által vette-e ő s a vele szövetséges hét fejedelem, a Hetümagyar, azon magas értelmiséget, mely a hódítás és honalkotás bámulandó művében félreismerhetetlenül nyilatkozott? Valóban, természetes, s egy magát érző nemes nemzethez méltó a magyarnak azon, soha el nem némíthatott vágya: östörténetét, sőt, a mit a nép eredetének nevezni szokás, ismerni; s így nem szabad mellőznöm azt, bár, midőn e nemes tudvágnak engedni a magyar történet elbeszélője kötelességének tartom, legfőlebb némi körrajzoknak a régiség fölött borongó homályon át láttatásánál, gyakran csak sejtetésénél többet ígérnem nem lehet.

III. Mert valamint egyes ember vagy család nemzedékrendét is ritka esetben lehet több századon át egy ismeretes névig biztosan fölvenni, úgy, s még nehezebb, a népek történetét bizonyos ponton főlebb követni, azon ponton t. i. túl, a hol e nép a történetbe lépett, tehát más műveltebb népek ismeretebe jutott, melyek azt hagyományaikba, vagy épen történelmökbe fölvettek. Így például a német nép története ott kezdődik, midőn a rómaiak velök harezolni, s őket évkönyveikben

emlegetni kezdték, mert saját emlékeik azokénál újabbak: saját szájhagyományait minden nép később, csak a műveltség bizonyos fokán, jegyzi föl maga, miután azok részben már feledésbe mentek, részben csak töredékesen, elváltozva s költeményekkel átszöve éltek az utódok emlékezetében. E félig mesés őstörténet, melyet idegen népek történetírása sem igazíthat meg s egészíthet ki teljesen, mert ezek a belső állapotokat csak tökéletlenül vagy éppen nem ismerik, csak ott szűnik meg, s a biztos történet csak ott kezdődik, hol a nemzet maga kezdi eseményeit följegyezni.

IV. Ez őskort s az őstörténetet is mindegyik nép történetelőtti kora előzi meg, melyből csak némely homályos emlékezetek, költőisített mondák hatnak át a későbbi népi hagyományba; írt emlékek pedig, mint mondám, sem nemzetiek, sem külföldiek éppen nem léteznek még. Nem szükség mondanom, hogy a nemzet eredete és őslakjai kérdése is e történetelőtti korbba, vagyis előidőbe szolgál vissza, s így oly időbe, mely a mondott okokból ama kérdésekre nem felel. Henyék volnának-e tehát az eredet és őslakok kérdései? Nem. A mi égitestünknek, a földnek eredetét és történetét sem írták s írhatták meg egykorúan, s ime bizonyos pontig, és kisebb-nagyobb biztossággal mégis megalkotja azt a tudomány: így ez a népek előkorának, ha nem történetét is, de története némi töredékeit előállítani szintén képes. De honnan? Melyek azon kútfők, melyekből az a későbbi történetírókon kívül meríthet?

V. Első kútfő a *hasonlító élettan* (hasonlító physiologia), mely az illető nép természeti alkatát ismerteti, azt más népekével összehasonlítván, meghatározza, mely emberi fajtához (race) tartozik az, s miután minden fajta bizonyos földrajzi viszonyokhoz, tehát bizonyos világrészek és tájakhoz van kötve, kimutatja az illető nép ősi bölcsőjét, s azon népcsoportot vagy osztályt, melyhez annak tartoznia kell. Másik a *népismeret* (ethnographia), mely a kérdéses nép szellemi alkatát ismerteti (néppsychologia), annak erkölceit, szokásait, vallását, szertartásait, intézményeit stb.; s mindezeket más, szomszéd, úgy rokonfajtabeli népekével összehasonlítván, amazoktól elválasztja, megkülönbözteti, ezekhez való viszonyát, s hol közelebbi, hol távolabbi rokonságát fölismeri s meghatározza; a mennyiben pedig egy vagy más tekintetben más fajtabeli népekkel is hasonlatot mutatna, ezekkel legalább történeti érint-

kezéseket, egykori együttlétet vagy közlekedést következtet. A harmadik kútfő a *nyelvtudomány*, mely a népisme határozmányokat ellenőrzi, bővebben megállapítja s kiegészíti, egyszersmind pedig valamely nép nyelvéből földrajzi, lélektani, sőt már történeti következtetéseket is von. Ha például e nyelv hadiszerszámok eredeti elnevezéseiben gazdag, fölteszszük, hogy már őskorában hadakozó, szomszédainál hatalmasb nép volt; ha számos hadi műszavai más néptől kölesönözvek, meg leszünk győződve, hogy ezzel közösen, vagy ez ellen sokat harczolt, s mindkét esetben eseménydús múlttal bírt. Ha a tengerre s annak állataira vonatkozó eredeti műnyelve van, kétségtelen lesz, hogy tenger mellett lakott; szárazföldi állats növénynevei után azon földtájat, azon szélességet határozhatjuk meg, melyeken s mely alatt zsenge korában lakott. Elvont és szellemi tárgyú szókészletéből értelmiségi fokára következtetünk, s oly műltra, mely szellemi fejlődésének kedvezett, miből egyszersmind hatalmára s más rokon népekhez képesti régiségére vetünk. Nyelvének alkotásából megmondjuk, mennyire óvta meg eredeti tisztaságát, s nem szenvedett-e oly mélyenható forradalmakat, melyek nyelvét önálló szerves fejlődésében megakasztották; szókincseből kiderül vegynép-e, vagy ha nem az, mely népekkel hozták koronként, s mennyire szoros összeköttetésbe? Az *összehasonlító nyelvészet* végre megállapítja azon nyelvosztályt, melyhez e nyelv tartozik, s összeköttetésben a népisme adataival, teljes világosságra deríti, mely néposztály közt lakott s fejlődött zsenge korában, melyikkel s mely mértékben rokon? Mindezekhez járul még a *régészet* (archaeologia), mely az őskori emlékeket, különösen a sirokat, vizsgálja, s a *fölrattan* (epigraphika), mely sziklákba, építményekre vésett őskori föliratokat magyaráz, melyek reánk nézve az óperzsák ékírású föliratai, melyek nem ugyan összefüggő történetet, de töredekes adatokat csakugyan nyújtanak, s egyes pontokat állapítanak meg.

VI. S íme, mindezen kútfők összevető használata mellett kétségen kívül van, hogy a magyar azon nagy néposztályhoz tartozik, mely mai nap *ural-altaj*nak neveztetik Közép-Ázsianak az Ural és Altaj hegységeiről, melyek körül és alatt nyúlik el e népek bölcsője és őshazája; s hol még most is lehetnek mongol, délnek és délnyugatnak turk-tatár, éjszak és éjszaknyugat felé finn (szuómi) népek terjednek el, s hol, a

történelem tanúsága szerint, még pedig az Ural vizétől nyugatra egész Kelet-Európáig, különösen a Neszter folyóig, sőt le Perzsiáig, a régi kor különböző időszaikaiban húnscythák laktak.

VII. Ha viszont a históriához fordulunk, krónikáink Scythiából hozzák ki nemzetünket, s külföldi régi kútfők szél-tiben scytháknak nevezik a húnokat, kikkel viszont az egész történelem, egész a múlt századig, a magyarokat részint azonosaknak, részint rokonoknak vallja. És csakugyan a scytha név, a tudomány mai állása szerint, egy külön törzs neve volt, melynek származékai és újabb képviselőiül a török, finn és magyar népek ismertetnek; melyeknek különbözőseit e törzs roppant földterületen elterjedése fejt meg, ellenben hasonló erkölcsök, vallásos nézetek, szokások, és főleg egy közös tönylevben nyilatkozó rokonságuk nyomait el nem törölköztette. Különösen, mióta a behistáni háromnyelvű ékírat a legújabb időben oly szerencsésen megfejtetett, s annak harmadik nyelvében az eddig ismeretlen scytha nyelv födöztetett föl,\*) mely nemcsak alkotása, hanem szavai után is az ural-altaji nyelvrendszerhez tartozónak, „mindenek fölött pedig a magyarhoz, aztán a turk, mongol és finn nyelvekhez hasonlónak“ ismertetett: a magyar nemzetnek addig csak állítólagos scytha eredete most már nem csak hihetőbbnek, hanem épen bizonyosnak tekinthető.

VIII. Az eddigiekből az is világos, hogy a turkok és finnek eredete szintén az egykor közös néven scythának nevezett néptől keresendő; s így három rokon népcsoportot kapunk, melyeket helyesen finnscytha, turkscytha és húnscytha névvel jelölhetünk meg. A *finnscytha* csoport jókorán föltolatott, kétségtelenül délibb, lakhelyeiből a magos éjszak felé, gyéren megszállandó azon roppant mostoha földterületet, mely Baskiriától egyfelől az Ural legéjszakibb hegylánczai felé a Jeges-tengerig, másfelé nyugat felé Lapponig terjed. Korán kiszakadva néprokonaik szomszédságából, ezek és az ő nyelveik minden további egymásra hatás nélkül, külön magokra fejlődtek; csak némely ágaik érintkezve vagy vegyülve húnscytha rokonokkal, s ilyek az ugorok, kiket magyar finneknek nevezhetünk; vagy turkscytha rokonokkal, mint a csuvaszok, kiket

\*) Az egyik Cyrus- és Dárius-kori óperzsa, a másik óassyr.



tatárfinneknek is mondanak ; sőt később éjszaknyugat felé benyomuló skandinávokkal is : ilyek a nyugati finnek ; valamint kelet felé oroszokkal , de mindemellet elpusztíthatatlanúl megőrizve hajdankori közel rokonaikkal közösségök nyomait, mely azért mai nap, az összehasonlító nyelvészet világánál, tagadhatatlan tényül bebizonyítva áll. Ezen túl semmi dolgunk velök. — Hol, mikor, meddig érintkeztek húnscytha elődeink őskorukban a *turkscytha* népesoporttal, szintén nem kíván tért elbeszélésünkben. Elég erről annyi, miszerint, valamint a finn, úgy a töröktatár nyelv is alkotása, észjárása és szókinése után szinte kétségtelen közös eredetre mutat, még pedig nemcsak ősi tisztaságában nagyrészt megmaradt keleti töröktatár, a csagatáj, nyelv, hanem még a sokat elváltozott s arab és persa szókkal tömött nyugati török, az ozmanli nyelv is. — Fönmarad egy harmadik, a *húnscytha* népesoport, melynek számos vitéz népei a történelemben, különféle időkben, kisebb-nagyobb hatással, többször világtörténelmi jelentékenységgel szerepeltek : u. m. a húnok, a várkúnok vagy ál-avarok, a volgarok vagy bolgárok, a kozarok, besenyők, kúnok, kik szláv szomszédaiktól palóczoknak nevezettek ; továbbá némelyek szerint a parthusok, s a régi (nem szláv) oroszok, mindenekfölött pedig a magyarok, ezen a nagy és világtörténelmi húnscytha népesoportnak egyetlen, önálló birodalmat föntartott ága. Mert többi rokonaik vagy velök egyesülve élnek, mint a hún székelyek, a kúnok és besenyők ; vagy nevöket veszelve, a magyarba vegyültek, mint az avarok és kozarok ; vagy végre más népekbe olvadtak be, mint az úzok, a volgai bolgárok s a Feketetenger-melléki kúnok és kazarok egy része, kik töröktatár vagy mongol, — a parthusok s a magyarság egy része, kik perzsa, — a régi oroszok s a dunai bolgárok, kik szláv népekbe, végre a Thráciába szakadt kúnok, kik a görögbe olvadtak be, nyelvökkel együtt nevöket is elvesztve. Mielőtt ezek közül elbeszélésünk főtárgyához, a magyarokhoz fognék, ezeket kívánom, habár csak körvonalos rajzokban is, az olvasó elibe vezetni : mert csak így nyerhetünk az ómagyar világból némi egészetes képet.

IX. A húnscytha népesoport legrégibb kimutatható hazája a Kaukázus s a Kaszitenger éjszaki részein terjedt el. Tizenhárom századdal Krisztus előtt találkozunk először húnokkal, midőn Sesostris egyiptomi király mellett segédnép-

kent vívták Ázsiát; midőn pedig a király Egyiptomba tért, vagy tizenötezer ifjú harczost választván közülök, azokat Perzsiába telepítette, hol mind viseletöket és nyelvöket, mind törvényeiket századokon át fentartották. Ebből értjük már, mint találunk nyolcz századdal később is húnokat Perzsiában.

635-604. Kr. e. T. i. e. scytha ágból kellett lenniök azoknak, kik koronként Palaestinába rontván, Básán városát elfoglalták, mely Jósiás próféta korában már Scythopolisnak, azaz scytha városnak neveztetett; ez ágból volt, úgy látszik, Anacharsis is, ki Görögországba szakadva, némelyek által a hét görög böles közé számíttatik; ez ágból lehetett azon scytha sereg, mely a Ninivét már már belevő Kyaxares méd király ellen fordulván, s őt nagy ütközetben megvervén, fölötte felsőséget szerzett a scytha népnek. Végre is csak esel által sikerült a médeknek a scytha igát lerázni. Meghíván t. i. bizonyos ünnepélyre az előkelő scytha osztályt, minden méd család, melyhez scythák be valának szállásolva, megrészegette s megölte vendégeit. Kik ez óvilági Bertalan-éjből megmenekültek, Alyattes lydiai királyhoz futottak, s alkalmat adtak azon ötéves háborúra, mely köztök s a médek közt folyván, végre békekötéssel végződött.

614-557. Kr. e. Végre perzsa felsőség alá kerülván, Darius Histaspes adófizezői közt, a persepolisi csatákon, ismét hún néven fordulnak elő; sőt nem kételkedhetünk, hogy a bisutrinai háromnyelvű föliiratban a perzsa és éassyr mellett szereplő harmadik nyelv, melyet a tudósok scythának ismertek föl, egyenesen a *perzsa húnok nyelvét állítja elé*, miután abban nem kevés szó találattik, *mely jelentéktelen változással mind maig fenmaradt a magyarban is*. Míg ezek itt, ha nem mindig teljes függetlenségöket is, de nemzetiségöket fentartották, a Kaukasz és Kaspium fölötti húnok, szintén scytháknak nevezve a görög írók által, folytonos harczokban éltek napjaikat. Többek közt egy merész hadjáratukról tesz a történet említést, midőn az Al-Dunáig előhatolván, s rajta átkelvén, egész Byzáncz falai alá nyomultak Odrys királyuk alatt, de siker nélkül, mert a monda szerint Byzasnak, a város építőjének, felesége Phidalia, reájok bocsátott kígyók által elűzte őket. Ismét száz évvel utóbb Cyrus perzsa király harczolt ellenök, s ezeket is, úgy látszik, magától függökké tette, mert a derbikek tatár népe ellen vívott győzedelmes harczban, melyben vett sebeitől elhalt, csakugyan scytha segédsereggel működött. 514. évben e Kaukasz

520-485. Kr. e.

456. Kr. e.

558. Kr. e.

514. Kr. e.

fölötti scythákat viszont a perzsa hatalom ellen föltámadni látjuk, s magát a perzsa területet háborgatni, mire Darius király a Bosporust s az Al-Dunát áthidalván, roppant sereggel e Kaukaszus fölötti scythák ellen indúlt; de ezek tettetett futással pusztá vidékeken át a Don felé s azon át vonúltak; az üldöző pedig, mire amazok számot tartottak volt, minden szükségesekekből kifogyván, nyolczvanezer emberének elveszte után, a Histiaeus által megőrzött dunai hídon nagy bajjal hazavergődött; de végre is, (a mely hadjáratnak részleteit nem ismerjük), Darius az éjszak felé lakott scythákat meghódítván, adófizetőivé tette. S im ezért nevezi őket Cedrán perzsiái scytháknak, s a perzsák, szerinte, parthidiusoknak, a mi úgy-mond perzsa nyelven scythát jelent, míg a Dárius persepolisi emléke, nemzeti nevökön, mint hunákat említi föl. Hihető e szerint, hogy mit a byzanti írók 656—45 évig Krisztus előtt a scythákról beszélnek, már mind a húnokat illeti, hogy telhat ők a maeotisi tó-mellék azon barbarjai, kiket Nagy Sándor megvert; kiket Mithridates pontusi király meghódított, kiterjesztvén birodalmát a Donon túl egész a Maeotisiig; hogy ők azon scythák, kiket Julius Caesar, miután a parthusokat, tudniillik a Perzsiában lakó húnokat, (kiknek nyelve már vegyes vala, Justin szerint, a scythá és méd nyelvből) meg fogta győzni, Hyrcanián át Scythiában szándékozott haddal megtámadni; s viszont ezek azon scythák, kikhez IV. Phraates parthus király a Tiridates bitorlása elől futván, az ő segéd-mökökkel országát visszavívta. Innen van, hogy a Krisztussal egykorú Dionysius Periegetes a Kaspitenger melletti húnokat, ennek kortársa Strabó ugorokat, Plinius egymás mellett húnokat és kazirokat, egy századdal utóbb Ptolomaeus chúnokat, a harmadik században Chorenei Mózes örmény író Hunk tartományt ismernek, s e húnok azok, kik ellen harczolva, Carus császár elesett. S ezek a húnok őstörténetéből fenmaradt töredékes adatok a negyedik század utolsó negyede előtti időkből, midőn Európába betörve, világtörténeti szerepet kezdenek játszani. Ez adatok csak oly történelmi valószínűséggel illetik őket, mint bármely oly előkori népet más, a tudomány által reájok vonatkoztatott adatok, mely önálló birodalmat nem alkotott volt, vagy ha igen, maga nem írta meg történetét. Sekkép még érintését is mellőzhetném azon zavarnak, mely a múlt században, a biztalan khinai történetíratok nem elég

485  
előtt.

324.

63.

45.

+ 79.  
Kr. u.

175-82.

259-312.

284.

376.

kritikai használatával, a hún őstörténetbe behozatott az által, hogy a húnok a régi mongol hiongnukkal, csupán ezek khinai nevének (hiongnu, húnjo stb.) némi hasonlatossága folytán, azonosítottak; ha e téves tan legújabbban még az akadémia írásai közt is föl nem melegítettett volna. E mongol népről az egykorú és közelkorú görög, arab, örmény és góth kútfők nem tudnak semmit, s a XIII. század előtt mongol nép a Volgán át nem hatolt.

X. Az Európába tört húnokat meg kell különböztetnünk a déli, azaz perzsa húnoktól, kiket tizenhárom századdal Krisztus előtt mondánk Perzsiába települteknek, kiket a perzsák parthidiusoknak neveztek, kiknek nyelve, az idők folyásában a méddel összevegyülve, végre hihetően egészen a perzsába olvadt be. Priskos ugyan, ki az európai húnokat színről színre látta, a médektől nem távol vidékről mondja kijötteknek, talán azon ethnographiai rokonságnál fogva, melyet ezek s az Attila húnjai közt ismert föl; de bejövetelek kortársai, Chorenei Mózes és Ammián, úgy valamennyi utóbbi byzancezi írók egyező tanúsága szerint, a Kaukázus éjszakkeleti részeiből, hol egész a Maeotison túlig terjedt el őshazájok, a IV. század közepe után indultak ki nyugat felé Balamir királyok alatt, vagy hogy, a monda szerint, nagyon elszaporodván, termékenyebb legelőket foglaljanak el, vagy, mi hihetőbb, a keleti góthok vasigáját tovább vinni nem akaró roxolánok által híva, s királyuk hódító szelleme által vezetve, mert nem az egész nép költözött ki, sem föl nem adta az ősz hazát, sőt nyolczvan éven át ez része maradt az új hún birodalomnak, mely hatalma tetőpontján az egész (Herodot féle) Scythiát, a régi Dáciát és Pannoniát befoglalta.

XI. Csak még egy pillantást ez őshazára. Krónikáink, a hagyomány, ez őshazát Scythiába helyezik, s kevés gondol ez alatt mást, mint kelet felé egy határozatlan, sőt meg sem határozható ázsiai végetlen pusztaságot. Hogy pedig hadi- és országhódító tetteiket kellően méltathassuk, illő Kelet-Európa állapotaira közvetlenül a húnvilág előtt, egy tekintet vetnünk. Még a II. század végén történt, hogy a Balttenger melleteiről góthok ereszkedtek le, innen a Don torkolatáig hódítottak. Egy felekezet, mely a Dont átlépte, s azon túl keleti vagy ostrogóthoknak neveztetett, idő folytán pedig a Balttól az északi Donig meghódítva minden szláv főnököket, s vazallá

tevé a közbeeső germán népségeket, hatalma tetőpontját a nagy Hermanrik alatt érte el. A más, vagyis a nyugati vagy vizigóthok a Kárpátok körül székelő germán fajokkal a Dneper nyugati partjaitól a Pontus s az Al-Duna éjszaki mellegein hódítottak délnek, a Kárpátok felé, s az itt székelő s más germán fajokkal egyesülve, uralmokat a Pontus éjszaki részein, a Dneperen is túl, tehát a húnok nyugati szomszédságáig kiterjesztették. Dáciát, melyet Traján császár, véget vetvén Decebál dák birodalmának, római tartománynya tett, és köhíd által kötött össze dunántúli birodalmával, most a góthok részenként elfoglalván, a rómaiaknak adóért engedtek békét; azonban a III. század közepén az tölök megtagadtatván, pusztítva bekalandozták a keletrómai birodalmat, s ellene több népekkel szövetségzén, Aurelián császárt végre kénytelenítették Dáciáról végkép letenni. Ekkor nyugati Dáciát, tudni illik azon egész területet, mely a Tiszától a Prútig, s a Kárpátoktól az Al-Dunáig nyúlik el, a vandalok lepték el, a keletit, mely a mai Erdély, Moldva és Oláhországnak felel meg, a góthok. Leghatalmasabb elleneik a Duna-Tisza közt lakó jászok voltak, kik vándor jászoknak (Jazyges Metenastan) neveztettek, mert Sarmátiából (az előbbi európai Scythiából) vándoroltak ide, s némelyek által szlávoknak, másoktól scytháknak, most már finneknek is tartatnak; életmódjuk után hihetően scythák voltak, s önállásokat egész a IV-dik századig fentartották úgy, hogy a római Pannonia és Dácia közt elválasztó falat képezték, a góthok s rómaiak földeit egyformán pusztítva. Ő ellenök építtette volt Diocletian császár az úgynevezett római sánczokat, melyek az Al-Dunától kelet-éjszak felé tizenháromezer öltre nyúltak el a Tiszáig (s hibásan Traján sánczainak hívatnak). Csak a IV. században sikerült a vandaloknak a kisebb számú jászokat meghódítani. S most történt, hogy Gebénk góth király hadat indítván a vandalok ellen, s a jászokat segítségül híván, azokat teljesen meggyőzte, minek folytán a jászok visszanyerték szabadságukat, míg a szétfutott vandalokat Nagy Konstantin császár a római légiókba fölvévén, őket Pannoniába szállította. A góthok ekkor két nagy nemzetre valának oszolva: a nyugatiak (vizi-góthok) Dáciát birták, a keletiek (ostrogóthok) a Feketetenger éjszaki részein uralkodtak, kiknek királya Hermanrik innen egész a Baltitengerig lakó minden népeket meghódított. Ez

270. év.

334. év.

volt Kelet-Európa arcza, midőn Balamír húnjait őshazájokból kivezette.

XII. A Volga mellől fölkerekedvén a húnok, előnyomulásukban közvetlen szomszéd rokonaikat, a kozarokat, majd a Don és Deneper közt székelte alánokat meghódítván, s részben magokhoz csatolván, a keleti góthokra rohantak. Ezeknek száz éves kora által megtört nagy királya, Hermanrik, kétségbeesésében magát megölvén, s a helyébe lépett Vithimír a csatában elesvén, e népnek is egyik része meghódolt, míg a másik Athanarich, nyugati góth királyhoz futott, ki kénytelen volt Dáciát Balamírnek átengedni, s míg népének egy része az Al-Dunán Valens császár birodalmában keresett menedéket, ő maga a kisebb részszel a Kárpátokba futott, hol a sarmatákat kinyomván, letelepült. Balamír birodalma ezzel a Volgától a Tiszáig terjedt ki. Most az Al-Duna alatt megtelepült góthok a rómaiak által (így neveztettek a keletrómai vagyis görög birodalom lakói) különfélekép bántalmazva előbbi ellenségeiktől, a húnoktól, segedelmet kérvén, alkalmat adtak a római birodalom nyugtalanítására is. Az egyesült góthok, húnok és alánok ellen Valens császár Drinápoly alatt elesett ugyan, de azok sem ez erős várost, sem Perinthust és Byzanczot, nem érte a várostromhoz, sikertelen zaklatás után be nem vehettek. Ellenben látván, hogy nyílt mezőben nekik senki ellent nem állhat, széltiliben pusztították a keleti birodalmat, mi által Gratiánus császárt békekötésre kényszerítvén, a góthok Moesiában római polgári jogot nyertek, a húnok dáciai birodalma pedig elismertetett, adófejében egyszersmind, de ajándék neve alatt, tizenkilencz font arany kö tetvén ki. A béke daczára nyugtalankodó húnok ellen Gratián most Theodosiust visszahívta Spanyolországból, s ez megverte ugyan 380. év. őket, de miután e harczok a római seregre nézve is pusztítóknak valának, a császár ismét megújította a békét.

XIII. Az európai világ elképedt a hatalmas vendégek sikerein, kikről régi emlékek után eddig csak tévés tudomása volt, s kik most az erős kazarokat és alánokat magokhoz csatolván, a keleti góthokat magoknak alávetvén, s részint magok előtt üzvé, a nyugati góthokat az Al-Dunán átszorítván, egy pár év alatt egész Scythiát, majd Dáciát is elfoglalták, s a keleti birodalmat adófizetőjökké tették. Ekkor élt a görög eredetű *Ammián Marcellin*, volt hadi ember s jeles római törté-

netíró, ki a megrémült görögök hírei után a hatalmas népről ily ocsmány képet fest, melyet másfélezer év múlva is vonásról vonásra le-lemásol a *tudós* külföld: „Születésöktől fogva, úgymond, mélyen bemetélvén a csecsemők arczeit, hogy a szörnövés idővel az összeforradó sebhelyek által elfojtassék, szakálltalanul öregszenek meg, minden szépség nélkül. Tömött, erős termetők, vastag nyakuk, löcs lábaik oly rút alakúakká teszik, hogy kétlábú barmoknak néznéd, vagy idomtalan tökéknék, milyek a hídakat oldalról kerítik. Ily kellemetlen emberi forma mellett oly edzettek, hogy sem tűzre, sem ízletesen készített ételre nem szorúlnak, hanem mezei növények gyökereivel és különféle állatok félnyers húásával élnek, melyet czombjaik s a ló háta közé véve, lovagolva melegítenek meg. Nem laknak épületben, sőt mint koporsót kerülik azt. Még náddal földött kunyhót sem találsz nálok. Hanem hegyek és erdőkben kalandozva, deret, éhséget és szomjat gyermekkoruk óta tűrni szokottak. Vándorlásaikon is csak a legnagyobb szükség bírja rá, hogy hajlék alá vonúljanak, a hol magokat egyáltalán biztosaknak nem érzik. Vászony vagy mezei egér bőréből összeférczelt öltözet földi, s nincs külön ruhájuk honn és künn, mert szennyes színű zubbonyukat le nem tesszik előbb, vagy nem váltják, míg rajtok elavulva, rólok izenként le nem mállik. Fejüket lekonyuló kucsma földi, szőrös czombjaikat kecskebőr, lábravalójok annyira nincsen a taghoz szabva, hogy a járásban is gátolja őket, a miért gyalogharczra kevésbé alkalmasak; ellenben tartós, de rút lovaikra mintegy rászögezve, s néha nők módjára ülve rajtok, azokon végzik szokott dolgaikat. Mindenki napot, éjt azokon töltve, rajtok ad és vesz, étkezik és iszik, s az állat keskeny nyakára ledőlve, azon mélyen alszik, s tarka álmok lengik körül. Midőn közügy fölött tanács tartatik, az is ily módon megy véghez. Nem korlátolva királyi tekintély által, de főnökeik heves vezérletében megnyugodva, mindenén áttörnek. Harczolnak is, néha megtámadtatva; s az ütközetbe éket képezve, vad ordítással rohannak. S a mily könnyedek és gyorsak, oly hirtelen és célzatosan szétrobbannak ide-oda, hogy rendezetlen csoportokban szétfutosva, halált szórjanak; a nagy hirtelenség miatt sem sánczot megtámadni, sem ellenséges tábornokot kifosztani nem láttatnak. Könnyen a legerősb harczosoknak tartatod, mert távolról, csodálatos mesterséggel szerkesztett,

elágazó hegyes csontocskákkal nyilaznak; közlrol, magokra nem gondolva, szablyával harcznak, s míg az ellenséges tört ügyesen kerülök, rongyokból font gúzszaal behurkolják az ellenséget úgy, hogy sem nyargalni, sem lépni nem képes. Senki köztök nem szánt, sem ekéhez nem nyúl, mert állandó lakok, hon és ház, vagy törvény és szokások nélkül, mintegy örök futásban vannak szekereikkel, melyeken laknak, melyeken nejeik sötétszín öltözeiteket szövök, gyermekeiket szülik, s fölnevelök. Azért senki, ha kérdezed, meg nem mondhatja a helyet, a hol született, mert míg emitt látta a napvilágot, amott távol vette nevelését. Bízatalanok, hűtlenek, ha fegyverszünetet kötöttek is, állhatatlanok, minden új remény szele után indulók, vak düh által üzve cselekedeteikben. Oktalanállatként nem tudják mi a tisztesség, s a becstelenség; beszédeikben csalárdok és álnokok, semmi vallás vagy babona által meg nem kötvék. Az aranyra mód nélkül sovárok; s oly változók s könnyen haragvók, hogy azon egy nap, társaiktól nembántva is, többször elpártolnak, s viszont másnak közbenjárása nélkül is, újra megengesztelődnek. E gyors és rakonezátlan nép zsákmánylás végett törve át határain, nyomult elő az alánokig stb.‘

Így Ammián. — Byzanti Zosimus, ki az Ethele uralkodásának vége felé virágzott, hadakozásuk módját emeli ki, mondván, hogy rendes („helyt álló“) ütközetet nem adhatnak, mert szilárdan a földön megállani nem is képesek, hanem nappal mintegy lovaikra szegezve, láttatnak, melyeken alszanak is; azért körülnyargalva, félre csapongva, ügyesen hátrálva, és lovaik hátáról nyilazva, viszik véghez iszonyú pusztításait az ellenségen. — S most lássuk még mint torzult el *Jornandes*, góth püspök, tolla alatt, száz évvel a hún birodalom elenyészte után, az Ammián rajza, kiegészítve a góth skáldok által költött hún eredettel. Szerinte — nehogy ez író előadásának kezdetét mellőzzem, mely oly éles világosságot vet fölfogására — a húnok ősanýái a góthok táborából pusztáikba kergetett gyanús nők, atýjaik „tisztátalan szellemek“ voltak. Az elszaporodottakat egy vadászatón üzöbe vett szarvas esalta át a maeotisi tavon, hol az alánokat „nem fegyverrel, hanem arcuk rettentőségével gyözték meg“, mely ijesztő feketeséggel bírt, s nem annyira arez volt, mint némi formátlan tömeg, melyen inkább két pont, semmint szemek valának észrevehetők. Férfigyermekeiknek, hogy jókorán túrni tanúlják a sebe-



ket, még mielőtt nekik anyai emlő nyújtatik, már összetételtek arczaikat; a miért szakálltalanul vénülnek meg a szépség nélküli ifjak, tudni illik a vassal barázdált ábrázat forradásai által a szörzet kora kelleme elemésztetik. Kicsinyek, folytatja, termetre, de ravaszok, gyors mozgásúak, lovaglásra alkalmasak; vállasok, s ívet és nyilakat könnyűséggel kezelők; erős nyakúak, fejeiket büszkén fenhordozók, emberi alakban baromi kegyetlenséget rejtők. S ezekhez képest Ethele is kis termetű, széles mellű, nagy fejű, kis szemű, ritkás szakállú, őszbe csavarodott, lapos orru, fekete színű: „nemzetségének mindezekben hű képmása“.

XIV. Íme a világhódítók rajza, milyet — szemtanú? — nem, hanem Ammiánál a megrémült népek szája, Jornandesnél az indokolt góth gyűlölet vázolt, s melynek vonásait az új történetírók, Thierryt sem véve ki, physiologiai nyelvre fordítván, ferdén metszett, mélyen fekvő szemekkel s kiálló arczcsontokkal egészítvén ki, *miről a kútfők nem tudnak semmit*, azon fölfedezésre jutottak, mely szerint a tudomány biztonságával fölkiáltanak: Íme a szakasztott mongol typus! Íme a jelenkor baskírbai és kirgizei! — Nem kérdezem miért nevezi Orosius, az Ethele ifjúságának kortársa, a húnokat a góthokkal együtt scytháknak, s a góth Rhadagaisust csak úgy scythának tartva, mint a húnokat, e két nép közt physiologiai különbséget nem ismer. Miért Priskos Rhetor byzanti író, ki, mint látni fogjuk, az Ethele udvarában forgott, a nagy hún királyt s az övéit színről színre látta, ez emberi szörnyek ily hallatlan ocsmányságát, mely elég hatalmas volt az alánok ellen fegyver helyett szolgálni, csak egy ígével sem érinti követsége leírásában? — mert, hogy a Priskos munkáját használt Jornandes a maga festményéhez nem ettől, hanem Ammiántól kölcsönözte, s pedig túlozva színeit, a teljesen közlött két leírásnak bár fölületes összehasonlítása kétségen kívülivé teszi. De vezessük vissza e leírásokat természetes alapjukra, nem feledkezve meg arról, hogy a negyedik század húnjai, kétségtelenül csak olyak voltak, mint Jajk s a Volga közének mai vándor lakói, kik ugyanazon éghajlat és föld mineműségei mellett azonegy természetbeli és társas főtételek közt élve, tőlök lényegesen nem különbözhettek. Ezek termete is közép inkább, mint magas; ezek is vállasak és erősek, barnák a naptól, mely ellen házak és napernyő nem védi a pusztá

vándor fiát; ezek is szakálltalanok, de nem ama véres mütétől, hanem a természettől, mert valamint a szörzet színe s egyéb mivolta, úgy tömötsége vagy ritkassága is fajbeli sajátosság; s arcaik hegedései sem a csecsemőn ejtett metélésnek, hanem harczban nyert tisztos sebeknek emlékei. Ma is szétállók lábaik, mint az öreg huszáré az örök lovaglástól, s a lóháton élés nem a lépést gátló idomtalan sarúnak, hanem a vándor életmódnak természetes következménye, mely benső viszonyt sző ma is a tatár s annak lova közt. Mert a puszták lovag fia lován ülve érzi magát csak nagyobbnak és hatalmasbannak más emberfiánál; lován ülve értekezik közügyeiről, tervezi ellenségei vesztét; s megvetve nézi nyerge trónusából a gyaloglót, nem mintha meg nem tudna állani a földön! — hol van ily nyomorék nép? — de mert szemében a *gyaloglás legyaláz*. Az öltözetbeli egyszerűség s a tisztátalanság minden vándornéppel közös, s a folytonos harczok közt hódító népnek valóban nem igen lehetett módja öltözete megújítására s tisztántartására: avagy nem láttunk-e mainap is sokkal rövidebb harczjáratokból megtérő katonát rongyai és szennyeiben? S ma is épen úgy lovaglás által a nyeregben megpuhított hússal él a bokhárai nomád, mi tapasztalt utazók szerint nem is oly iszonyú; míg a gyökerek alatt azon elég ízletes répa- és murokneműek értendők, melyeknek fövetlen elköltésétől az európai ember sem irtózik. És miért is szántson és vessen a nomád, holott földe aratást nem ad, s a holnapi nap messze túl leli azon határon, hol ma született? S ugyanazért miért építsen kunyhót, melyet magával nem vihet, holott van sátra, mely kész házat pótol minden ponton, a hol megáll? Igenis, az őshaza viszonyai, hol húnjaink örök mozgás és költözésben töltötték napjaikat; a hadjáratok, melyek nyugodni nem hagyák még akkor, midőn Ammián a maga képét rajzolja vala, nem engedték a negyedik század húnjait városépítő néppé lenni.

Másképp tűnik föl hatvan évvel később e nép, midőn európai birodalma meg volt alakulva; s megismerkedvén majd erkölceik és műveltségökkel, mikép azok a Theodosius császár követségének föltűntek, méltán fogjuk kérdezni: amaz idomtalan bestyék, melyek csupán arczuk ocsmányságával győztek, két emberivadék mülva, s Ethele alatt, ki pedig mindenben „nemzetének hű képmása“ volt, mint válhatott oly

néppé, melynek asszonyai szőnyeges termeikben a férfiak számára öltönydiszeket himeztek, melynek kormányemberei királyi irodában üzték a diplomatia műveit, melynek leányai üdvözlő énekeket zengtek a királynak, örege ifja pedig fényes csarnokokban, lelkesedve csüggött a haditetteket dicsőítő nemzeti dalnokok ajkain? De ott van még az Ammián képen a szertelen vadság, s a Jornandesén a baromi kegyetlenség vádja is. Szelid s emberséges a mai fogalom szerint a hódító hún, harczeit közben bizonyynyal nem volt: a kegyetlenség azonban az összes húnscytha fajnak kiváló tulajdona nem volt sehol és soha. Ki fog ez tűnni összes elbeszélésünk folyamából, s ki fog tűnni, hogy oly jelenetek, melyeket a germánok a dicső Hermann-fele ütközet után mutattak föl a világnak, midőn római *foglyai*kat leaprítették nem csak, hanem fölakasztották, szemeiket, nyelveiket kitepték, kezeiket levagdalták; vagy melyeket a derek keleti góthok *nagy* királya Hermanrik, tüntetett föl, midőn egy elpártolni készült hódolt népség bűnöseit sorban keresztekre feszíttette, vad lovak farkaira kötve hurczoltatta nejeikkel együtt, egy hűtelen roxolán főnök feleségét pedig négy szilaj lóhoz erősítve, széttépette, ilyeket a Jornandes „baromi vadainak“ történetében hiában keresnénk, De Ammián szerint biztalanok és hűtlenek is, s íme megfigyelkedezik a közmondásossá vált „*graeca fides*“ról, mely szerint, mint elbeszélésünk folyamában látható leszen, az ő kereszttyén görögei, bár a húnokkal azon időben frigyben éltek, Rua király alatt az aldunai scytha népségek közt a húnok ellen szövetséget szőttek; sőt Ethele udvarába a fényes követiséggel gyilkost is küldtek. „Nem tudták továbbá mi a tisztesség s a becselenség“, s feledi mit beszélt maga azon bánásról, mely a Valens által befogadott góthokat támadásra kényszerítette. Nincs, úgy mond, vallásuk: mert nem ismerte; nincs még babonájok sem, melyről mégis a régiek annyit tudnak regélni; aranyra sovárak, — s melyik hódító nép nem volt az. — De elég. Ennyit azonban kellett az Európában betört húnok erkölceseiről mondanom, hogy oly munkában, mely főleg műveltségtörténeti irányt vall, ne láttassam ily tudósításokat, mert nemzeti érzésünknek nem hízelegnek, elhallgatni akarnom, hogy a rémület és gyűlölség által festett képet helyes mértékére leszállíthassam, s hogy, midőn Ethele korához érünk, visszaemlékezve e megigazitott képre, annál biztosabban mel-

tányolhassuk e nép átalakulását, s annál inkább bámulhassuk azon rendkívüli képzetkenységet, mely nélkül az, ily rövid idő alatt véghez nem mehet vala. — De térjünk a történet fonálához, s lássuk Balamír legközelebbi hadjáratát.

XV. Dáciát bírván, Pannonia ellen fordult a hún király. E néven azon tartomány értetett, melyet keletre a Duna választott el az új Húnországtól, éjszakra szintén a Duna felső Germániától, éjszanyugat felé Noricumtól a Cesius hegye, délnyugotnak felső Itáliától a júliai havasláncz, végre délnek Illayricumtól a Száva. S így a régi Pannonia azon területnek felelt meg, melyen mai nap keleti Ausztria, Stíria, Karantán, Krajna, a dunántúli Magyarország, s a most úgy nevezett Horvátország van. A rómaiak azt felső és alsó Pannoniára osztották, melynek elseje egy, a Rába vizétől délre függőlegesen a Száváig gondolt vonal nyugati, emez annak keleti oldalán feküdt. Virágzó municipiumaik felső Pannóniában Vindobona (Bécs), Carnuntula (Petronell), Scarbantia (Sopron) voltak; valóságos fővárosa Sabaria (Szombathely), melyben a tartomány praefectusa székel, s magok a császárok nem ritkán tartózkodtak, mint az a *Codex Theodosianus*ban található, Sabariában kelt törvények tanúsítják. Alsó-Pannonia nevezeteseb municipiumai vagy coloniái Arrabona (Győr), Bregetio (Szöny), Aquincum (Óbuda), Sapiae (Pécs), Mursa (Eszék), Sirmium (a mai Mitrovicz közelében), s fővárosa egyszersmind e résznek, Siscia (Szigetvár), délnyugaton a pannonok régi főerőssége, mik mellett a falvak közül még Floriánát említem meg, melynek helyén idővel Székesfejérvár épült. Az éjszaki és keleti Duna mentében számos castellumok (várdák) védették a tartományt a túlhan lakó barbár népek ellen (limes Danubii), sőt néhány ponton túl a folyón fekvő erődök, mint Aquincum átellenében Quadriburgum, egészítették ki a védrendszert. Legrégibb lakói Pannoniának, a pannonok, ismeretlenek; az első sugár hat századdal Krisztus előtt hat az őskor homályába, midőn az első kelta vándorlaskor a bójok felekezete szállotta meg e hont, s tartotta hatalmában, míg sok harcaik közt megfogyva, végre Augustus császár néhány évvel Krisztus előtt teljesen bekebelezte azt birodalmába. Ettől fogva valamint védfala lett kelet felé az akkori művelt világnak, úgy a műveltségnek maga is új tűzhelye, hol a császárok nem ritkán tartózkodtak, mely maga is nem egy csá-

szárt adott a birodalomnak, mely a harmadik században már tért nyitott a keresztyénségnek, s a negyediknek végén már vagy két püspöki székkal bírt. Azon időben, midőn a hún király szemeit e szép országra vetette, az már egy nagy kerthez hasonlított. Tudniillik a római műveltség befolyása alatt a sátozt és kunyhót legott közházak váltották föl, római gyarmatosok szállották meg a vadonokat, a kelta tanyák helyén falvak és városok támadoztak, melyek vízvezetékeken vették a tiszta italt, s kőutak (*via strata*, *via romana*) által összekötve, a kereskedés és társas életnek új hálózata borította el a tartományt. A puszták kertekké alakultak, kéjlakok, fürdők, s a római kényelem- és fényszeretet egyéb czikkei ismeretesek lőnek a még barbár benszülötteknél is. *Classicus* földdé lett Pannonia, melyen, a mit most a tudományos nyomozás, többször a véletlen, hoz ismét napfényre tizennégy százados sírjából, akkor élő díszje volt a szépült tartománynak. Mert a hová Dunán túl léptei vezetik a tudós régészt, a nagy római nemzet emlékeinek maradványait találja: templomok és diadalívek, színekörök, fürdőházak, vízvezetékek s műutak romjait, laktermek mozaik talaját és szobrok töredékeit, párkányrészeket és oszlopfőket, síremlékeket, fogadalmi oltárokat, föliratos kövek és határjeleket, fegyvereket s házieszközöket, a fényűzés különféle ékeit, a karpereczttől a gemmás gyűrűig: a mi mind akkor élve, használva pompázott, s nem kis mértékben ingerelhették a húnok hatalom- és zsákmányvágyát.

XVI. A Duna jobb partján, a mai Tétény és Batta között *Potentia* nevű város állott, melyben *Macrinus* (*Matricus*) római igazgató székelte. A húnok a Duna-Tisza közön lakó jászokat is meghódítván, közvetlen szomszédai lettek vala már Pannoniának; s *Macrinus*, sejtve a közelítő vészt, miután a tartomány legközelebb egy pusztító járványbetegség következtében szükségét lát vala harczolható férfiakban, a császár pedig, *Gratianus Augustus*, a föllázadt lertinai alemanok által a Rajnánál volt elfoglalva, egy más római vezért, hihetően felső Pannoniából, hívott segítségül, kit krónikáink *Deiicus*nak neveznek, s kit, bár a hazai hagyomány, mind a német hősmonda verónai vagy berni *Detréjével*, mind a históriai *Theodorikokkal* összezavar, ezektől kétségtelenül meg kell különböztetnünk, mert emezek elseje a nyugati góthok királya, *Attila* kortársa, s a catalóni ütközetben ellenese volt, másika pedig a keleti

góthok nagy királya, az ötödik század végén s azon túl virágzott. Detre, Potentia alatt fölütvén táborát, míg a teendőkről Macrinnal hosszasan tanácskoznék, a húnok, kik Keve vezér alatt velök szemben a Duna bal partján állottak, megelőzendők a rómaiak támadását, csöndes éjszaka a Duna mellett fölkerülvén, a Gellért-hegy alatti síkra tömlőkön átúszattak, és Macrín meg Detre seregét, mely Potentiába nem férvén, künn a mezőn sátrakban tanyázott, hirtelen meglepve, kegyetlenül öldökölték. Másnap a római vezérek, mielőtt a húnok az éjjeli fáradtságtól kipihenhetnének, Potentiától nem messze, a Tárnokvölgybe ellenök vonúltak, s véres ütközetben, de magok nagy veszteségével is, teljesen meggyőzték. Ha a mondanak hihetünk, százhuszonötezer hún maradt a csatatéren, ezek közt vezérok, Keve is. Detre teljesítettnek tartva segédművét, felső Pannoniába térvén, s Macrín, hihetően falai mögé zárkozván, a húnok másnap visszatértek a harcmezőre, s ott halottaikat összeszedvén, azokat a római öttevény-út (via strata) mellett, melynek maradványai Érd és Batta határaitban most is fönn vannak, scytha módon ünnepélyesen eltemették, számos halmot emelve tetemeik fölött, a miért e hűntemető Százhalom, máskép Kevelháza, nevet is nyert Keve vezér halmától, melyet szokások szerint kőszoborral jelöltek meg. Ezek után folytatván foglalásaikat, alán társaik segítségével a húnok, s az összes nyílt tartományt hatalmukba kerítvén, felső Pannoniába folytatták hadjáratukat, hol Detret Tulna mellett találván, magok pedig a Cit hegy oldalán tábort ütven, mely tőlök századokig Hunesberg vagy Chunisberg nevet vett föl, vele Cézönmaur síkjain (a mai Zeiselmauer mellett) megütköztek, s reggeltől délutáni három óráig tartó csatában teljesen megverték. A hún kapitányok közül hárman estek el, kiket a hazai krónika Béla, Réva és Kadocsa néven nevez; a római vezérek közül többen; Detre azonban, bár homlokába egy hún nyíl fúródott, mégis meggyógyult; a miért még ezer év múlva is (a XV. században) a magyarok énekeiben haláltalan (azaz halhatatlan) Detre név alatt emlegettetett. A potentiai ütközet, mely jobban meggyöngítette a győző rómaiakat, mint a meggyőzött húnokat, s a cézönmauri diadal nekik biztosította Pannonia birtokát; sőt néhány év múlva, midőn a lázító Maximus által veszedelem fenyegette a birodalmat, Gratián és ifjabb Valentinián nyugati császárok

formaszerint átengedték a húnoknak Pannoniát, úgy mindazonáltal, hogy az erős városok és várdák római kézen maradvának, a húnok ellenben a birodalmat ellenségei ellen zsoldos seregekkel segíteni tartozzanak.

XVII. Így ment véghez Pannonia elfoglaltatása a húnok által, melyet a nemzet ezután kereken félszázadon át birt. S ha elbeszélésembe a két döntő ütközetet fölvettem, bár azokról az egykorú és külföldi történeti kútfők hallgatnak, tettem azt, mert e helyt ezekben kétségtelen hézag van: t. i. elismerik ugyan Pannonia elvesztét, de a hadjáratot, mely azt a húnok birtokába ejtette, nem ismerik, holott föl nem tehetni, hogy a nyugati birodalom e virágzó tartományát a rómaiak ellentállás, sőt döntő viadal nélkül átengedték volna veszedelmes szomszédaiknak. Másfelől a nemzeti hagyomány, mely a magyarok énekeiben egész a tizenötödik századig élt, s nemcsak a régi krónikákba, Kézaiéba a XIII., Márkéba a XIV. században bement, hanem melyekre Turóczi még a XV. században is még világosan hivatkozik, hol a „haláltalan Detre“ homloknyíláról emlékezik, részben vesztett csatát is vall be, s így dicsekvésre számított nagy esemény költéséről nem vádoltathatik. És bár az óvilági földrajzírók Potentia nem említik, de ott van a Schönvisner által ismertetett fölíratos kő, mely Potentia nevét föntartotta, ott egy más, mely a tárnokvölgyi római hidon keresztül a Matrica őrhely romjai közt találtatott, s a potentiai várnagyra emlékeztet; ott a százalmi római kőút maradványai, s Potentia nyomai, határában a csoportosan talált edények és fölíratos kövek; ott másfelől a cézönmauri ütközetre emlékeztető Chunisberg név, és végre s főleg az Érdy János ásatásai, melyek a százalmi hüntemetőt végkép megállapították. E nagyérdemű régészünk tudni illik 1847. évi májusban fölkeresvén azt, még százhuszonkét halmot lelt, melyek nagyobbjai két-három, a legnagyobbak öt-öt magosak, átmérőjük pedig a magossághoz képest tíz és harmincz öt között változtak. Négynek föllásása hún eleink azonoskori temetésmódját nyilván mutatja. Tudni illik kört szakasztván a sík földön, azt kiegyengetvén, gyúrt agyaggal kitapasztották, e fölött kő- és fából vegyest emelt máglyákra számos holttetemet raktak és égettek meg, az egyik föllásott halom alatt vagy ötven-hatvanat gyanított vizsgálónk. Hamúvá égvén a tetemek, betemetettek földdel úgy, hogy fölöttük egy-

más fölibe három jelkő iktattatott a halom csúcsáig, mely meglehetősen kúpalakot nyert. A halmokban a sok égetett tetemek, hamú és széndarabok közt különféle vas, réz, csont, üveg eszközök, fegyverdarabok, edények töredékei, a tűz és idő által felig megemésztve találtattak. Ez lehetett a húnok temetkezési módja ütközetek után, midőn nagyszámú testek valának eltakarítandók: így történhetett egyesek eltemetése is, kisebb halmok emeltetvén kisebb máglya fölött; előkelőbbeké fölibe pedig kőbálvány állíttatván, mint a százalmi temetőben a Kevének, s mint utóbb is még sok századokkal a Feketeten-ger fölötti húnoknál, miről a maga helyén még szó leszen.

XVIII. Még egy nagy esemény jelzi Balamír uralkodását, mely a birodalom jövőjére döntő hatással volt. Winithár, a keleti góthok királya, nem gondolva a hún főkirály felsőségével, független és győzedelmes háborút indított a szláv ansok ellen. Balamír ebben felsősége sérelmét s az alája vetett király elpártoló szándékát ismervén föl, a hozzá hű Sigismund,

385. év. Hunimuad fia, góth hadai segedelmével meg akarta Winithárt büntetni, de két csatában meggyőzött, a következő

386. év. évben nagyobb készüléttel volt kénytelen folytatni a góth háborút, az engedetlen királyt véres ütközetben megverte, sőt saját hyilával elejtvén, népével megújította az előbbi viszonyt, sőt Winithár kis hűgát nőül vevén, ez által a góth szövetséget végkép megpecsételte, úgy, hogy a góth nép ezentúl hű

390. maradt a hún birodalomhoz, sőt Horismuth királyuk halálától fogva saját király nélkül annak közvetlen tagja lett. Ekkép Balamír birodalmát nemcsak a Jajk vizétől a Césius hegyéig kiterjesztette, hanem több hatalmas népet inkább az érdek mint kényszer kötelékével hozzá fűzve, egy belsőleg is erős államot szállított át maradékaira.

XIX. Mikor halt legyen meg a hatalmas alkotó, azt a görög történetírók föl nem jegyezték, mert nem hún történelmet írtak, hanem csak alkalmilag szőtték be a két birodalom érintkezéseit műveikhez képest; közvetlen utódjáról sincs pontos adatunk, s bajos meghatározni, vajon Karat csak a keleti hún birodalom fölött uralkodott-e, mint alkirály, vagy miután Olympiodor őt a királyok közt elsőnek nevezi, az összesnek főkirálya volt-e; és így Uld Balamírra, ki utolszor 387-ben említettik, közvetlenül vagy Karat mellett, vagy pár évi kormányta után következett-e? Csak annyi áll, hogy 411. évben



a hún birodalom élén már Bendegucz jelenik meg, kit a külföldiek Muadzuchnak írnak; öt aztán tizenhét év múlva testvé- 428. év.  
rei Optar és Rof követték, s végre hat évvel utóbb Bendegucz 434. év.  
fia Ethele, ki segédül a kormányzásban öcsesét *Budát* vette  
maga mellé, s a hún birodalmat a hatalom legfőbb pontjára  
emelte. A hún királyok politikája e hosszú időszakban, kevés  
kivétellel, ildomos mérséklettel, nem többé hódításokra, ha-  
nem a birt hatalom föntartására s a belállapotok megszilárdí-  
tására volt irányozva. Viseltek háborúkat, de nem foglalások  
végett, hanem segédhadakat adva zsoldért, hol a keleti, hol a  
nyugati császároknak különféle ellenségeik ellen, míg egyfelől  
népeikben a harcias szellemet táplálták, másfelől a nemzeti  
tekintély és gazdagodásnak bő forrást tartottak nyitva. Így  
Theodosius császárt hatalmasan segítették góth és alán sere- 388. év.  
geikkel együtt Maximus ellencsászár, majd Eugenius ellen; 394. év.  
Arcadiust viszont a góth Gainás ellen; s itt az egykorú görög 401. év.  
író Zosimus vallomása szerint is Uld király nemcsak a byzanti  
szövetség, hanem bölcs előrelátás által is vezéreltetett, mely  
szerint az Al-Dunán túl egy saját hadakkal bíró barbár főnö-  
köt tűrni nem akart. Ugyanő utóbb Honoriust a góth Rhada- 406. év.  
gais, s majd Alarich ellen segítette, míg ha tán nem engedel- 410. év.  
mével is, de úgy látszik elnézésével egy felsőpannoniai hún  
zsoldos sereg viszont Alarich mellett küzdött, s ezzel az  
elfoglalt Rómát is megszállotta. Uld országglására Bendegucz 411-428.  
békés kormánya következett; az évkönyvek legalább azon had-  
járaton kívül, melyet Aetius hún sereggel Valentinianus ellen 424. év.  
viselni kívánt, de, mely a viszonyok változtával, kardesapás  
nélkül szétoszlott, csak azon thráciait ismerik, mely Kon-  
stantinápoly sikeretlen ostromlásával végződött, miután a  
hún vezér, kit a görögök Rugásznak írnak, villám által lesúj-  
tatván, a megrémült sereg visszasietett; Jornandes még azon  
háborút érinti, egész általánosságban, melyben az egyesült  
rómaiak és nyugati góthok által Pannoniában megverve, e 427. év.  
tartomány felszázados birtok után ismét elveszett. Annál  
sűrűbben nyugtalanították viszont ők a Viszla és Odera folyók  
közt székelte burgundokat, kik most a múlt század közepe tá-  
ján a Rajna felé kivándorolt társaikhoz menekülván, a húnok  
őket Optar király alatt üldözőbe vették, de ez a táborban hir-  
telen halállal kimúlván, vagy mert vezér nélkül maradtak, 430. év.  
vagy, mint a középkori írók beszélnek, az egyesült burgundok

által meggyőzve, haza tértek. Rua vagy Rof király alatt hasznosabb lett a hún államra nézve egy nem is létesült olasz hadjárat. Aetius tudni illik bizonyos bajai miatt kénytelen levén consulságát letenni, sőt a birodalmat is elhagyni, a hún királynál keresett menedéket, ki őt, mint régi ismerőst, a Bendegucz udvarából, melyben mint római tús, kedvelt vendég vala, szívesen fogadta, sőt hadat is adott rendelkezése alá, hogy azzal állását a birodalomban visszavívhasssa. Valentinian császár azonban az elkeseredett, s most egy félelmes sereg élén közelítő Aetiust kegygyel akarván lefegyverezni, neki a galliai helytartóságot ajánlotta, s őt patriciussá tette. Meg levén így engesztelve Aetius, a húnokat gazdagon megajándékozva, honküldte, egyszersmind pedig a nyugati és a hún birodalom közt békét eszközölt, mely által Rof a Szávamelleki Pannoniát is visszakapta, s kezesül saját fiát, Carpilót, küldte a hún udvarba. Alig fejeztetett be ez ügy ily szerencsésen, a keleti birodalommal álló béke bomladozott. A görögök tudni illik a hún udvar gyakori tiltakozásai daczára, szívesen befogadták a hún szökevényeket; másfelől az Alduna-melleki hódolt scytha népeket nem szüntek a magok részére édesgetni. Rua tehát eltökélte magát e népek, s ha kell, a byzantiak ellen is háborút indítani. Mielőtt azonban azt izenne, szokott követét, Eslát, küldötte Konstantinápolyba, a pörnek, ha lehet, békés elintézésére; de a császár viszont-követsége még nem érkezék meg vala Ruánál, midőn a király meghalt, a baj eligazítását utódjára, Ethelére, hagyva, ki alatt a húnok története új időszakba lépett.

XX. Azon negyvenhét év alatt, mely Balamír a hódító, halálától Ethele trónraléptéig lefolyt, ment véghez azon csöndes átalakulás, mely a hún népet nemzetté és egyszersmind európaivá tette. Termékeny és művelt területeken állandó birtokra tevéen szert, ha maga még most szántóvető és városépítő néppé nem vált is, de megismerkedvén az élet különféle kényelmeivel, s azokat becsülni tanúlván, a szekeret sátorral, ezt falházakkal váltotta föl. Az öltözködésben czélszerűségre, változatosságra, majd díszre, a hatalmasbak fényűzésre is kezdtek törekedni. Követségi viszonyba lépván a keleti és nyugoti császári udvarokkal, hamar megismerkedtek a diplomatia mesterségeivel. Nem csak a társnépek, hanem a rómaiak közül is vevén föl a kormányba új elemeket, gyakorlati

államtani ismereteik is mindinkább szaporodtak. Pannoniával jókorán kiegészítvén birodalmokat, igen ildomosan megszűntették hódításaikat; de zsoldért és ajándékokért részt revén a keleti és nyugati birodalmak háborúiban, tiszteletet parancsoló állást biztosítottak magoknak, úgy hogy a keleti birodalom Rua alatt már háromszázötven font aranyat adózott, a császárt pedig consulságot viselt férfiak képviselték a hún udvarban. És nem csak hatalmokat tarták föl ekkép, hanem elsajátították a római hadi mesterséget is, a terv szerinti hadviselést, tábori erősítést, várvívást, jobb fegyverrel élést s azaz bánást; ezek mellett hadak szervezetét, rendet és fenytéket. Az Oderáig s a Rajnán túl, Italiában Rómaig és Thráciában a Bosporusig ismétlen meg-megfordulván, s különféle népekkel érintkezvén, de magok közt is nem kevés jövevények telepedvén le, az udvarban idegen titkárok, írnokok, s mint túsok előkelő külföldiek fiai mulatván, mindezek által öntudatlanul az európai erkölcsök befolyása alatt állottak; s a keresztyénség, melyet köztök Niketász alsódáciai és Theotim tomisi püspök hirdettek, úgy látszik, a főbbek és gazdagok ellenzése daczára, kik kétségtelenül a köztök szokásos soknejűségtől nem akartak megválni, az alsóbb rétegekben meglehetősen terjedett; s mi természetesebb, mint hogy a hún és keleti birodalom közt Rua óta folyton fönforgó szökevényügynek épen a vallás adta meg az élt; mert föltűnő bár, hogy a byzantiak e körülményről hallgatnak, alig képzelhetni más okot, mely annyi hűnt, még pedig oly dicsó és kegyes király alatt is, mint Ethele, saját nemétől elidegeníthete, melyhez faj, nyelv, erkölcsök és megszokott életmód épen a kevésbbé művelt embert oly erősen kapcsolják. S ha mindezt össze- veszzük, s ehhez a hünscytha faj képzékenységét: nem fogunk csodálkozni azon soknemű fejlettségen, melyet e nemzet virágzása központján föltüntetett, s mely előtt két nemzedék elteltével íme megérkeztünk.

XXI. Rendkívüli változások az emberiség történetében ritkán tömegek, többször nagy egyéniségek által hozatnak létre, mert a szellem az, mely a tömegeknek határozott irányt ad, az pedig öntudatra s alkotó működésre csak egyes kiváló emberekben éled. Ily változások küszöbén állott az európai emberiség, midőn Rua, a hún király, sírba szállt, s ily egyéniség vala Bendegucz fia Ethele, ki mintegy huszonhat 434. év.

éves korában vette át atyai hatalmát. Első ifjúságáról nem tudunk semmit; de képzelhető-e, hogy atyja, hogy nagybátyja, az eszes és szilárd Rua, ne gondoskodtak legyen a lángelmű fiu oktatásáról, miután primitív népeknél, melyeket egy ellenséges világ közepett csak ész és erő tarthat fönn, a még zsenge intézmények erőtlensége mellett a hatalom kezelőjének erkölcsi felsősége kell, hogy a nyers erőt igazgassa, s azzal nagy sikereket létesítsen. Ezért találunk ily népeknél többször kiválóan képes családokat a közügy élén, azért határozza a fejedelemnek ezek közül választását is a kortól föltelevezett érettség s az egyéni jelesbség; ezért nincs az örökös szigorúan szabályozva, s a fejedelem fiát rendszerint a tapasztaltabb testvér előzi meg; ezért van kétségtelenül nagy gond a nevelésre, mely maga biztosítja a hatalmat egyes családnál: s így lesz, hogy a fejedelem egyszersmind népének legkifejlettebb, legjelesb tagja, valódi gondolkodó feje is. A hún királynak iskolai tudomány nem kellett, s ő azzal nem is bírt; de annál inkább kellett elő ismerete Európa tartományai s ezek viszonyainak, a népek erkölcei, intézményei, állami szokásainak. S a húnoknál meghonosodott, különösen pannoni rómaiak közt, kik közül sokan mind a seregben, mind az államban magas állásokat foglaltak el, kétségtelenül talált Ethele, ki lángelméje miatt jókor ki lehetett nézve a fejedelemségre, mestereket és tanítókat, míg a deák és góth nyelvet gyakorlatian az udvarban tanulhatta meg. Azért a görög követekkel tolmács által közlekedett ugyan, de Aetiussal, Lupus troyesi és János ravennai püspökökkel, s különösen nagy Leó pápával, ilyen nélkül, közvetlenül látjuk társalkodni, Paduában Marulus deák költeménye fölolvadását figyelemmel meghallgatni, s az olasz városok iránt bizonyosan azért volt kegyesebb, mert a kérők könyörgéseit értette; másfelől a keleti góth Valamirrel, és kit különösen kegyelt, a gepida Ardarikkal, az aquitaniai Waltherrel s a germán királykák, Krimhild és Hildegunda nejeivel kétségtelenül az ő nyelvökön beszélt. A hadviselést, mely az ő korában a húnoknál már a rómaiakéhoz alkalmazkodott, nem csak tanulta, hanem az Optar és Rua hadjárataiban, ha nem mint vezér is, de mint bajnok kétségtelenül gyakorolta is; valamint a királyi irodában a diplomacia szabályait és csinjait, melyeknek valóságos nagy mestere volt. Az Aetius társasága, ki még Bendegucz életében

mint kezes hosszásban és Rua alatt mint vendég mulatott a hún udvarnál, bizonyosan nagyban mozdította elő Ethele európaias nevelését, terjesztette látkörét. Így ő nemcsak talentomaira és lélekerőre, hanem ismeretekre s műveltségre is magasan állott népei fölött: s mint ilyet nem csak Rómában és Ravennában ismerhették, hol ifjúkori barátja Aetius által valónak értesülve képességei és jelleméről, hanem Tolosában és Byzanczban is, honnan a góth s a görög udvarok féltékenyen, de aggódva is tekinthettek Dácia leendő urára; és figyelemmel követték a Balttól az Uralig lakó hódolt népek és törzsek, kiknek jövő sorsa ez Úrtól függött.

XXII. Ezek szerint nem lephet meg, hogy a császári követségnek, mely a Duna mellett Margus városánál találkozott az új hún király küldötteivel, azon megvető bánás ellenében, melyet Ethele a keleti birodalom irányában tanúsított, csak könyörgése volt. Ezek büszkeségökben lóhátról szoltának II. Theódos consuláris követeivel, kik nehogy urok magas rangját megsértsek, szinte ily helyzetben értekeztek velök. Minden hún menekvő kiadása, a húnoktól megszökött római foglyok visszatérése, vagy fejenként nyolcz arannyal megváltása; semlegesség, midőn a húnok háborút folytattak; szabad kereskedés a két birodalom népei közt; hétszáz font arany évdíj, s így két annyi, a mennyit a Rua király vont és adónéven: ezek voltak Ethele békeföltételei, vagy inkább rendeletei; megtagadás esetében háború. A császári követek szomorú szívvel engedtek a kénytelenségnek, s mindkét rész a maga módja szerint esküvel pecsételte meg a világ által aggodó bámúlattal hallott kötést. Megkezdődött a hún menekvők visszaküldése; köztök királyi vérből származott két herczegé, kik legott még görög földön keresztre feszítették: biztos jeléül annak, hogy Ethele trónraléptét családi lázadás előzte meg. — E föllépés hatott. III. Valentinián, a nyugati császár, kétségtelenül Aetius tanácsára, sietett öt római vezéri czimmal és díjjal tisztelni meg; s Ethele, bár neheztelt szívében, hogy király helyett herczegnek hívatik, s oly megjegyzést tett, hogy vannak szolgái, kik fölérnek egy római vezérrel, s viszont hún vezérei, kik annyit érnek, mint egy császár: hallgatva türte mégis e megtiszteltetést, sőt válasz nélkül hagyta a császár tizenhét éves húga Honoria követségét is, ki családjával meghasonlva, jeggyűrű küldése mellett a hatal-

mas, s általa bizonyosan nem jorandesi szemekkel tekintett, ifjú hún királynak kezét, s jegyajándokul a birodalom felét fölajánlotta. De tudta Ethele, hogy a római birodalomban nő nem öröködik; s úgy nem kellett neki nő, ki maga kínálkozik, mint kellett ez idő szerint béke Rómával, hogy birodalmát belsőleg megerősíthesse: de mindazonáltal a gyűrűt megtartotta, várva az időt, midőn azt ürügyül tán fölhasználhatja a nyugat ellen. Addig is ellensége a rómaiak ellenségeinek, hihetően a kötés értelmében, először ugyan Galliába, Gundekár burgundi királyra küldött egy sereget, mely azt teljesen megsemmisítette, s így egyszersmind a nagybátyja Optar hadán ejtett vereségért is bosszút állott; majd ismét a Narbonnát

435. év. megtámadt góthok ellen Littorius Comest segítette, s ezzel e római tartományt megmentette.

XXIII. Biztosítva a kettős déli birodalom felől, Ethele *nemzeti nagy eszméje létesítéséhez* látott. A hún törzsek az Uraltól a Dunáig a scytha, sarmát és germán népek a Pontustól a Baltig alattvalói vagy függő szövetségei voltak már a Balamír birodalmának, de a nagy hódító halála óta a függés kötelekei meglazulván, utódai inkább rangra, semmint tényleges hatalomra voltak — a minek Karatot olvassuk nevezetni — „a királyok közt első”; hiszen magát a fő uralmat is két fejedelem kezében láttuk egyesülve, vagy helyesebben megoszolva, s egy ízben Rua alatt Alarich mellett és ellen is harczoltak hún seregek. *Egységes állammá* olvasztani azon számos fejedelemséget, mely alatt, bár barátságban, de már-már függetlenül élt annyi hún és kazar, alán és góth, germán és szláv törzs és nép; s ez egységes államnak, mely területileg is, s még inkább népei őserejére nézve, a kettős római birodalmat messze meghaladta, teljes súlyával a neki már is adózó császárok kezéből végkép kiragadni a világuralmat: ez volt Ethele nemzeti nagy eszméje; ez uralkodása első hét évének föladata, és szerencsésen befejezett nagy műve egyszersmind. Mégis az eseményeket magokat nem ismerjük, csak azok eredményeit. Mert mindazt, mit rendkívüli ember, híven segítette mindig kedvelt öcsese Buda által, az úgy nevezett barbár világ területén véghez vitt, a minek tehát a rómaiak részesei, és így tanúi sem voltak, azt meg sem írhatták, s ha némi részleteket zavartan és töredékesen megtudtak is, azok megírására ösztönt nem éreztek; másfelől a szerepelt

népek közül sem hagyott egy is írott emlékeket, szájhagyományaik és énekeik pedig a bekövetkezett századok népvándorlási zaja közt végre is elperdültek. Pedig mennyi műve a lángelmű vezérnek, nagyszerű személyességének, mily soknemű hatása, a királyi húnok mennyi bajnoki tettei kellettek, míg annyi főnök engedett vagy lesújtatott, míg annyi rokon és idegen nép meghódolván, oly szorosan és híven csatlakozott. Mert ez időszak lefolyta után már *egy tömör és összetartó nagy testbe* látjuk egyesülve a fekete és a fehér (kaspi) húnokat, a sorosgokat s többi pontusi scythákat, melyek az amilzurok és tenozurok, az itamárok és boiskok, másfelől a keleti góth és gepida, a herul és scyrrus, a turciling és rúg, az alán és quad, a markomán és különlele szláv, a dák és jász népeket, melyek vagy közvetlen tagjai lőnek a roppant birodalomnak, vagy saját királyaik és törvényeik alatt a királyok királya felsőségének árnyékában bizton és elégedetten éltek. E nagy és változatos eseményekben szükségkép gazdag *valódi hún epopoeának* utójátékát ismerjük csak, a kazar hódítást, mert <sup>440. év.</sup> ez a görögök befolyásával s azok szemei előtt pergett le, s Priscus által leíratott; s bár Kurdah kazar főnök szavai, melyekkel az Ethele meghívására kikerülőleg felelt, keleti dagálylyal teljesek, kétségtelenül híven visszatükrözik azon vakító dicsőség fényét, melylyel e hódító és alkotó hét év az úr nevét körülvette. „Nehéz embernek Isten színe elibe menni, úgy monda Kurdah; mert ha az ember a nap arcának tekintét sem állhatja ki, hogyan nézhetne fájdalom nélkül az Istennek legnagyobbikára?”

XXIV. Ethele nem egyedül birodalma nagyításáról, hanem belső rendezés által megszilárdításáról is gondoskodott. Mert bizonyos, hogy egy hatvan éven túl virágzott állam új viszonyai új szervezetet is kívántak, mely nélkül az már nagy kiterjedésénél fogva sem lehetett. S változott a húnok életmódja is; mert bár azon rész, mely fegyverrel szolgált, s mintegy magvát képezte a rögtönzött toborzással szükség szerint mindig növelhető királyi seregnek, kétségtelenül folyvást sátorok alatt tanyázott, s szabadon legeltette hadi méneit: a húnok ez időben már állandó földbirtokot ismertek, azokon falházakban laktak, sőt falukban is egyesültek. Ilyen határozottan húnok által lakott falvakat talált az Etheléhez útazott görög követség, (449—50. évben), s emlégeti azokat an-

nak tagja Priscus, ez útról írt munkájában. A változott viszonyok tehát új intézvényeket tettek szükségessé, melyekről e gyakorlati ismeretekben gazdag s lángelmű fejedelem nem lehet, hogy ne gondoskodott legyen. S bár maga látott törvényt udvarában, voltak terjedelmes birodalmaszerte mindenfelé kádárok (bírák) is, kik egyszerű, de kétségkívül előleg megállapított jogszabályok szerint szolgáltatottak igazságot. S hogy mind a polgári szerkezet, mind a vagyon- és személybiztonságot védő törvények, valamint azok kezelése czélszerű volt, bizonyítja ama behonosult görögnek elbeszélése, melyet szintén Priscus közöl, s mely szerint a húnoknál, így beszélteti ezt, a háborún kívül az ember baj nélkül, kiki a magáét élvezve, és épen nem vagy igen keveset háborgattatva él, s okául adja, hogy a pörlekedés folyama, ellentétben a rómaival, egyszerű, gyors, biztos és olcsó, s a törvény nem forgattatik föl az uralkodó által, mint az (szintén ő mondja) a rómaiaknál történik. Ily módon rendezett és igazgatott államban, s ily fejedelem alatt, méltán mondhatta a hasonlókép behonosult Onegesius, Ethele minisztere, Theodosius főkövetének, hogy „nagyobb becsület Ethelénél a szolgaság, mint a rómaiaknál a gazdagság“.

XXV. Ezek közben bomladozni kezdett a húnok s a keleti birodalom közt a béke. Mert noha a margusi kötés szerint a húnok és görögök bátran üzhették bizonyos határvárosokban a kölcsönös kereskedést, amazok mégis egy vásár alkalmával fegyveresen jelentek meg, és tán épen e miatt támadt összeütközésben, sok görögöket megöltek. (438. év.) A császár panaszára a húnok a (százhalmi?) királysíroknak a margusi püspök által történt kifosztatására hívatkoztak; s bár ezt a görögök tagadták, egy hún sereg átkelt az Al-Dunán, a folyó melletti helységeket pusztítja, Vimináciumot és, csel által, Margust elfoglalja, őrhaddal megrakja, s jövődre működési alapot nyervén, visszatér. Theodosius most (440. év) a húnokkal szövetséges kazar fejedelmeket kívánta ajándékok által a maga részére hódítani; de Kurdah, a fejedelmek legidősbje, magát a császár küldöncze által hátrátéve érezven, Ethelét a történőkről értesíti; ez azonnal nagy sereget küld a Kaspi-tengerhez, a fejedelmeket megveri, az összes nemzetet meghódítja, az egy Kurdáht, mint szövetségest, meghagyja birtokában. Meg levén ekkép a margusi kötés Theodosius által szegve,



semmi sem tartóztatta tovább Ethelét egész erővel a keleti birodalom ellen fordúlni. (441. év.) S ím egy nagy sereg élén Buda öcscsével együtt, Moesiába és Thráciába tör, azt széliten pusztítja, Nisszát, Singidunumot s más városokat megvesz vagy leront, ezek közt Sirmiumot is, a szávai Pannonia fővárosát, melyben mindeddig görög őrhad székelte volt. A következő évben folytatván a hadjáratot, Drinápoly és Herakleán kívül, minden tengeri és beföldi városokat bevesz és kizsákmányol, s már Konstantinápolyhoz közelít, midőn a császár parancsára Siciliából visszatért seregek két oszlopban a húnok ellen mentek. Joannes vezér Budát támadta meg, ettől megveretik, s elesik; Arnegislus Ethelét, ki őt Cheronesus alatt, a mai Gallipolinál, nagy ütközetben tönkre teszi. A császár, nehogy félelmes ellensége Konstantinápolyt elpusztítsa, békét kér, s az ily föltételek 443. év. alatt létesül. Az eddigi hétszáz font arany adó meghármaztatik; a hadinép számára hatezer font fizettetik; a hún menekvők kiadatnak, s ne merjenek a görögök ezentúl olyakat befogadni; végre a görög hadi foglyok fejenként tizenkét arannyal kiváltatnak. Ki levén a császári kincstár haszontalan költsékezések által merítve, kivetés útján kellett ez iszonyú összegeket behajtani, melyekért Ethele Skottást, fő minisztere Onegesius testvérét, küldi Byzanczba, s hogy őt támogassa, maga is új hadakkal közelít a fővároshoz. A császár fizetett, de számosan, megrontva a szertelen adó által, öngyilkossá lettek. Ekkép el volt Ethele célja érve, mely nem hódítás, hanem tárházának növelése, katonáinak préda általi gazdagítása, a szomszéd birodalomnak rémülésben tartása, s így a maga hatalmának lehető biztosítása volt. Hazatért tehát; de nem szünve meg a keleti császárságot menekvők sürgetése végett s egyéb ürügyek alatt új meg új követségekkel zaklatni: sajátkép hogy folyton értesítve legyen a byzanti állapotokról; e mellett pedig, hogy főembereit, kikre e küldetések bízva voltak, ez úton gazdagítsa. Mert, mint Priscus vallja, a rómaiak mindig megajándékozták őket, s tartva Ethelétől, kívánságait, mint urok parancsait úgy tekintették, mig tudni illik — ezt veti hozzá — sereget gyűjthetnek és vezéreket növelhetnek. S mintha az ég is mellé állana, birtokába jutott most a hadisten kardjának is. E kard, mint ismét Priscus beszéli, a scytha királyoknál, mint a hadak Istenének szentel-

tetett és szentséges tiszteletben állott kard, a régi időkben eltűnt, s most ismét föltaláltatott. Egy pásztor tudni illik észre vevén, hogy üszöje sántít, a vérnyom után indulva, egy kard hegyét látta kiállani a földből, s azt megvitte a királynak, ki e percz óta úgy tekintette magát mint a hatalmas Isten megbízottát a földön: s a miért önérzete és büszkesége ezentúl semmi határt nem ismert. S úgy látszik, ekkor csatolta Ethele az atyja végében elvesztett, s azóta ismét a nyugati császársághoz tartozott, felső Pannoniát is birodalmához, annak fővárosa Sabaria (Szombathely) kivívásával fejezván be e tartomány újra meghódítását: mit a hatalma és dicsősége tetőpontjára eljutott hős irányában Róma jónak látott hallgatag elnyögni.

XXVI. Közepette a szerencsének egy csapás érte Ethelét, mely kétségkívül keserű volt szívének; s melyből mégis, miután jellemét semmi folt nem szennyezi be, a gyáva gyűlölet a legméltatlanabb vádat koholta ellene: *Buda halála*. (445. év.) Az egykorú két Prosper tudniillik Ethelének tulajdonítja Budának csellel vagy lesből meggyilkoltatását, s *utánok* a nyugatrómai írókon kívül a későbbi Jornandes, s valamennyi újabbak, kik különféle okát keresik e halálnak, melyek egyike sem állhat meg az ítéset törvényszéke előtt. Fessler Budát mint lázadót harezban hagyja elesni; Thierry egy a történet által szemünk elöl elrejtett iszonyú házi tragédia katastrópháját látja az eseményben. Így készül néha a történelem. De a belső okok gyakran súlyosbak, mint épen az egykorú s azért részrehajló írók tanútétele. „A mit Ethele jelleméről tudunk, az megezáfolja e nehéz vádat”: így ítél, minden további ügyvédkedés nélkül, egyszerűen és nyomósan Klemm, egy újabb német író, ki különben Ethelének nem kedvez. Úgy van: a szintén egykorú Priscus, ki őt nagylelkűnek, a német hősmonda, mely kegyelmesnek és jóságosnak festi, a gyilkolásról nem tudnak semmit; s a góth Jornandes maga, ki száz évvel az eset után ismétli a vádat, ellenségei irányában is engesztékenynek és kegyesnek vallja a követelt gyilkost. S mi bírhatta reá Ethelét, hogy azon testvért, ki tíz évig híven osztozott vele uralkodói gondjaiban, ki oldala mellett küzdött a barbárok és görögök elleni harczaiban, kit tehát ő irigység nélkül, sőt bizalommal tett hatalma és fénye részévé, s ki vele egy volt gondolatban és kölcsönös hűségben:

hogy, mondom, azt meggyilkolja, akár csalárdan és lesből, akár ő, kinek a magamérséklés egyik főerénye volt, fölindulásban és dühből megölje? Avagy a testvérében élő Buda adjon-e okot ily véres tettre? vagy az, ki egy egész világtól nem tartott, ki az életére orozkodott görögnek is megkegyelmezett, tartson-e az ártatlan és szelíd testvértől? Buda épen úgy hirtelen múlhatott ki, tán vadászat közben, tán szintén egy lakoma után, mint tíz évvel utóbb Ethele: s mily könnyű volt a részletekről nem, hanem csak a váratlan halálról értesült nyugatrómai íróknak, kik nem egy példáját tudták a két császári udvarban történt vérbűnnek és rokongyilkolásnak, gyanakodni, s a gyanút tán szívesen véva, azt krónikáikba valóként fölvenni? A magyar monda, mely ép úgy újabb eredetű mint Budavára, kétségkívül már a históriából vevén a tettet, egy földrajzi névvel szötte azt össze, melynek Buda királyhoz semmi köze; s hegedűsök úgy, mint dráma- és eposköltők kaptak a drasticus motívumon: míg a római műveltség befollyása által nemesb természetéből ki nem vett Ethele achillesi könnyeket sírt azon patrokloszi öcs fölött, ki, ha nem lángelme is, mint ő, de igen szívének felemása és pályájának hű osztályosa volt . . .

---

A többi hiányzik.

T. I.

## A NÉMET TÖRTÉNET KÖZÉPKORI EMLÉKEI.\*)

A magyar közönségnek oly munkát mutatunk be, melynek megalkotásában a német tudomány elsőrangú férfiai vettek részt egy fél évszázad óta. A munka folyamában már a második nemzedék váltja föl a ki-kidülő megindítókat. Maga a vállalat úgy szólva összenőtt Németország történetével 1815 óta, és keletkezésének leírása éles világot vet a német szellemi élet akkori mozgalmaira, a történeti kutatás fejlődésében pedig épen korszakot alkot. A modern német történetírókban hússá és vérré váltak a *Monumenták* elvei és az általok hirdetett irány Európa minden országában buzgó követőkre talált. Minket magyarokat pedig különösen érdekel, részint gyűjteményei tartalma által, mely sok tekintetben világítja meg hazánk régi történetét, részint mivel tudományos intézeteink részben hasonló célú vállalatokkal elfoglalvák, és itt is hasznos lehet, mint mindenhol a tudományban az összehasonlítás.

### I.

A nemzetek, mint a gondos gazdák, kik számon tartják vagyonukat, válságos korszakok múltával, rendbe szedik szellemtőkéjüket: történetöket. Ha valamely katastropha következtében megszűnt a jelen és a múlt egy összefolyó egészet

---

\*) *Monumenta Germaniae Historica, inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum.* Edidit societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi. Scriptores XXIII. kötet fol. ed. G. H. Pertz. Hannover 1824—1874.

képezni, ha ennek következtében a fejlődés útját is homály fődte, mintegy természeti szükség vitte a nemzeteket arra, hogy a történetnek visszafelé fordult jóslásában keressenek okulást. Annyi érzés és gondolat, annyi viszontagság és öröm, annyi tanúság van foglalva egy nemzet sorsában, hogy jobb kísérot a bizonytalan jövőbe nem választhat a jelen földadatain fáradozó nemzedék. Mágnes gyanánt szolgál az ősookról szóló hagyomány, mely biztos útra téríti a küzdelmek viharában irányt vesztett ivadékok.

Ez azon szellemi mozgalom, melyet az olaszok példájára *renaissancenak* szoktak nevezni. — Igaz, teljes ismétlés a történetben soha sem volt és nem is lehet; annyi különböző tényező szó a századok munkáján. De semmi sem ad annyira erőt és kitartást a küzdelemben, mint az a tudás, hogy az ősök még nagyobb viszontagságokban is megállották a sarat, és a körülmények kényszerítése alatt hozták létre azon intézményeket, melyek századokon át fönállottak, és még jövőben is támaszul szolgálnak, ha megújúl az őket megalkotó szellem. Sallustius mondotta, hogy minden hatalmat azon eszközök tartanak fön, melyek megalapították. Bizonyos, hogy a hatalom-, a nemzet fönntartásának igazi eszközeire, csak a történet taníthat.

Ez, és nemcsak a dicsőség és hír férfias vágya magyarázza meg, hogy épen a tett emberei, országlók és vezérek ápták minden korban a történetet. Nemcsak nevöket akarták megörökíteni. Az első assyr királytól kezdve, ki ékírásban téglacserepekre rovatta őseinek és a maga hadjárait, Mátyásig, Nagy Fridrikig és Napoleonig a nagy fejedelmek és államférfiak hatalmok fontos tényezőjét ismerték meg népok történetének ismeretében és emlékeinek fölelevenítésében. Annyi szál köti össze az elmúltat a jelennel, hogy a legnagyobb rázkódások után az egyedül természetes fejlődés lehetőségét csak a történeti alapra való visszatérés adja meg. Keservesen sínyli meg a nép, ha el akarják szakítani múltjától. Mint a természetben úgy a történetben sincs ugrás.

A német nemzet egész fönállása alatt egyszer volt kitéve azon lehetőségnek, hogy idegen befolyás következtében új, a nemzeti szellemnek meg nem felelő pályába zökkenjen. A francia forradalomnak és Napoleonnak diadalai szétrombolták a szent római birodalmat, melynek évezredes léte össze volt növe

a nemzetével, bár a birodalom egész lényegénél fogva universalis volt, nem nemzethez kötött. Majd a diadalmas császár egy csatában tette tönkre Nagy Fridrik államát, a német nemzeti múltnak másik nagy dicsőségét. Összeesett e nagy politikai bukás a német irodalom legmagasabb virágzásával. De ez irodalom, első sorban maga Goethe, egyáltalában nem volt politikai színezetű, inkább volt görög, mint germán. Idegenen állott szemben a római császársággal, úgy mint Poroszországgal. Egy csekély, elrejtett fejedelemség volt székhelye. A legműveltebbeknél uralkodó kosmopolitismus tán jobban fenyegette a nemzet létét, mint a francziák fegyvere.

Azon évek dicsőségét, melyekben a németek, miután Napoleon hatalma Oroszország pusztáin megsemmisült, politikailag és szellemileg fölszabadultak, egy férfiú nevéhez kötik a hálás utódok: Stein báróéhoz. Semmi sem mutatja jobban nagyságát, mint az, hogy a nagy Napoleon halálos gyűlöletére méltatta. Ő volt az, ki a letiport Poroszországot szervezte, fölismerte benne Németország leendő fejét és megbosszúlóját, és mi minden politikai tetténél fontosabb volt, kibékítette és szövetségbe vonta a nemzet műveltségével. Nagy Fridrik atyja még úri mulatságnak tekintette egymásra uszítani a tudós professorokat; most a porosz állam a legsanyarúbb pénzügyi állapotok közt megalapította a berlini egyetemet, és azt a német tudomány középpontjává tette. Egy szóval, szomszédjainknak az Stein, mi nekünk Széchenyi, nemcsak politikai reformátor, hanem olyan hazafi, ki új culturalis eszmékhez közelíti népét.

A bécsi congressus aztán gyökeresen szétoszlatta a német hazafiak politikai, úgy mint szabadsági illúzióit. Nem volt birodalmi egység, és a biztosan várt alkotmány helyébe a legádázabb miniszteriális önkény lépett. Metternich szeleme lebegett a tespedés fölött ott, mint nálunk. Az állapotok megmaradását declarálták az állam egyedüli céljának. Stein a magánéletbe vonúlt.

Itt sem szűnt meg népe javán fáradozni. Politikailag az állami tekintetben erős Poroszország volt ideálja, majdnem korlátlan, de kötelességének alávetett királyával, katonás nemességével, kész hadseregével és az általa fölszabadított tősgyökeres, romlatlan parasztságával. De műveltségi

ideáljáról sem mondhatott le. A történetben keresett vigasztalást. Csakhamar meggyőződött arról, hogy e történet nem megbízható. A mi forrás ismeretes volt is, el volt rontva. Az államügyekben már nem vett részt, elhatározta, nemzetét története kútfőinek teljes gyűjteményével ajándékozni meg. Ezen tanuljon az ifjúság hazaszeretetet. „Minél többet gondolkozom róla, annál jobban meggyőződom a hazai történet szeretete elterjesztésének üdvös következményeiről. Mélyibe csak a kortársak olvasása által hatolhatunk, és tartalma oly erősen járúl a néphez való ragaszkodásnak fölkeltéséhez és szilárdításához“. — E föladatnak szentelte azután tűzlelkének minden energiáját.

És e helyen legyen szabad a porosz államférfiú eljárását összehasonlítani Széchenyiével. A német miniszter, midőn a praktikus kormányzástól megvált, történetére fordította népe figyelmét. Ő is változtatni akart a jelen állapotain, de, azt lehet mondani, csak az uralkodó körökön. A nemzet nagy részének műveltségi foka, a mint történeti alapon fejlődött, egészben ínyére volt. Így csak a kormányt kellett áttéríteni a történeti fejlődés elismerésére. A magyar gróf ellenben nemzetének tényleges, történeti alapjaiban látta szándékainak akadályát. A kormány csak másod rendben érdekelte. Így tagadnia kellett a történetet, elvenni a magyartól múltját, melynek mythosain bús lelke egész erejével csüngött, hogy jövőjét megalkothassa. Innen van, hogy Stein politikája bár a kormány iránt tán szabadelvűbb, sokkal conservativebb volt, mint Széchenyié. Az egyik munkásságának meg volt a háttere, a másiknak ezt magának kellett megteremtene.

De térjünk vissza tárgyunkhoz. A XVIII. század közepe óta mindinkább belátták a német historikusok, hogy a harminczkét létező kútfőgyűjtemény közt, egyik sem felel meg föladatának, egyik sem nyújt megbízható szöveget és kritikai tárgyalást. Mind több és több hamisítást fődözött fel a fejlődő bíráló. Teljességre meg épen nem tarthatott számot egyik sem. Az olaszoknak és francziáknak már volt nagyszerű kútfőgyűjteményök. Stein 1816-ban júniusban nyilvánította először szándékát, egy külön társaságot alapítani a hazai kútfők gyűjtésére és kiadására. Mindenfelé írt érdekében. A berlini tudósok kisütöttek is egy tervet, mely körülbelől minden

lehető dolgot, grammatikát, geographiát, archaeológiát is felölelt, és már ennél fogva is kivihetetlen volt. Majna melletti Frankfurtban 1818 júniusban, Stein elnöklete alatt megalakult a „középkori német történet kútfőit kiadó társaság“. A társaság folyó ügyeit a titkár végezte. Egy márczius 26-ki levélben Stein körvonalozta az egyeslet föladatait. „A kiadásban ki kell hagyni azt, mi pusztá másolás. 2. Föl kell venni jelentékeny férfiak életrajzát. 3. Levélgyűjteményeket. 4. A műveket lehetően chronologiai rendben kell kiadni, de egy egészben, nem földarabolva“. Eleinte a Hohenstaufok korát, míg van egységes Németország, vette határul, később 1500-ig terjesztette. A földolgozásra nézve minden kéziratnak és minden kiadásnak fölhasználását, a szerzőről, a mű keletkezésének koráról, chronológiáról szóló adatokat követelte, azonfölül kritikai ítéletet és magyarázatokat. Az illető tudós maga tűzze ki, mit akar földolgozni. Körülbelül 140 művet akartak fölvenni, a terjedelmet 20 quartkötetre szabták. Ez volt kezdete azon vállalatnak, mely azóta Európa minden könyvtárában Lissabontól Pestig és Dublintól és Stockholmtól Sirakusáig a legbecsesebb kéziratok és oklevelek ezereit találta meg és dolgozta föl; mely e kutatások eredménye gyanánt 28 nagy folio kötetnyi kútfőt, nyolcz quartkötetnyi regestát, tizennégy kötetnyi folyóíratot\*) és 60 kötetnyi fordítást bocsátott közre. Már maga az összegyűjtött anyag is mily terjedelemben gazdagította ismereteinket a német és az általános történetben, a jogtudományban, a diplomatikában és egyéb rokon tudományokban. De mi a *Monumenták*at első sorban megkülönbözteti minden hasonló korábbi vállalattól, és korszakot alkotóvá teszi, a historiographia történetében, az, hogy elejétől fogva főcéljául tűzte ki a textusokat egész philologiai pontossággal és megbízhatósággal, az egész apparatus fölhasználásával kiadni, és ez által a történeti kritikának szilárd alapokat szerezni.

E nagy eredményt a társaság korántsem köszöni vallami hatalmas tőkének, vagy a kormányok és a közvélemény

---

\*) E folyóírat *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, mely a középkori kútfők kéziratainak, a magyaroknak is, majdnem teljes jegyzékét tartalmazza, egyik budapesti nagy könyvtárban sincs meg egészen. A múzeumban van belőle hat kötet.



valami erőyes segítségének. Éveken át alig tengett és Steinnek minduntalan ki kellett segitenie. A kormányok eleinte nagyon ferde szemmel nézték az egészet, holmi demokratikus mozgalmat sejtettek az oly tudós társaságban, melynek élén az az alkotmányos miniszter áll, ki lemondott, mert Poroszország nem nyert alkotmányt. A polgári liberális elem ellenben tartózkodott oly vállalatot támogatni, melyet mindenféle feudális és klerikális iránynyal gyanúsítottak. Hisz középkorról volt szó, az akkor virágzó romantikus iskola pedig mindig csak lovagiasságról, keresztes hadjáratokról álmodozott, sok protestáns író katholicismusra tért, és mi jót lehetett várni azon kornak pontosabb ismeretétől, mely a szent szövetség férfiai előtt, mint a politikai és sociális lét ideálja tündökölt. Csak néhány jóakarató vesztfáliai főúr támogatta Steint és a társaságot.

Az olasz történet kútfőinek nagy szorgalmú gyűjtőjét, Muratorit, VI. Károly császári bőkezűséggel segélyezte. Franciaországban a kútfők gyűjtését egy hatalmas, gazdag, független, tisztán tudománynak élő testület St.-Maur nagy érdemű monostora vette kezébe, és a vállalatot a királyi kormány tekintélye egész súlyával támogatta. Németországban a szent szövetség következtében úgy állottak a viszonyok, hogy a fejedelmek nem akartak tudni a múlttól, mert az a fejlődést tanítja és a maradás lehetetlenségét, a nemzet pedig, mert nem történetéből folyó, hanem idegen francia ideálok lelkesítették. A dűsgazdag vesztfáliai püspökök szintén távol maradtak.

Mindenek fölött jellemző Metternichnek eljárása a társulattal szemben. Eleinte arról volt szó, hogy az egész, Frankfurtban ülésező német szövetségi tanács vezesse a társaság ügyeit. De Stein ennek ellene volt; nem kell tudományos művet kormány igazgatása alá adni. Így csak erkölcsi támogatását ajánlotta föl a szövetség tanácsa, az pedig nem volt valami sok. Metternich már 1819-ben mint tiszteletbeli tag ígérte a társaság céljainak elősegítését minden módon. Midőn a társaság ennek következtében Pertzét Bécsbe küldötte a levéltárak és kéziratok átkutatására és az osztrák tudósok közreműködésének megnyerésére, Metternich ezt nagyon szívesen fogadta. De midőn az osztrák tagok külön egyletének, mely a sváb császárok és a Habsburgok korát tárgyalja, szervezésére került volna a dolog, mindjárt politikai eszméket

kerestek és mint Metternich mondta, maga Ferencz császár tiltakozott az ellen, hogy ily veszedelmes egyesület lépjen át Ausztria határain. Pertz Gentz Fridrikhez, azelőtt a német szabadelvű publicisták elsőjéhez, most Metternich jobb kezéhez fordult. Gentz így szólott: „bizonyára fontos és dicséretes a vállalat, de vegye tekintetbe a társaság Ausztria különös helyzetét. Mióta két egymást kizáró irány osztja meg Európát és Németországot, Ausztria helyzete ostromolt váréhoz hasonlít, melynek a minden módon és alakban támadóellenség ellen őrt kell állani. Bizonyos, hogy a historiai szellem fölélesztése kívánatos, de Ausztria mindenekelőtt azt kérdi, mire használják majd a történetet. Oly korban, mely mindent méreggégé tud változtatni, épen úgy szolgáltat fegyvert a főnálló mellett, mint ellene. A császár előtt az egész dolog gyanús, a tagok fele elvetendő. Ő maga egyelőre elfogadását ajánlotta, mert hisz az előmunkálatok megtartanak 10—15 évig, és a források gyűjtése és kiadása magában véve nem veszélyes. A kormány semmi esetre sem kívánhatja a Bécs és Frankfurt közötti irodalmi összeköttetés élénkülését. Ha egyes, megbízható osztrák tudósok dolgoznak, az ellen semmi kifogás, de mihelyt organisációról van szó, gyanús a dolog, mert már nincs a kormány kezében. Az egyedüli célhoz vezető az volna, ha Metternich herczeg maga vállalná el az elnökséget, de annak felőrai ideje sincs.“ \*)

Így, Metternich mindenható befolyásánál fogva, a kormányok távol maradtak, semmi anyagi támogatást sem nyújtottak. Minthogy mindenfelé folyt az előkészítő munka, a társaság gyakran állott közel tőkéje teljes kimerítéséhez. Ilyenkor aztán keserű szavakban kelt ki Stein a kormányok ellen, kik tizenkét tudóst útaztatnak a braziliai majmok és afrikai erikák tanulmányozására, de kiket nemzetök története nem érdekel. Schelling természetphilosophiája uralkodott a berlini és müncheni udvaroknál, a természetrajz nem látszott veszélyesnek az államokra nézve. Stein mindig ellene volt a kormányok támogatásának: „mert az jó pénzügyi tekintetben, de nem politikai és morális szempontból; azt kívánom, hogy hozzá szokjunk közhasznú vállalatoknak saját erőnkkel létesítéséhez“. Sándor czár, kinek Stein volt tanácsosa, a Napoleon

\*) Pertz levele Steinhez. 1821. aug. 24.

elleni nagy küzdelemben, följánlotta az egész szükséges tőkét, de a német hazafi visszaútasította, azon reményben, hogy Németország maga is előteremti az egész összeget. „Ünnepélyesen protestálok az ellen, hogy *német* kútfoink kiadásában *oroszra* szorulunk“. Végre, a mint jobban kitűnt, a társaságnak tisztán tudományos iránya, a porosz király Stein személyes fölszólítására adott évenként ezer tallért. A megjelenendő *Monumentákra* is mind szaporodtak az aláírások. Érdekes a subscriptió listája. Ő felsége az osztrák császár, ki elől áll, egy példányra fizet elő, közönséges papiroson, míg a hannoverai király huszonnégyre, a porosz tizenkettőre, sőt Hamburg városa is hatra finom papiroson.

A tudós körökben nagy volt az érdeklődés; a politikai viszonyok borús állapota tudományos foglalkozásra vitte a kedélyeket, de nagyon szétágaztak a vélemények. Volt olyan Horvát István-féle iskola is, mely az ős perzsák és médek históriáját is föl akarta vétetni. Schlosser, azzal az egész aplombbal és fontoskodással, mely kitűntette, kijelentette, hogy „nem vehet részt benne, mert ha egy nemzeti vállalat, a munkatársak hibája miatt nem sikerül, a szégyen a nemzetre hárul, és nem mindenki hajlandó ehhez nevével járulni. Ebben az esetben pedig azért fél, mert meg van győződve, hogy a régi szorgalomnak vége, úgy mint a régi alaposságnak, és hogy a munkatársak száma és nagy híre inkább árt a műnek“. Szegény Schlosser, kortársait csak oly alaptalanul szidta, mint világtörténetében körülbelöl az egész emberiséget. Veszedelemesebb volt az, hogy a szövetség tanácsa által pártolt műben több érdemes férfiú nem akart részt venni, kit a szövetség-tanács barbar föllépése az egyetemek ellen sértett. Köztök volt Dahlmann is, az új Németország tanítója a politika tudományában. De általában igen nagy volt az érdek. Majdnem minden neves ember ajánlkozott munkatársnak, vettekdek kéziratok fölfedezésében, és az öreg *Goethe* maga írta meg Freisingi Otto jenai kéziratának ismertetését.\*) Idegen tudósok is érdeklődtek. Többek közt Jankovics Miklós ékes latin nyelven üdvözölte a társaságot — licet extraneus — és följánlotta gyűjteményeit. Több magyar be is akart lépni a társaságba. Erről Stein így ír Pertznek: „Nem fogja-e

\*) Megjelent az *Archiv* III. kötetében.

nyugtalanítani azokat, kik a kákán csomót keresnek? Hisz lehető, hogy a német történeti egylet Magyarországon át összeköttetésbe lép a hetaeristákkal (görög és oláh fölkelőkkel), hogy a szultán trónja romjain folytathassa munkáit és a háremben és divánban hasonlítsa össze a Vatikán kézíratait. Igyekezzék megnyugtatni Gentz urat, és biztosítsa, hogy a történeti társaság, ha Konstantinápolyban székel, ad neki egy pár roméliai várost konyhaköltségekre. Úgy is azt hallom, hogy a hárem lakónői már nem neki valók“.

Ezalatt a kéziratkeresés mind nagyobb területeket hálózott be. A társaság szorgalmasan másoltatott a párisi és az angol könyvtárakban, és a fiatal Pertz, ki egy jó könyvet irt a frank majordomusokról, saját költségén küldte Bécsbe, Pestre, hol Kovacsicsesal és Horvát Istvánnal érintkezett, majd Rómába, Nápolyba és Siciliába új anyag gyűjtésére és összehasonlítására. Mind jobban összehalmozódott a sok kincs. Mindenkinek külön nézete volt arról, mit kell vele tenni. Rend csak akkor állott be, midőn Pertz 1823-ban, mint titkár átvette a vállalat tudományos oldalának igazgatását.

## II.

Pertz György Henrik hannoverai levéltártiszt 1819 óta összeköttetésben állott a *Monumenták*kal. A Meroving és Karoling-kor emlékeinek kiadását vállalta el. Ő fődözte föl és vette birtokba, úgy szólva, a *Monumenták* és a tudomány részére az osztrák és olasz levéltárak kincseit. Buzgón dolgozott tulajdonképeni föladatán is; csakhamar rendet hozva be a Karoling-évkönyvek ziláltságába, egyes főszerkesztésekre vihette vissza a nagyszámú kéziratot. Mind jobban kitűnt, hogy az addigi titkár, Dümge, bár szorgalmas, lelkiismeretes ember, nem felel meg föladatának. Ennek következtében Stein 1822 tavaszán fölszólította az akkor Rómában idéző Pertz, vegye át a kiadás vezetését, „mire őt, úgy látszik, a gondviselés szemelte ki“. Az egész munkát kezébe adják, ő rendelkezik a pénzzel, ő választja a segítőket.

Midőn Pertz 1823-ban visszatért nagy útjáról, Steint meglátogatta, és véglegesen megállapította vele a kiadás tervezetét. E szerint a mű öt nagy osztályra oszlik. 1. Írók.

2. Törvények. 3. Oklevelek. 4. Levelek. 5. Kisebb történeti emlékek (*Antiquitates*). Hogy a kivitel teljesen egyforma legyen, a terv szigorúan tudományos eljárást követelt. Főczél gyanánt a szöveg diplomatikailag hű előállítását tűzte ki, ennek minden más munkát alárendelt. Szükséges minden hozzáférhető kéziratnak fölhasználása, a mű keletkezésének kibúvárlása és a belőle folyó munkák ismerete. A kiadó tehát, ha nincs meg az író eredeti kézírata, mi igen nagy ritkaság, a leszármaztatásuk szerint csoportosított kéziratok alapján haladjon az első forráshoz, a hajdani eredeti kézírathoz, és igyekezzék azt a legjobb kézirat alapján, a többinek fölhasználásával helyreállítani. — Azon olvasóink, kik nem szakunk emberei, alig képzelhetik el, mily roppant fáradságos, lelkiismeretes, önmegtagadó és a mellett unalmas munkát írnak elő e sorok, mennyire kell vigyázni az egyes textusok legkisebb elteréseire is, hogy az eredetibbet megismerhessük. — Ez eljárás, mely tiszta történeti szemléleten alapul, és a legszelebb kézírati anyag ismeretét követeli, megkülönbözteti a *Monumentákat* minden más hasonló kiadástól, megadja e német munkának határozott jellemét, és biztosítja mindenkorra értékét.

A vállalatba, különben is nagy terjedelménél fogva, csak az eredeti vehető föl. De tisztán másoló kéziratok is kiadandók, ha forrásuk közelebbi meghatározására szolgálnak, és ha vannak külön tudósításaik is. Azon munkák, melyeknek forrásai ismeretesek ugyan, de melyek mint kiváló elmék önálló munkái megvilágilják koruk műveltségét, mint példának okáért Freisingi Ottó krónikája, egész terjedelmökben közlendők. A classicus irodalom megszűnése és a könyvsajtó elterjedése képezzék a mű történeti határait.

Pertz majdnem ötven éven át lelke volt a vállalatnak. Ezalatt ez mind nagyobb tökére tett szert. A kormányok is segélyeztek. Egyes fontosabb kütőknek, iskolai használatra, kiadták kisebb kiadását. Másokat német nyelvre fordítottak. Midőn Pertz roppant munkaereje hanyatlóban volt, 1874-ben Waitz vette át az igazgatást. A berlini, müncheni és bécsi akadémiák választják az igazgató tanácsot. Waitz maga adja ki az írókat és törvényeket, Sickel az okleveleket, Wattenbach a leveleket, Dümmler a régiségeket. Vezetésök alatt több fiatal tudós működik.

Természetes, hogy mióta a szerzetes iskolák megszűntek, ily roppant mű csakis Németországban jöhetett létre, azon földön, hol legtöbb a szellemi foglalkozásra törekvő, legkisebbek az anyagi igények, és a türelmes munka nemzeti szokás és erény. A monumentista, mert ez már osztályt képez, éveken át átforgatja a kiadandó műnek gyakran nagyszámú kéziratait. Megállapítja nagy ügygyel-bajjal, melyik a legjobb kézirat, összehasonlítja ezzel a többi, és mindent, a legkisebb eltérést is följegyez. De ez még csak a munka kezdete. Most hajtóvadászatot tart az egész egykorú és régibb irodalom át, melyik mondatát honnan vehette a szerző. Azután meg a nála fiatalabbakat kell fölkeresni, a kik ismét belőle szedték ki híreiket. Hitelességről nem is lehet szó, míg ez a két dolog nincs rendbe hozva. De hátra van még kijegyezni mind az előforduló tulajdonnevet és Indexet készíteni, és épen úgy a ritkább és sajátos kifejezésekből összeállítani a Glossariumot. Hátra van még a borzasztó sok correktura és revisió. Boldog, a ki mellett fiatalabb társ dolgozik, ki glossariumot, indexet, correkturát elvállal. Igaz, hogy sok belehal, mielőtt csak egy művet is kiadott volna. De a ki egyszer kikerült ebből az iskolából, mondhatja, hogy otthon van a középkori történeti irodalomban. Érzéke a kütfők tanulmánya és kritikája iránt csodálatosan kifejlődik. Csakhamar nagy jártasságot szerez meg a különböző szövegek megítélésében. Ebből az iskolából kerültek ki Waitz György, Wattenbach Vilmos, Jaffé, a fiatalabbak közt Weiland, Scheffer-Boichorst, Arnd és a mai német tudomány sok más jelese. Egy vagy két ily munka képessé teszi az embert arra, hogy azután könnyedén megküzdjön minden más kritikai történeti munkával, annyira kifejtette benne a megfigyelés és az összehasonlítás tehetségét.

Legjobban megtanuljuk a *Monumenta Germaniae* berendezését, ha kezünkbe veszünk egy-egy vaskos kötetet. Vegyük például az Albericus de Trois Fontaines krónikáját, a 23. kötetben, mely különösen sok Magyarországra vonatkozó adatot tartalmaz. Elöl a kiadónak, Scheffer-Boichorstnak több mint 100 lapnyi latin bevezetése van, a melyben számot ad a használt kéziratokról, kimutatja, hogy a krónikát Champagne ban írták 1232 és 1252 közt, és aztán egy Huy melletti klastromban, Belgiumban interpolálták. A kéziratokat a szerint a mint közös eredetre vihetők vissza, több csoportra osztja. Mind-

egyiknek ott van helye, száma és százada. Mellékelt írásminták mutatják a kéziratok régiségét és teszik lehetővé palaeographiai megítélésöket. Azután áttér a mű forrásaira. Kimutatja honnan vehette a szerző az egykorú események hírét, és összeállítja azon írók hosszú sorát, kiket használt. Azokét is, kik ő belőle írtak ki. A kiadások is összeállítvák. Most következik csak maga a szöveg. Mindjárt eleinte látjuk, hogy ebben kevés az eredeti a régibb időre nézve. Majdnem minden sor mellett ott áll, honnan van véve. Ezt a kisebb betűk is mutatják. Vannak középszerű betűk is; ezek azt mutatják, hogy az író a máshonnan átvett anyagon valamiképp változtatott. A szöveg alatt ott vannak a kéziratok eltérő írásmódjai, a variánsok, még alantabb a tárgyra vonatkozó egyes megjegyzések a kiadótól, ki röviden igazítja helyre a szöveg pontatlanságát és jelöli meg a nem eléggé meghatározott személyeket és helyeket. Ez így tart több mint 300 nagy folio lapon át. Az átvételeknek pedig rendesen csak első és utolsó szavai vannak kiadva. Hozzájárul még Index és Glossarium.

Bizonyos, hogy a fiatal történbúvárt pontosságra és kritikára szoktatni, ennél nincs jobb iskola. Folyvást utaznak is Olaszországban, Belgiumban, Spanyolországban, a hol csak van kézirat, másolnak, összehasonlítanak, előkészítenek. Így világlátott emberek lesznek, és ez még annak is hasznára van, kinek a világtól ily elzárkózott dolgokon kell fáradoznia. Igaz, a monumentisták közt akadt egy Boehmer is, ki miután bámulatos szorgalommal és kritikával összeállította a német császárság regestáit, körülbelöl oly meggyőződésre jutott, hogy az egész történettudomány végezelja ily megbízható regesták készítése. A többi csak túlzás és phrasis. De a legtöbb híres, nagynevű professor lett, ki buzgó tanítványokat avat be a szöveg kritika titkaiba, és korántsem áll oly távol a jelen politikai és socialis mozgalmaitól, mint azt az idegen gondolná. Ritka közölök, ki szépen, vagy csak olvashatóan is tud írni. „Man wandelt nicht ungestraft unter Palmen“. De böven pótolja ezt az a kérlelhetetlen lelkiismeretesség, melylyel minden hírnek, minden adatnak végire jár. Utoljára is e kutatással párosuló skepsisen alapul minden tudomány. A tudomány szigorát a művészet szabadságával egyesíteni, az meg Klió csak kevés kedveltjének adományá.

## III.

Alig lehet czélunk tüzetesen föltüntetni, mit köszönhet a *Monumenták*nak a történet tudománya minden egyes kérdésben. És bármily roppant is az új megbízható anyag, melyet a kutatásnak szolgáltatnak, a fő érdemet nem ebben kell keresnünk. Az, a mi legfőbb érdemét képezi a *Monumenták*nak nem az, hogy általok tán kétszer annyi hiteles adatot ismerünk a középkorból, mint azelőtt ismertek, hanem az, hogy az a szigorú irány, melyet megalapítottak a kútfők kiadásában, uralkodóvá lett a történet megírásában is. Senki, ki számot tart a historikus névre, nem merhet már koczkatatni oly állítást, melynek urát nem adhatja, és igyekeznie kell az egy eseményről szóló különböző adatokat és följegyzéseket csak oly kritikával áthatni, mint a kiadók az egy műnek különböző kézíratait. Igaz, hogy az egészzet felölelő, belátó és átértő szellemet nem pótolhatja a részleteknek legminutiosusabb ismerete sem. De azt e pontosság által el fogja érni a tudomány, hogy először, a mi nagyon fontos, a diletтанst és compilatorst mindjárt meg lehet különböztetni a szakértőtől, pedig épen a történetírásnak van legtöbb ily meghívott, de nem kiválasztott követője, és másodsor, hogy nem lehet majd a történetet *fable convenue*-nek tekinteni.

A mű nem tartja magát pontosan az idők rendjéhez. A legrégibb írókat még nem adták ki. Az I. és III. kötetek a Karolingok korabeli évkönyveket és krónikákat adják (752—918). Többnyire maga Pertz a kiadó. A III. IV. kötetekben a szász császárokról szóló egykorú tudósításokat találjuk (919—1024). Itt találkozunk először Waitzzal; mellette Lappenberg válik ki. Természetes, hogy sok mű régibb időbe is átnyúlik, és másrészt újabb időbe is van folytatva. Ilyenkor az egész szöveg megszakítás nélkül van közölve, mi előnyösen különbözteti meg e kiadást, különösen a franczia nagy gyűjteménytől, melyben egy mű gyakran öt-hat kötetben van szétdarabolva, ha több századra terjed ki. Így csak adatkeresésre szolgálhat; szellemével nem ismerkedhetni meg. — Az V. kötetből fogva a frank császárok kora következik (1024—1125). Waitz mellett itt Wattenbaché volt a főmunka; a IX. kötet kiadása, melyben az osztrák évkönyvek vannak, fele részben



az ő műve. Itt azonban egymásután több világkrónika tűnik föl: reichenauai Hermanné, hersfeldi Lamberté, (kit nálunk még mindig tévesen aschaffenburginak neveznek), gemblouxi Sigeberté, aurai Ekkehardé, és a többi, melyek a világ teremtésétől kezdve beszélnek el a történeteket. Számos történeti becsü legenda is föl van véve. A XIII—XV. kötetek még nem existálnak, ezeknek betöltésére szánták a legrégibb kor íróit, kiknek kiadásán már 1819 óta dolgoznak, de kikből még csak egy kötet jelenhetett meg, oly roppant előmunkálatokra volt szükség. Magának a *Paulus Diaconusnak*, mely 1877-ben Waitz és Bethmann kiadásában megjelent, 107, mond száz-hét kézírata volt átvizsgálándó, Európa minden sarkán szét-szórva. A XVI. kötettől fogva a Hohenstaufok története folyik, már ez is vége felé jár. A régi munkatársak közül itt már csak Waitz működik. Mellette első sorban Bethmann. E nyolcz kötetben az előző századok sok emléke is látott napvilágot, mely a régibb kötetek kiadásakor még nem volt ismeretes, vagy nem volt kiadható. Így csak a XX. kötetben jelentek meg az *Annales Altahenses*, a frank császárok korának egyik legfontosabb forrása.

Most tehát meg van Németország történeti irodalma 750-től 1250-ig oly teljességben és megbízhatóságban, minőben azt egy más nép sem bírja. Giesebrechtnek nagy négy kötetes munkája a német császárokról, nem más tulajdonképen, mint a *Scriptoresnek* kivonata, holmi kis ártatlan modern chauvinismus hozzájárulásával.

A II. nagy osztályból a törvényekből még csak négy kötet jelent meg. Itt is elmaradtak még a legrégibb népjogok, a száli törvény stb. Az I. kötetben Nagy Károlynak és utódjainak törvényei, a capitulárek közölvék. A II. kötetben mindenféle birodalmi törvényt találunk 1313-ig, a függeléken több hamis capituláret, zsinathatározatot, pápai bullát, rend nélkül. Ezek 1835-ben és 37-ben jelentek meg. A harmadik kötet csak 1865-ben látott napvilágot; az alamannok, bajorok, frizek és burgundok régi törvényeit tartalmazza. Végre a negyedikben Bluhme Ferencz és Boretius Alfréd a longobardok törvényét adták ki. Az első két kötetnek, mely elfogyott, most új kiadása készül. Úgy is az egésznek tán ez a legkevésbé pontos része.

A diplomáknak egy kötete jelent meg 1872-ben a fiata-

talabb Pertz kiadásában. A Merovingok oklevelei vannak benne. Sok kifogásra szolgáltatott alkalmat.

A többi két osztályból, a levelekből és a régiségekből, a vállalat még nem adott ki semmit. Némileg pótolja e hiányt egyik főmunkatársának, Jaffének *Bibliotheca Rerum Germanicarum*-ja, mely az egyes személyhez vagy helyhez kötött nagyobb számú emlékeket közölte külön kötetekben. Legfontosabb itt VII. Gergely pápa leveleinek kritikai gyűjteménye.

Mint hogy hazánk a magyarok bejövetele óta folyton érintkezésben volt a német birodalommal, békében és háborúban, e kútfők nagy része a magyar történetre nézve is alapvető. Még az is hasznos, hogy ez érintkezés többnyire ellenséges volt, a harc, háború zaja elhatott a klastromok közé, hol diplomatiái viszonyokról nem egy könnyen értesültek. Csak a legfontosabbakat emeljük ki. Mindjárt az első kötetben ott van Regino és folytatója, ki a magyarok életmódját és bejövetelét írja le és Anonymusunk krónikájának képezte egyik forrását. Mellette a fuldai évkönyvek értesítenek a magyarok első hadi kalandjairól. A II. kötetben van Ekkehardnak híres tudósítása a magyarok táborozásáról 926-ban Sz.-Gallen körül. A III-dik kötetben Liudprand *Antapodosis*-ét találjuk, melynek folytonos átkozódásai közt becses adatok is találkoznak a magyarok olasz hadjáratairól, különösen a 899. évi nagy brentai diadalról. Vidukind szász története, mely a 924. 933. és 955. hadjáratok fő forrása, szintén e kötetben van. A IV. kötetben egy szent teste átvitelének története egész mellékesen említi Gergely kalocsai érseket és követségét Leo pápánál 1050-ben. Az V. kötet írói közt reichenauai Hermann jól értesült kortársa az Aba és Péter korabeli háborúknak és hersfeldi Lambert kiegészíti és folytatja tudósításait 1077-ig. Nagyon fontos még az *Annales Altahenses* is e korra nézve, és belőle merítettek hazai krónikáink, de ez csak a XX. kötetben van közölve. Sokáig elveszettnek tartott kéziratát, melyet Giesebrecht roppant szorgalommal és ügyességgel az évkönyvekből és a többi krónikákból már 1843-ban nagy részben összeállította volt, csak 1867-ben fődözték föl. Sz. László korát világosítják föl Bertold és Bernold krónikái. A hatodik kötetet három nagy világkrónika foglalja el: aurai Ekkehardé, gemblouxi Sigeberté, és az úgynevezett szász annalistáé. Kü-

lönösen a keresztes háborúk korára fontosak. A IX. kötetben van a cseh Kozma krónikája, mely Kálmán és II. István korát világosítja föl; Martinus Gallus lengyel krónikája szintén szolgáltat néhány adatot. Az osztrák évkönyvek ugyanazon kötetben az 1196—1301 közötti korszaknak, lehet mondani, legbővebb kútfői. A XI-dik kötetben Wattenbach Sz. István legendáit adta ki. Legszegényebbek reánk nézve a Hohenstaufok korát tárgyaló első kötetek. A XIX-ben sok kis lengyel évkönyv mellett ott találjuk a pozsonyi évkönyveket is, *Annales Ungarici* cím alatt, de nagyon hiányosan. A XX. kötet első felét freisingi Ottó művei foglalják el, a XII. századbeli magyar alkotmány sokat vitatott, de azt hiszem teljesen hiteles forrásai. Végre Albericus krónikája a XXIII. kötetben, melyről kimutattam, hogy régi magyar följegyzéseket tartott fön, zárja be a hosszú sort.\*)

## IV.

Utoljára is az a kérdés merülhet föl, minek fecsérelnék annyi szorgalmat és éleselműséget arra, hogy egyik vagy másik írónak hiteles szövegét bírjuk. Hisz egy pár szó vagy mondat az egész különbség. Remekírónál vagy költőnél, hol a stílus a fődolog, ez természetesnek látszik, de minek oly írónál, kik barbar nyelven írnak barbar dolgokról.

Ha egyszer megengedjük, hogy a legnagyobb erő megfeszítésére is méltó az emberi szellem fejlődésének tanulmányozása, el kell ismernünk azt is, hogy minél pontosabban bírjuk e szellem különböző nyilatkozatait, annál szilárdabb alapokon nyugszik okoskodásunk. Igaz, hogy bajos, unalmas munka e pontosság megszerzése, gyakran túl is lö a célon, es kisebb-nagyobb hibák itt is előfordulnak, de lelkiismeretes történeti tanulmány e nélkül el nem képzelhető. Mennyit építettek tudósaink Aloldusra, vagy a székely krónikára! Csak azért, mert nem volt jó kiadás; most tudjuk, hogy mindegyik múlt századbeli hamisítás. A legfontosabb politikai és socia-

\*) *Magyarország történetének kútfői az Árpádok korában.* Akad. pályamunka. 1879.

lis következtetések így eldőlnék; elvesztik az alapot, melyen épültek.

A történet, ha nem művészeti oldalát tekintjük, első sorban politikai tudomány; az állam és társadalom fejlődésének leírója. De hiteles csak akkor lehet, ha philologiai munka előzte meg, ha a szöveg meg van tisztítva, teljesen használhatóvá van téve. Mommsen római története és államjoga is csak azért jelenhetett meg, mert ott a classica philologia évszázados kicsinyes munkája már mindent előkészített. A középkornak történetét is csak akkor írhatja meg egy Mommsenéhez hasonló tehetség, ha ép oly biztosan meg lesznek az alapul szolgáló kútfők. A történet még félig művészet, ily munkálatok a mellett még tudományvá is emelik.

És itt legyen szabad érintenünk hazai viszonyainkat is. Akadémiánk kiadásai közt az országgyűlési emlékek pontosságot és lelkiismeretességet illetőleg, egy sorba állíthatók a *Monumenták*kal. Az oklevelekről itt nem szólok. De régi, különösen Árpád-kori krónikáink eddigi kiadásai minden kritika nélkül készítvék. Toldy Ferencz *Marci Chronicája* sem képez kivételt. Endlicher *Monumenta Arpadianá*jának szövege teljesen hasznavehetetlen; a szöveg teljesen megbízhatatlan, sok helyen a kiadó kénye kedve szerint van kijavítva (!) Nemcsak az íróknál, a törvényeknél is tapasztaltam ezt, midőn az eredeti kéziratokkal hasonlítottam össze.

Egy teljes kritikai kiadásnak nem csak a tudományos alap megszerzése volna érdeme. Épen a magyar történet terén, annyi kiváló tehetség és szorgalom mellett még nem szűnt meg az üres, szószaporító alaptalan dilettantismus. Itt az ideje kiválasztani a konkolyt a tiszta búzából. A hány oldala tisztul meg nemzetünk szellemi életének, annyi lépéssel jutunk közelebb az egész nemzetet átható belső igazsághoz, mely nélkül a civilisatio legmagasabb foka nem érhető el.

MARCZALI H.

## BOCCACCIO.

Első közlemény.

Az olasz renaissance nagy triaszából Dante hatalmas alakja már régibb idő óta áll kellő fényében és imponáló magasztosságában az utókor szeme előtt, és Petrarca vonzó személyisége is kilépett már, főleg az utolsó évtized beható nyomozásai következtében, a mondák ködös légköréből. Mind a kettőt már nem csak nagy költőknek, határozottan körülvonalt jellemeknek, hanem egyszersmind az ókor eltemetett eszmevilága legfontosabb, legmunkásabb, legérdemesebb megújítóinak, föllevenítőinek ismeri a jelenkor. Csak a harmadik, csak Boccaccio, ki érdekes meséivel elragadta nemzetét és korát, kinek elbeszélései meghódították egész Európát, kinek eleven beszélykeit még ma is, ha lopva is, élvezettel olvassa minden nemzedék, — csak Boccaccio nem él plastikus alakban a jelenkor tudatában. Nem a kor ebben a hibás, legalább nem csupán a kor. Boccaccio életéről keveset és kevés biztosat tudunk, bár ez élet eseményekben gazdag volt. A költő sokszor czéloz élményeire, személyes viszonyaira, — de csakis czéloz ezekre, bővebb, teljes fölvilágosítást nála hiába keresünk. És mégis, e czélzások és egy pár fönmaradt levele képezik életrajzának fő forrásait, — képezték azokat már kortársai számára is. Mert a mit Villani Fülöp és Bando Dominik a XIV-ik század végén, a mit egy századdal később Manetti Gianozzo és Squarciafico Girolamo Boccaccioról tudnak és írnak, az legnagyobbbrészt csupán magának a költőnek szórványos megjegyzésein alapszik és, a hol ezeken túl mennek, többnyire kétes vagy gyanús értékű. A források e szerénysége, a földolgozandó anyag töredékes és elszórt volta kétségtelenül az oka annak, hogy Dante és Petrarca számos

és részben igen jeles eletrajzai mellett Boccaccio életéről, csekélyebb értékű kísérletek után, csak legújabbán jelent meg nagyobb szabású, az összes anyag szorgalmas gyűjtésén alapuló biographia, \*) mely nem tekinthető ugyan minden tekintetben kielégítő, az író és ember teljes fejlődését művészi egészben föltüntető eletrajznak, mely azonban ismereteink jelen állásának teljesen megfelel és arra minden esetre igen alkalmas, hogy segítségével a híres beszélyíró és humanista érdekes alakjával behatóbban megismerkedjünk.

## I.

Certaldo kies kis városka, az Elza folyó jobb partján, 1293 óta a hatalmas Florencz főúrsága alatt, törzshelye Boccaccio családjának, ki magát, bár nem itt született, sokszor „da Certaldo“ néven nevezi és egészen haláláig a család certaldói házának birtokában maradt. Atyja tekintélyes kereskedő volt, kire polgártársai ismételve előkelő városi hivatalokat ruháztak. Némelyek gazdagnak, mások szegénynek mondják, — volt ő gazdag is, és szegény is, a mint az üzlet folyton változó állása hozta. Foglalkozása és az avval járó bajok, gondok és esélyek mélyen bevésődtek fia emlékezetébe, ki még 1373-ban Dante nagy művéhez írt magyarázataiban, így rajzolja a kereskedőket: „Nézzétek csak a kereskedőket, mennyire fölizgatja őket minden hír Angliából vagy Flandriából, Spanyolszágból vagy Cyprusról, hogy írnak üzlettársaiknak rőfnyi leveleket és mily remegéssel bontják föl az érkezeteket! Minden széltől feltik hajóikat, minden háborús hírtől árúikat. A hány alkusz beszél velök, ugyanannyi nézetök van.“ És az öreg Boccaccio valódi nagykereskedő volt, ki sokat utazott is. Így 1328-ban Nápolyban, 1314-ben, a templomosok kivégeztetésekor, és újra 1332-ben Párisban volt, hol ekkor a Bardi bankház élén állott.

Első párisi tartózkodása alatt nyerte meg az öreg Boc-

\*) *Giovanni Boccaccio, sein Leben und seine Werke.* Von Dr. Marcus Landau. Stuttgart, 1877. Cotta. Hozzá ugyanazon szerzőnek értékes tanulmányai: *Die Quellen des Decamerone.* Wien, 1869, és *Beiträge zur Geschichte der italienischen Novelle,* Wien, 1875.

caccio, ki akkor 25—30 éves lehetett, egy 21 éves özvegy kegyét, ki 1313-ban a költő anyja lett. Apja tehát komoly toscánai férfiú, anyja derült lelkű párisi nő volt, s így elmondhatta költőnk magáról Goethével:

Apámtól van a termetem,  
S komoly magamtartása;  
Anyámtól víg természetem  
S kedvem mesemondásra.

Az öreg Boccaccio még 1314-ben is Párisban volt, s így több mint valószínű, hogy költő fia János (Giovanni) a francia fővárosban született. Mint születése és szülőhelye, úgy homályos szülei viszonya is. A költő anyja, ez is igen valószínű, nem volt az öreg Boccaccio neje, és a praktikus kereskedő még nem is bánt nemesen kedvesével. A költő később *Ametojában* allegorikus alakban, de elég átlátszó allegóriában írja le szülei viszonyát. Atyját itt szép, de érzéketlen, durva férfiúnak rajzolja, ki Párisban nemes embernek adja ki magát, szent esküvel és házassági ígérekkel elcsábít egy fiatal özvegyet, kit, a midőn viszonyuk gyümölcse a világra jött, hűtlenül elhagy, hogy otthon gazdag nőt (Martoli Margitot) vegyen el. Az elhagyatott boldogtalan asszonyt e szívtelenség kora sírba viszi. De az Istenek büntetése nem kerülte el az árulót, ki a nejével nyert vagyont és nem sokára nejét magát is elveszítette. A fiú itt mély szánalommal és bánattal fogja anyja pártját apjával szemben, kinek tettét elkeseredettséggel és ellenszenvvel meséli és határozottan rosszalja. A fiú viszonya atyjához nem is volt soha szívelyes, sokszor ellenszenves, többnyire hideg.

Az apa praktikus és prózai világnézete a korán érő fiú pályáját is megzavarja. Alig tud János írni és olvasni, midőn atyja őt a latin iskolából kiveszi és, miután a kereskedelmi ismeretek elemeivel maga megismertette, a kereskedésbe adja. De e foglalkozás örökké idegen maradt a gondolkodó és nagyra törekvő fiútól, ki már előbb fogott a verseléshez, mielőtt becsületesen olvasni tudott volna. Előtte Dante lebegett, kit épen ez idő tájt (1321) Ravennában nagy pompával temettek el, és kit a kor Danténél is nagyobbabbnak tartott, Vergilius, kit Dante maga is mesterének tekintett. Boccaccio is költő

akart lenni, költő mint Dante és Vergilius. Hajlama és tehetsége nem maradt titok atyja előtt; de ez nem helyeselte fiának idealistikus törekvéseit és végre, midőn hat évi kínlődés után beleegyezett abba, hogy Giovanni a kereskedelmi pályát elhagyja, ezt csak azon föltétel alatt tette, hogy a nagyra törő ifjú a kánonjogot tanulja. Így került a költői tehetségű, rajongó képzelődésű, könnyű vérű Boccaccio 1330-ban, élte tizennyolczadik évében Nápolyba, az Anjouk fényes, zajos és romlott székhelyére. Nápoly volt ez időben Olaszország egyedüli igazi nagyvárosa. Bologna híres jogi egyetem, a felsőolaszországi köztársaságok derék, munkás politikai központok voltak; az örök Róma, melynek pápái Avignonban a babyloni száműzetésben sóvárogtak, kihalt és üres volt, — „bánatos, elhagyatott özvegy“, mint a kortársak nevezték; Velence még igen szerény szerepet játszott a tengeren, a szárazon pedig alig kezdte meg kis hódításait; — egyedül Nápoly virágzott; ez székhelye volt egy hatalmas királyságnak, melynek fényét a nagy számú gazdag nemesség, az élvezetek után sóvárgó szép nők is emelték, — mely egy oldalról a régi görög élet hagyományaiban gyökerezett, más oldalról a Sicilián keresztül behatoló keleti szellemnek állott nyitva. Hat évet töltött itt Boccaccio, — várhatjuk-e, föltehetjük-e, hogy e városban valóban a kánonjogot tanulmányozta?

Midőn Boccaccio Nápolyba került, az Anjouk királyi széken Robert ült, kit hízelgői bölesnek, a tudományok barátjának neveztek, kiről azonban Dante, szokott lapidáris modorában találóan mondja, hogy csak prédikátornak való volt. Robert látszólag pártolta a tudományokat és a tudósokat, de lelke mélyében száraz, üres és a mellett fukar ember volt, kinek törekvései leginkább hatalmának és kincseinek öregbítésére voltak irányozva. Hiszen trónját is jogtalanul bírta, mert jogos birtokosa Robert Károly volt, kinek fejét a magyar szent korona díszítette. Uralkodását szakadatlan polgárláborúk előzték meg és iszonyú zavarok követték; — saját 34 éves országlása a béke és (korának mértéke szerint) a rend korszaka volt. Ez főérdeme, és ezért látszott a kortársaknak és az utódoknak az ő uralkodása oly fényesnek. Fia 1328-ban halt el, két leányt hagyva maga után, Jankát és Máriát. Robert, talán régi bűnét jóvá akarván tenni, Robert Károly fiainak, Lajos- és Andrásnak, szánta e leányok kezét, Johanna férjének,



Andrásnak, egyszersmind trónját is. \*) A ki hazánk történetében csak fölületesen jártas is, igen jól ismeri azon borzasztó eseményeket, melyek Nápolyi Johanna nevéhez fűződnek. A fiatal királynő — midőn atyja meghalt, tizenhét éves volt — nemcsak az ország legelső, hanem egyszersmind legszebb, legelbájozóbb és legromlottabb asszonya volt. A rend fölbomlása, az erkölcsösség hanyatlása, a nemesség kicsapongásai, a jog eltiprása, — a mi mind már Robert király utolsó éveiben kezdetét vette, az élvvagyó, érzéki, szenvedélyes Johanna alatt iszonyú fokra emelkedett és teljes, zabolátlan anarchiává fajult el. Tudjuk, hogy a magyar herczeg, ki egyszerű gondolkodásánál, tiszta erkölceinél és feddhetetlen jelleménél fogva a királyi udvar körébe nem illett, 1345-ben nejének, Johannának, tudtával és beleegyezésével, meggyilkoltatott, és hogy a főbűnösök ez iszonyú tettökért soha sem lakoltak. Hiába indúlt Nagy Lajos szerencsétlen öcsese megboszulására Nápolyba, hiába fogadta a nép mint megmentőjét és jóltevőjét lelkes örömmel, hiába verték meg diadalmas hadai a nápolyi seregeket, — a pápa ügyes politikája távozásra bírta nagy királyunkat, és Johanna visszatért a szép Nápolyba. Mintha semmi sem történt volna, úgy folytatták a királyné és udvara az előbbi ünnepélyeket és multságokat; az élvezetek hajhászása, a szenvedélyek zabolátlan uralma, a feneketlen romlottság újra ülte orgiáit az óvilág legbájosabb öblének partjain.

Ha már Nápoly maga nem volt alkalmas hely a jog tanulmányozására, általában komoly, csendes, tudományos munkásságra, még kevésbbé serkentett az udvar ily tanulmányokra. Pedig Boccacciót kedvező külseje, költői tehetsége, szellemes társalgása és valószínűleg némely florenczi összeköttetések is csakhamar az udvarhoz hozták. A költő nem volt igazán szép férfiú. Villani szerint nagy és erős testalkatú volt, szép szájjal, de egy kissé vastag ajkakkal; állán gödröcske volt, mely főleg nevetését igen kedvessé tette; arcza telt, orra

\*) Sokan Johanna nővérét, Máriát, tartották Boccaccio azon kedvesének, kit Fiammetta néven megénekelt. De ez tévedés. E Mária, Robert király unokája, csak 1328-ban született, és így alig hat éves volt, midőn Boccaccio és Fiammetta viszonya kezdődött. Azt csak melleleg említjük meg, hogy e Mária nem lett, mint nagyatyja tervezte, Nagy Lajos király neje.

egy kissé lapos volt. De a miben testi szépsége talán hiányosnak tetszhetett, azt teljesen pótolta és talán elfeledtette szeretetre méltó, kedves, mulattató társalgása, idealisabb iránya, a költészet és a tudományok iránt táplált hő szeretete és költői hívatottsága, mely nem sokára környéke által nagyra becsült dalokban kifejezést nyert. E dalok ideálja pedig Fiammetta, a költő „lángja“ (fiamma) volt.

Voltak, kik Dante Beatricéjét és Petrarca Lauráját a képzelet teremtményeinek tekintették és határozottan tagadták, hogy azok emberi alakban e földön jártak volna. E nézet, bár tudjuk, hogy ez általánosságban helytelen, mert Beatrice és Laura valóban éltek, annyiban mégis nem egészen alaptalan, hogy az a Beatrice, ki Dantet az egekbe vezeti, és az a Laura, kit Petrarca halhatatlanná tett, úgy a mint a *Divina Comédiában* és a sonettekben szerepelnek, soha sem éltek. Dante csak mint gyermek ismerte a gyermek Beatricet, Laura pedig kitünő gazdasszony volt, ki semmit sem törődött Petrarccal. A gyönyörű alakoknak, milyennekké e két nagy költő idealizálták dalaik múzsáit, nem feleltek meg a valódiságban élő nők. Nem mintha Beatrice és Laura roppant hatását Boccaccio nagy kortársaira tagadni akarnók — bár nem ismerhetjük el oly nagynak, mint a milyennek rajzolni szokás, — de tény, hogy Dante és Petrarca ideális alakokká, sőt részben tiszta eszmékké emelték ama nők képeit, oly alakokká, melyeknek semmi reális vonásuk nincsen.

Egészen másképen Fiammetta. Ez nem elmosódó árnyék volt, nem egy képzelt világ lakója, de még nem is hideg, márványszívű hölgy, ki imádója sóhajaival vagy nem törődik, vagy örömét leli bennök. Fiammetta valóságos földi nő volt, gyönyörű testtel, déli heves vérrel, zabolátlan szenvedélyvel, határtalan szerelemmel, — bűnös nő, ki férjét megcsalta, hogy szerelmével egy nagy költőt boldogítson és valódi költővé fölavasson. Fiammetta személyét is sokáig homály borította; a költő maga, nem ok nélkül, rendesen titokszerűen vagy az allegoria leple alatt szól róla; — de azon, hogy e nő valóban élt és valódi kedvese volt Boccaccionak, nem kétkedtek soha; ma pedig már biztosan tudjuk, hogy Fiammetta a nápolyi fejedelemnek, Robert királynak természetes leánya, Mária volt.

Mária nem volt Boccaccio első ideálja. Midőn az ifjú

költő Nápolyba jött, két asszony, kiket Pampinea és Abrotonia álnévvel említ költeményeiben, hódította meg szívét, és még később is, mint egy fönmaradt szonettjéből látjuk, ingadozott egy özvegy asszony és egy fiatal leány közt. Ezeket költeményekben is dicsőítette, melyeket azonban később, mivel csekély értékűeknek ismerte föl, megsemmisített. Szerelmének ez első ideáljai teljességgel elhomályosultak, midőn Boccaccio 1334. márczius 27-én szent Lőrincz templomában (San Lorenzo Maggiore, az akkori királyi palota közelében) a szép Máriát megpillantotta és rögtön megszerette. Mária, a költő saját leírása szerint, kerek arcú volt, széles homlokkal, egy vidám köz által elválasztott fekete szemöldökkel, sólyomszemekkel, melyek hamisan körültekintettek; orra egyenes és keskeny volt, orczáit tej és vér, liliumok és rózsák borítják, szájacskája csókra termett, ajkai rubinok; kerek állát kedves gödröcske ékesítette, nyaka pedig vakító fényű és nyulánk volt. Hosszú göndör szőke haja — minden tizennegyedik századi olasz költő ideálja szőke volt! — vagy nyakára esett szabadon, vagy gyönyörű hajékba volt fölsavarva, gazdagon diszitve gyöngyökkel és friss virágokkal, letakarva átlátszó fátyollal. E vonásokra a költő több munkáiban akadunk, a hol női szépségeket leír.

Boccaccio maga beszéli el Mária származását. Anyja Aquilo gróf neje, apja azonban nem anyjának férje volt, hanem Robert király, ki a szép nőt sokáig ostromolta kegyéért, de csak miután egy alkalommal egy kérését teljesítette, nyerte meg hálából a szép Aquilo grófné teljes kegyét. Viszonyuk gyümölcse Mária volt, kit a világ természetesen Aquilo gróf leányának tekintett. Mária apácza-kolostorban nevedett s maga is apácza készült lenni, midőn rábeszélte magát, hogy egy előkelő ifjúhoz férjhez menjen. Több évig élt, már elég boldog házasságban, midőn az 1334-diki év nagyszombatján San Lorenzo templomában egy ifjút megpillantott, ki szívét rögtön és teljesen meghódította. Csak néhány nap múlva tudta meg, hogy ez az ifjú Boccaccio, ki előbb ritkán és csak lopva, de utóbb, midőn Mária férjének barátságát kereste és megnyerte volt, sokszor láthatta az imádott nőt, kinek Boccaccio volt, a költő szavai szerint, „első, utolsó és egyetlen szerelme“. Mária nem engedte magát könnyen és gyorsan át folyton növekedő szenvedélyének, a költő folyton merészebben

nyilatkozó követeléseinek. Egész nyáron át küzdött szerelmével és kötelességével, míg október havában férje Capuába utazott és az egyedül visszamaradt nőt Boccaccio „inkább merészen mint okosan, inkább szerencsésen mint erényesen“ teljesen meghódította. A szerelmesek boldogsága határtalan volt, — bár a költő ez időben keletkezett számos dalában önmagát inkább boldogtalannak, eredmény nélkül sóvárgónak, lenézettnek és mellőzöttnek, kedvesét pedig majd köszívűnek, majd hűtelennek szereti rajzolni. Kétségtelen, hogy Boccaccio félre akarta vezetni olvasóit, — mert a nápolyi udvar minden romlottsága és feslettsége mellett sem tekinthette tanácsosnak, hogy a királyleánynak, az előkelő grófnénak szerelmével — ő, a fiatal, egyszerű deák, a florenczi kereskedő fia — dicsekedjék. De e körülményhez, mely szerelmi viszonyából származik, járul még egy másik, mely a korabeli lyrai költészet jellemében gyökerezik.

Petrarca azt beszéli, hogy Boccaccio összes kisebb költeményeit elégette, midőn a Laura dalnokának műveivel megismerkedett. Talán még sem összes költeményeit, mert reánk még meglehetősen számmal maradtak. De tény, hogy e költemények csekély értékűek. A korabeli olasz népdal friss, eleven, humoros és életteljes hangjával ellentétben, a művelt költők mind, közvetlenül Petrarca, közvetve a troubadourok modorában énekeltek. Érzés helyett szóvirág, mély érzés helyett túlzott sentimentalitás, lyrai közvetlenség helyett csiszolt stílus, alaki mesterkélttség, conventionalis formák és formulák, — ezek a XIV-ik századi olasz lyra fő jellemző vonásai. Petrarca épen nem ment e hibáktól, de költői egyénisége mégis sokkal hatalmasabb, semhogy azokat, legalább sokszor, ha nem is mindig, háttérbe ne szorította volna. De azért Petrarca is csak a troubadourok utánzója és az ő érzése is nagyrészt csinálmány, versbe faragott szóvirág. Boccaccio pedig az utánzó utánzója: nemcsak stílusa, modora, eszméinek és érzéseinek világa származik a Laura-szonettekől, hanem több költeményében még a gondolatmenet, a teljes tartalom is. E lyrai költeményei azért, épen conventionalis jellemöknél fogva, nem tekinthetők megbízható életrajzi forrásoknak. Boccaccio fenéig üritette a szerelmi boldogság és élvezet kelyhét, mint azt minden egyes nagyobb műve kézzel-foghatóan bizonyítja; — ifjúkori dalaiban azonban jajgatott

és sóvárgott, mert akkor a boldogtalan szerelmes volt a divat hőse. Hát Heine utánzói máskép tettek? — Boccaccio, a lyrikus, csak ott kiválóbb költő, hol igazi érzésének ad egyszerű, közvetlen kifejezést, mint eposzainak és a *Decameronet* közvetlenül megelőző prózai műveinek egyes részleteiben. Itt azután gyöngéd, mély és megkapó, néha eszméiben új is. Nagysága azonban mind a mellett nem a lyra talajában gyökerezik.

Természetes, hogy Nápoly pezsgő, zabolátlan élete és Fiammetta boldogító szerelme nem igen serkentették Boccacciót a kánonjog alapos tanulmányozására. A költő gyorsan észre is vette, hogy e tudomány nem neki való és teljesen lemondott róla. Csak szerelmének és a költészetnek élt, legfőlebb még egy kissé a görög nyelvnek és irodalomnak is, melyet akkor Nápolyban már sokan műveltek. Görög tudósok sokszor tartózkodtak a fényes, virágzó városban, melynek gazdag lakosai viszont gyakran meglátogatták Görögországot, hol birtokaik voltak. Boccaccio később kitűnő hellenista lett; — Nápolyból nem származik e tudománya. Itt csak fölületesen, kapkodva foglalkozott a görög nyelvvel, melynek ismeretét szerette (munkáiban is) fitogtatni; de a feltűnő hibák, melyeket e téren elkövet, eléggé mutatják, hogy ez ismerete mily kezdetleges volt még. Tanárrol, ki őt a görögben oktatta volna, nem tesz említést; csak a jogászokról szól, kiknek előadásait csekély szorgalommal és még csekélyebb eredményvel és kedvvel látogatta, és ismételve a legnagyobb tisztelettel Andalone de Negróról, az astronomia és astrologia tanáráról, „a kitűnő, tiszteletre méltó férfiúról, mélyen tisztelt tanáráról“, ki, szerinte, a csillagászat terén épen annyit nyom, mint Cicero a szónoklatban és Vergilius a költészetben.

Boccaccio boldog nápolyi napjai váratlan véget értek: apja, a közel hatvan éves és a harminczas évek végén (1337 és 1341 közt) özvegységre jutott agg férfiú 1341-ben haza hívta fiát Flórenczbe. Magyarázzuk-e, hogy a költő vérző szívvel távozott a gyönyörű vidékről, az élvezetekben bővelkedő városból, az Anjouk fényes udvarától, imádott Fiammettájától? és vonzhatta-e őt atyjának háza, kit sohasem szeretett, kiről ez időben keletkezett műveiben is nem épen a legnagyobb tisztelet és gyöngédség hangján emlékszik meg? . . .

Flórencz ekkor roppant zavarok és polgárháborúk színhelye volt. Számos pártok álltak egymással szemben, melyek néha rövid időre egy közös ellenség ellenében egyesültek, de azután rögtön újra egymás ellen fordították fegyvereiket. Boccaccio nem vett részt a politikai mozgalmakban; egyrészt szerelmi bánata, másrészt házi bajai — hiszen atyja, ki folyton komorabb és fukarabb lett, vén napjaira újra megnősült! — költői munkássága és a politikai viszonyok élvezhetetlen zűrzavara egyaránt bántották és önmagára utalták őt. „Flórencz (írja ez időben) tele van főnhéjazó szavakkal és gyáva tettekkel; itt nem ezer nézet uralkodik, hanem annyi, a mennyi a lakos; külső és belső háborúk folyton dühöngnek“. Valószínű, hogy a költő az első években többször lerándult Nápolyba, derült ifjúsága szép napjainak, boldogságának, költői terveinek e szeretett színhelyére, és hogy a negyvenes években keletkezett költői műveit is jó részben mint Fiammettája számára, úgy Fiammettája közelében is dolgozta ki. Milyen más világ volt e fényes, eleven, jó kedvű városban — még nem is tekintve kedvese jelenlétét — mint a komoly, köznapi, politikai zavarokkal telt Flórenczben!

Ez időről azonban nincsenek biztos adataink, melyek Boccaccio életének ez évtizedére vonatkozóan kellő fölvilágosítást szolgáltatnának; csak annyi valószínű, hogy 1344. és 1345-ben, és ismét a nagy pestis kiütésekor, 1348-ban, Nápolyban tartózkodott. Ez utóbbi évben másodszor hívták vissza Flórenczbe, mert atyja meghalt, ki valószínűen az iszonyú dögvész áldozata lett. Apja második házasságából — Bostichi Bice volt a költő mostohájának neve — származott Boccaccio Jakab, ki most János gyámsága alá került. Valószínűen ugyanez időben halt meg Fiammetta-Mária is. Boccaccio ekkor már nem volt többé az a lelkes, csak kedvesében élő szerelmes, kit az imádott nőnek csak egy napi távolléte is boldogtalanná tett. Mária halála kétségtelenül nagyon meghatotta a költőt, — de az a néhány szonett, melyben a megboldogultról megemlékszik, mégis inkább a mesterkelt reflexio, mint a mély érzés hatását teszi az olvasóra. Életének további folyamára azonban Fiammetta halála a legnagyobb befolyással volt. Boccaccio megszűnt a szerelem rabja lenni, a nő nem játszik többé szerepet életében. A szerelmet a barátság váltja föl, Fiammetta helyébe Petrarca lép.

De mielőtt élete második felére áttérnénk, helyén lesz egy pillantást vetnünk Nápolyban keletkezett vagy legalább tervezett műveire — van ilyen, fönt érintett lyrikus költeményein kívül, mindössze hét — melyek a költőt folytonos haladásban tüntetik föl és lépésről lépésre mind közelebb visznek leghíresebb művéhez, a *Decamerone* hallhatatlan gyűjteményéhez, melynek csiráit már első költői kísérleteiben is fölismerhetni.

## II.

Boccaccio nem tartozik azon írók közé, kik már első munkájokkal túlszárnyalják korukat vagy legalább kiváló tehetségek föltűnő bizonyítékait adják. Ellenkezően, első munkái igen csekély értékűek; se fölfogás, se anyag vagy alak tekintetében nem emelkednek túl koruk színvonalán. Értékek azért tisztán történeti: a költő szellemi és költői fejlődése, mely kétségtelenül folytonos haladás volt, tükröződik vissza ez ifjúsági művekben és kölcsönöz azoknak érdeket.

Első műve *Filocopo* című regénye, Boccaccionak (a *Decamerone* után) legterjedelmesebb, de egyszersmind leggyöngébb műve. Lovagi mondák, saját élmények, keresztyén legendák, görög mythologia, pogány viszályok, mindenféle tarka allegóriák oly sajátságos módon vannak itt összekeverve, hogy a magyarázók e műből a legfuresább dolgokat voltak képesek kiolvasni. A bevezetésben előbb Nápoly elfoglalását Anjou Károly által beszéli el — nem nagy történetírói hívatottsággal; azután áttér Robert királyra és szép leányára, végre szól saját szerelméről Mária iránt, kinek kívánságára az utóbb következő historiát, *Filocopo* történetét, elbeszéli. \*)

---

\*) Stílusáról csak két mutatvány. Az időt, melyben Máriát legelőször látta, így határozza meg: „Történt azon a napon, melynek első órája Saturnusé, melyen Phoebus lovaival az égi kos tizenhatodik fokát elérte és a melyen a Jupiter fiának visszatérését a Pluto megrablott országából ünnepelték, midőn Nápolyban egy templomba léptem, melyet azon férfiú után neveznek, ki magát rostélyon megégetteté, hogy az Istenek közé helyeztessék“. Ez annyit tesz egyszerű prózában: Egy szombaton, tizenhat nappal a tavaszi éjgyen után, Krisztus mennybemenetele ünnepén léptem szent Lőrincz templomába. — Kedvese nevét nem mondja meg, hanem így írja körül: „Azon nő

E história anyaga nem Boccaccio műve, hanem a középkor egyik legismertebb és legerőteljesebb elbeszélése, melyet főleg francia és német költők ismételve földolgoztak, mely utóbb prózai népkönyvekben újra és még szélesebb körökben lett népszerűvé. Mert a *Filicopo* nem más mint Floire és Blancheflor (a németeknél Flore und Blanscheflur, Boccaccionál Florio és Biancofiore) története, mely többek közt két francia és egy német XIII-ik századi költői elbeszélésben fönmaradt. Tartalmának vörös fonala igen egyszerű; annál bonyolódottabb és tarkább az egyes kalandok és epizódok tömege. Florio, a spanyol király fia, és Biancofiore, egy előkelő római hölgy leánya, egy napon születnek és kora gyermekségtől szeretik egymást, — min nem igen csodálkozhatunk, ha Boccaccionál olvassuk, hogy „Ovidius ama szent könyvéből“ tanultak olvasni, melyben a költő utasítást ad, hogy a Venus szent tüze miképen ébresztendő hideg szívekben. A spanyol király nem helyesli fia hajlamát és elválasztja egymástól a szerelmeseket, sőt megtesz mindent, hogy a leányt elveszítse. De Florio hű marad kedveséhez, és midőn atyja Biancofioret rabszolgául eladja, útnak indul, számtalan kaland után megtalálja és természetesen nőül veszi. Atyja halála után Florio ül a spanyol királyi székbe és Biancofiore az ő imádott királynője. Ez a mese fonala. A kalandok és epizódok száma és tarkasága már a francia költeményekben — mert ezek költőnk forrásai — is igen nagy; e művek e tekintetben egészen azon modorban és szellemben vannak írva, mint a Parzivalról vagy Tristanról szóló verses lovagregények, ha szerzőik jóval kisebb művészek is, mint Chrestien de Troyes vagy Gottfried von Straszburg; — Boccaccionál azonban az alakok száma, a kalandok valószínűtlensége, az egész mű mozaikszerűsége még szembeötlőbb. A *Filicopo*\*) más vonásokban is különbözik, és épen nem előnyére, a lovagi eposzoktól. Míg

---

nevét viselte, ki méhében a megváltást hordta azon átok alól, mely az első anya bűnös kívánsága miatt a világba került“. Azaz prózában: Máriának hívták.

\*) Ez tudniillik Florio álneve, midőn elveszett kedvesét keresni indul. Értelme Boccaccio szerint: A ki a szerelem bajait szereti, mert görögül philos annyi mint a ki valamit szeret, és kopos annyi mint baj. — Sok kiadásban Filicolo áll, némelyikben keverve a név mindkét alakja.



ugyanis ezekben egy bizonyos, nem realis alapú, de mégis, legalább fővonásaiban, meghatározott középkori keresztyén-lovagi világ és világnézet uralkodik, addig Boccaccio pogány és keresztyén, óvilági és középkori, teljesen képzelt és elég reális elemeket oly tarkán vegyít össze, hogy a munka benyomása már e szempontból sem kedvező. Látszik ugyan, hogy a költő a keresztyén históriából antik elbeszélést akart csinálni, de ezt se következetesen, se ügyesen nem eszközli. Mily furcsa például, hogy Fiorio, midőn kedvesét kerestében, társaival együtt Nápolyba ér, itt a szép Fiammetta-Máriát és szeretőjét nagy társaságban találja — az antik história közepette! Mintha egészen más világba lépnénk, mintha a *Decamerone* üde levegőjét szívnók! Mert a spanyol és a nápolyi két társaság Fiammetta elnöklete alatt (a provençei cours d'amour mintájára rajzolt) „szerelmi udvarrá“ egyesül; a jelenlevők mindegyike egy szerelmi kalandot beszél el, s az elmesélt történetből levont kérdéssel, melyre Fiammetta felel, rekeszti azt be. Tehát nemcsak a *Decamerone* levegője, hanem alakja, tárgya is, — valóságos csírája. A *Filicopo* e része igen híres volt, sokszor jelent meg különnyomatban és külön fordításban, sőt a tizenhárom kérdés és felelet maga is külön jelent meg spanyol és franczia átültetésben.

A regény mindamellett gyöngé, unalmas munka. Ropant tért foglalnak el a beszélgetések, főleg a monologok és elmélkedések. Nem hiányzanak az egészen száraz részletek sem: hiszen Boccaccio elbeszéli az egész ó-testamentomi, görög és római történetet és oly pontosan írja le Róma nevezetességeit, mint ha kalauzúl akart volna szolgálni az örök városban. A könyv főhibája a jellemzés teljes hiánya, minek természetes következménye azon fatalis tény, hogy a szereplő emberek, még a két főalak sem ébresztenek érdeket, rokonszenvet bennünk. Mennyivel vonzóbb, kedvesebb, minden tekintetben költőibb a franczia költemény, mely, az igaz, csak vagy negyedfél ezer rövid versből áll, míg a *Filicopo* két vastkos kötetre terjed! De a későbbi nagy stilitára sem ismerünk ez első kísérletében: előadása terjengős, bombasztikus, nehézkes. Könyve mégis nagy tetszésben részesült és sok kiadást ért, míg az ízlés változtával feledésbe ment, illetőleg csak az irodalomtörténet-írók szakkörére szorult.

Egy kis haladást, kicsit, de mégis haladást tüntet föl

Boccaccio második műve: *Ameto*, melyet nem sokára *Filicopoja* után írt. Már a hős nevéből is könnyen következtethetni, hogy pásztorregénynyel van dolgunk. Csakhogy e pásztorregény igen sajátoszerű munka. Ameto durva vadász, ki csak a vadászatot szereti, míg egyszer Lia nymphának dalát (szövege elég nehézkes és unalmas) hallja és a nymphát magát meglátja. Rögtön megszereti a szép istennőt és folyton kíséri vadászatain. De a tél véget vett e szép napoknak; Ameto a zord hónapok alatt sóhajtozik nymphája után és szorgalmasan kijavítja vadász szerszámát. A nyár kezdetével újra megtalálja Liát egy templomnál, hol imádottján és még hat nymphán kívül számos faunok, dryadák, satyrok és najádák együtt vannak. Hosszas verseny éneklések után végre minden nympa — kik most már mindnyájan nagyon tetszenek a szerelmes pásztornak — egy-egy szerelmi kalandot mesél, mire Venus megjelenik, kihez Ameto fohászkodik, hogy szerelmét pártolja. — Eddig *Ameto* pásztorregény, melyet e korban és még később is nagy számmal írtak egész Európában: se cselekvény se jellemzés, a realis életnek semmi nyoma, se az érzésekben, se a tettekben egy csöpp igazság, — de annyira a mennyire összefüggő, egységes jellemű. — Egészen elűtő és első pillanatra teljesen megfoghatatlan a regény befejezése: Ameto egyszerre csak észreveszi, hogy tévedt: hiszen e nymphák szellemi tulajdonságai sokkal magasztosabbak mint testi bájaik, szeretőik nem is emberek, és templomaik nem pogány templomok. Ameto elszégyenli magát, hogy közönséges emberi módon szerelmes volt Liába, és rögtön nagy hymnusban dicsőíti a szent háromságot. Erre az egész társaság haza megy.

A regény befejezése kétségtelenné teszi, hogy *Ameto* allegoria. A hét nymphát nem nehéz fölismerni. Dante (*Purgatorium* XXIX) beszéli, hogy a keresztyén egyház szekerének egyik oldalán három, másik oldalán négy nő tánczol; amazok a hit, remény és szeretet, ezek: a bölcsesség, igazságosság, mértékletesség és erősség. Íme Boccaccio hét nymphája, kiknek leírása és jelleme teljesen megfelel a Dante hét főerényének. Eddig az allegoria világos; — de ha végigtekintünk azon elbeszéléseken, melyeket a költő a hét nymphával elmond, kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy a munka allegoriájának nincsen értelme, mert ez elbeszélések vagy léha,

érzéki, erkölestelen kalandok, vagy nápolyi udvari és városi pletykák, melyek csak a legfurcsább, legerőszakoltabb magyarázattal hozhatók benső kapcsolatba a mesélő „főerényekkel“. Hogy az egyik nympha neve Fiammetta és hogy ez Boccaccio kedvesének születését és szerelmét meséli, hogy egy másik istennő a költő anyjának történetét beszéli el, — az Boccaccionál nem tűnhetik föl; ily személyi és korabeli vonatkozásokkal különben más pásztorregények is bővelkednek, mint Montemayor *Dianája*, Sannazaro *Arcadiája* vagy Cervantes *Galateája*, melyek tagadhatatlanul az *Ameto* mintája után készültek. De hogy e regény annyira kezdetleges szerkezetű, hogy a költő még kísérletet sem tesz az allegoria egységes keresztül vitelére, — az még Boccaccio egy ifjúsági művével szemben is föltűnő és talán csak úgy magyarázható, hogy a költő teljesen elkészült pásztorregényének, idegen kívánságra, utólag adott allegorikus irányt és értelmet.

Az *Ameton*ál még sajátságosabb, általában Boccaccio legsajátságosabb műve a „Szerelmi vizio“ (*Amorosa visione*), egy álmkép, mely 1344 előtt készült. E költemény ötven fejezetből, minden fejezet huszonkilencz terzinából és egy zárversből (tehát összesen 88 versből) áll; az összes (1500) terzinák kezdő betűi pedig két szonettet és egy ballatát alkotnak. Az egész költemény tehát egy hatalmas akrostichon, mely magában véve gyerekes játék, de annyiban érdekes, hogy Boccaccio ez akrostichonban kedvesét is (Madonna Mária) és önmagát is (Giovanni di Boccaccio da Certaldo) teljes néven meri nevezni.

A költemény szól a bölcseségről, dicsőségről, gazdagságról, szerelemről és szerencséről — természetesen allegorikus alakban. Mint Dantet Beatrice, úgy akarja a mi költőnk is egy fönséges nő kimondhatatlan boldogságra vezetni. De a költő nem követi őt, hanem belép egymás után a bölcsesség házába, hol az ókor legnagyobb írói mellett Dantet is találja, kiről nagy tisztelettel szól; a dicsőségebe, melynek lakóit szintén részben igen találóan jellemzi; a gazdagságába, hol a fősvények közt főleg Robert királynak, saját atyjának és számos papnak jellemzése kiemelkedik; a szerelemébe, melynek hívőiről néhány a *Decamerone* realistikus részleteire emlékeztető, több mint kétértelmű kalandot mesél; végre a Fortunaéba, melynek állhatatlanságát Troja és Karthago, Pompé-

jus és Niobe megható sorsa bizonyítja. Minden földi boldogság semmis és múlékony, csak az igazi erény boldogít! E nemes tanúsággal fordul a költő vezetőjéhez, kit most kész követni. De útközben egy szép kertbe tér be, hol számos gyönyörű nőt, köztök azt is találja, kinek ő rövid fájdalmat és kimondhatatlan boldogságot köszön. Szigorú vezetője, az olvasó nagy meglepetésére, most szintén helyesli szerelmét és inti a költőt, hogy egész életét ama szép nőnek szentelje. E befejezés egészen elrontja az allegoria alap gondolatát. A költemény különben mesterkelt, rideg verselés, melyben csak egyes szép, erőteljes költői helyek vagy fordulatok sejtezik a hívatott tehetséget.

Fiammetta-Mária tehát a költő valódi múzsája. Az ő számára írja első munkáit: Fiorio és Biancofiore állhatatos, megrendíthetetlen szerelmének történetét, Ameto idyllikus rajzait, víziójának kedvesét dicsőítő allegoriáját. Negyedik művét is ő sugallta. Boccaccio és Fiammetta szerelme sem maradt ment a félreértésektől, és Mária nem egyszer bántotta a szegény költőt szemrehányásokkal, féltékenységgel és viszszavonulással. Boldogtalanságának rajzával próbálta ilyenkor a költő a szép nőt kiengesztelni. Így keletkezett a *Theseide* is, Boccaccio első nagyobb verses műve, az első olasz eposz, az első olasz mű a stanza gyönyörű alakjában, mely később Tasso és Ariosto műveiben oly remek formává fejlődött.

A *Theseide* forrása ismeretlen, bár valószínű, hogy Boccaccio, ki előszavában maga is szól egy „ösrégi történetről“, idegen forrásból vette tárgyát. Francia volt-e e forrás, mint Sandras hiszi, vagy görög, mint Ebert nagy alapossággal bizonyítgatja, nem tudjuk, mert nem maradt reánk. Meglehet, hogy Boccaccio csak Theseus tetteit — hadjáratait az amazonok és Thebae ellen — vette amaz „ösrégi történetből“, mert műve e része teljesen egyezik az ismeretes hagyománnyal. De Theseus kalandjai csak bevezetését képezik a költeménynek, melynek valódi hősei Palemon és Arcitas, két thebai királyfi, kik mint foglyok élnek Athénben. Börtönük ablakából látják itt a szőke Emiliát, az amazonkirálynő hűgát, és megszeretik. Athén királya Pirithous kérésére szabadon bocsátja Arcitast, de azon föltétel alatt, hogy Attikába soha többé visszsa ne térjen. A szerelmes hős most bolyongó lovagként járja be egész Görögországot, de sehol nem lel nyugtot és álmúrá-

ban visszatér Athénbe, hol csak Emilia ismeri föl. De nem-sokára Palemon is értesül visszatértéről, féltékenységből megszökik börtönéből, fölkeresi az erdőben barátját és meg-vív vele — Emilia birtokáért. Emilia és Theseus, kik ugyan-azon erdőben vadásznak, megtalálják a harczolókat, kik sze-relmőket bevallják. Theseus megbocsát nekik azon föltétel alatt, hogy száz-száz lovag kíséretében megújítják párviada-lukat. Arcitas és Palemon meghívására összejönnek most Görögország legelső hősei, — az Ilias és Aeneis egész sze-mélyzete. A viadal előtt imákkal fordúlnak a hősök az Iste-nekhez: Arcitas győzelmet kér Marstól, Palemon Emilia birtokáért fohászkodik Venushoz. Mind a kettőnek kérésume teljesedésbe megy. Arcitas győz, de lova lerogy és halálosan sebesíti meg urát, kit Emiliával ünnepélyesen összeadnak, mire végrendeletet készít, melyben nejét Palemonra hagyja. Arcitas meghal, a görögök nagy pompával temetik el és meg-ünneplik Palemon és Emilia menyegzőjét.

Görögökről beszéltünk és Boccaccio is görögökről éne-kel, pedig a cselekvény — daczára az antik neveknek — a XIII-ik században játszik. Az egész eposzt a középkori lovag-ság szelleme hatja át. A költemény tele van mindenféle ana-chronismussal, a legnagyobb anachronismus azonban világ-nézete, mely egészen azonos a trouvèrek és minnesängerek világnézetével. De ezt megbocsáthatni Boccaccionak, hiszen az a nagy francia költő, ki Nagy Sándor tetteiről énekelt — gyönyörű költeménye csak a német Lamprecht remek átdol-gozásában maradt föl teljesen, — vagy Veldeke Henrik, ki egy német *Aeneist* írt, szintén teljesen modernizálják tárgyukat. Közönségük máskép talán nem is élvezhette volna műveiket. Nagyobb baj az, hogy Boccaccio jellemzése igen gyenge: Arcitas és Palemon nem életteljes, rokonszenvet vagy legalább érdeket keltő alakok, hanem árnyékok, melyek csak egy pár általános fogalomból állanak; Emilia pedig épen visszataszító nő. Maga sem tudja, hogy kit szeret, és csak azt kéri az Iste-nektől a párviadal előtt, hogy a hősök egyike maradjon élet-ben, hogy férjet kapjon. Midőn Arcitas győz, örömmel lesz neje, és midőn végrendeletileg Palemonra megy át, ezt sem bánja. Boccaccio Vergiliust és Statiust tartja szem előtt s sok-szor szolgálai utánozza őket, főleg a leírásokban, melyek közt van egy néhány szép részlet. Végre nem válik az eposz

előnyére ama bőbeszédűség (mely persze részben a stanza hibája), mely főleg a végtelen monologokat, jajgatásokat és disputatiókat fölötte hosszadalmasakká és unalmasakká teszi. A *Theseide* mégis nagy tetszést aratott és egyes részletei, például a harcziás amazonok átváltozása gyöngéd szerető nőkké, Theseus remek beszédje a futásnak indult görögökhöz, a furia föllépése stb., még ma se veszítettek értékökből, pedig ma Ariosto és Tasso eposzait, melyek a *Theseidet* teljesen leszorították, a romantikus költészetnek ez összehasonlíthatatlanul nagyobb szerű és tökéletesebb alkotásait használjuk mérték gyanánt.

A *Theseide* megtette hatását. A boldogtalan szerelemnek e rajza, melylyel Boccaccio Fiammettáját kiengesztelni kívánta, annyira elragadta a szép nőt, hogy, a költő saját szavai szerint, „egészen fölgújtva a szerelem lángjaitól“ kibékült vele. Mint ez első eposzát, úgy legközelebbi művét, melynek kidolgozására a *Theseide* nagy sikere is bátorította a költőt, szintén a Fiammetta szerelmének egy epizódja érlelte. Mária egyszer eltávozott Nápolyból egy helyre (valószínűen szüleihez Aquinoba), hová a költő őt nem követhette. Boccaccio boldogtalan volt; folyton kedvesére gondolt és minden gondolat új mély fájdalommal gyötörte szívét. Végre a múzsánál keresett enyhülést és megírta második eposzát (szintén stanzában), melynek tárgyát Troilus és Chryseis szerelme kepezi. Címe *Filostrato*, a mi Boccaccio szerint „a szerelemtől legyőzött és földig sújtott embert“ jelent. De, és ezt külön hangsúlyozza a költő, nem Troilus boldogtalanságát és fájdalmát akarja rajzolni, hanem csak a magáét Troilus neve alatt. Ez álarczra szüksége volt, hogy kedvesét el ne árúlja. A mi azonban Troilus szerelmi boldogságát illeti, melyet oly forró színekkel rajzol, ezt — úgy kívánja a naiv költő — tessék Troilusnak betudni, mert ő, a költő — nem volt soha ily boldog es nem is remélhet soha ily boldogságot!!

A *Filostrato* cselekvénye igen egyszerű. A trójai háború alatt Calchas átpártol a görögökhöz, de gyönyörű özvegy leánya Griseida (Chryseis) Trójában marad. Itt Troilus, ki még soha sem szeretett, meglátja, szenvedélyesen megszereti, s némely nehézségek eltávolítása után, főleg Pandarusnak szolgálatkész közbenjárása útján, meg is nyeri kezét. Boldogságuk, melynek rajza az egész harmadik ének tartalmát

teszi, határtalan. De Calchas nem nélkülözheti tovább leányát s kieszközli, hogy a trójaiak a foglyok kiváltása alkalmával kiadják. A szerelmesek boldogtalansága most természetesen épen oly nagy, mint előbb szerelmi boldogságuk volt. A szánandó Troilust csak Chryseis azon ígérete vigasztalja némileg, hogy tíz nap múlva meglátogatja őt Trojában. Troilus várja őt a tizedik, a tizenegyedik, a tizenkettedik napon, — várja őt hetekig, de Chryseis, ki ez alatt (már négy nappal Troilus távozása után) Diomedes kedvese lett, nem jön. Midőn Troilus végre kedvesének hűtlenségéről értesül, boszút akar állani Diomedesre; a csata legveszedelmesebb perceiben is csak boldog vetélytársát keresi, de nem ő reá akad, hanem Achillesre, ki a boldogtalant megöli.

Mily egyszerű mese, és még is mily érdekfeszítő, mily vonzó mű! Schlegelnek igaza van, midőn e szép költeményről mondja, hogy „nem történik semmi és mégis történet“. A *Theseide* mellett a *Filostrato* igen nagy, örvendetes haladást jelez. Ebben sincsen antik szellem, itt is modern emberek, a XIV-ik századi nápolyi udvar lovagjai és nemes hölgyei, a szereplők; de ez annyiban kevésbé bántja az olvasót, mint a *Theseide* anachronismusai, mert a költő egészen mellőzi az antik gépezetet, a görög Isteneket és az ő beavatkozásukat. Érdekkeltők és életteljeseek a főszereplők is: a tüzes, hű és boldogtalan Troilus, a könnyelmű, élvhajászó, folyton kokettírozó Chryseis; a mindig szolgálatkész kerítő Pandarus. Ez utóbbi két alak elevenen emlékeztet a *Decamerone* számos hasonló szereplőire. A *Filostrato* nyelvezet, stílus és verselés tekintetében is fölülmúlja Boccaccio eddigi műveit, és igen gazdag egyes valóban költői, mély érzelemtől tanúskodó helyekben. Helyesen mondja Hettner, hogy Boccaccio a *Filostatoban* Pulci- és Ariostonak nemcsak előzője, hanem egyzersmind mestere is. Míg a *Filicopo* távol sem ér föl forrásához, a *Filostrato* messze túlhaladja a XII-ik századi Benoît de St. Morenak Dares és Dictys roppantúl elterjedt meséin alapuló hosszadalmas költeményét (*Destruction de Troyes*), melyben a Troilus és Chryseis szerelme csak jelentéktelen epizód gyanánt fordul elő. Mert kétségtelen, hogy a *Filostrato* forrása Benoît eposzában keresendő, bár igen valószínű, hogy Boccaccio Colonnai Guidonak a XIII-ik század végén (1287) szintén Benoît alapján írt híres latin prózáját (*Historia*

*destructionis Troiae*) szintén ismerte és használta. Azt a régebben általánosan elterjedt és ma sem teljesen kiveszett véleményyt, hogy Boccaccio *Filostrato*ja egy latin költemény fordítása, ma már véglegesen megczáfoltnak tekinthetni.

Boccaccio *Filostrato*ja nemcsak főalakjaiban, hanem egyes rajzokban és némely részletek hangulatában is elevenen emlékeztet a későbbi *Decameronera*, mely a költő legelső műveiben is nem egyszer jut az olvasó eszébe. Még közelebb áll a híres novella-gyűjteményhez Boccaccio következő két műve: *Ninfale Fiesolano* és *Fiammetta*, melyeket azért nem ok nélkül tekinthetünk némileg a *Decamerone* előmunkálatainak.

A *Ninfale Fiesolano* kedves kis idyll, melyben dévaj és naiv elemek vonzó egészszé folynak össze. Africo pásztor megszereti Mensolát, Diana egy nympháját, és nagy nehezen megnyeri kegyét. De Mensola megbánja szüzi fogadása megszegését és elhagyja a boldogtalan pásztort, ki azon patak partján, mely tanúja volt boldogságának, megöli magát. Mensolát, ki gyermeket szült, Diana patakká változtatja át. De utóbb a nymphák mind halandókhoz mennek nőül és a Mensola vidéke boldog emberek hazája lesz.

A stanza nem ad epikus jelleget e szép költeménynek, melynek értékét az épen nem sikerült befejezés nem képes elrontani; verses novella az, mint a milyeneket újabban Byron, Heyse és nálunk is többen írtak. Boccaccio az idyllen keresztül jut a (prózai és verses) lovagregénytől a novellához, mely teljesen a jelent, reális viszonyokat rajzol. Azért némelyek már a költő *Fiammettáját* is novellának nevezik és egy sorba helyezik a *Decamerone* száz történetével. Annyan helyesen, a mennyiben Boccaccio e legsajátosabb műve már a XIV-ik századi Nápolyban játszik és egyszerű prózában van írva; de nem egészen helyesen, a mennyiben a *Fiammetta* nem is valódi elbeszélés, hanem vallomás, lyrikus rajz, vagy, mint a költő maga nevezi, „elegia Fiammetta asszonyról, minden szerelmes nőnek ajánlva“, — önéletrajzi töredék, melyben az imádott hölgy már mint elhagyott kedves szerepel. Ezen nem csodálkozhatunk. Boccaccio 1346-ban vagy 1347-ben írta e művét. Ekkor szerelmi viszonya már tíz évvel tovább tartott volt; Mária már közel járt negyvenedik évéhez, Boccaccio szerelme pedig első sorban érzéki volt, — nem szellemi imádás mint a Petrarcaé. „Mint minden földi



dolognak végződnie kell (mondja igen józanúl novella-gyűjteményének előszavában), úgy elhalt idővel az én szerelmem is és csak kedves emléket hagyott hátra bennem.“

*Fiammetta a Filosostrato* párja: ebben a költő a hűtlenül elhagyott és megcsalt férfiú boldogtalanságát rajzolja, amott a megcsalt és elhagyatott nő a mű hőse; ebben a papnak alacsony származású leánya elhagyja a királyi herceget, amott az egyszerű kereskedő szegény fia hátat fordít a magas állású hölgynek, egy király leányának.

A *Fiammetta* önéletrajzi, a valót visszatükröztető elemei kézzelfoghatók és annál hatásosabbak, mert *Fiammetta* első személyben beszéli el a történeteket. *Fiammetta*, egy gazdag és előkelő férfiú boldog neje, egy alkalommal a templomban megpillantja Panfilot, egy idegent, kit rögtön szenvedélyesen megszeret. Hajlama viszonzást nyer, s az ifjú pár boldogan eli bűnös szerelmének napjait. Ekkor Panfilot atyja haza hívja Florenczbe, honnan szent ígérete szerint, négy hónap múlva vissza akar térni kedveséhez. Eddig a bevezetés. A mi ezután következik, nem cselekvény, hanem rajz, a boldogtalan szerelemnek mesteri, megragadó költői rajza. *Fiammetta* várja, de hiába várja kedvesét, ki egyedüli gondolata, egyedüli reménye. Szerelem, féltékenység, félelem, boszú, aggodalom, remény — a sebzett szív ezer meg ezer kínjai gyötrik az elhagyottat. Végre úgy hallja, hogy Panfilo Florenczben egy gyönyörű fiatal leányt vett nőül. Most kétségbeesés és dühös boszúvágy fogják el lelkét. De mégis remél; hátha kényszerűségből lépett frigyre más nővel? De midőn kedvesétől semmi hír sem jön, és a megcsalt asszony látja, hogy reménye hiú, lelkileg és testileg sorvad; a szép nő halvány árnyékká apad. Szerető férjének (ki bánata okát legkevesébbé sem sejtí) aggodalma, saját lelkiismeretének furdalásai, mások boldogságának látványa mind még fokozzák kínjait. Midőn végre megtudja, hogy hűtlen szeretője nem nősült meg, hanem mást szeret, az egyedüli mentő gondolat, hogy szíve még az övé, ha keze másé is, alytalannak tűnik föl, és *Fiammetta* véget akar vetni gyötrött életének; de hű dajkája, boldogságának és boldogtalanságának egyedüli bizalmas tanúja, megmenti őt.

Kevés munkát írtak, melyben a női szív megmérhetetlen mélységei és titkai annyi lélektani igazsággal föltárva volnának. Az olvasó mély részvétet érez e szánandó, fájdalmanak

tengerében hányatott nő iránt, ki oly borzasztóan lakol bűnéért. Igaz, hogy egyes részek hosszadalmasak és hogy főleg a mythologikus és más tudós czélzások beleszövése egy kissé megrontja a mű egyöntetű hangulatát. De e hiányok tisztán a korabeli ízlés hiányai, a jelességek pedig örök értékűek és örök hatásúak. Carriere és Hettner Boccaccio e művét nem egészen helytelenül nevezik a Goethe *Werther*-je párjának, bár figyelemre méltó, hogy *Werther* nemcsak a boldogtalan szerelemnek rajza, hanem egyszersmind a szív idealismusának tragédiája s mint ilyen egy egész korszak érzési és gondolkodási betegségének utól nem ért tükre.

Boccaccio ifjúkori munkái közt ez utolsó kettő, de különösen *Fiammetta* a legbecsesebb. A korabeli lovagregényektől és mythologikus üres játékoktól kiindult költő mindinkább emelkedik; tárgyait az életből kezdi kölesönözni, alakja mind művészből lesz. Utolsó művében már az emberi szív mély ismerője, a szenvedélyek mesterei rajzolója, az alkotó erejének teljes birtokába jutott nagy költő áll előttünk.

HEINRICH GUSZTÁV.

## BOSZORKÁNY NINA.

A mannevillei folyón hajdan csak egy híd volt verve; egy kezdetleges, kis híd, három nagy, rögs kőtáblából tákolva, melyeket két durva, faragatlan, alacsony czölöp támogatott. Ingatag és veszélyes jószág volt biz ez, nem lévén egy parányi fogódzója is; de elvezetett a gyalogútra és a gyalogút — a mint neve is érteti — egy árnyékos ösvény, mely a part mentében nyúlik odáig, a honnan megláthatod a Salamon gazda malma mögötti szigetet. Ez a sziget egy hosszú, keskeny földszelvény, mely merő fa, merő fű, merő zöld és komor frissesség. Egy kicsinyég megszakítja a kis folyót, mely azután úgy torkollik, a hogy megeredt — hűvös, zöld partokba veszte, hol oly nagy az árnyék, hogy csak délben törhet át egy fényes napsugár a magos szittyón és a szerte kúszó gyomon.

Gyönyörű egy hely; s mégis Mannevilleben sokáig gonosz híre volt, úgy hogy az az elhagyatott szalmatetejű kunyhó, melyet a fák félig eltemetnek, jó időre bérlő nélkül maradt, mióta Jean apót egy reggel halva találták ágyában. Jean apóról híre terjedt, hogy több rakás elásott kincset hagyott hátra, s mivel semmi íja fia nem volt Mannevilleben, a faluban mindenki jogot formált örökségére és bizonyos módon kiki meg is akarta kaparítani. A kincskeresők sokáig járták bujkálva a szigetet, noha Méchin Tamás gazda, a birtokos, szigorúan megtiltotta urodalmának illetlen megsértését; de az emberek a magok oktából hagyták abba a hasztalan kutatást és azt mondták, hogy megintette őket magának Jean apónak szelleme, kinek kis, szomorú öreg képét kószálni látták a fák között. S így a halottól őrzött sziget tovább is

csendjére és zöldjére volt hagyva, és évről-évre a fák hosszabb és szélesebb árnyékba boríták a szalmatetejű kunyhót, mely mindinkább málladozott lakatlanul, míg alacsony eresze alatt zavartalan rakták fészkeket a madarak és oly édesen váltogatták énekeket az üde normandiai nyár üde reggelein.

Egy délután Manneville nagyon elbámúlt, megtudván, hogy az nap reggel egy idegen nő gyermekével a kunyhóba költözött. Méchin Tamás gazda a híd mellett épült szilárd kőháza küszöbén pípázva, jó ízűt nevetett, midőn látta, hogy a falu heréi a sziget felé rajzanak; de összeránczolta szemöldökét, hallván észrevételeiket visszatértökben. Különösen szomszédjának Laurának állott szúrásra a nyelve. Az idegen asszonynak olyan fekete a szeme és nagy fülbevalói vannak; és azután a korsóját a fején hordja, nem pedig a kezében, mint az igaz keresztyén; és azután a gyereke majom formájú.

— Ez az asszony az én bérlőm, — vágott közbe Tamás gazda, oldalvást nézve Laurára.

— De a gyereke majom, — erősködött Laura.

— Tamás, lódúlj be — mondá Tamás gazda fiának, ki ép akkor érkezett az iskolából és mohón nyelte a hallottakat.

Az ifjabb Tamás — egy czingár, egyenes suhancz, hegyes, szürke szemű és agyafúrt fiatal arcú, — bement, a hogy meghagyták neki; de ki is ment egy látsó ajtón és kerülő úton a folyónak tartott. Midőn a szigettel szembe jutott, egy ifjonecz csapatot látott báméskodni egy kerítésen, melyet a folyóra dobtak híd gyanánt, de rálépni még nem mertek. Tamás útát taszigált magának a fiúk és leányok közt, művészi tartással tette lábát a palánkra és füttyörészve lépett a szigetre. A többiek menten nyomon követték, és ugrándoztak a zöid vadonban nevetve és vadúl sivitva, míg a kunyhóig értek. Az alacsony, füstös bérház még nem vetközte le az elhagyottság és gondozatlanság színét és Tamás kívülről se hogy sem láthatta a halvány asszonyt, kinek oly furcsa fülbevalói voltak s ki oly keresztyénhez nem illő módon hordozta korsóját; de helyette, meglátta gyermekét. Ez a nyitott ajtó küszöbén ült és a szűk, rosszúl világított szoba beárnyékolta kicsiny, boszorka alakját. Sötét hajú, fekete szemű gyermek volt, keskeny, halvány arczczal, mely öt vagy hat évnyi életéhez képest nagyon is kifejezőn mutatta a gond és a szenvedés nyomait. Rongyos, fekete szoknyát viselt, körülszegve

skarláttal, mely jobb napokat látott s midőn Tamás a többi gyermekkel odaért, épen valami sovány levest kanalizott egy fatálból.

— Egy leány, — mondá Tamás megfontoltan.

A gyermek letette kanálát és reá meredt összevonva kicsiny, sötét szemöldökét.

— És boszorkány, — folytatá Tamás bölcselkedve.

— Boszorkány! boszorkány! — kiáltott háta mögött valamennyi fiú és leány, — boszorkány! boszorkány!

A gyermek boszús félelemben fölkel és a kunyhóba szaladván, erősen becsapta az ajtót. De a „boszorkány, boszorkány“ kiáltás még tovább is süvöltött, míg a vityilló ablaka lassan kinyílt és egy kis barna kéz jókora burgonyát dobott az ostromlókra. Egy jajkiáltás jelenté, hogy a löveg talált. Gyorsan következett egy másik burgonya, azután még egy s újra egy; nemsokára egy tökéletes burgonya-zápor hullott és jelentékeny pusztítást okozott.

— Boszorkány! — mondá Tamás, némi félelemmel hátrálva embereinek élén.

— Dobáljunk vissza, — javaslá egy merész szellem; de mielőtt Tamás tiltakozhatott ez eljárás ellen, mely romlással fenyegeté az apai kunyhó ablaklantornáit, egy erős, fekete asszony lépett közéjük, félre taszítá Tamást, jobb és balfelőli szomszédjára öklével csapott egyet-egyet és maga előtt elhajtá a gyermekeket, mint egy csirkerajt, azután fölszedte a burgonyákat, a kunyhóba lépett és elreteszelé az ajtót. Midőn Tamás és társai nem minden sietség és zavar nélkül újra gázolták a vizet, taszigálva egymást, nem is kellett nekik elbeszélni, hogy mi történt, mikor az idegen nő a kunyhóba fordúlt. A gyermek hangos jajgatása elég világosan beszélt.

— Szeretném, ha nem mondtam volna boszorkánynak — gondolá Tamás, gyorsabban lépve, hogy ne hallja a kis áldozat sírását. És igen őszintén kívánta ezt egy óra múlva haza tértekor.

— Te boszorkánynak mondtad az idegen gyermeket, — szólt Méchin Tamás gazda fagyos haragban. — Annak a neve Philippina s hogy el ne felejtse, gyere csak föl velem a lépcsőn.

Méchin Tamás gazda fia emlékezetének szilárdításában a spártai módszert követte és az oly hathatós volt, hogy a su-

hancz Philippinát soha többé boszorkánynak nem hívta; de mind az által rá tapadt e név. Anyja Ninának nevezte és egész Manneville apraja nagya, kivéven Tamás gazdát és fiát, a boszorkány Ninának hívta.

Méchin Tamás gazda összepörölt volt egyetlen hűgával, midőn ez férjhez ment Lamberthez, a fontainei szabóhoz, a kivel egykor összeveszett egy kabáthoz való szöveten. A viszálynak vége volt, mikor a szabó meghalt és Lambertné hosszú látogatást tett bátyjánál egyetlen gyermeke, egy tizenhat éves leány kíséretében. Séraphine — czifra nevek nem ritkák Normandiában — kerek, rózsás és kék szemű leány volt. Jól megfért Tamással, ki ép akkor tizenhét éves lett. Egyéb nem történt közöttök, de egész Manneville csakhamar kitudta, hogy a két unoka azért van annyit együtt, mert jegyesek; és hogy hogy nem, bár erről egy szót sem váltottak, magok az unokák is megtudták és szívesen vették, különösen Tamás, ki szeretvén a dolgot, meglehetősen szorosán csatlakozott csinos unokahúgához. Egy borús napon is, midőn Séraphine kötő munkával a kezében Méchin Tamás gazda belső szobájának nyitott ablakánál ült, Tamás, noha mind két kezére való dolga volt a házban, alig tudta meg Séraphine hollétét, oldalánál termett. Nem szólt sokat; Tamás nem volt beszédes, hanem megállt a szék mögött csöndesen füttyörészve magában és kezét a zsebébe dugta. Séraphine oly jól értett a kötéshez, hogy rá sem kellett néznie; azért kibámúlt az ablakon. A gyalogút komor fái szürke, felhős égnek nyúltak; a kis híd kövei nedvesen fénylettek; súlyos esőcseppek hullottak a folyóba és ott tiszta, örvényző buborékokat pattantottak; és egy falka rucza arra evezve, a szárnyát csattogtatá. Séraphinet e látvány lehangolta és kissé durerzésen jegyzé meg:

— Ezt a hidat még senki át nem járta.

Ki se mondta e szavakat, midőn egy leány magányos alakja bontakozott ki a gyalogút homályából és egy percze megállott a híd közepén, hogy megigazítsa fején a korsót. Séraphine, ki még soha sem látta így hordani a korsót, meglepetve álmélkodott. Egy körülbelül tizenhárom éves gyöngye leányt látott, vékony, sugár természetű, sötét hajjal s még sötétebb szemekkel és sápadt, komoly arczczal. A mint a leány tovább haladt a ház felé, Tamás előre hajolt és unokahúga vállán áttekintvén, félig jókedvűen, félig gúnyosan kiszólt:

— Jó napot, Nina.

Nina egyedüli válaszul a köszöntésre egy villámló tekintetet lövelt sötét szeméből és tovább ment lenéző hallgatással. Tamás utána nézett, míg szemmel tarthatta; azután újra füttyült.

— Ugyan ki ez a leány? — kérdezé Séraphine, letéve kötését, — és hogy hordja a korsóját és micsoda képet vágott rád.

Tamás odavetve válaszolt, hogy ez Nina és hogy mindig így hordja a korsót. Délvidékiek és ez a szokásuk.

— De micsoda képet vágott rád!

— Oh! Ez is szokása, — felelt Tamás és kérte Séraphinet, hogy nézzen egy fehér ruczára. De Séraphine a fekete leányról akart beszélni s nem a fehér ruczáról. Tamás azonban fukar szavú volt. Nina anyja, mondá, a vidéken utazik árulgatva szalagokat és csipkéket, Nina pedig otthon ül és sző, s bizonyára egyike lesz Manneville legjobb szövőinek, senkihez sem szól soha és ez az egész.

De ez nem volt az egész, mert csakhamar Nina sötét és gyöngéd alakja újra megjelent a hídon, korsójával a fején. A mint elhaladt, fekete szemét gúnyosan fordítá az ablaknak, azután lesütötte szempilláit és eltűnt a gyalogút homályában. Séraphine letette kötését és fölneézett unokabátyja szemébe.

— Hisz ez a leány gyűlöl téged! — mondá.

— Hagyd csak! — nevetett Tamás, és nem akarván többet beszélni, kiment a szobából.

De már más nap, midőn unokahúgát ama kis erdőbe vezette, mely a Manneville és Fontaine közti országút felére esik, újra Ninára fordult a beszéd. Az erdőnek egy részében régiek a fák és nagy, fekete árnyékot borítanak környékökre, itt a cserjés is magasra szökkent és csomókba nőtt és a helynek elhagyott, vad az ábrázata, melytől Séraphine majdnem ijedten visszariadt, midőn hirtelen megpillantá Ninát, ki félig föltakarva és mély álomban feküdt egy kis nyaláb rőzsén. A gyermekkor félelmetlen gondtalanságával pihent a kemény vánkoson. Két karja szétterpesztve, feje hátra volt vetve; nyitott ajkából egyenletes szünetekben szabadult ki lehellete és Nina sírva aludt el, mert nagy fekete szempilláin még rezegtek a gyöngyök és kerek arcán még föl nem száradtak könnyei.

— Kelj föl Nina; nem kellene itt aludnod, — szólta Tamás, föléje hajolva.

Nina fölnyitotta szemeit, komolyan mereszté a párra s azután újra behúnyta. Tamás nevetve fordult el unokahúgával. Ez is Nina szokása, úgymond, hihetetlen, hogy micsoda helyeken alszik el. Gyakran látta a part szélén feküdni s Isten csodája, hogy a folyóba nem gurult; bolondos leány és az anyja rosszul bánt vele.

— Boszorkány, — szólta komolyan Séraphine, ki ép reggel tudakozódott Lauránál.

— Nincsenek boszorkányok, — felelé hevesen Tamás.

— Nincsenek boszorkányok! hisz a mi javasunk Fontaineben kinézi őket és —

— A ti javastok szemfényvesztő.

— És én azt mondom, hogy a leány boszorkány. Laura is beszéli, hogy soha sem hallgat misét és nem imádkozik.

— És én azt mondom, hogy Laura a boszorkány és ő rá olvasson a ti javastok, Séraphine.

Erre Séraphine kijött a sodrából és az unokák először kaptak össze. A vacsoránál mind a kettő duzzogott és Tamás gazda jól a szemökbe nézvén, kérdezte tőlök, hogy mi a bajok. Mielőtt valamelyikök szóhoz juthatott, berohant Laura, hogy mint a görög khórus megadja a szükséges értesítést.

— Soha ehhez fogható egész Mannevilleben nem volt, — sikoltozott, hadonázva kezével és forgatva szemeit, — soha; egy gyermek, egy javas és egy — boszorkány.

— Micsoda! — kiáltott Tamás gazda, lerakva kanálát.

— Beidéztek a csösz, és a bíró, majd hogy erőszakkal nem csinált békességet; aztán ti meg a világ végén laktok, ha nem hallottátok a zenebonát, — szónokolt Laura lelkendezve.

— Egy hunyorítást se alszom az éjjel! Mannevilleben egy boszorkány!

— Egy boszorkány, szólalt föl Lambertné, miért nem hívatjátok a mi javasunkat? Mikor a boldogult Lambertem meghalt, majd fölfaltak bennünket az egerek; összefogtunk egy sereg macskát, de megszaladtak az egerektől. Így tudtuk meg, hogy meg vagyunk babonázva, és akkor a javas —

— Hát mi dolog van azzal a boszorkánynyal, — vágott közbe Tamás gazda, kinek szokatlanul hangos beszéd ütötte meg fülét az útezáról.



— No hisz a Benjamin fiát már rég sorvasztja a nyavalya, — felelé Laura, élesen látó mohósággal, hogy Lambertné elébe ne vágjon újra az egerekkel. — Benjamin észre vette a bűbájt és elhívatta Fontaineből a javast. Ez eljött, két órája most, és azt mondta, hogy a fiú meg van babonázva, hogy a ki először elmegy az ajtó mellett és meg nem áll, az a boszorkány. Benjamin meg a felesége lesbe állottak és ugyan ki ment arra először, de nem állt meg, ki más, mint Nina!

— Mit csináltak vele? — kérde Tamás fölemelkedve. Egykedvűn nézett, mint mindig, de összeszorította ajkát és egy haragos szikra bolyongott szürke szemében.

— Semmit — viszonzá Laura. — Nem értek rá. Oly gyorsan vágatott — aztán esteledett is — hogy csak a korsóról ismerték meg, melyet a fején hordott. Mikor ki akarták adni a bérét a gaz jószágnak, már a szigeten volt, s mert maga után húzta a kerítést, nem tudták megkapni. Hanem azért szép csődülés volt és Manneville-nak abból a széléből minden ember kifutott, meg a csösznek is csitítani kellett és most sincs vége mindennek.

— Tamás, — szólt Méchin Tamás gazda fiához, — eredj és láss utána, hogy a kunyhónak kára ne essék.

Tamás szó nélkül hagyta el a konyhát, míg atyja nyugodtan hörpölte tovább a levest. Az ifjú hátat fordítva a falunak, átkelt a hídon és sebesen ügetett a gyalogúton. Zimankós, bár holdvilágos volt az éj; fogas szél süvöltött a tenger felől és az erős fák rémesen jajgattak, midőn Tamás alattok elhaladt. Senkivel sem találkozott, noha mikor a szigettel szembe néző folyamparthoz jutott, a fűvet legázolva és a bokrokat letörve látta. A palánk eltűnt, de Tamás ismert egy helyet, nem messze a Salamon gazda malomgátjától, hol a folyó keskeny. Idáig törte magát a bozóton keresztül és átugrott a szigetre. Nagy volt a csend és az ifju óvatosan indult a kis viskó jánosbogár-fénye után, midőn megállítá egy halk zokogás, mely a folyó nádasából hallszott. Lassan és nesztelenül visszafordult, átcsúszamlott a kövér, magas fűvön, míg oda ért, hol a folyó tóvá szélesül és itt meglátta Ninát. Ráismert alakjának vézna körvonalaíróiról, a mint egy sziklán ült epen a víz fölött. Az éj, a mint mondtuk, zimankós volt és az izmos fák a kis tó sötét fölszínére vetették terebélyes ágait. Minden borús volt és félelmetes, de Tamás érezte, hogy semmi

sem borúsabb és sívárabb, mint ama leány lelke. Ez előre hajolva állott, mintha lábai alatt az a fekete világ vonzaná; azután visszarezzent egy megtört, reszkető sohajjal, mintha félne tőle; azután feje fölé kulcsolta kezét, a mit Tamás a kétségbeesés kitörésének nézett, majd ismét meghajolt. Tamás egy ugrással oldalánál termett és vaskos két karjába fogta.

— Nem teszed meg, — szól, de nem hangosan, — meg nem teszed, Nina.

A meglepetés elfojtotta a leány szavát és eleinte türte az ölelést; de ha a kígyó marja meg, akkor sem szakíthatta volna ki magát dühösebben karjaiból, s nem rivalhatott volna rá vadabbul, mint most hangjának hallatára.

— Hogy merészelsz! — kiáltott, toporzékolva lábával és hátra hajtva fejét oly hirtelen haragban, hogy haja ziláltan omlott vállára. — Te csúffá tettél, hogy még a gyermekek is elfordúlnak tőlem, hogy édes anyám is az imént üldözött ki a házból, utánam kiáltva: „boszorkány, boszorkány“; hogy merészelsz hát közelembe jönni?

— Gyermekek voltam, és keserűn megbántam, — felelt Tamás leverten; — de most senki hozzád nem nyúl, míg melletted leszek, Nina.

— Hol voltál, mikor köveket dobtak rám a folyón túlról? — kérde Nina keserűn.

— Ki dobott? — lobbant föl Tamás.

— És mi közöd hozzá? — pattantá vissza a leány. — Nem szorúltam rád! Hisz én több bajt szerettem neked, mint te valaha nekem, — tevé hozzá, a panasztól a boszúvágyó gögig emelkedve.

Tamás kénytelen is nevetett.

— Igenis, — kiáltott Nina, sértődve a lenézéstől. — Ki lopózkodott az iskolába és ki törte össze franczia kürtödet a mannevillei és fontainei bandák versenyének reggelén, mikor mindenki mondta, hogy a te szép játékod miatt okvetetlen Manneville fog győzni? Te boszorkánynak nevezted, én így fogtam ki rajtad, — szólta Nina diadalmasan.

— Jó, hogy tudom; hát te tetted! — jegyzé meg Tamás hidegen. — Boszorkodtam eddig abban a hiszemben, hogy valamelyik fontainei ficzkónak van benne része; de azt ugyan felvállról veszem, a mit ily magadforma marakodó kis jószág forralt vagy forralni tud még ellenem!

Hangjának önkénytelen gúnyja majdnem az őrzöngésig ingerelte a gyermeket.

— Ah! de ez még nem minden, — kiáltott indulatában. — Te boszorkánynak hívtál, és én boszorkány vagyok, boszorkánynak látsz te majd engemet. Ha bajba kerülsz, vagy bánat ér, jusson eszedbe, hogy nekem köszönöd.

De a délvidéki leány haragos heve nem fogott a hideg, normandiai legényen. Egy parányi babona sem volt világos, fiatal agyában és nevetve válaszolt: — Te nem vagy boszorkány, és én nem félek tőled; és most a mi elmúlt, hadd múljon el, és hallgass meg.

Nina még meg sem kísérthette a szökést, mikor Tamás már átfogta és erősen magához vonva nyugodtan okoskodott: — Én megbántottalak, de vezekelni akarok érte. Belém akad Manneville, ha téged akar ütni. Elviszlek anyádtól, ki rosszul bánik veled. Barátod leszek, Nina, s ha elveszem unokahúgomat, te velünk élsz majd, és merjen csak valaki boszorkánynak szólítani! Hanem le kell tenni szokásaidról; ne hordozd a korsót olyan külföldi módra, és menj a szentegyházba és légy keresztyén; most pedig egy csókot és fogjunk kezét, Nina.

Nina türelmesen figyelt és Tamás már azt hitte, hogy a kis makranczos megjuhászodott; de a mikor hozzá hajlott és meg akarta csókolni, Nina úgy beásta fogát az arczába, hogy Tamás kínosan följajdult.

— Te kis áruló, — kiáltott, boszusan megrázva, mielőtt elbocsátotta; — köszönd Istenednek, hogy leány vagy. Hát nem tudod, hogy bedobhatnának a vízbe, és senki tudója nem volna.

— Próbáld meg, — felelt kihívón Nina, a mint eltűnezett a fák közt. — És most nekem is van bélyegem, neked is. Tehát én a te rabod és szolgálód lettem volna, úgye?

Halk nevetésbe tört, mely a homályban mindinkább csökkent és azután elhangzott. Tamás magára maradt a viharos éjben, a hold gúnyosan tekintett rá a hullámzó felhők közül és a fákból a szél kísértetes sohajokat tördelt. Az arca sajgott; vérzett is, de nem törődött vele; sőt nevetve ment tovább.

— Legalább nem öli magát a vízbe, — gondolá; — a harapásnak ez a nagy haszna lesz. Csak hogy mit szól majd Séraphine, ha a foga helyét meglátja!

Séraphine semmit sem szólt. Midőn Tamás elhagyta a házat, Lambertné minden áron el akarta beszélni az egerek történetét; és bátyja az egerekről, a macskákról, a holt szabóról, az eleven javasról oly öldöklő megvetéssel szólt, hogy Lambertné a tányéron hagyta falatját és leányával együtt örökre elköszöntött a háztól.

— Így hát az a kis boszorkány megtartotta szavát, — gondolá Tamás, búsulván, hogy elszalasztotta csinos unokahúgát.

\* \* \*

Hét esztendő múlt el azóta s mindegyik barázdákat szántott. Benjamin fia fölépült, kisebbtévén Nina kuruzsló hatalmának hírére. Azért egész Manneville ép úgy gyűlölte, mint azelőtt, de nem félt tőle; mert az olyan boszorkány, a kinek bűbáját egy javas ki tudja kergetni, utóljára is nem szörnyű dolog. Nina senkivel soha szót nem váltott, hanem egész nap otthon ült szövőszéke mellett, míg anyja messze járt árúit kínálgatva. Tamás már huszonöt éves férfiú lett. Higgadsága után majdnem harmincznek látszott. Nem volt szép, de izmos és természetes, azután értelem meg akarat az arczára voltak róva. Szürke szemei majdnem átfúrtak, oly ravaszúl tudta rád szegezni őket, de a mily élesen, ép oly nyájasan is tudtak nézni, ha Tamásnak úgy tetszett. A harapás óta soha sem szólt Ninához, unokahúgával sem találkozott, mert nagynénje és apja még mindig pörben éltek.

És így mult el a hét esztendő, a mikor Méchin Tamás gazda meg a Nina anyja ugyan egy napon feküdtek le beteg és egyikök sem tudta, hogy ágyukból többé föl nem kelnek.

Tamás gazdát azonban meglepte némi sejtelem, mert húgának írt s kérte, hogy látogasson hozzá, és átadván egy este fiának a levelet így szólt: — Te feleségül veszed Séraphinet, úgy-e bár, fiam? Mindig szeretted és tudod, hogy én is óhajtom.

— Jól van, — válaszolt Tamás szünet múlva. — Elveszem.

— És ha Ninának anyja nem fizeti meg a házbért a jövő hétfőig, el ne felejtse megkérni tőle. Nem akarok tovább várakozni pénzemre, — panaszkodott Tamás gazda, kinek

szíve még ragaszkodék a föld javaihoz, melyet elhagyni készült. — És mondd meg a Benjamin fiának, hogy vigye rögtön a levelet; és menj le, maradj lenn és tartsd szemmel Jeannet, hogy dolgozik-e, fiam!

Tamás annyiban szót fogadott, hogy mindjárt a konyhába fordult és Benjamin fiának átadva a levelet, meghagyta neki, hogy rögtön induljon Fontainebe, de a helyett, hogy vigyázott volna Jeannera, a szolgálóra — Tamás gazda már rég ideje özvegy volt — fölment és bűnnek eredve, füstölt pipájából a belső szoba ablakán. Az ablak tárva nyitva volt. Midőn Tamás a párkányára könyöklött, megpillantá a hidat és a folyóból azt a részt, mely mintegy tóvá szélesül, a hol a víz oly tiszta és csendes, hogy Mannevillenek oda néző sarkából minden asszony ott mossa vásznát. Most is dolgozott egy fél tuczat: köztök volt Laura, ki prédikált, mint rendesen. És a többtől oldalvást, elkülönítve büszkesége valamint gonosz híre miatt, Nina mosott. Találhatott volna hazúlról közelebb eső helyet, de Nina daczos szellem volt és szeretett szembe szállni ellenségeivel. Alkonyodott. Az ég egy tüzgömb lett; a gyalogút fái majdnem feketéknek látszottak, mikor felé egyenesedtek, a kis híd rögs kövei mintha lángoltak volna és a folyó vize minden erében izzó arany folydogált; de sehová sem ömlött az alkony fénye ragyogóbb sugárkévekben, mint Nina sötét fejére és igéző arczára. Mert Nina szép volt; ellenségei is megvallották és bűvös mesterségét okolták. Nina bájitalokat és kenőcsöket kever, mondogatták, azért fénylik úgy sötét szeme, azért piroslik arcza oly tisztán, mint a csipkerózsa. Az a hely, hol a mosásra térdelt, oly közel volt az ablakhoz, hogy Tamás megszámlálhatta volna a gyapot nyakkendőjére hímzett ágacskákat, ha kedve tartja. Ettől ugyan megolvashatta volna, hisz mereven és mogorván bámúlt a térdelő leányra, Laura pedig még folyvást szónokolt és Tamás minden kimondott szavát megértheté, oly hangosan rikoltozott. Laura Jean apónak elásott kincséről értekezett. Már kétszer, fejtegeté Laura, ásták ki a zsugorinak pénzét, és mind a kétszer elárúlta a szerencsés kutatókat a régi öt frankosok földette ezüstje, melyet a mannevillei boltokban elköltöttek, úgy hogy közmondássá vált „imhol a Jean apó pénze“. „De maradt még egy harmadik kincs“, folytatá Laura, míg a hallgatók fojtott lélekzettel figyeltek, „egy fazék ezüst három kő alá temetve“ —

Laura tudósítása pontos is, meg körülményes is volt — „az egyik fekete, a másik szürke, a harmadik meg fehér; de boszorkány legyen, a ki a helyre bukkan és, Istennek hála, én nem vagyok boszorkány“.

A többi asszony nevetett; Nina hirtelen fölütötte fejét és ekkor tekintete a Tamáséba ütközött. Alig hogy összetűzött pillantásuk, mindjárt elfordult mind a kettő. Tamás elhagyta az ablakot, és Nina, ki elvégezte munkáját, fölkel, átment a hídon és a gyalogúton haza felé tartott.

Nina most átalította volna megharapni Tamást, de még gyűlölte, és bár aljas nem volt, bosszúért lovárgott. Egyszerre megállott az ösvényen, átnyilalta lelkét emléke egy elrejtett vad zugnak a szigetben, szorosan a víz szélén, ugyanott, hol hét évvel azelőtt Tamást megharapta. És e helyen három kő állott, és bizonyára az egyik fekete, a másik szürke, s a harmadik fehér volt. Hátha Jean apó kincse rejlik ott? Nina szíve szilajon tombolt e gondolatra. Anyja soha sem bízott benne és most már néhány nap óta szóvalanként feküdt. Nina tudta, hogy valahol pénze van elrejtve; de többet nem tudott, és kínos nélkülözéseket kelle tőnie. Különösen gyötörte a Méchinéknak járó adósság. Az ő birtokukon pénzt találni s ezzel kifizetni őket, az lett volna a Nina kedvére. Le nem győzhette a kísértést, s a mint átkelt a szigetre, meg akarta nézni a három követ, mielőtt a kunyhóba tér. A szürkület már kék ködfonalakat szőtt a fák közé s mint a köd, oly lassan és zajtalan suhant odább Nina, lerakva terhét, míg céljához ért. Óvatosan szétbontotta az összefonódott cserjést mind két kezével s azután visszadöbbsent, megpillantva Tamást, ki ép akkor ugrott a szigetre a folyó sekélyén át, Salamon gazda malma táján.

Egy perczig hallgatag nézett egyik a másra. Hét év óta egymással egy hangot sem szóltak, sem jót, sem rosszat; akkor is ugyan e helyen váltak el. Végre Tamás, mintha nem is volna más járatban, így szólt:

— Mondd meg anyádnak, hogy apám a jövő hétfőre kéri a pénzét, Nina.

Ezzel azután megfordult, feleletet nem várva. Nina is elment, minden ízében reszketve. Ez az izenet apjától fenyegetés volt, és neki tőnie kellett a meggyalázást. Oh! megadni Méchinéknak a pénzt és megtalálni Jean apó kincsét! Kéjel-

gett a gondolatban, a hogy csak a szegények tudnak. Ha megtalálná mind az aranyat és ezüstöt! De hát ha Tamás is az után jár s csak azért jött, hogy megbizonyosodjék a helyről? Megelőztesse magát általa? Nina összeszorította kis kezeit. Ha ugyan elejét veheti, soha az ő ellensége, az ő bántalmazója meg ne örüljön annak a pénznek. Inkább tízszer is a vízbe dobná, akkor mehetne utána. Mihelyt sötét lesz s anyja elalszik, kijön ő megint s a kincs után néz.

Az idő már jó későre járt és Nina reménylél, hogy haza tértekor anyját már abban a kába álomban találja, mely napokint jobban erőt vett rajta; de alig nyitotta ki az ajtót, midőn a félhomályban is meglátta a beteg asszony halvány arcát és csillogó szemét. Meggyenygette vánkosát, italt adott neki, de anyja mozdulatlan s ébren maradt. Nina kétszer is el akart szökni, de mind a kétszer azok az őrző szemek, melyek mindig rajta révedeztek, maraszták; és már éj lett, sötét éj; és ekkoráig Tamás már áshatja azt a kincset, mely a három kő alatt rejlik, mert Nina már ama meggyőződésig jutott, hogy valóban ott rejlik.

És így ült szemben beteg anyjával lázban, mely az éj nöttével mind forróbb és emésztőbb lön, míg egy hirtelen gondolat villant agyában.

— Anyám, — mondá, székéről fölugorva és a betegágyhoz érve, — nincs pénzünk, és Méchin gazda a házbért kéri. A mint a híd körül jártam, meghallottam, hogy Laura mit beszél a Jean apó elásott kincséről. Azt mondta, hogy három kő alá van rejtve, az egyik fekete, a másik szürke, a harmadik fehér. Nem messze innen van ilyen három kő és most azért hagylak el, hogy megnézzem, vajon ott van-e a kincs.

Megállott és várakozott. Nem feleletre várt; azt nem kaphatott, de egy igenlő jelt remélt. Anyja nem adott, hanem csak bámúlt rá mereven; Ninának még is úgy tetszett, hogy valami történt e beesett arczon, a mi azt mondá, hogy mehet és utána nézhet. Midőn a kunyhó ajtaját maga után bezárta, úgy látta Nina, hogy ez esztendő valamennyi sötét éjszakája közt ez volt a legsötétebb. Világot nem hozott magával, hogy el ne árúlja, de azért könnyen igazodott a helyig, hol a három kő nyugszik. Jól ismerte; sok, sok ízben hozta oda baját és bánatját, hogy elpanaszolja, a maga gyermekes módjára, meghitt barátjának, a kis folyónak. A víz halk mo-

rajától vezetve, előre tört, míg tudta, hogy a kívánt helyre ért; ekkor a sötétben tapogatva, a három kőre akadt; és dolgozni kezdett az ásóval, melyet e célra magával hozott. A kövek nem igen nagyok voltak és könnyebben mozdultak helyökből, mint Nina hitte volna. Lassan bedugta kezét a megásott üregbe és halkan diadalt kiáltott, midőn egy kemény tárgyra esett tapintása. Bizonyosan agyagedény, nem is lehet más. Fölemelte és gyöngye ezüstsavú csörömpölést hallott benne. Az örömtől magán kívül, Nina haza rohant és betört a kunyhóba, e kiáltással: „Anyám, meggletem a kincset! Meggletem“.

De Nina anyja végre behúnyta nyugtalan szemeit; arca a vánkoson feküdt, csendesen és színtelenül és nem ébredt öntudatra Nina hangjától. Jó is volt, mert mikor Nina a fölindulástól reszketve, letérdelt a pallóra és ráöntötte a cserépfazék tartalmát, sok porhanyó földet, néhány csupasz követ és kilencz ötfrankos ezüstpénzt lelt, mocskosat és színehagyottat.

Ez a Jean apó kincse? gondolá Nina sápadtan a kiábrándulástól. Több rakás vert pénzt remélt és csak kilencz ezüstdarabot fogott. Mégis a mint egyenkint megolvasta és kötevényébe tisztogatta őket, Nina többre kezdé becsülni talált kincsét. Nem sok volt, de a házbérre elég; és azután a Méchinék jószágán lelte s bizonyos értelemben tőlök elvette.

A hajnal pirkadtával Nina kiszökött. Vissza akarta igazítani a három követ; és azután derengett benne az a remény, hogy Jean apó ötfrankosai közül ott felejtett egynéhányat az üregben, hol a fazék volt. De a mikor átgázolva a sűrű harmaton, helyére ért, mely még a komor reggeli üdeségben szűnnyadt, ott találta Tamást, ki, mint Nina hívé, haragosan nézett a fölhányt földre és a szétszórt kövekre. A nesz hallatára, fölemelte fürkésző szürke szemét és rászegzé a leány sötét szende arczára, az édesen szendére, noha most gyűlölet sugárzott belőle — egy szív gyűlölete, mely gyöngéden szeretett volna, ha a jogtalanság korán el nem keseríti.

— Nina, — mondá Tamás, először megszólalva, — mi hoz ide téged? Miért vannak e kövek széthányva?

— Ah! Lám, igazán! — És halkan csengett daczos kacaja.

— El ne felejtsd a házbért, — szólott Tamás kissé zordúl.



Nina zsebébe eresztette kezét, kivett hat ötfrankos darabot és szó nélkül átadta. Tamás ajkába harapott és mormogott, hogy holnap nyugtázza, hátat fordított és eltűnt.

Nina keble hullámozott a diadaltól, a mint utána nézett. Jean apó kineséből most már kevés maradt; de se baj; Tamás érte jött, Tamás tudja, hogy ő megelőzte; tudja, hogy ő fölárta a rejtett pénzt és utoljára is soha sem fogja megtudni, mily csekély volt az összeg. De talán az öreg zsugori többet dugott el a szigetben. Ha utána nézne, nem találhatna-e többet, csak hogy hol keressen? És így múlt el az idő, tépelődés és légvárépítés közt, míg belépett a kalibába és egy sikoltással visszadöbbszent, maga előtt látva anyját, kinek holt arcát a fehér vánkoson a hajnal fénye elárasztotta.

Az nap estéjén halt meg Méchin Tamás gazda, nem látva viszont hűgát, ki nem jött el s nem is felelt levelére; és más nap a birtokost és bérlőt eltemették a mannevillei kis temetőben.

Tamás gazda összes birtoka, s volt mit bírni rajta, egyetlen fiára szállt, Manneville köztudomására; de Mannevilleben senki se tudta, hogy Nina anyja derékaljában egy kis zacskót talált s benne sok ezüstpénzt, egy emberöltő szerzeményét, azután tömérdek szép és becses arany ékszert, egy régi, elszegényedett család öröklött lomját.

A gazdaságban sok minden kizökkent a rendes kerékvágásból, és Tamásnak mind a két markára volt elég dolga. Nina is folytatta szövő munkáját s elhagyottan élt zöld szigetében, mint egy ifjú Circe. „De ismerte mindenki, hála Istennek“, a hogy Laura kegyesen mondogatá. A mannevillei legények akaratlanul is sováran kacsintottak a gyönyörű leányra, de rossz híre miatt nem mertek közeledni boszorkány Ninához. Tamással most ritkán találkozott és így járt el az idő, és napok, és hetek, és hónapok kergették egymást.

Egyszer későn este Tamás, most már Méchin Tamás gazda, haza tért egy hosszú látogatásból, melyet blossevillei nagybátyjánál tett. A mint a konyhaajtón megállt, kikapcsolva nehéz szűrét, megkérdezte Jeannetól, hogy mi az újság Mannevilleben. Jeanne fölbiggyeszté ajakát és ráförmedt. Újság! ő nem tud újságot. Nem szokott csatangolni, mint Laura, hála Istennek. Azután egy lélekzetben tovább darált: „A plébános szolgálója beteg, és Benjamin, a kinek fia, hisz tudja, meg van

babonázva, eltörte a karját a múlt héten, és a gazduram unokahúga, Séraphine, csütörtökön férjhez ment egy fontainei mézáróshoz és azt mondják, hogy Nina, a boszorkány, bizonyosan meghalt, mert senki sem látta már vagy tíz napja“.

Tamás megdöbbsent. „Kiki láthatja“, szólt Jeanne Laurának, „mennyre szerette unokahúgát. Mert mikor elbeszéltem neki, hogy férjhez ment, hát elámúlt és kiment a házból“.

Igen, Tamás kiment az éj homályába. Fagyos eső zuhogott, de ő nem törődött vele. Átkelt a hídon, a sötét gyalogúton végig sietett és mivel a keskeny kerítés, mely a szigetre vezetett nem volt szokott helyén, nem is kereste tovább, hanem átlábolt a folyón, míg a túlsó parton megállt. Innen láthatta volna a mécesst Nina kunyhójában; de nem látta. A tátongó sir sem lehet sötétebb, mint a sziget volt e sötét éjtszakán. Megszólalt és hangosan kiáltott:

— Nina!

Egy fölriadt madár a fán a feje fölött elrebbent, közelében néhány kicsiny szárnyas ijedten zizegett, azután újra csend lön.

Tamás tovább ment, bukdácsolva a sötétben, egyenest a kunyhónak tartott, mintegy ösztönből akadva rá, mint fészke-re a madár. Fekete volt és hallgatag, de az ajtó závara föl volt tolva s a mint Tamás benyitott, a kandalló hamvadó parázsa megértette vele, hogy Nina épen nem halt meg. Rögtön talált egy szurtos vasgyertyatartót és meggyújtotta a hegyébe szúrt szálás gyertya bélét és még le se tette az asztalra, midőn Ninát észre vette.

Igen, Nina szemben ült vele a széken, Nina fehér ajkakkal és sötét, karikás szemekkel, Nina halotthalványan oly színben, mintha most zörgetett volna a halál kapuján.

— Nina, te beteg vagy, — szólt Tamás.

— Nem, — felelé a leány különös érzéketlenségben.

— Te beteg vagy — senki sem jött közeléd?

— Senki, — válaszolt Nina.

Tamás fogait vicsorítá és összeszorítá két öklét, szótlan dühben arra gondolva, mily köszívű az ő fajtája e szegény leány iránt.

— És egyedül hagytak volna meghalni?

— Igen, — szólt vissza Nina, — hagytak volna.

— Nina, én távol voltam, különben ez meg nem történik — de most itthon vagyok és —

— Nem kell semmi, — szólt Nina. — Ma dolgoztam, de még nincs erőm és —

Nagyon elsápadt. Tamás gyorsan oda tolta ajkához pálinkás üvegét és bár a leány undorral fordult el tőle, sokkal gyöngébb volt, semhogy ellenszegült volna; de még a tüzes italtól sem engedett föl új életre fagyos szíve. El nem alélt, mint Tamás rettegé, de úgy ült előtte, mintegy elevenhalott. Tamás egy egész nyalábbal rakott a tűzre, míg akkora láng csapott föl, hogy a szoba vöröslött bele. Oda vitte Ninát székestől, mindenestől a kandallóhoz, melengette jeges kezeit, míg az élet heve újra beléjük áradt; levetette nehéz szűrét és begöngyölé vele, és Nina mindezt tűrte a lábbadó beteg kábultságával.

A fájdalom és az önvád mardosták az ifju szívét, midőn ily gyámoltalanul látta a leányt.

— Oh, Nina bocsáss meg, — szólt; — bocsáss meg Nina! — És egy sugallatnak engedve, mely bölcstalan nem, de tisztességes volt, lehajolt és átölelte erősen, túláradó bűnbánó gyöngédséggel.

De soha megkísértett csók nem ütött ki oly balúl, mint ez. Még ajkai nem érintették arcát és Nina már is fölsikoltva talpára ugrott és fölegyenesedett előtte újra régi erejében. Az erős szesz, melyet kényszerrel öntött belé, új életre ébreszté. Szemébe visszaszökött a fény, arcába a szín és szívébe a régi gyűlölet.

— Hogy merészelsz? — kiáltott, — hogy merészelsz?

— Nina, — könyörgött Tamás, — legyünk barátok.

— Soha! — felelé, összeszorítva kis kezeit; — én gyűlöllek!

— Igazán, Nina? — kérde Tamás, tettetett csodálkozással.

— Tudod, hogy igazán és ha te engem nem gyűlölsz, aljas vagy.

— De miért gyűlölnelek, Nina?

— Mert, a hogy tőlem telt, megbántottalak, — felelt a leány, kinek szenvedélye egyszint fokozódott Tamás nyugalomával; — elfelejtetted?

— Eltörted franczia kürtömet; jó, vettem másikat. Egy-

szer megharaptál — ekkor mosolygott; — jó, Nina, a te kis fogad megvérzett, de nem hagyott sebhelyet arczomon, valamint minden bántalmad semmi bajt sem szerzett — semmit.

A leány szemei villámlottak, ajkai reszkettek. „Elfelejtetted a kincset?” kérdezé halkán. „Jól van, én megtaláltam; elvittem, a te birtokodról. Igen, megtaláltam a három kő alatt — a Jean apó kincsét, mely téged meggazdagított volna; megtaláltam és elvittem“.

A leány kiterjesztett karokkal állt előtte déli fajának drámai, bár öntudatlan szépségében. Tamás pedig, noha rendkívül vizsga szemet meresztett a leányra, mintha a szenvedélyes kis teremtésnek egész a lelkeig akart volna hatni, egykedvűen válaszolt:

— Te kilencz öt frankos ezüstöt találtál, s belőlök hatot más nap reggel házbér fejében adtál nekem: tehát kilenczet és nem többet.

Nina homlokára csapta két kezét és hátra simítva haját Tamásra bámúlt.

— Tehát te dugtad oda a pénzt, — lihegé — te.

Tamás rá sem tekintve bólintott és egy székre ült.

— Így hát, — szolt Nina, — midőn veled találkoztam, nem a házbérért jöttél, hanem hogy a pénzt elrejtse és mikor reggel újra ott láttalak, azt nézted, hogy én elvittem-e a pénzt: jó, még valamit nem akartam neked elbeszélni; de most elmondom és gyalázz meg ezentúl alamizsnáiddal, vagy merészed mondani, hogy én nem bántottalak! Apád hűgának írt, hogy jöjjön hozzá. Össze akart téged házasítani unokahúgoddal. Nagynénéd el nem jött és leánya másnak a felesége lett. Tudd meg, ez az én művem.

Most Tamás felszökött és arcát a méreg elfutotta.

— Nem igaz, — kiáltott, — nem tehetted — nem merted.

— Nem mertem! — nevetett gúnyosan a leány, — és nem tehettem! Mikor a hídon jártam, láttalak konyhátokban, a mint a levelet a Benjamin fiának adtad, kit én megbabonáztam, hisz tudod és én megint megbabonáztam, mert elragadtam tőle a levelet.

Tamás újra leült, és sokáig hallgatott. Mikor megszólalt, oly nyugodt volt, hogy a diadal szikrája kihamvadt Nina szeméből.

— Gazúl cselekedtél, — szólt. — Isten bocsássa meg Nina, de egyszersmind jót tettél velem, — tevő hozzá megkönnyebbülten sóhajtra. — Ha boldogult atyám végre hajtja szándékát, feleségül veszem unokahúgomat; de az esküvő napja életem legszomorúbb napja lett volna — nem, gondolni sem tudok rá — kiáltott majdnem szenvedélyesen.

Nina elképedt.

— Hát te nem szeretted? — szólt.

— Szeretni őt! — válaszolt Tamás, szemét egészen a leány szemébe merítve. — Nem, Nina, én nem szerettem; más leányt szerettem; de te nem vagy boszorkány Nina; utóljára is, te nem vagy boszorkány.

Nem, valóban, Nina nem volt boszorkány, mert ez a kinyilatkozás lesújtotta, mint egy mennyköcsapás. Először megdöbönt, és csak azután szedte össze magát, mikor Tamás hímезetlen kimondá: — És most, Nina, akarsz feleségem lenni?

— Ez nem igaz szándékod. Azért mondd, hogy csúfot űzz belőlem és kitölthesd a te boszúdat, — kiáltott majdnem vadúl. — Hogy nevetnél, ha hinnék neked! De nem hiszek; oh nem, nem hiszek.

— Tégy próbára, Nina.

A leány a gyertya után kapott, fölemelte és Tamás szemébe világított; Tamás mosolygott. Nina ekkor letette a gyertyát, kikeresett egy törött kalamárist, egy kopott tollat és egy szeletke papírost és mindezeket Tamás elé rakta.

— Írd le, — szólt parancsolón, — írd, hogy vagy elvészsz egy hónap múlva, vagy rajta vesz valamid — házad, földed — akármid.

Tamás tollat fogott és miközben Nina a gyertyát tartva, lázas kandisággal nézett a vállán át, ezt írta:

„Én, Méchin Tamás, megígérem, hogy Sano Philippinával mához egy hétre megesküszöm. Ha ezt meg nem tenném, átadom neki házamat a híd mellett örök tulajdonba.“

Aláírván a kötelezvényt, Tamás Ninához fordult és közönyösen mondá:

— Mához egy hétre azért, mert te magányos leány vagy, Nina, s hogy nekem ne kelljen hozzád ki-bejárni. Ez nem illenék.

— Hát igaz? — Nina csak ennyit felelhetett: hát igaz?

— Ma szombat van, — folytatá Tamás, még hidegen és üzletszerűen; — tehát holnap kihirdetnek bennünket, Nina. Ide kell adnod születési bizonyítványod, hisz tudod.

— És te szeretsz engem! — kiáltott Nina és hangja az öröm és félelem közt ingadozott. — Azt hittem, hogy csak megsajnáltál. Egész Manneville gyűlöl és gúnyol — édes anyám sem szeretett soha — csak te szeretsz engem.

— Igen, szeretlek, Nina; és most én adtam neked zálogot, — tévé hozzá a leány kezébe nyomva az írást és újjait rászorítva, — de hol a tied?

— Miféle zálogot adhatok én neked? — kérde Nina, csodálkozva.

— Lásd, Nina, mikor hét évvel azelőtt meg akartalak csókolni, te megharaptál, és mikor az imént újra akartalak, te megcsúfoltál. Ha tehát most adsz nekem egy tisztességes csókot, olyat, a minőt a becsületes leány ad a legénynek, ki egy hét múlva férje lesz, akkor te is lekötötted magad nekem, mint én le vagyok kötve neked.

Nina elpirúlt és mosolygott, akár egy istennő, mint Tamás hívé, azután a vállára tévé két kezét, fölemelte arczát az övéhez, szerényen, de bizalmasan.

— És most, — szolt a leány, mikor a csókot megkapta, — mondd meg, miért szeretsz?

Még el nem mozdult állásából, és a feléje tekintő arcznál gyönyörűbbet Tamás soha sem látott.

— Szép vagy, Nina, — felelé halkan, — de nem azért. Hét évvel ezelőtt nem meszsze innen láttalak szegényen, elhagyottan, örülten a kétségbeeséstől. Nagyon megbántottalak, és ez a bántalom, mintha hozzám erősített volna. Midőn akkor éjjel karomba fogtalak, Nina, és csillapítani akartalak, éreztem, hogy te az enyém vagy, és attól fogva szerettelek. Akkor még nem tudtam; fiatal voltam; de nemsokára kitáltam. És most, Nina, te megesküdsz velem mához egy hétre.

— Igen, — felelé Nina álmodozón.

— És, Nina, menyegzőnk napját nagybátyámnál töltjük, ki Fontaine-en túl lakik. Ő öreg és nem jöhet hozzánk.

Nina ismét „igent“ mondott. Tamás kapott az alkalmon. A korsóról nem szolt, tudván, hogy Ninának többé nem kell korsót hordania, de kérte Ninát, hogy a misére menjen

vasárnaponkint és Nina, ki úgy nézett, mintha nem is tudna nemmel felelni, gyöngéden mondá:

— Úgy teszek, mint kívánod.

— És most jó éjt, Nina, — szólt Tamás sóhajtvá, — el kell mennem s nem is szabad gyakran jönnöm; nem akarom, hogy a nyelvökre vegyenek, mert te magányos leány vagy.

— Gazdag vagy? — kérde Nina hirtelen.

— Az nem vagyok, de szegény sem.

— Én gazdag vagyok, — szólt a leány és szemei szikráztak. — Ötszáz frankot leltem ezüstben, anyám derékaljába rejtve. Ékszerem is vannak — folytatá Nina — fülbevalók, melltűk és lánczok. A Sanóktól örököltük, kik egykor nagy urak voltak; de mikor elszegényedtek, anyám szégyelte magát, és azért jöttünk mi ide.

Tamás mosolygott a leány dicsekvésén és újra „jó éjt“ köszönt. Alig jutott a folyóhoz, midőn Nina utólérte gyertyával a kezében. Vissza akarja tenni helyére a kerítést, szólt a leány; de Tamás kissé kurtán válaszolá, hogy ki tud ő gázolni a vízen, a hogy begázolt.

— Te ezt a hideg vizet láboltad! — szólt Nina, ki eddig nem is gondolt erre, és most összeborzadt, tajtékozni hallván lábai alatt a vizet. — Azután mélyedések vannak benne, és te ott veszhettél volna.

— Tudok úszni, — válaszolt Tamás szárazon. — Menj vissza Nina.

— Ah! te szeretsz engem, te szeretsz engem! — szólt a leány. A reszkető láng arczára lobogott s innen leolvashatá Tamás azt az örökre új csodát, melyet e különös szerelmi történet a leány szívében föltámasztott. Nem is kérdezte tőle, hogy szereti-e; egy hét múlva felesége akart lenni; Tamás nem kívánt többet tudni, és így elváltak.

Más nap Tamás korán ment a szigetre. Jó egészségben találta Ninát és szövőszéke mellett, noha vasárnap volt. Kissé fanyarul tudtára adta, hogy ezt abba kellene hagynia, és Nina kissé kihívón viasszolt: „persze“. Nina megváltozott a válás óta, de Tamás vak akart lenni. Oda magyarázta látogatását, hogy a születési bizonyítványért jött, melyet a leány rögtön kiadott és Tamás ekkora készséget tapasztalván, kérte mátkáját, hogy jöjjön vele a nagy misére. Nina nem is habozva megígérte, hogy feltizkor a szentegyház benyílójában lesz.

Egy negyed tízkor Tamás már föl s alá barangolt a szentegyház táján, a mi Mannevillet meglepte; de a meglepetés álmélkodásra vált, midőn fél tízkor, boszorkány Nina, ki évek óta nem járt a templomba, Tamáshoz csatlakozott a kapú alatt. Mannevilleben még soha leány így nem öltözött, mert szoknyája selyem, újjasa bársony volt. A feje hegyén drága csipkékből öltött kis főkötő rengett, hosszú aranyos fülbevalók függtek fülén, aranylánczát három ívben füzte át nyakán és kicsiny, keztyűtlen kezének minden újját kitűzte gyűrűkkel. Természetes, hogy mikor Tamás mellé ült a Méchinék padjára, Manneville kitalálta a történeteket, mielőtt a plébános a hirdetést olvasta. Az isteni tisztelet után Tamás és Nina karöltve hagyták el a szentegyházat és kísértáltak a fontainei országútra, a mannevilleiak vasárnapi szokása szerint; azután visszafordúlva a szigetnek tartottak. Midőn elváltak, Tamás odaszólt Ninának, hogy a jövő szombat előtt meglátogatja.

— Ugyan minek? — kérde a leány, ki fél lábbal már a palánkon volt.

— Beszélgetni a háztartásról.

— Nem szükséges, — válaszolt Nina és vissza sem tekintve elsietett.

Tamás nem távozott helyéről és az ünnepi csendben nem sokára hallotta a szövőszék kepelését.

A menyegző napjánál hamarább szerette volna megtudni, hogy miben van Ninával. Szerdán este a szigetre suhant és a kunyhó ablaka körül ólálkodva meglátta a leányt. Az asztal mellett állt a szép leány, ki nem sokára felesége lesz. Egy butyort kötött be és belé csúsztatott valamit, a mi úgy ragyogott, mint az arany, sőt Tamásnak úgy tetszett, hogy nagyon hasonlít aranylánczához. Nem a szépséget szerette benne s mégis mily gyönyörű volt! Soha ilyen arcot nem látott, ily bűvöset, ily szendet, ily világosat, noha sötét szeműt! És ezt az ígésző arcot mindig maga előtt látni, életének minden napján, mekkora boldogság! Egyszerre Nina az asztaltól az ablaknak indult. Tamás hamar a kunyhó elé szökött. Itt várakozott egy ideig, fürkészve az ajtót. Midőn visszament, az ablak feketével volt bevonva és a kedves látomány eltűnt. — Nem érdemes haza menni, — gondola Tamás és az ajtóra tekintgetve barangolt a szigeten, míg a csillagok



elhúnytak az égen, melyet a hajnal rózsapirosra festett. Ép midőn a madarak csicseregni kezdtek, a kunyhó ajtaja megnyílt, és Nina kijött, kezében a butyorral. Átkelt a palánkon; elhagyta Mannevillet. Fontainenek tartott; az útszéli kereszt-hez érve vissza talált nézni és szorosan a háta mögött megpillantá Tamást. Tamás nem kérdezősködött; nem mutatott csodálkozást; hanem tovább ment vele, mintha egy járatban volnának és okvetetlen egy úton kellene haladniok. Nina egy negyedóraig ment, azután hirtelen megállott és szó nélkül visszafordult Manneville felé. Tamás is visszafordult csak ennyit mondván :

— Hadd vigyem én butyorod, Nina.

Nina átengedte és így jutottak el a szigetig. Tamás nem is próbált betérni Ninával, csak odaadta butyorát és szíves jó reggelt kívánva, haza ment.

Szombatra határozták az egybekelést. Pénteken délután Tamás Nina kunyójához ment és csak a fejét dugva be az ajtón, röviden szólt :

— Nem jössz a gyónásra, Nina ?

— Minek mennék ? — kérde Nina, boszúsan visszafordulva.

— Mert máskép a plébános össze nem ad bennünket, — felelé Tamás nyersen.

Nina gondolkozott egy ideig, azután kiszólt, hogy tüstént indul a szentegyházba ; de mikor Tamás kijelenté, hogy majd várakozik reá, látta, hogy nem szabadúlhat tőle és özszeránczolt homlokkal kijött.

— Csukd be az ajtót, Nina, — szólt Tamás.

— Nem szükséges.

Tamás kivette a kulcsot és zsebébe dugta.

— Már te vagy az úr ? — kérde a leány.

— Úr vagyok a te házában és te úr vagy az enyém-ben, Nina.

Nina gúnyosan mosolygott. Mikor a hídon átkeltek, Tamás hanyagúl oda veté, hogy még korán volna a plébános-hoz menni, talán Nina benézne addig a házba.

— Nem látom-e holnap ? — szólt Nina.

— Látod azt az ablakot ? — makacskodott Tamás. Lásd, én ott szoktam rád várakozni, hogy lássalak a hídon átkelni ; de most te benn leszel és nem kívül, azért csináltattam egy

állványt és rátettem számodra egy széket, hogy láthassalak a híd széléről, ha este hazajövök.

Nina csodálkozva nézett rá, azután daczosan nevetve kérde Tamástól, ugyan hiszi-e, hogy ő majd oda ül láttatni magát?

— De ha ott ülsz, akkor meglátlak, — felelt Tamás nyugodtan.

Házának kapuja mellett elhaladva, Nina türelmetlenül kérde, hogy miért nem nyit be? Tamás mormogott valamit, hogy sok nép van az utcán, azután kivéve zsebéből a kapukulcsot, a Nina kezébe adta, mondván:

— Én becsuktam a te kapudat; nyisd te ki az enyémet, Nina.

Nina majdnem nyájasan mosolygott, mikor fölnyitotta kapuját a háznak, mely holnap az ő birtokába száll. Rögtön a belső szobának tartott. Szépen ki volt söpörve, súrolva és mázolva, hogy tükröződni lehetett benne, és az állványon az ablak mellett egy régi karszék állott és rajta egy fényes piros ülővankos. Nina, ki máshová nem is nézett, egyenesen oda rohant, fölugrott a lépcsőkön és innen lenézett Tamásra, kinek szemében az öröm ragyogott.

— Ezt a széket nekem tetted ide? — szólt a leány.

— Igen, Nina neked!

— Miért? — kérde Nina, mintha elfelejtette volna.

— Mondtam már — hogy láthassalak, ha haza jövök.

— Lehetséges ez? — kiáltott föl a leány majdnem hirtelenül.

— Miért ne, Nina? Fél annyira sem szerettem úgy valamit, mint látni téged.

Nina merőn nézett az arczába. Egy hazug vonást sem talált benne. Szótlanul tekintettek egymásra, míg Nina elfordult és hátra hanyatlott a székbe, halványan, mint a halott.

— Beteg vagy, — kiáltott Tamás, megdöbbenve a hirtelen változáson.

A leány gyöngén szólt, hogy nem beteg, de bizonyos szokatlan elragadtatás látszott erőt venni rajta. Balkarja a karszék egyik könyöklőjén pihent, jobb karjával arczát támasztotta, s kibámúlt az ablakon mintegy álomban, azután hirtelen fölugrott és kérdezé, ha nem mehetnének-e már a szentegyházba. Színe visszakerült és Nina ismét a régi lett.

Tamásnak tiszta lelkiismerete volt és nem járt ferde úton; a plébános rövid időn elbocsátotta áldásával. De ugyan mi beszélni valója volt Ninának, hogy oly sokáig húzta? Valami titok sötétellett tán elmúlt életében, valami nem gyanított bűn vagy szégyen, hisz a kis szentegyház már szürkült, mikor Nina végtére fölemelkedett és visszajött a padhoz, hol Tamás ülve várakozott? Könnyek gyöngyöztek halvány arczán, és kerülgette vőlegénye átható tekintetét s reszkető, halk hangon susogá, hogy már elkészült. Tamás meglehetősen szigorún kérdezé, hogy nem akar-e előbb imádkozni és Nina szokatlan készséggel letérdelt oldalán és imádkozott. Sőt oly hosszú volt imája, hogy Tamás figyelmezteté az egyházfira, ki be akarta csukni a szentegyházat. Kimentek tehát együtt és a kapu alatt a szintén kifelé tartó plébános eszökbe juttatá, hogy reggel korán várja őket; azután egymás mellett haladtak le a dombon, útjukba ejték a Tamás házat, és átkeltek a hídon.

Mikor a gyalogútra értek, a hold kelőben volt. Szende, halvány fénye átszivárgott a fákon és széles foltokban esett az ösvényre. Az est enyhe volt az év szakához képest, de Nina vontatva lépett szeretője oldalán, mint egy beteg; azután egyszerre megállt és azt mondá, hogy le kell ülnie. Nem messze volt egy alacsony, mohos part. Tamás ide vitte Ninát, ki inkább lehanyatlott, mint leült egy fa gyökerére. Kérdezte tőle, hogy hozzon e vizet.

— Nem, — felelt a leány töredezetten; — elmúlik mindjárt.

Tamás mellé állt és várakozott. A hely magányos volt, az éj igen csendes, csak alig-alig hallszott az arra sikamló kis folyó moraja. Egyszerre egy panaszos hang tört át a csenden és szívébe nyilallott Tamásnak, mert Nina keservesen zokogott. Mindegyik jaja és könnye titokzatos kinnal fojtogatá Tamás keblét, de nem kérdezősködött. Végtére a leány csillapodott és csodálkozva hallgatásán megszólítá vőlegényét:

— Te nem kérdezed, hogy mi a bajom, talán nem törődöl velem, és nekem mégis el kell mondanom —

— Ne szólj semmit, férjed ne halljon semmit, Nina — szakítá félbe Tamás zordúl. — Holnap reggel megesküszünk. Semmit sem akarok tudni; a mi elmúlt, elmúlt. Úgy a hogy vagy, se jobbnak, se rosszabbnak, veszek el, de ne szólj semmit. Nagyon megpróbáltál, én eltűrtem, de tovább ne erőltess.

Nina egy ideig hallgatott, azután nagy búsan felelt:

— El kell mondanom, bár tudom, hogy most meggyűlölsz érte.

— Nina — —

— Kell. Megölne, ha magamba fojtanám; azután egyszer úgy is csak elmondom. Jobb, ha most mondom, mikor még nem vagyok feleséged.

— Látom, hogy nem múlik el tőlem, — mormogott Tamás, fogát vicsorítva; — mégis sokat adnék érte, ha soha sem tudnám, hogy mit tettél, Nina.

— Semmit sem tettem, — szólt leverten a leány, — de rossz, kemény a szívem és rosszul bántak velem és mikor egyszer a plébános kért, hogy szenvedjem el, kicsúfoltam és szembeszálltam a menyinnel! és minden nyomorom a te rovására írtam, és eltökéltem, hogy ha alkalom nyílik, boszút állok.

— Tudom, — szólt Tamás.

— Hitegetni akartalak egész menyegzőnk reggeléig, és akkor az oltár előtt, a te „igenedre“ én „nemmel“ akartam felelni, hogy csúffá tegyelek úgy, mint te tettél engem.

Tamás nem ettől tartott s mégis iszonyú volt a csapás. Eleinte szólni sem tudott; végre ennyit mondott: — Ezt akartad igazán, Nina?

— Igen, — felelé a leány halkan, — ezt. Egyszer el akartam szökni, de te követtél és visszahoztál, és így akartam megmutatni, hogy te nem vagy uram.

— Mikor ma este a szentegyházba jöttél velem, akkor is ezt akartad, Nina?

— Igen, akartam míg — — itt akadozott.

— Meddig, Nina?

— A házban hagyott el bátorságom, — szólt a leány, nem is felelve kérdésére. — Mikor láttam a széket, melyet számomra tettél oda, és belé ültem, és kinéztem a hídra, és elgondoltam, hogy te is innen néztél utánam, napról napra, szeretve engem, noha én gyűlöltelek, és mily biztosan hitted, hogy feleséged leszek reggel és hogy azért tetted ide a széket, hogy láss engem, ha haza jövök, akkor elhagyott bátorságom. Szándékom lassankint kihalt belőlem; vissza akartam húzni, de nem tudtam. A te nagy szerelmed leverte gyűlöletemet és megvetésemet, és erőt vett rajtam, és mikor a széken

ültem, mondogattam magamban: „Nem tehetem — nem, nem tehetem!”

— Ez az egész Nina?

— Mindjárt vége. Mindent elmondtam a plébánosnak, és ő meghagyta, hogy szálljak magamba és legyen jó feleséged. Nem mondta, hogy neked elbeszéljem, de nagyon nyomta a lelkemet, mert mikor fölmentünk a gyalogúton, s téged mit sem gyanítva láttalak mellettem, azt hittem, meghalok, ha el nem mondom, és most elmondtam, és te bánhatol velem, a hogy neked tetszik, és ha csúfot akarsz üzni belőlem holnap, mint én akartam belőled, megteheted, legalább boszút álltál.

Bűnbánó alázattal tekintett reá. Tamás hamarjában nem felelt; rámeredt a leányra, ki majdnem lábánál ült, két kezével térdeit összekulcsolva és halvány, holdsütötte arcát Tamás felé emelve, mintegy hallgatagon várva ítéletét.

— És így, — szólott Tamás zordúl, — mikor átöleltelek holnap egy hete és megcsókoltalak, mint a becsületes ember szokta csókolni a leányt, ki felesége lesz — mindétig el akartál árulni azzal a csókkal, mint Judas elárulta urát.

Nina fölugrott és az égnek emelte reszkető két kezét.

— Bírám ott fönn látja lelkemet, — szólott, — akkor nem akartalak elárulni.

— Akkor hát mit akartál? — kérde Tamás, még zord haragban.

De Nina szótlanul a földhöz verte magát és hangosan zokogott keserű gyötrelmében.

— Mit akartál? — kérde Tamás, nem tágitva. — Én mint a bolond, azt hittem, hogy egy kis szerelmet olvasok abban a te fekete szemedben, midőn akkor este öleltelek, de ha szerettél, ki nem főzhetted volna, hogy más nap reggel elárulsz. Nem, Nina, nem tehetted volna. Igaz, bevallottad vétkeidet — de az lelki furdalás, nem egyéb.

Nina csak vártatva felelt, s akkor is ennyit: — Tégy velem, a mit akarsz. Nem érdemeltem irgalmat tőled. De azt mondtad nekem egyszer, hogy nem voltam boszorkány; jó tehát, te nem vagy boszorkamester, Tamás gazda — nem, te nem vagy.

Tamás tetette, hogy nem érti a szúrást, mert nem szolt egyebet s ezt is elég gyöngén: — Jó, akarsz holnap megcsókálni velem, Nina? -

— Igen, — felelé a leány halkán, — ha te is akarsz.

— És a szentegyházból jöss-e majd velem nagybátyámékhoz?

— Igen, megyek.

— És Nina, ezen túl vasárnap nem dolgozol, úgy-e?

— Nem. Nem dolgozom.

— És imádkozol s a szentegyházba jársz és jó keresztén léssz, Nina?

És Nina oly alázatosan, a mily kihívó hajdan volt, újra igent bólintott. Tamás akkor szárazon kijelenté, hogy minden rendben van, a mire Nina fölkelt és elment. Tamás mellette lépett és egy szót sem szólt a kunyhó ajtajáig, hol kezébe adta a kulcsot és jó éjt kívánt. Nina megállott, a kulcsot tartva és utána nézett.

— Ah, nem kellett volna elbeszélnem! — kiáltott fagyos hangjától bántódva, — mert te most gyülsz.

— Szeretsz engem, Nina? — kérdé Tamás, félig visszafordulva.

— Hisz tudod, hogy igen, — szólt a szegény leány, — hisz tudod, hogy szerettelek, mióta azt mondtad: „akarsz feleségem lenni, Nina?” Erősen küzdöttem ellene, mert rossz, kemény a szívem, de nem bírtam magammal, hisz te tudod.

— Te hét napig szerettél, Nina. Lásd, én hét évig szerettelek. Azért talán most abba nem hagyom. És még se kellett volna elbeszélned! Mert hátha úgy akarok veled holnap bánni, mint te akartál velem! A gázság gyakran fiat szül, Nina! néha magánál rosszabbat, hátha az esküvő és a lakodalmom után nagybátyáméktól nem viszlek haza Mannevillebe, hanem az országútra vetlek és elkergetlek. Nincs az a törvény, ki rám parancsolhat, hogy veled éljek, Nina, és akkor nem állottam volna meg bosszúmat?

— Ah, igazán, — szólt Nina gyöngén.

— Jó, a mi elmúlt, elmúlt, — okoskodott Tamás. — Csak holnap korán kelj, Nina. Nagybátyám jó meszsze lakik.

— Korán kelek, — felelt a leány és elvált tőle. De bár korán kelt a két szerető, egész Manneville már talpon volt, hogy lássa menyegzőjüket és mikor mint férj és feleség hagyták el a szentegyházat — a kántor volt Nina nászapja — egész Manneville kikísérte őket. Nina szerény és kedves volt és mikor Tamás a kis kocsiba emelte, mely rájuk vára-

kozott a szentegyház kapuján és utána fölugrott, a boldogság sugárzott büszke tekintetéből.

— A leány megbabonázta, — kiáltott föl Laura, midőn a kocsi elrobogott.

A plébános meghallotta az észrevételt és mosolyogva szólt: — Nem, nem, kedves Laurám, Tamás babonázta meg a leányt.

— Jó, jó, de hát éhen akarja elveszteni? — kérde Laura nagyot kerítve a dolgon, — hisz elviszi, pedig egy harapást sem evett reggelre.

Tamás nem volt ily szándékban. Mikor a fontainei országúton a kis erdő mellett elhajtottak, kérde Ninától, s ekkor szólt az úton először, hogy nem akar-e leszállni és enni valamit. Nina igent mondott; leszálltak, egy terebélyes fa árnyékába ültek oda, hol egyszer alva találta Tamás nejét és elköltötték egy kis lakomát. A nap már magasan járt és a levegő áthévíült. Egy kis méhraj altató zummogása hallszott az árnyékban s még a ló dobogása is, mely a fűvet harapta és farkával a legyekre csapkodott, olyan szenderítő volt. Nina a múlt héten sokat virrasztott; azután Tamás egy szót sem szólt. A leány behúnyta fáradt szemeit s fejét keblére csüggeszté. Egy pillanat múlva a mit sem sejtő Ninát meglepte az álom.

Mikor fölébredt, egyedüli társa egy hosszú, kósza nap-sugár volt, mely mellette a fűvön végig csúszott. Tamás eltűnt, a ló és a kocsi, de még a lakoma csontjai is elvesztek, Nina teljesen magára volt.

Talán Tamás betölté határozatlan fenyegetését? Elhagyta fiatal nejét a menyegző napján s így uzsorával torolta meg boszantásait? Akár voltak Ninának ily gondolatai, akár nem, nem hívta férjét, nem kereste, csak összekulcsolta térdén a két kezét és maga elé nézett merőn, szomorún, komolyan. Nyomban lépteket hallott háta mögött, és megismerte Tamás hangját, ki vidáman kérde, hogy rég van-e már ébren. — Nem rég, — felelt nyugodtan Nina. Valami törés esett a kocsin, szólt Tamás, s azért a domb mögötti tanyába vitte igazítás végett, de már most elég időt vesztek és tovább hajtottak.

Kell-e még mondanunk, hogy Tamás nagybátyja és nagynénje megszerették Ninát, hogy nagy tort laktak, hogy a násznép széles, jó kedvvel mulatott a másik szombatig, mi-

kor Tamás haza vitte Ninát. Midőn az erdő mellett vágattak, Tamás a vállán át arra intett és kérdé Ninától: — Ugyan, Nina, mit gondoltál, mikor ott egyedül ébredtél?

— Azt gondoltam, hogy visszajösz értem, — felelt Nina, szégyenlős mosolylyal.

— Melletted voltam mindig, Nina, — suttogta Tamás s ekkor a keserőség legutolsó kis cseppje is, mely talán még szívében forrt, elenyészett és többé föl nem fakadt. De vajon Tamás babonázta-e meg Ninát, vagy Nina Tamást: mai napig is nyílt kérdés Mannevilleben.

KAVANAGH JULIA *után angolból*

ANGYAL DÁVID.



## D A L O K.

### I.

Fölzavarva boldog álmunk,  
Isten hozzád, el kell válnunk!  
Vidd magaddal, vidd bucsúmat,  
Én magammal viszem búmat.

A hajó is eltűnt régen,  
Ködtakarta meszszeségben,  
Mégis vissza-visszanézek,  
S Isten tudja, hogy mit érzek.

Hejh, most de sokért nem adnám,  
Ha magam jól kisírhathnám,  
Bús szívemnek szakadtából,  
Sírnék mint a sebes zápor.

Száll a szellő, száll keletnek,  
Majd elmondja mint szeretlek,  
Száll a szél, de vissza nem tér . . .  
Hogy tudom meg, mit üzentél ?!

### II.

A mióta éltem üdve,  
Szép leánykám meszsze van:  
Nyughatatlan vágytól üzve  
Csak bolyongok untalan.

Most a bástya, majd a várkert  
 Árnyas útain futok,  
 S összebolygok a hol járt-kelt  
 Minden legkisebb zugot.

S hogyha végre pihenésre  
 Haza felé indulok,  
 Azon veszem magam észre:  
 Ablaka alatt vagyok.

De az ablakok betéve,  
 Nem vár ott, mint azelőtt  
 S úgy tetszik, hogy ezer éve  
 Mióta nem láttam őt.

VARGHA GYULA.

## DON PEDRO HALÁLA.

Spanyol románcz. \*)

Halva fekszik Pedro király  
 Don Enrique lábainál;  
 Halva Isten akarátja  
 És Enrique karja által.

Míg hüvelybe rejti törét,  
 A nyakára hág a holtnak,  
 Most se' biztos még egészen  
 A hatalmas test előtt.

---

\*) Duran gyűjteményében (*Romancero General*) összesen tizenhat történeti románcz van, a melyek Don Pedrora és korára vonatkoznak; köztük úgy compositiojánál és erőteljes verselésénél, mint költői képekben való gazdagságánál fogva legszebb ez a névtelen románcz, a melyet Duran Gongorának tulajdonít. Keletkezése idejét illetőleg a XVI-ik század végső tizedeiből, vagyis a spanyol lyra virágzása korából való, de csak a XVII-ik század elején a *Romancero General* 1602-ki kiadásában jelent meg először nyomtatásban. — Tár-

Testvér küzde testvér ellen,  
S oly erővel, oly haraggal,  
Mintha Kain lelke támadt  
Volna bennök újra fel.

És a nép — ki szánalomnak,  
Ki örömnék érzetével —  
Zavarogva megy, tolong a  
Szörnyű tettnek színhelyére.

S az egyik párt énekelve,  
Harsonázva kiabálja :  
Éljen Enrique !  
Míg a másik néma gyászban  
Bús harangok dallamánál  
Don Pedrót siratja.

Egyik mondja, hogy jogos volt ;  
Jogtalanság ! mond a másik,  
Mert ha kényúr kell a kornak,  
Nem kegyetlen a király.

Nem jogos, hogy számadásra  
Vonja népe a királyát,  
S hogy ily fontos esetekben  
Nép ítéljen mint bíró.

S hogy a szerelem hibái  
Olyan szépek, aranyosak,  
Ha kivált a szép Padilla  
Áll előttünk példakép.

---

gyára vonatkozólag a következőket : Don Pedro, atyjának, XI. Alfonz-  
nak halála után (1350.) trónra jutván, házasságra lépett Bourbon  
Blancával, a francia királyné testvérével, a nélkül azonban, hogy  
szakított volna előbbi kedvesével, Donna Maria Padillával ; sőt ennek  
testvérét és rokonait a legnagyobb méltóságokra emelte. Ez elégedet-  
lenségre, majd nyílt lázadásra adott okot a főnemesei körében, kiknek  
élén Henrik, a király fél-testvére állott. A lázadás véres polgárhábo-  
rúvá fejlődött, mely változó szerencsével folyt éveken keresztül, míg  
végre Henrik — V. Károly francia királytól is gyámolítva — Pedro  
seregét megverte, őt magát pedig fogságba ejtette. Ekkor történt, hogy  
Henrik heves szóváltás közben törét Pedro szívébe döfte és a maga  
fejére tette a koronát.

Ki benézhet szép szemébe,  
Mind okosnak vallja Pedrót,  
Mert ő lángba nem borítá  
Országát, mint Rodrigo. \*)

S az egyik párt énekelve,  
Harsonázva kiabálja:  
Éljen Enrique!  
Míg a másik néma gyászban,  
Bús harangok dallamánál  
Don Pedrót siratja.

A hizelgő, gyáva lelkek,  
Kiket érdek, félelem hajt,  
A legyőzött táborából  
A győzteshez mennek át.

Don Enrique nagy, hatalmas;  
Don Pedro meg vak tyrannus;  
Mert barátság és igazság  
A halottal hálnak el.

Fadrique \*\*) tragédiája,  
Kis fiának szörnyű vége,  
Donna Blancának rabsága —  
Mind fejére száll a vád.

Néhányan, kik hűk maradtak,  
Az igazság Istenéhez  
Kiáltanak, hogy ítéljen!  
S mialatt ők így beszélnek:

---

\*) Rodrigo, a nyugati gothok utolsó királya Spanyolországban, a hagyomány szerint elcsábította nejének egyik udvarihölgyét, Florindát. Julian gróf — Florinda atyja — bosszúból behívta az arabokat, a kik Tarik vezérlete alatt 711-ben Jerez de la Frontera mellett Rodrigo seregét tönkre vervén, Asturia kivételével egész Spanyolországot elfoglalták.

\*\*) Fadrique, Pedrónak szintén fél-testvére, tiltott viszonyban élt a királynéval. Donna Blancával; ez Pedronak tudomására jutván,

Az egyik párt énekelve,  
Harsonázva kiabálja :  
Éljen Enrique  
Míg a másik néma gyászban,  
Bús harangok dallamánál  
Don Pedrót siratja.

Sír, zokog a szép Padilla,  
Gyászos végzetét siratja,  
Mint az élő rabszolgája,  
Mint a holtnak özvegye.

Ah, Pedro, mi diestelen vég,  
A hová a vakmerőség,  
Rossz tanácsok és csalóka,  
Vak bizalmasd juttatának.

A sátorba megy rohanva,  
S néma, tompa fájdalommal  
Látja Pedrót piros vérrel,  
S gyászlepellet béborítva.

Bús harangok kongásába  
Vig zenének hangja csendül :  
Most teszük föl Enriquetnek  
A királyi koronát.

S az egyik párt énekelve,  
Harsonázva kiabálja :  
Éljen Enrique !  
Míg a másik néma gyászban  
Bús harangok dallamánál  
Don Pedrot siratja.

Nagy fájdalma még nagyobb lesz  
A seregnek ujjongásán,  
A szerencse kedvezését  
Látva ellenségénél.

---

Fadriquet megölette, nejét pedig előbb elzáratta, s később Donna Padillának (egy régi románcz szerint: „Hircania szép tigrisének“) kívánságára azt is megölette.

Így busonga a szegény nő,  
Fájdalomba elmerülten,  
Látva : Pedrót vér borítja,  
Enriquet meg fény, arany.

Szép haját kuszálja, tépi,  
Bár a haj semmit se' vétett ;  
S összeszedve gyöngyöt, éket,  
Gyöngyöt, éket rak nyakára.

S fölkiált, de mit se' használ :  
Hitványak ! bár megölétek,  
Kebelemben élni fog !  
S mialatt ő így beszéle :

Az egyik párt énekelve,  
Harsonázva kiabálja :  
Éljen Enriquet !  
Míg a másik néma gyászban,  
Bús harangok dallamánál  
Don Pedrót siratja.

Sűrű fátylát összetépvé,  
Hófehér keblét mutatja,  
Keble mintha kristály volna,  
Melybe' Pedro látható.

Nem látták őt ellenségi ;  
Látt' az ég, de irigyelve,  
Hogy a kisdéd hóhalomban  
Annyi tűz és szenvedély van.

Összerogy — lesújtva, törve  
A hatalmas, bösz vihartól :  
Szép szemére a halálnak,  
Szerelemnek álma szállt.

Künn a tábor tarka népe  
Jár-kel egyre, össze-vissza :  
Győztesek és legyőzöttek,  
Katonák és lovagok.

S az egyik párt énekelve,  
Harsonázva kiabálja:  
Éljen Enrique!  
Míg a másik néma gyászban,  
Bús harangok dallamánál  
Don Pedrót siratja.

*Spanyolból*

PATTHY KÁROLY.

## VÁLASZ A NYELVEMLÉKTÁR ÜGYÉBEN.

Arról a *Magyar Nyelvelmékek* fölírású bírálatról, melyet a *Budapesti Szemle* 41. száma közölt, csakugyan értem, hogy nem akad gazdája. Magam sem szeretném, ha nekem tulajdonítanák. Pedig nehezen fogom elkerülni. Mert ha ezután is mindenki úgy siet becsületeivel is meg a szerkesztő bizonyosságával is szóban és írásban igazolni, hogy nemcsak a szerzőség, hanem még a részesség gyanújának legkisebb árnyéka sem érheti, akkor utoljára, minthogy magam maradok, még arra a gondolatra juthat valaki, hogy az a micsoda talán ön-bírálat. Ennek pedig azért is ki vagyok téve, mivel névrejítő es névtévesztő V. jegye, akár szándékosan, akár történetesen, vezetéknevem első betűjével találkozok, valamint még azért is, mivel írója legalább külsőkép elég ügyesen „mímeli“ az én hangomat. Csak az vigasztal, hogy egészen mégsem bírta eltalálni, mivel épen a földolgot nem látta. Azt hitte, hogy hangom ereje a kemény szavakban rejlik, holott valójában a kemény bizonyítékokból származik. Amazoknak csak emezek adnak súlyt. Bizonyíték nélkül a legkeményebb szó is üres hang, ellenben bizonyítékkal a leglágyabb szó is kemény fegyver. Sohasem titkoltam, hogy kellő okok alapján a legkíméletlenebb hangot sem tartom tilosnak, valamint megfordítva kellő okok nélkül még a dicséretet is rosszalni valónak ítélem. Nagyon jól tudom, hogy némelyeknek hangom nem igen tetszett, de azt is tudom, hogy mért nem? Fájt nekik, hogy azt oly dolgok igazolták, melyeket sehogy sem birtak lerontani.

No de vigasztalódjanak, nem maradtak megboszúlatlanul. A *Nyelvemléktár* bírálója egyenesen ezt tűzte ki magának czélul s a bírálat közlője ebben készségesen segítette. A *Nyelvemléktár* csak ürgy volt. Elárulja ezt a bíráló ott, hol azt mondja rólam: „A szellemes ember nem gondol kicsinységekkel — ha akarja; de kicsiségekből nagy dolgot tud csinálni, ha akarja. Elmésséggel, merész kicsinybe vevéssel sokra megy — qui non caret sale“ (192. l.). Ebből a *Nyelvemléktár* legfőljebb az első gúnyos mondatra szolgáltat némi külső okot. A többi egészen más helyről van iderántva s egy régi bírálatomra céloz, melynek ehhez a dologhoz teljességgel semmi köze. Az a bírálatom pedig valakivel nem épen símán bánt. Íme a bűnöm! Ezért kellett tehát a *Nyelvemléktárban* lakolnom. Hogy abban a bírálatomban igazam volt s hogy a *Nyelvemléktárral* ez sehogy sem függ össze, ki törődnek azzal? De hogy vagyunk akkor az objectivitással, igazsággal s több efféle kritikai kellékekkel? Biz azzal fuersán, azt sejteti már a bírálat névtelensége is. Az ilyen dolog mindig gyanús; mert a tiszta szándékúnak s az igazság útján járónak mért kellene a világosságot kerülnie? Nem mondom, hogy nincs erre tisztességes külső ok, hanem azt már merem állítani, hogy nem találni elegendő erős belsőt, valamint azt is, hogy száz közül kilenczvenkilencz esetben egyenesen erkölcstelen a cél. Bírálók rendesen azért hallgatják el a nevöket, mert az olvasó ítéletén erőszakot akarnak elkövetni. Vagy egyenesen nem igazat, vagy csak módjával igazat szeretnének vele valóságos és teljes mértékű igazság gyanánt elfogadtatni. Előfordúlhat az a kevésbbé súlyos, de szintén nem valami szép eset is, hogy az igazságot tiszteletben tartják ugyan, de nem magáért, hanem valami mellekes czélból szolgálják. A mondott kilenczvenkilencz eset tehát mind személyes motivumokra vihető vissza, akár dicsérő, akár gáncsoló a bírálat. De épen ezt akarják elpalástolni, mert jól tudják, hogy szíve szándéka ítéli el az embert.

Megengedem, hogy más időben a névtelenség, ha takart sok undokot, sok jót is rejtett és sok derék embert óvott meg a martýriumtól. De ma, a sajtószabadság és nyilvánosság korszakában már nincs semmi értelme. A mellett egyenesen káros mind az irodalomra, mind az íróra. Annak silányítja tartalmát, mivel gondolatok helyett pajtáskodással és szemé-



lyes herczehurczákkal tölti meg, ennek legalább is tompítja, de sokszor egyenesen megrontja erkölcsi érzékét, mivel fölmenti az annyira üdvös személyes felelősség alól. Mind ez kétszeresen igaz nálunk, a hol a nyilvános állapotok annyira rothadtak s az emberek oly könnyen túteszik magokat a lelkiismeret szaván, hogy valóban kétségbeejtő. Ily nyilvános állapotok mellett mi jót rejthetne a névtelenség? Nem valószínű-e, hogy csak a pajtáskodásnak, személyes boszúnak, és minden néven nevezendő egyéb alávalóságnak szolgál menedékkül? Hogy pedig az íróra mily károsan hat, arra két példával szolgálhatok. Egyszer összeakadtam egy előkelő s egy „jónevű“ íróval. Én nyílt arczezal, ők leeresztett sisakrostélylyal harczoltak. Az előkelő író, ki csak épen föllobbanó, de a mellett szeretetreméltó, derék, jó ember, a névtelenség leple alatt valóságos hyaenává alacsonyodott, a „jónevű“ meg, a kit különben mindenki kedves, szelíd, jámbor embernek ismert, egyenesen irodalmi bicskásságra vetemedett. Én ugyan már akkor tudtam a nevét mind a kettőnek, de nem árultam el, mert szégyenlettem magamat ő helyettük, most meg már nincs okom megmondani s példának elég a dolog is.

Nem tehetek róla, de a nyilvános törvényszéki tárgyalást és a névtelen bírálatot nem egy korba valónak tartom. Lehet, hogy nézetem nem helyes, de eddig még csak korlátoztságot vágtaak érte a fejemhez, igazi, elfogadható okot egyetlen egyet sem tudtak mondani. De vigasztalódom, e nézettel nem állok magam. Nem hívatkozom a magyar folyóiratokra, melyekben a névtelen bírálat s a névtelenség általában már a ritkaságok közé tartozik. Nem hozom föl azt sem, hogy e jelenség ama mindinkább terjedő meggyőződésből magyarázható, hogy az egyenes, nyílt magyar természethez jobban illik a szabad, bátor, férfias föllépés mint a csúszó-mászó, gyáva bujkálás. Lehet, hogy ez is tévedés, hogy tehát sem a közmeggyőződésnek, sem az ennek hódoló folyóiratoknak nincs igazuk. De már az föltűnő, hogy az angolok is kezdik kitenni a neveket. Az *Athenaeum* már sokszor, az *Academy* és *Fortnightly Review* pedig mindig megnevezi közleményei íróit. A németekről az úgy is tudva van s elég a *Jenaer Literaturzeitungot* megemlíteni. A francziáknál meg egyenesen törvény tiltja a névtelenséget. Ha tehát az én nézetem csakugyan korlátolt, akkor szomorúan áll a világ. Egyébiránt

minek lennék én okosabb Schopenhauernál, a ki általában minden nyomtatványon követeli a név kitételét, „damit Jeder für das, was er durch das weitreichende Sprachrohr der Presse öffentlich verkündet, wenigstens mit seiner Ehre verantwortlich wäre, wenn er noch eine hat; und wenn keine, damit sein Name seine Rede neutralisire“, s hozzá teszi: „wie die Polizei nicht zulässt, dasz man maskirt auf den Gassen einhergehe, sollte sie nicht leiden, dasz man anonym schreibt“, a névtelen bírálatokra térve pedig így szól: „In der Litteratur aber sollten, so lange jenes Verbot nicht existirt, alle redlichen Schriftsteller sich vereinigen, die Anonymität durch das Brandmark der öffentlich, unermüdlich und täglich ausgesprochenen äussersten Verachtung zu proscribiren, und auf alle Weise die Erkenntnis zur Geltung zu bringen, dasz anonymes Recensiren eine Nichtswürdigkeit und Ehrlosigkeit ist. Leute, die nicht anonym geschrieben haben, anonym anzugreifen, ist offenbar ehrlos. Wer anonym schreibt und polemisiert, hat eo ipso die Präsuntion gegen sich, dasz er das Publikum betrügen, oder ungefährdet Anderer Ehre antasten will. Daher sollte jede, selbst die ganz beiläufige und ausserdem nicht tadelnde Erwähnung eines anonymen Recensenten nur mittelst Epitheta, wie ‚der feige anonyme Lump da und da‘, oder ‚der verkappte anonyme Schuft in jener Zeitschrift‘ u. s. f. geschehn. Dies ist wirklich der anständige und passende Ton, von solchen Gesellen zu reden, damit ihnen das Handwerk verleidet werde. Denn offenbar kann auf irgend welche persönliche Achtung Jeder doch nur in so fern Anspruch haben, als er sehn lässt, wer er sei, damit man wisse, wen man vor sich habe; nicht aber wer verkappt und verumumt einherschleicht und sich dabei unnütz macht: vielmehr ist ein Solcher ipso facto vogelfrei. Er ist *ὁδυσσεύς οὐτις*, Mr. Nobody (Herr Niemand), und Jedem steht es frei zu erklären, dasz Mr. Nobody ein Schuft sei. Daher man jeden anonymen Recensenten besonders in Antikritiken sogleich per Schuft und Hundsfott traktiren soll und nicht, wie einige von dem Pack besudelte Autoren aus Feigheit thun, mit der ‚verehrte Herr Recensent‘. ‚Ein Hundsfott, der sich nicht nennt!‘ musz die Losung aller ehrlichen Schriftsteller seyn. Und wenn nun nachmals Einer sich das Verdienst erwirbt, so einem durch die Spieszruthen gelaufe-

nen Gesellen die Nebelkappe abzuziehn und ihn, beim Ohr gefasst, heranzuschleppen; so wird die Nachteule bei Tage groszen Jubel erregen“ (*Parerga und Paralipomena* II. köt. 3. kiad. 547—549. l.).

Ez általános fontosságú tárgynak hosszabb fejtegetést kellett szentelnem, a többi röviden végezhetem. A legsúlyosabb, a mivel bírálatot vádolhatni, a személyeskedés, az igazságtalanság és az illetéktelenség. A *Nyelvemléktár* bírálata pedig épen e három hibában szenved. Mint már a 192. lapról idézett mondásból láttuk, a bíráló nem rösteli elárulni, hogy engem máshonnan is ismer, és sújt olyanokért, melyek se idő, se hely, se tárgy szerint nem tartoznak a *Nyelvemléktár* dolgához. Mindig csak én velem bibelődik. Bosszantja, hogy olyan ember is akadt, a ki megdicsért. Nem is mulasztja el kiemelni, hogy az nekem „jó ismerősöm, vagy épen érdektársam“ (184. l.). Csak arról hallgat, hogy ki volt. És bölcse; mert ha elárulta volna, hogy a gonosztevőt Simonyinak híják, akkor kockára teszi bírálata hatását. Simonyiról ugyanis tudva van, hogy ért a dologhoz és hogy sokat forgatta épen a *Nyelvemléktárt*, tehát könnyen eszébe juthatna valakinek, hogy Simonyi dícsérete talán mégis többet nyom, mint egy ismeretlen ember kárhoztatása. Az is bosszantja, hogy a *Fővárosi Lapok* „történeti nyelvtudósnak“ mert mondani (191. l.). Történt pedig ez, ha jól emlékszem, két évvel ezelőtt, természetesen tudtom s beleegyezésem vagy akár minemű hozzájárulásom nélkül. Ebből is világos tehát, hogy a bírálót nem a *Nyelvemléktár* indította föl ellenem, hanem hogy haragja régi, más forrásból eredő s máshonnan táplálkozó. És e haragja oly nagy, hogy még az illedelemről is megfélekedzik. A 184. lapon azt igéri, hogy a közönségnek s a *Nyelvemléktárról* fog számolni, a 192. lapon meg kijelenti, hogy főképp nekem s rólam szól. Vagy ne hitta volna a közönséget, vagy ne hagyta volna a faképnél. Ha pedig én velem külön akart valamit végezni, akkor azt négy szem közt is el lehetett volna intézni. De ő annyira nem gondol a decorummal, hogy egy cseppet sem szégyenli kimutatni rossz indulatát s a személyeskedést a 191—192. lapon egész a szemérmelenségig viszi, midőn ő a névtelen senki és semmi nekem szánt szavait már nem is a közönséghez intézi, hanem egyenesen hozzám fordul, per ön s per uram szólít s csak úgy paczkáz

velem. Más ilyenkor azt kérdezné tőle : ki lova fia kend ? hé ! Én még annyira sem érdekesítem. Hogy ily indulatos ember nem igen válogat a kifejezésekben, azt elgondolhatni. A sokból csak egyet említek mutatóul. A 189. lap vége felé engem eszetlennek s pontosságomat butának nevezi. És ezt a *Buda-pesti Szemlének* ugyanazon számában teszi, melyben a hírlapok durva hangjok miatt kemény leczkét kapnak. Ismétlem tehát, hogy a *Nyelvemléktár* csak ürügy ; a bírálónak személyes baja van velem s minthogy másképp nem fér hozzám, ilyen csúf módot kellett választania. Ez természetesen nagyon érthetővé teszi, hogy a nevét mért rejtegeti. Én azonban mégis ráismertem ; az adatok természete és elrendezése, az észjárás, okoskodás, az idézetek megnyesése, kipontozása, czélhoz idomítása azonnal elárulták emberemet, csak a stílus vall másra. Tehát ketten vannak, egy bünszerző és egy fogadott orgyilkos. Az utóbbiért kár, mert úgy látom fiatal s legálább csinosan tud írni.

Már most személyes ellenségtől lehet-e egyebet várni igazságtalanságnál ? Hogy soraimban néhol kevelységet (192. l.), másutt önelégedettséget (196. l.) lát, a hol elfogúlatlan ember még a nyomát sem fogja találni, annak szemüvege az oka. Azt sem rovom föl neki, hogy szerinte „lelketlenül“ azaz lelkiismeretlenül (v. ö. „Mily merészség és lelketlenség“ stb. 196. l.) bántam azzal, „a mit Döbrentei a *Bécsi Codex*ről elmondott“ (185. l.). Részrehajlatlannak csak bele kell tekintenie s azonnal meggyőződik az ellenkezőről. Még kevésbbé érint az a szemrehányása, hogy „Toldy alapján állok“ és hogy „Szilády tanácsai vezetnek“ (185. l.), mert először igaz és másodszor nem szégyen. Hogy pedig „egy némelyik codex-nél, hol ez nem történik s hol vezetőt nem találok, nem adok föltételes állításoknál, gyöngén támogatott hypothesiseknél, erőlködő okoskodásnál egyebet“ (186. l.), az üres szó, mert semmivel sem bizonyítja. Ezzel szemben is egész nyugodtan hivatkozhatom előszavaimra. Azt se bánom, hogy tagadja műérzékemet, mert „némely versek schémáját megfejtteni nem tudtam ; némelyiknek verstermészetét pedig csak akkor vettem észre, mikor már ki volt szedve ; másokra végre Szilády figyelmeztetett“ (197. l.). Vigasztal az, hogy verseket keresni nem volt föladatom, hogy továbbá mind a mellett fölfedeztem olyan verseket is, melyeket előttem sem Révai, sem

Toldy, sem más nem ismert föl, például a *Peer-codex*-beli Krisztus urunk hét igéjét s az ugyanott olvasható O kegees zyz maria kezdetű éneket, végre pedig, hogy a mivel nem boldogultam, azt mind megfejteni eddig másnak sem sikerült, például az oltári szentségről szóló szintén *Peer-codex*-beli vers a „*Régi magyar költők tárából*“ egyenesen azért szorult ki. Nagyobb vád, hogy ismételve hanyag, gondatlan, lelkiismeretlen embernek mond; de minthogy állítását csak annyival bírja támogatni, hogy az I. kötetben igen sok másolati hibát s az I. és II. kötetben számos sajtóvétséget voltam kénytelen kijegyezni (190 – 191. l.), egészen megnyugszom. Először is az I. kötetet az eredetiek nélkül kellett nyomatnom s így a másolatok hibáit nem én követtem el; másodszor az I. kötet sajtóhibáit, melyeket egyébiránt akkor sem keveslettem, részrehajlatlan ember a mindenféle jegyű és alakú betűktől hemzsegó nyomás láttára mindenkor hajlandó lesz megbocsátani; harmadszor a II. kötet „50 és egynehány“ hibája így kimondva elég nagy szám ugyan, de minthogy e kötet 400 lapra terjed s 8 codexet foglal magában, úgy eloszlik, hogy 8 lapra 1 s egy codexre 6 hiba esik; végre negyedszer hanyag, gondatlan, lelkiismeretlen ember nem jegyez ki sajtóhibákat és semmi esetre sem választja külön a másolatok hibáitól, főképp ha az eredetieket távol Bécsben és Münchenben tudja s így nem igen kell tartania a rajtakapástól.

Mind ezt, ismétlem, nem rovom föl neki, mert nagyrészt abból lehet magyarázni, hogy az indulat megfosztotta tiszta látásától. De már az szigorú beszámítás alá esik, hogy félrelökve saját jobb meggyőződését, rút ferdítésre, ráfogásra és hamisításra vetemedik. Három kemény szót ejtettem ki, de okát tudom adni. A 197—198. lapon így szól rólam: „Nyelvészeti ismerete is hiányos lehet annak, ki a IV. kötet előszavában azért gondolja délvidéki írónak az *Érdy-codex* íróját, mert ‚szerencse‘, mint mondja, ‚déli íróinknál általában mindig ‚szerencsa‘ alakban fordul elő‘. Ha az akadémia nagy szótárába tekint, megtanúlja, hogy ez alak Ilosvainál s Szalay 400 levelében is található. Azt pedig tartozott volna tudni, hogy Tinódinál és Illésházy-nál is megvan. Ezeket pedig ‚déli‘ íróinknak nem nevezheti“. Tehát „nyelvészeti ismeretem hiányos“, mert azt mondtam, hogy „szerencse“ déli íróinknál általában mindig „szerencsa“ alakban fordul elő.

Hát ez nem igaz? Igen ám, csakhogy „szerencsa“ Tinódinál és Illésbázyánál is megvan, a kik pedig nem déliek. De hát azt mondtam én azzal, hogy nincs? Furesa logika abból, hogy déli íróinknál általában mindig így van, azt magyarázni ki, hogy csakis déli íróinknál van így. A ferdítés azonban nem ebben, hanem ott rejlik, hogy úgy tünteti föl a dolgot, mintha én az *Érdy-codex* íróját csak épen a „szerencsa“ miatt gondolnám déli vidékinek, holott az, mint előszavam IX. lapja bizonyítja, sem egyedüli sem legfontosabb adatom, mert van még más kettő, melyek közül az egyik az, hogy a mondott író magához közel helyezi Slavóniát, a másik pedig az, hogy a gunyhót déli szláv szóval kutyának nevezi. Csak ezekkel együtt említem a „szerencsa“ alakot, s hogy így használva mit nyom, azt könnyű kitalálni; mert annyi világos, hogy ha az *Érdy-codex* írója nem ezzel, hanem a délieknél szokatlan „szerencse“ alakkal élne, akkor a másik két adat ereje valamennyire csökkenne. De hátha a bíráló csak azt az egyet látta? De bizony látta ő a többit is; mert először bajos hinni, hogy ok nélkül hallgatja el a lapszámot, és másodszor tételemet egyenesen így kezdem: „*Egy pár adatból* azt következtetem, hogy déli Magyarországon élhetett, vagy talán oda való volt“, e „pár adat“ közt pedig „szerencsa“ nem mindjárt első helyen van említve. Nem menthetem föl a ráfogás alól sem. A 187—188. lapon közöl egy hosszú lajstromot, melyet a neki föltűnt szókból és szóalakokból állított egybe. A 189. lapon maga mondja: „Meglehet mind az a codexekben betűről-betűre úgy áll, — csak egy-két helyen tudván ellene alapos kétséget támasztani, hol más leírók mást olvastak és írtak, vagy a hol épen azonos szók kettős leírása vagy betű kiesése jöhet szóba. Mind ez mondom hű másolás lehet“. Ebből világos, hogy az eredetiekből egy betűt sem látott, és hogy tehát sem helytelen olvasást, sem pedig sajtóhibát kimutatni nem tud. És a 190. lapon a lajstromában foglaltakról mégis mint „előbb jelzett hibákról“ szól, sőt a 198. lapon egyenesen azt sejteti, hogy gyakorlatlan, nem biztos olvasásból származnak. Íme oly szemérmetlen, hogy az eredetiek megtekintése nélkül meri az embert gyakorlatlan, rossz kéziratolvasónak gyaníttatni! Ily fajta bírálótól aztán nem csoda, hogy kitelik még a hamisítás is. A 191. lapon azt állítja, hogy a IV. kötet előszava vége felé kérem „az olvasót,

hogy az észre nem vetteket“ (már mint sajtóhibákat) „javítsa ki“. Erre aztán megindul a leczke. „Ugyan kérem miből, honnan, micsoda hozzávetéssel igazítsuk ki? Ő kezében az eredetivel nem tudta s nem akarta tenni; mi induljunk az eredeti után Bécsbe, Münchenbe, legalább is Pestre, és igazítsuk, a mit ő hibázott, s ha nem keressük föl az eredetieket, javítsunk a nélkül, a mi útba igazítana“. Még a következő lapon is egyre püföl, hogy „egész könnyelműséggel utasítom javításra az olvasót, épen oly ügyetlenül, mint kevélyen, s paczkázva“. Pedig ezt az egész szóáradatot csak azért támasztja, hogy bele fullaszsa a lelkiismeretét. Mert jól tudja, hogy én azt sohasem mondtam, csak szeretné, ha mondtam volna. Az említett helyen ugyanis előbb kijelölöm a sajtóhibákat s aztán így szólok: „Kérem az olvasót, hogy a kijelölteket használat előtt kijavítani *s a netalán* észre nem vetteket elnézni szíveskedjék“. Az yan-e itt mondva, a mit a bíráló mondat velem, vagy más? És ha más, mit gondoljunk a bírálóról? Nem szándékos hamisítás-e az, a mit itt elkövetett? Talán csak nem oly véghetetlen szegény gyöngye elméjű, hogy azt sem tudja megítélni, hová tartozik az idézett nagyon világos szerkezetű mondatban a „kijavítani“ szó?

Tartozom még az illetéktelenség kimutatásával. Különös és nagyon mulatságos, mikora bíráló kisüti, hogy a *Nyelvemléktár* épen az, de teljességgel épen az, a mi, és semmi más. Ő pedig abból, hogy a *Nyelvemléktár* betűszerint, „kicsinykedve“ (185. l.) hű másolatokban közli a régi magyar nyelvmaradványokat, azt következtette, hogy mai orthographiába öltöztetett (190. l.), normalizált, kijavított (188. l.), bőséges irodalmi és történelmi bevezetésekkel (185. l.), jegyzetekkel (192. l.), magyarázatokkal (186. l.), hasonmásokkal (192. l.) és szótárral (186. l.) ellátott szöveget nyújt, és hogy a nagy közönségnek (190. l.), középiskolai férfiaknak (186. l.), iskoláknak, tanítóknak és kezdőknek (198. l.) akar chrestomathiául szolgálni. De minthogy ebben csalódott, elátkozza „a tökéletlenségek eszetlen közlőjét“ és „buta hűségét“ és kijelenti, hogy a *Nyelvemléktár* hasznavehetetlen, mert az és semmi más, mint a mi: a régi magyar nyelvmaradványok egyszerű hű másolata, betűszerinti lenyomata. Hogy minden munkát magából kell megítélni, arról a bírálónak tehát sejtelve sincs. Hogy oktatlant és teljesíthetlent kíván, azzal nem törődik vagy talán meg sem

tudja ítélni. A *Nyelvelméltár* sok oly codexet foglal magában, mely sohasem lesz a bíráló közönsége elé való. Minek az ilyenre mindazt pazarolni, a mit ő kíván? Nyelvi értékükre is különbözök e codexek. Kiadni ugyan mind szükséges és érdemes, de egyszerűen; teljes apparátusra csak a legkiválóbbak tarthatnak számot. Hogy a bíráló „írás- és hangtani nézeteket“ akar a codexekből elvonatni (198. l.) és mégis úgy szeretné kiadni, a hogy a *Régi magyar költők tára* van kiadva (190. l.), tehát mai orthographiával, az mutatja, hogy maga sem tudja, mit akar. A *Régi magyar költők tára* a fölvetett darabokat nem mint nyelvelméleket közli, tehát nem akar „írás- és hangtani nézeteknek“ alapúl szolgálni, és mindamellett, hogy a nagy közönséghez fordul, legalább a jegyzetekben mégis szükségesnek találta az eredeti orthographiát. A teljes codexek ellenben, még ha azonfölül irodalmi és történelmi értékük van is, első sorban nyelvelmélek és mint ilyeneket hiven a magok írásmódja szerint kell közölni, akár a nagy közönség, akár pedig szaktudósok számára adjuk ki. De teljes apparátussal még most a legkiválóbbakat sem bírjuk ellátni. Arra nincs se elegendő időnk, se elegendő pénzünk, se elegendő tudományunk.

Döbrentei halála után a nyelvelmélek kiadása, noha az akadémia e célra folyton áldozott s költött vagy 20,000 forintot, több mint 40 évig szünetelt. Ez gyors munkát és takarékossgot parancsol. Az előbbi azért is szükséges, mert nyelvelméleink ma sincsenek egész biztosságban. Hogy mennyi rongálásnak, mennyi barbárságnak vannak kitéve, arról sok szomorút tudnék én mondani. Egyik könyvtárunkban pia frausból, csak azért, hogy több legyen, egy codexből ötöt csináltak, s hogy föl ne tűnjek, mindegyiket más-más színű bőrbe kötötték, de hogy még a szélekről se lehessen összetartozóságukra következtetni, kegyetlenül meggyalúlták, megcsontkítva a szöveget s elpusztítva a margóra írottakat. Történhetett volna-e ez, hogy ha ez a codex már ki lett volna adva? De ez még semmi! Négy éve elveszett a *Döbrentei-codex*, egyik legbecsesebb régi kéziratunk, ma sincs nyoma. Hogy tehát a sietésre elég okunk van, azt átláthatja mindenki. Már most gyors, olcsó és jó munka, hogy teljesíthető ez másképp, mint úgy, hogy elhagyjuk mind azt, a mi sok időbe és nagy költségbe kerül, és pontos hű másolatokat adunk? Erre különben



tudományunk mai állása is kényszerít. Codexeink legnagyobb része latinból való fordítás, az eredetijét pedig alig egy párnak ismerjük. Így mit kezdhetünk? Mert az eredetiekre annál nagyobb szükségünk van, mivel egyből-egyből nincs több kéziratunk egynél. Hogy lehessen így szövegkritikába fogni? De még ha ez a baj mind nem volna is, az összes régi nyelvünk tekintetbe vétele nélkül nem boldogulunk. De hol van az a szótár vagy grammatika, mely azt kezünkre adná? A legszükségesebb eszközökkel sem rendelkezünk, mivel minden előmunkálat hiányzik.

A *Nyelvelméltár* épen azt akarja lehetségessé tenni, hogy többen más-más szempontból vizsgálhassák nyelvemlékeinket, hogy így mentül előbb legyen meg mind az, a mi a kiváló fontosságú maradványok méltó kiadására szükséges. De ez épen azt a szigorúan ragaszkodó hűséget követeli, melyet a bíráló butának talál. Tudva levő dolog, hogy már nagyon sokról, a mit azelőtt hibának tartottak, kitűnt azóta, hogy nem az. A *Halotti Beszéd* hadlawa alakját Révai még íráshibának mondta, hasonlóképen Toldy a *zásztó, veternye* szöveget és sok egyebet. Igen sok van mai nap is, a mi hibának látszik, de ki tudja az-e? A bíráló például a 188-ik lapon megemlíti a *Nyelvelméltár* IV-ik kötet 125-ik lap 37-ik sorából az *arhat* alakot is. Én nem merem rásütni, hogy íráshiba. Jelentése *árthat*, de a mint a nép mai nap mondja *tarthat* helyett *tarhat*, úgy mondhatták és írhatták régen *árthat* helyett *árrhat*. A *Kulcsár-coderben* van *byzongaua*, de ki bírja azt eldönteni, hogy a végéről miért hiányzik az *l*? Lehet, hogy az író elfelejtette, de lehet, hogy a kiejtésben sem volt meg, mint a nép ajka ma is elnyomja. Ugyanott előfordul *estiglen* s jelentése *estiglen*. Ez meg épen nem hiba, pedig mindenki annak nézné. De van ott *estiglen* akárhányszor és a mellett sokszor *migen, napigan* is. Még ma nem tudjuk megvonni a határt hiba és nem hiba közt. Ez egyik oka a „buta hűségnek“. A másik az, hogy a nyilvánvaló hibákra is szükségünk van. Valamely kéziratnak minden oldalú ismeretéhez hozzá tartozik, hogy tudjuk, eredeti-e vagy másolat. Ezt egyedül az íráshibákból lehet eldönteni, s akárhányszor megismerjük belőlük az eredetinek sajátosságait, úgy hogy néha még a korát is meg lehet határozni. Mondok példát. A bíráló fölhozza a fönnt említett helyen és kötetből a 92-ik lap 26-ik sorából ezt, hogy *eztetnek*. Ez nyilvánvaló

íráshiba ertetnek helyett s azt mutatja, hogy legalább az a hely, a hol előfordúl, másolva van, még pedig oly eredetiből, melyben az *r* a *z*-hez némileg hasonló alakú volt, és ez ismét azt mutatja, hogy az eredeti a XV-ik század második feléig vihető vissza. Az ilyen tanulságok úgy hiszem elég fontosak, hogy mindaddig, míg jó kritikai és teljes készütséggű kiadásokat nem rendezhetünk, ahhoz a sokszor emlegetett buta hűséghez ragaszkodjunk.

De az ilyen alakokból a kezdő „hányat fog nem érteni, hányat félre érteni, hányból lehetetlen és képtelen hangoztatásra, alakokra következtetni, — hányból hang-, alaktani és szófüzési törvényt gyanítani“ (190. l.)? A veszedelem nem oly nagy; minden okos ember csak annyira épít, a mennyi biztos; ha ez kevés, akkor kevésre, ha sok, akkor sokra. Oktalan ember meg biztosra, bizonytalanra egyforma bolondot épít. Amaz buta hűségű kiadásból is tud hasznót meríteni, emez a legjobb kritikai, jegyzetes, magyarázatos, hasonmásos, szótáros szöveggel sem boldogul. Azután meg nem szabad feledni, hogy még a bíráló is fölismert néhány íráshibát. Az pedig nagy szó. Szabad legyen még azt is megemlítenem, hogy a *Nyelveléktár* hűsége egy cseppet sem butább a híres Pertz-féle gyűjteményénél, és hogy *Neudrucke deutscher Literaturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts* jelenben is folyó és mindenfelé nagy elismeréssel találkozó sorozatában, egy hallei német esztelen közlő a hűség butaságára nézve engem messze fölülmúl s fertelmes bűnét még azzal is tetézi, hogy még bevezetést sem ad, nem hogy jegyzeteket, magyarázatokat, hasonmást vagy szótárt. Egyébiránt, ha az olyan kiadás a melyet a *Nyelveléktár* nyújt, hasznavehetetlen, akkor hasznavehetetlenek magok az eredeti codexek is, mert ép úgy javítások, magyarázatok és szótár nélkül vannak, mint a *Nyelveléktár*. Különösen a szótár nagyon nyugtalanítja a bírálót, mert legalább is tízszer említi. Szegény nem tudja még, hogy az akadémia nyelvtörténeti szótárt készített, mely az összes codexeknek is egész szókincsét fogja adni, s hogy e munkához minden szükséges már együtt is van.

A bíráló tehát nem volt tisztában, mit kell s mit lehet követelni a *Nyelveléktártól*, hanem képzelt magának valamit s azután rettenetes ökölcsapások közt bebizonyította, hogy nem azt teljesítette, a mire nem vállalkozott. Már most néz-

zük a részleteket. Az illetékességhez, úgy hiszem, három dolog szükséges: először, hogy az ember azt, a miről ítéletet akar mondani, tüzetesen ismerje, másodsor hogy a dologban jártas legyen, és harmadsor hogy tudjon ítélni. Hogy a bíráló mennyire ismeri a *Nyelveléktárt*, az nehány apróságból is ki fog tűnni. A 197-ik lapon azt kérdi, hogy a II-ik kötet 53—56-ik lapján „miért vannak a sorokat jegyző számok hiányosan téve föl?” Sajátságos, igazán sajátságos; nem vette észre, hogy a sorjegyző szám valahányszor az eredetinek lapszámával egy helyre esik, mindig elmarad nem csak a II-ik kötetben, hanem az egész gyűjteményen végig. No de ez külső dolog, a belsőt bizonyosan jobban megvizsgálta. A 188- és 195-ik lapon helyesli, hogy *pradwnk* és *seles* mellé kérdőjelet tettem. De hát honnan tudja ő, hogy az a kérdőjel ott csakugyan helyén van? Hiszen nem látta az eredetit! Hanem ő azt hiszi, hogy én ama szók érthetetlenségét akartam föltüntetni. Pedig mind a IV-ik mind a II-ik kötet előszavából megtudhatta volna, hogy az a kérdőjel „kétes olvasatú szót” jelent, a mi a *pradwnk* és *seles* szókra vonatkoztatva annyit tesz, hogy nem lehet vagy legalább én nem tudom eldönteni, úgy olvasandók-e vagy másképp, mivel az írás nem tiszta, nem határozott. A bíráló tehát olyat helyesel, a miről valójában azt sem tudja, mit jelent. Természetes, hogy a mily könnyen helyeslésre buzdúl, ép oly könnyen talál hibát is. Erről tanúskodik a 187—188-ik lapon közölt szójegyzéke. Mindjárt a legelső adatában téved. Azt mondja, hogy a *Nyelveléktár* I-ső kötet 7-ik lap 5-ik sorában előforduló *könöklene* Döbrenteinél *könökletne*, pedig előbb itt is *könöklene* s azután ott is *könökletne*. Hogy a 227-ik lap 18-ik sorából miért jegyezte ki a *monda* szót, azt alkalmasint maga sem sejti; mert abban ugyan sem íráshiba, sem olvasás hiba, sem sajtóhiba nem lehet, alakjánál s értelménél fogva pedig szintén nem föltűnő. A IV-ik kötet 103-ik lap 12-ik sorából meg ezt kapja ki *ut mynt* s nem látja, hogy *ut* latin szó, s hogy ilyen jelenség az *Érdy codex*ben másutt is előfordul, valamint hogy ez az előszó VIII-ik lapján meg is van magyarázva.

A vizsgálat pontossága kétségtelen! Lássuk a tudományt. A IV-ik kötetből kijegyzettek majd mind azt mutatják, hogy a bíráló sem a régi írásmódot sem a régi nyelvet nem ismeri. Fölhossa a többi közt ezeket: *ellensees* (1, 27),

*vysek* (25, 19), *lelky ysmeretöt* (41, 23), *lakodalmat* (43, 26), *lataas zerent* (102, 12), *vagyon* (40, 13), *zenvedny* (126, 21), *Idvözöytenk* (98, 18). Az első két szóban csak az tűnhetett föl neki, hogy *z* helyett *s*, valamint a következő kettőben, hogy *d* helyett *t* van. Mind a két jelenség oly gyakori, hogy minden codexből lehetne tucatszámra idézni. A *lataas zerent* mellé oda tette hogy más helyen *latas zerent* van. Tehát nem tudja még azt sem, hogy a régi kéziratok orthographiája nem következetes, s hogy némely szót ötfélekép is írnak. A szegény *vagyon* abban az értelemben, hogy *vagyok*, szintén hiba számba került, pedig az *Érdy-codexen* kívül is előfordul édes testvérével együtt a *leszen*-nel *leszek* értelemben, így a *Jordánszky-codexben*, *Kulcsár-codexben* és másutt is. Az utolsó előtti szó *zenvedny* azt teszi, hogy *szenvedné* s így végbetűje *i*-nek olvasandó. Avattott tudja, hogy *é* és *i* gyakran váltakozik, valamint azt is, hogy *Idvözöytenk* szakasztott olyan alak mint *szülénk*, csak a bíráló előtt titok. Ennyi a tudománya. Ítéző képessége egyetlen példából is világos lesz. Mikor a 196—197-ik lapon hasonmást követel, azt is adja okúl, hogy a II-ik kötet 106—108-ik lapján „különös írásmódot találunk,“ melyen az ő véleménye szerint csak *fac simile* segítségével lehet eligazodni. Ez a különösség abban áll, hogy az *ö ö* hangzó *eiv*, *eyv*, *eyu* és *eiuv*al van jelölve. „Már most“, így okoskodik azután, „természetes az olvasónak, ki ily betűcsoportok által ama hangzatot jelelve sehol — legalább e codexekben — nem látta, arra a gondolatra jutni, hogy az *eiv* talán *ew*“ s a többi is ilyes. Sajnálom azt az olvasót, a kinek „természetes erre a gondolatra jutni“, de meg vagyok győződve, hogy a bírálón kívül senkinek sem lesz csak egy csöppet is természetes. Minden más emberfia csak akkor gondolhatná, hogy „az *eiv* talán *ew*“, hogy tehát az *i* nem egyéb mint a *w*-nek első vastag vonása, ha mindig csak *eiv* fordulna elő, de ha csak egyetlen egyszer is *i* helyett *y*-t látna, mindjárt kivenné azt a gondolatot a fejéből. A bíráló ellenben így okoskodik: minthogy *eiv* mellett van *eyv* és *eyu* is, és minthogy  $y=i$  és  $u=v$ , s így *eyv* és *eyu* = *eiv*, tehát *eiv* = *ew*. Ennél természetesebb már csakugyan maga a természet sem lehet.

Íme a bíráló illetékessége. A *Nyelveléktár* céljáról egészen tájékozatlan, az eredeti kéziratokba bele sem pillantott, a kiadást alaposan át nem vizsgálta, sem a régi írásmó-

dot, sem a régi nyelvet nem ismeri, és általában szánandó ítelő tehetséggel van megverve. Ecce homo! Bizonyítsam-e még tovább, hogy ez az ember véleménymondásra teljességgel képtelen. És ez akarja oktatni a Budenzeket, Szarvasokat és Sziládyakat, hogyan kellett volna a *Nyelvmléktárt* szerkeszteni és kiadatni! Ez mer a „felügyelő szerkesztőség megfoghatatlan bölcseségéről“ gúnyolódni! De mondott ő talán olyat is, a mi mégis hiba? Az igaz, hogy tenger sok mindenféle tarka részlettel állt elő, de én nem érek rá azt szétválogatni, s mintsem hogy vitatkozzam, inkább ráhagyom, hogy neki van igaza, hogy tehát valahányszor valamit megjelezttem vagy meg nem jelezttem, pótoltam vagy nem pótoltam, mindannyiszor hibáztam. Kérdés, mit rontottam azzal a szövegen? A 193. lapon maga mondja, hogy „zárjel közé teszem saját találmányaimat vagy pótlásaimat“, és hogy „így a codex szövegével össze nem téveszthetők“. Tehát az a sok részlet egytől egyig mind haszontalanság. Csak két dolog sújtana: először ha hamisításokat követtem volna el s másodszor ha akár rossz olvasással, akár hanyag javítással rontottam volna a szöveget. A bíráló azonban egy hibás olvasást, egy sajtóvétiséget nem bizonyított rám; csak gyanúsított. Tehát nem akaratán múlt, hogy nagyobb bajom nem esett. Hanem a puszta szó nem öl. Nyugodtan tekintek végig bírálat színébe burkolt személyeskedéseim; nem illet, nem érint azokból semmi. Csak a szegény ártatlan *Nyelvmléktárt* sajnálom, hogy én miattam kellett szenvednie. De majd csak kiheveri, mert a bíráló annyira mégsem tudott neki ártani, hogy azt ne kérdezhesse Lichtenberggel: „Wenn ein Kopf und ein Buch zusammenstossen und es klingt hohl; ist denn das allemal im Buche?“ És már most Isten tartson meg mindnyájunkat jó egészséggben!

---

VOLF GYÖRGY.

Minden csonkítás nélkül, egész terjedelmében veszi itt az olvasó Volf úr válaszáat, a melyet épen oly gögös önteltség, és durva hang jellemez, mint majd minden polemiáját. A dolog érdemére nézve V. jegyű bírálónk bizonyára meg fogja tenni észrevételeit, ha szükségesnek látja, azonban a magunk részéről egyet-mást addig sem hagyhatunk szó nélkül.

Volf úr nagy orthologus és évek óta a legharsányabb

hangon hirdeti a *Nyelvőrben*: ne újíts, magyar, de úgy látszik, hogy más tekintetben nagy kedvelője a gyökeres újításoknak. Meg akarja változtatni nemcsak a magyar, hanem a külföldi irodalmaknak egy régi szokását, amúgy könnyedén elítélve az irodalmi névtelenséget és Schoppenhauerrel gyávának, nyomorútnak, bectelennek nevezve mindenkit, a ki névtelenül írt, ír és írni fog. S ez még nem elég. Úgy látszik, a polemikában is némi új szokást akar meghonosítani. Szerinte először is szükséges, hogy a polemikus dícsérgesse a maga nagy szellemi erejét, tudományát; másodsor másban némely nem teljesen szabatos kifejezést, de a melyek a dolog lényegén mit sem változtatnak, ráfogásnak, hamisításnak bélyegezzen, azonban magát följogosítva érezze a valóságos ráfogásra is; harmadszor ellenfelét folyvást boszúállónak, személyeskedőnek, igazságtalannak, illetéktelennek nevezve, csak arról szóljon, a mit fölvilágosítani vagy megezáfolhatni vél, de a sokkal számosabb és lényegesebb ellenvetésekről teljesen hallgasson s mintha azok figyelemre méltók sem volnának, paczkázva vesse oda: mind erre nem érek rá, inkább ráhagyom, hogy neki legyen igaza. Íme az ósdi és újító Volf kettős arca! De úgy hiszszük, hogy Volf úr orthologiája minden ízetlenségével együtt hamarebb válhatik a stilsták kathe-kismusává, mint irodalmi újításai a kritika codexévé.

Volf úr az irodalmi névtelenséget gyalázatos visszaélésnek tartja s azt mondja, hogy ezért mindeddig csak korlátozottságot vágtak a fejéhez, de igazi, elfogadható okot egyetlen egyet sem tudtak mondani. Nem tudjuk, hogy Volf úr mikor és hol fejtette ki elméletét a névtelenségről, de azt tudjuk, hogy a névtelenség védelmére nálunk is, másutt is sok mindent összeírtak s hoztak föl oly okokat is, melyeket, ha Volf úr bölcsesége nem fogadhat is el, de megezáfolásuk nem ellenkezne méltóságával. De vajon ő maga mily okokat hoz föl a névtelenség ellen? Szerinte a névtelenség mindig gyanús, a bírálók rendesen azért hallgatják el nevöket, mert az olvasó ítéletén erőszakot akarnak elkövetni vagy egyenesen nem igazat, vagy csak módjával igazat szeretnének vele valóságos és teljes mértékű igazság gyanánt elfogadtatni, vagy ha az igazságot tiszteletben tartják is, azt nem magáért, hanem valami mellékes czélból szolgálják s épen azért rejtik el nevöket, mert jól tudják, hogy szíve szándéka ítéli el az embert. Szerinte a

névtelenség káros mind az irodalomra, mind az íróra nézve. Annak silányítja tartalmát, mivel gondolatok helyett pajtáskodással és személyes hercze-hurczával tölti meg, ennek tompítja és sokszor megrontja erkölcsi érzékét, mivel fölmenti a személyes felelősség alól. Egy szóval a névtelenség valóságos átká az irodalomnak, mert csak a pajtáskodásnak, személyes boszúnak s minden néven nevezendő egyéb alávalóságnak szolgál menedékkül. Volf úrban a névtelenség gyűlölete valóságos mánia. Neki a névtelen bíráló hiába szolgálja a teljes igazságot, már névtelenségénél fogva gyanús és szándéka nem lehet tiszta, ellenben a ki aláírja nevét, ha nem szolgálja is az igazságot, bizalomkeltő és tiszta szándéka minden kétségen fölül áll. Azt látszik hinni, hogy a hírlapirodalom és kritika minden bajának a névtelenség az oka, s mihelyt aláírja nevét az író, megszűnik minden fölületesség, igazságtalanság és pajtáskodás. De vajon van-e valami lényeges különbség a legkitűnőbb magyar kritikusok és hírlapírók aláírt és névtelen vagy álnévű dolgozatai között, s ha van, a névtelenség-e ennek az oka? Kölcsey, Vörösmarty, Bajza, Erdélyi, Arany stb., gróf Dessewffy Aurél, báró Eötvös, Kemény, Deák Ferencz stb. mindnyájan írtak névtelenül vagy álnévvel s névtelen és aláírt czikkeik ész és jellem tekintetében általában véve egyértékűek. Hiába nevezi el őket Volf úr a Schoppenhauer szájával gyáváknak, nyomorúltaknak, becesteleneknek, e tekintetben már ítelt fölöttük az idő. S vajon ha a jelent tekintjük, bölesebbé válnék-e báró Kaas Ivor, ha mindig aláírná czikkeit és dühöngőbbé-e Verhovay, ha eltítkolná nevét? Szana Tamás és Irmei Ferencz több együgyűséget írnának-e névtelenül, mint írnak nevök alatt s vajon magának Volf úrnak fönnebb közlött és aláírt czikke, bárminő tekintetben, fölötte áll-e V. jegyű dolgozótársunk bírálatának? Azt a bűverőt, a melyet Volf úr a névaláírásnak tulajdonít, mi sehol sem tapasztaltuk.

Azonban nem akarjuk félreérteni Volf urat. Állításából ugyan logikaian következik mindaz, a mit megezáfolni igyekeztünk, de ő tulajdonkép nem ezt akarta mondani, hanem azt, hogy minden nemű írói és kritikai fogatkozás, tévedés, sőt bűn kifejlődésére sokkal kedvezőbb a névtelenség, mint az ellenkező, mert az íróf fölmenti a személyes felelősség alól. De vajon a névtelen cikkért, bírálatért vagy könyvért senki sem felelős-e, s a szerkesztő és kiadó felelőssége sok tekintet-

ben nem korlátozóbb, mérséklőbb-e, mint magáé az íróé? Minden szerkesztő és kiadó sokkal nehezebben ad ki névtelen mint aláírt cikket vagy könyvet, mert ezért kevésbé felelős, amazért pedig a felelősség egész súlya reá nehezedik. Épen azért szerkesztő és kiadó sokkal szigorúbbak minden ily esetben, az írók pedig engedékenyebbek s könnyebben állnak reá módosításokra, sőt kihagyásokra is. Mindez a névtelenség természetes következménye, a melyet Volf úr épen nem vesz tekintetbe. Épen azért, ha a névtelenséget elítéljük, vagy épen törvénynyel tiltjuk, elegendő ok nélkül korlátoljuk a vélemény szabadságát. Nemcsak arra van jogunk, hogy gondolatainkat, véleményünket szabadon közöljük, hanem arra is, hogy oly módon és alakban közöljük, a mi természetünknek, ízlésünknek és körülményeinknek leginkább megfelel. Azt, a ki névtelenül akar írni, ugyan miért korlátolja az állam és társadalom, midőn sértett érdekeiért mindig feleletre vonhatja a szerkesztőt és kiadót, a kik az íróért teljes felelősséget vállaltak? Az írók részint azért írnak névtelenül vagy álnév alatt, mert nem bíznak eléggé magokban, félnek a szégyentől, bár néha váratlan nagy sikert vívnak ki, részint pedig azért, mert mint politikai cikkírók és kritikusok, természetök miatt vagy állásuk és körülményeiknél fogva nem akarják magokat kellemetlenségnek, bajnak vagy épen veszélynek kitenni. Már Bajza megmondotta, hogy vannak éles, mély ítéletű, nagy tudományú emberek, de mind e mellett is tartozkodók, félénkek, néha pedig túlságig szerények, kiktől önszemélyökben vagy nem hallhatni semminemű ítéletet, mert hallgatnak inkább, hogysem valakivel összeütközzenek vagy legalább való, őszinte ítéletet nem. S vajon az ily férfiaktól Schoppenhauernek Rousseautól kölcsönzött paradoxonai kedvéért megfoszszuk-e az irodalmat? S ha a névtelenség elítélésével el tudnánk is nyomni némely léha és nem tiszta forrású cikket, nem nyomnánk-e el komoly és nemes törekvéseket is? De mit használna az elnyomás, midőn az aláírt léha és rossz akaratú cikkekből az után sem volna hiány? Volf úr szűk ajtót akar nyitni a komoly és nemes törekvésű íróknak, ellenben tág kapút tár a léháknak és rossz akaratúaknak, a kik rendesen tolakodók és szemérmetlenek. Minden korban írtak névtelen vagy álnévű könyveket, cikkeket, kritikákat s írni fognak ezután is s a mi



a dolgok kényszerűségéből foly, azon nem vehet erőt semmi nemű philosophusi önkény vagy rossz kedv szülte sophisma.

Volf úr el akarná hitetni velünk, hogy az összes külföldi, sőt a magyar irodalom is elítélte a névtelenséget s kiáltására törekszik. Ez épen nem áll. Az írók most is, mint régen, tet-szésök szerint névvel vagy névtelenül írnak s a kiadók és szer-kesztők nem igen hajlandók, saját érdekek ellen, elvkérdéssé fűjni föl e kérdést. A magyar irodalomban most is épen oly divatos a névtelenség vagy álnevűség, mint ezelőtt negyven évvel, s csak egyetlen folyóiratot tudunk, a mely elvül látszott kitűzni a névtelenség kiküszöbölését. Ez a *Nyelvör*, de a midőn kénytelen volt vele, mégis közlött álnevű cikket, sőt újabban nem retten vissza a névtelen cikkek közlésétől sem s így Volf úr saját fészket gyalázza meg, midőn a névtelenségre a beestelenség bélyegét akarja sütni. Angolországban mindig szokásos volt a politikai cikkek, rőpiratok, tudományos és irodalmi bírálatok névtelen írása s bizonyítja, hogy a névte-lenség épen nincs szoros kapcsolatban a sajtószabadság és nyilvánosság kérdésével. Angolország sajtója és alkotmánya rég óta a legszabadabb s írói mégis folyvást gyakorolják a név-telenség jogát. Volf úr fölhozza, hogy az *Academy* és *Fort-nightly Review* mindig megnevezik közleményeik íróit. Senki sem tiltja, ha az íróknak úgy tetszik. De a *Times*on kezdve a legjelentéktelenebb napilapig nem névtelenek-e az angol poli-tikai cikkek? S a szemlék, magazinok, heti lapok legtöbbjé-ben nem találunk-e névtelen közleményeket s a legrégibb és legtekintélyesebb angol szemle az *Edinburgh Review* minden közleménye nem névtelen-e? A német irodalomról Volf úr azt jegyzi meg: mindenki tudja, hogy itt a kritikusok mindig meg-nevezik magokat, s elég a *Jenaer Literaturzeitung*ra hivat-koznia. Óhajtjuk, hogy Volf úr nyelvtörténeti adatai biztosab-bak legyenek, mint az irodalomtörténetiek. Ott a *Literarisches Centralblatt* s még egy csoport irodalmi és kritikai lap, szemle, melyek számos névtelen bírálatokat közölnek; a német politi-kai lapok mellékletei és tárczái szintén telvék névtelen cik-kekkel. Franciaországban törvény tiltja a névtelenséget, de, ha jól emlékszünk, e törvény III. Napoleon önkényének szüle-ménye, a ki nem elégedett meg a kiadóval és szerkesztővel s az írón is boszút akart állani. De azért álnevű könyvek és cik-kek itt is jelentek meg, s olykor nem a szerzők írták alá cik-

keiket, hanem oly írók, a kik a felelősséget elvállalni készek voltak. Minden rendszabály, a mely az irodalom és journalistika természetével ellenkezik, eredménytelen és megboszúlja magát.

Szint ily alaptalanok Volf úrnak azon vádjai is, melyekben V. jegyű bírálónkat ráfogással, hamisítással igyekszik megbélyegezni. Volf úr a *Nyelvemléktár* IV. kötete előszavában ezt írja az *Érdy-codex* szerzőjéről: „Egy pár adatból azt következtetem, hogy déli Magyarországon élhetett vagy talán oda való volt. Ilyen az, hogy Prologusában Slavóniát közel helyhezi s a slavón vallásos irodalmat különösen kiemeli. Ilyen továbbá az is, hogy a *szerencse* szó néha épen úgy, mint déli íróinknál mindig *szerencsa* alakban fordul elő. Ilyen végre még az, hogy egy helyen a *kutya* szót gunyhó értelemben használja, a mit csak valamely délszláv dialektusból sajátíthatott el, mert az éjszakiakban e szó tudtommal nincs meg; a déliek közül magam az illyrből ismerem“. Bírálónk e helyre ezt jegyzi meg: „Nyelvészeti ismerete is hiányos lehet annak, ki a IV. kötet előszavában azért gondolja délvidéki írónak az *Érdy-codex* íróját, mert *szerencse* mint mondja, déli íróinknál általában mindig *szerencsa* alakban fordul elő. Ha az akadémia nagy szótárába tekint, megtanúlja, hogy ez alak Illosvainál s Szalay 400 levelében is található. Azt pedig tartozott volna tudni, hogy Tinódinál és Illésházy nál is megvan. Ezeket pedig déli íróknak nem nevezheti.“

Volf úr ezért nagy zajt üt, ráfogást, hamisítást emleget, mert ő nemcsak a *szerencsa* szóból következtette az *Érdy-codex* írójának déli származását, hanem két más körülményből is s ezeket bírálónk mellőzte. De vajon megtámadta-e a bíráló Volf úrnak két más bizonyítékát, nem csak e harmadikat hibázhatta-e s nem csak e harmadikból következtette-e nyelvészeti ismerete hiányos voltát? Megengedem, hogy bírálónk szabatosabban szól vala, ha így ír: Volf úr azért is gondolja déli írónak stb., de az is, a hogy írt, a dolog lényegén mit sem változtat s Volf úrnak épen nincs joga ráfogást, hamisítást emlegetni.

A második ráfogás, hamisítás a következő volna: Volf úr a *Nyelvemléktár*nak ugyancsak IV. kötete előszavát így végzi be: „Több (hiba) nem igen lehet, mert a kész nyomtatványt még egyszer gondosan betűről betűre összevetettem az

eredetivel. Kérem az olvasót, hogy a kijelölteket használat előtt kijavítani, s a netalán észre nem vetteket elnézni szíveskedjék“. Bírálnók bővebben kiterjeszkedvén a másolási és sajtóhibákra s különösen megróván azt az eljárást, hogy előbb kinyomatták az első kötetet a Gévay és Jászay másolatai után s csak akkor jutott eszökbé meghozatni az eredetit, így folytatja fejtegetését: „Volf úr a IV. kötet vége felé egész fideliter mondja: több (hiba) nem igen lehet, azután kéri az olvasót, hogy az észre nem vetteket igazítsa ki. Ez kissé nevetséges dolog. Ugyan kérem miből, micsoda hozzávetéssel igazítsuk ki stb.“ Volf úr egész méltatlankodva kiált föl: „Az van-e itt mondva, a mit a bíráló mondat velem vagy más? És ha más, mit gondoljunk a bírálóról? Nem szándékos hamisítás-e az, a mit itt elkövetett?“ Bizony nem szándékos hamisítás, sőt szándéktalan sem. Lehet-e valamely másolási vagy sajtóhibát elnézni, ha észre nem vettük, s ha észre vettük, nem igyekezzünk-e kiigazítani? A bírálónak, Volf úr kérése logikai következményeit kivonva, joga volt fölkiáltani: a Volf úr által észre nem vett hibákat miből, honnan, micsoda hozzávetéssel igazítsuk ki?

Jól mondja bírálnók Volfról, hogy nem gondol a kicsiségekkel ha akarja, de a kicsiségekből nagy dolgot tud csinálni, ha akarja. Íme kicsiségből mily hamar tud nagy ráfogást, hamisítást fölfújni s mily kicsibe veszi azt, ha maga úgy mellékesen valóságos ráfogást követ el. Válaszában több helyt fitymálón emlegeti bírálnók ítélőtehetségét s a többek közt azt jegyzi meg róla: „Hogy a bíráló írás- és hangtani nézeteket akar a codexekből elvonatni (198. l.) és mégis úgy szeretné kiadatni, a hogy a *Régi költők tára* van kiadva (190. l.) tehát a mai orthographiával, az mutatja, hogy maga sem tudja mit akar.“ Bírálnók sehol egy szóval sem hibáztatja a codexeknek eredeti orthographiával való kiadását, sőt az orthographia kérdését föl sem hozza. A mire Volf úr hivatkozik, az egészen mást jelent. Bírálnók azt hibáztatja, hogy a *Nyelvremléktár* codexeinknek csak photo- vagy inkább telegraphja, a mely közli a megértett és meg nem értett szokat és sorokat, értelmező, magyarázó jegyzetek, szótár stb. nélkül és amaz idézett h-lyen azon csodálkozik, hogy a Nyelvtudományi Bizottság ezt így akarta vagy eltűrte, holott Sziládyval nem így adatta ki a költőket, hanem értelmező, magyarázó jegyzetekkel, szómutatóval stb.

A mint Volf úr fölfogja bírálónk hibáztatását, kétszer is ismételve, az már a dolog lényegébe vág, s valóságos ráfogás.

A kemény hangú Volf úr, a ki saját kíméletlenségét nagyra becsüli, bírálónknak hangján is megbotránkozik és szemünkre hányja, hogy e személyeskedő bírálatot a *Budapesti Szemle* ugyanazon számában adtuk ki, a melyben megróttuk némely politikai lap durva hangját. Annyi való, hogy a bírálatban van itt-ott élesség, de nincs durvaság. Volf úr különösen kiemeli, hogy az indulatos bíráló nem igen válogat a kifejezésekben s őt eszetlennek, pontosságát pedig butának nevezi. Ama sorok, melyekre Volf úr hivatkozik, így hangzanak: „A IV. kötet 15. l. ezt mondja: „A jelen kiadás codexünket hű másolatban közli s így az eredetinek nemcsak orthographiáját, hanem még íráshibáit is meg kelle tartanunk“. Így könnyebb is volt. Meg sem kellett érteni, csak értetlenül adni odább. De nem szégyelletes dolog-e az, a tökéletlenségek eszetlen közlőjévé lenni? Nem szégyen-e, hogy csak egy szerény jegyzetben sem vet hozzá gyanítást arról: mi lehet az a sok tarka-barka alak s miképen kell kibonyolítani egyik-másik összezavart, érthetetlen, útavesztett mondatot? Mit gondoljunk, mi oka lehet e buta hűségnek, micsoda lélekkel adhatni mindezt így a magyar olvasó és épen nyelvtanuló közönség, tanuló, tanító kezébe.“ Ez idézetből látszik, hogy az *eszetlen, buta* kifejezés az elvre, a kiadás rendszerére vonatkozik, s nem Volf úr személyére. Ellenben Volf úr válaszában folyvást a bíráló személyét illeti a legbecsmérőbb kifejezésekkel, s nemcsak tehetségét, tudományát támadja meg, hanem egész erkölcsi lényegét. A boszúállás tényének bélyegzi a bírálatot, kutatja a személyt s megállapítja, hogy ellene egy egész összeesküvés alakult: van egy bűnszerző, a ki kigondolta a boszút és adatokat szolgáltatott, egy orgyilkos, a ki stilusba öntötte az egészet s végre egy szerkesztő, a ki mindezt készségesen elősegítette. Csodálkozunk, hogy Volf úr nem hozta föl a szedőt is, a ki a bírálatot kiszedte, a correctort, a ki kijavította, a Franklin Társulatot, a mely kiadta, az expeditort, a ki szétküldte s az olvasót, a ki el merte olvasni. S ily orgyilkosság fényes nappal történt Buda-Pesten, a rendőrség szeme láttára. Iszonyú!

Nekünk Volf úr válaszában az tűnt föl leginkább, hogy egész crimen laesae majestatisnak tartja azt, hogy őt megbí-

rálni merték és nem kedvezőn. Mintha ilyesmit tárgyilagos író, tisztességes ember nem követhetne-e el, csak elfogúlt elme és boszúért lihegő szív. S vajon ha így állana is a dolog, megfosztaná-e az minden becsétől a bírálatot, s nem-igazzá tenné-e a mi benne igaz? Mi azt hisszük, hogy a kritikára nem egy esetben reá illik az, a mit Mephisto mondott Faustnak, a mikor ez azt kérdezte tőle, hogy ki ő:

Ein Theil von jener Kraft,  
Die stets das Böse will, und stets das Gute schafft.

Mi több joggal emlegethetnők a boszút, ha nem találnók oly nevetségesnek. Alighogy a *Szemle*-ben megjelent a *Nyelv-  
emléktár* bírálata, a *Nyelvőr* tüstént nekünk rontott, hirdelve, hogy mi hibásabb kiadó vagyunk mint Volf, mert az általunk szerkesztett *Olcsó könyvtár* Daykájában e sorokban: „Ha ütsz ismét te boldog óra? Ha fordul végezésem jóra? (*Esdeklés*). Hazám, ha ügyelsz majd tulajdon kincseidre? Ha vonsz örök homályt balhimezéseidre?“ (*Vitéz Imréhez*) a *ha-t* *hah*-ra javítottuk, nem tudva a *ha* köztársónak, mint névmásnak független kérdő használatát, *mikor*, *mely időben* jelentéssel, pedig megtanúlhattuk volna ezt a Ballagi szótárából, Simonyi nyelvtanából, Aranytól: „Oh nemzetem *ha* fognád elfeledni, hogyan viselte súlyos nyavalyád?“ Vörösmartytól: „Csaták miatt *ha* nyughatol, oh ifju szép hazánk?“

A *Nyelvőr* egy kissé mohón kapott az alkalmon; ennyit Ballagi és Simonyi nélkül sem nehéz tudni. Ha figyelemre méltatta kiadásainkat, tudhatná, hogy mi *ha* javítunk a régi írók szövegén, azt mindig megemlíti jegyzetben; másodszor mi kiadtuk Vörösmartyt is s *ha* ott a *ha-t* nem javítottuk ki *hah*-ra, bizony ezt Daykában sem akarhattuk s itt valamely figyelmetlenségnek kellett okozni a hibát. Úgy is történt. Daykának két kiadása van: a Kazinczyé és a Toldyé, ez utóbbi a jobb, mert Toldy az eredeti kéziratból visszaállította a Kazinczytól itt-ott önkényesen megváltoztatott szöveget. Mi azért a Toldy kiadásából szedettük ki a munkát, s midőn az egész ki volt szedve, a revisiót oda adtuk segédünknek, hogy hasonlítsa össze a Kazinczyéval, részint az írásjelek, részint a Toldy kiadásába becsúsztott nyomdahibák miatt. Segédünk kijegyezte a revisió ívére az eltéréseket, a melyekből némelyt megtartottunk, némelyt elvetettünk. A Kazinczy kiadásában a kérdő *ha*

mindenütt *há*-val van jegyezve s azt segédünk mindenütt *hah*-ra javította. Ez figyelmünket vagy elkerülte vagy utána akartunk járni, hogy Kazinczy mit értett ama jel alatt s valami közbe jövéen, feledésbe ment az egész, s így maradt benne a hiba. De akár hogy történt, a hiba hibának marad, s a *Nyelvőr* jól tette, hogy nem hagyta szó nélkül, akár boszúból tette, akár ügyszeretéből. Volf úr is jobban tenné, ha nem emlegetné annyit a boszút. Ezzel nem lehet lefegyverezni a kritikát, sem félrevezetni a közönséget. A mi helyes és igaz, helyesnek és igaznak marad akárki akármely indokból mondja, névvel vagy névtelenül, s tökéletesen mindegy a *Budapesti Szemlé*ben jelen-e meg vagy a *Nyelvőr*ben. Szerk.

## É R T E S I T Ő.

*König Buda's Tod. Ein Epos von Johann Arany. Aus dem Ungarischen übersetzt von Albert Sturm. Leipzig, 1879. W. Friedrich.*

Arany János nagyobb költeményei közül eddig tudunkkal *Toldi* két része, *Murány ostroma*, *Katalin* és *Keveháza* jelentek meg német fordításban, az első két ízben. \*) E munkák nem keltettek a külföldön figyelmet, pedig a magyar aesthetikus épen nem elfogúlt, midőn e költeményeket az epikai költészet legsikerültebb, legértékesebb termékei közé sorozza. Mi az oka tehát azon első pillanatra feltűnő jelenségnek, hogy ugyanaz a külföld, mely Petőfi és Jókai műveit oly lelkesen fogadta és oly részrehajlatlanul méltányolja, Aranynak az Európaszerte elhanyagolt epikai költészet

---

\*) *Johann Arany, Erzählende Dichtungen. I. Toldi. II. Die Belagerung von Murány.* Deutsch von K. M. Kertbeny. Leipzig, 1851. — *Johann Arany, Toldi. Poetische Erzählung in 12 Gesängen. Im Versmass des Originals übersetzt von Mor. Kolbenheyer. Mit einem Briefe von Friedr. Hebbel.* Pest, 1857. — Ugyanazon fordítótól: *Toldi's Abend.* Pest, 1857. — *Joh. Arany, Dichtungen*, deutsch von Adolf Dux. (*Katalin és Keveháza*). Pest, 1861. — Azon kívül Arany válogatott kisebb költeményei Kertbeny (Genf, 1860) és Korodi Lajos (Kronstadt, 1863) fordításában; egyes darabok különböző anthológiákban is.

terén alkotott és e szempontból még kiválóbban becses költeményeit nem vette kellő figyelembe? Megvan e jelenségnek a maga oka, még pedig kettős oka. Az első tartalmukban rejlik. Arany János nemzeti költő, modern nemzeti költő, ki oly mélyen gyökerezik nemzetében, hogy ennek sokoldalú mély ismerete nélkül meg sem érthető, nem hogy méltányolható volna. Nincs az újabb irodalmakban egy második költő, ki oly széles látkörrel, annyi tudománynyal, a legképzettebb műköltő annyi kellékeivel bírna, — s a mellett mégis oly tösgyökeres nemzeti legyen, mint éppen Arany. Petőfi is nemzeti költő; de a dal, mely az emberi szívből meríti tartalmát és már zenei oldalánál fogva alakilag is cosmopolitikusabb, nem fejlődhetik oly különlegessé, mint az epikai mű. *Toldit* a külföld sohasem fogja igazán érteni, mert sohasem lesz magyarrá; nem fogja érteni sem tárgyát, sem képeit, sem hangulatát. Ez egy oldalról hiány, de hiány, mely onnan származik, hogy a költő mint nemzeti költő a tökély legmagasabb fokán áll.

A második ok, mely Arany munkáinak elterjedését és igazi méltánylását a külföldön megnehezíti, sőt részben lehetetlenné teszi, összefügg az elsővel. Ez Arany nyelve. Ilyen nyelven még sohasem írt magyar költő. Az igazi, valódi népnyelvnek e tökéletes, bámulatos művésziessége páratlan a magyar, de páratlan más irodalomban is. Ily nyelvet nem lehet *fordítani*. A mit a fordító, ki teljesen bírja Arany nyelvét és éppen oly teljesen rendelkezik az idegen nyelvvel — pedig hol van az ilyen fordító? — legjobb törekvéssel és legnagyobb odaadással létrehozhat, az másolat, gyöngé és halvány másolata az eredetinek, melynek üdesége és ereje, rhythmikus bája és nemzeti népiessége elsápad, ellapul. Arany nyelvét egy Freiligrath tudná megközelíteni, ki az angol népköltészet legsajátosabb termékeit oly remekül lefordította, — de ő is csak megközelíteni.

Így tehát Arany művei anyag és alak tekintetében oly nehezen tolmácsolhatók a külföld számára és az eddigi fordítások, éppen e nehézségeknél fogva, oly óriási távolságban vannak az eredetiektől, hogy igazságtalanul vádolnók a németeket Arany irányában tanúsított közönyükért, de, részben legalább, igazságtalanul a fordítókat is, hogy föladatuknak csak oly kis mértékben feleltek meg.

A *Buda halála* fordítója szintén ismerte e nehézségeket, — de bátorította őt Arany e szép költeményének átültetésére az eposz tartalma, melyről, igen helyesen, föltette, hogy a német nemzeti hősmondával való érintkezései már eleve érdekelt fognak ébresztetni Németországban az eposz iránt. De nagy kár, hogy a fordítás elé írt *bewezetésében*, mely nemcsak nagyon rövid, hanem nagyon gyöngé is, sem Aranyról magáról nem szólt bővebben, mit annál is inkább kellett tennie, mert nem teheti föl, hogy a németek e legnagyobb élő költőnkéről többet tudnak, mint (legjobb esetben!) hogy él és ír; — sem, és ez még szükségesebb lett volna, a monda *magyar* alakjáról, illetőleg a mondának a magyar nép emlékezetében élő részleteiről, és e részleteknek némely pontokban a német hagyománytól eltérő alakjáról és fölfogásáról nem beszél. Ez kettős szempontból lett volna szükséges. Egy oldalról a németek nem ismerik és eddigelé tekintetbe sem vették a (tágasb értelemben vett) nibelungmondának magyar tradícióját, melynek szerény töredékei csak elszórva maradtak fenn krónikásaink följegyzéseiben és a nép némely hagyományaiban. Ennél fogva, és ez a második ok, *Buda halála* már a priori is ki van téve azon veszélynek, hogy a németek félreértik, hogy Attila, Kriemhilt és Dietrich elütő jellemzése nekik tévesnek tetszhetik és hátrányul szolgálhat a mű kellő fölfogásának és méltánylásának. Igen jól tudom, hogy itt nagy és nehéz dolgot kívánok a fordítótól. Magam is foglalkozom már hosszabb idő óta, épen egyenesen a külföld számára, a magyar mondai hagyományok földolgozásával, s így legjobb tapasztalásból tudom, hogy a kutatónak e téren óriási nehézségekkel kell küzdenie. De neki nem kutatni, hanem csak az általánosan ismert és a *Buda halála* aránylag kis mondai körébe eső hagyományokat összeállítania és röviden elbeszél-  
nie kellett volna; ez pedig nem oly nagy föladat. E mulasztása pedig annyival érezhetőbb, mert a fordítása végére csatolt *magyarázó szótár* szintén roppant sovány s alig nyújt bármiben is számba vehető fölvilágosítást.

De térjünk végre a mellékes dolgokról a fődologra, a fordításra magára.

A fordítás alakja a Nibelungstrophá, — kétségtelenül igen helyesen. Az eredeti versszak a németben nem alkalmazható, illetőleg pontosan talán csak hatlábú trochaeussal



volna pótolható, azaz oly verssel, mely a németben még kisebb terjedelmű költeményben is tűrhetetlen. A Nibelung-ének versszakát *Buda halálának* tartalma, stílusa, mondai rokonsága is indokolja. És Sturm lehetően az eredeti versszakot akarta alkalmazni: tehát a hat hangsúlyozott szótagot, a hangsúlytalan szótagok szabadabb használatát, a negyedik versben az egy arsissal gazdagabb sort. Csakhogy verselése sem következetes, sem ügyes. Sok versszakban az eredeti Nibelungvers tisztán jambusos esésű, másokban a negyedik vers is csak hat emelkedésű, ismét másokban, és ezek főleg nagy számúak, gyakori az igazi nibelungversbe nem való kéttagú rím. A versek rhythmusa helyenként igen kezdetleges; az eredeti zenei hullámvázisainak, rhythmikus bájának igen sokszor kevés nyoma.

A fordítás maga igen hű, de nagyon egyenetlen. Egyes részek igen sikerültek, például a IX. ének, mások gyöngébbek; legkifogásosabb az első ének. A fordító ezt, úgy látszik, még gyakorlatlan kézzel készítette és utóbb nem dolgozta át. A bekezdés dőcögös, költőietlen volta kétségtelenül nagy hátrányára szolgál a lelkesedéssel és hivatással dolgozott fordításnak. Legjobban sikerült Sturmnek az eredeti ószerűségének megóvása, kifejezésekben, fordulatokban, szórendben. Teljes elismerés illeti őt azért is — a mi a magyarból készült fordításoknál külön hangsúlyozandó — hogy a német irodalmi nyelv ellen, igen csekély számú kivétellel, nem vétett. De ha azután a magyar eposz számtalan kifejezésbeli, metaforikus és rhythmikus jelességeit szemügyre vesszük, már nem lehet ítéletünk ily kedvező. Sturm nál ezeknek tetemes része elvész, s helyökbe gyöngé, lapos, erőltetett részletek lépnek. A német strophá nagyobb, mint a magyar, és így a fordító néha egy-egy új melléknév vagy kötőszó közbeszúrására szorúl. Sturm ezekben ritkán szerencsés. Másutt, a terjedelmesebb versszak daczára, nem képes az eredeti némely tömöttebb, zamatosabb részleteinek teljes megóvására. Így tehát hiányos, gyöngé versszakokat és verseket nagy számmal sorolhatnánk föl. Álljon itt, ítéletünk indokolására, csak egy-két példa. A 2. versszak:

Gestiegen war zu Keve schon Bendeguz hinab,  
Des guten Buda's Bruder auch Rof deckt schon das Grab;

Im Erbe seiner Väter ist Buda Herr zur Stunde,  
Denn er war in der Mitte von dreier guter Brüder Bunde.

Itt a második és a negyedik vers alig érthető. Amott nagy nehezen veszi észre az olvasó, hogy *Bruder* és *Rof* együvé tartoznak és tárgyesetben állanak; emitt az egész kifejezés erőltetett, feszes és még sem világos. — A 8. versszak teljesen félreértésen alapszik :

Da war auch Bruder Etzel, das junge Königsblut,  
Die Bendeguz entsprossen, die Recken hochgemuth;  
Die Alten Szalárd, Bulesú, — Torda, des künft'gen Känder  
Und Szömöre der Richter, und Álmos auch des Opfers Zünder.

A költő a nevezetteket Bendeguz éltes daliáinak nevezi, mit a fordító helytelenül Budára és Etelére vonatkoztat. *Bruder Etzel* különben annyit tesz, hogy „Etele barát“. — Más helyeken sem adja Sturm az eredetinek értelmét találóan. Ha a költő azt mondja, hogy a neki bogárzó ló tűznek-víznek viszi lovasát, ez nem annyit tesz, hogy *trägt ihn gen Feuer und Wasser*. Semmi értelme például e versnek: *Der Krämer ist's, die Waare, der auf die Wage hebt* (Mértékre a kalmár javait emelvén), és ez még értelmetlenebbé válik a szintén gyöngé folytatás által: *Doch ist's Gerechtigkeit nur, die über dem Zünglein schwebt*. Itt a vers kiegészítésére közbeszúrt *nur* teljesen elrontja a gondolatot.

Igaz, hogy e példák mind az első énekből vannak véve; de találkoznak ily hiányok később is elég számmal. Mily furesa kép a XII. ének 4. versszakában a következő: *Und dass sein rauchend Zürnen bald tropfenweis verflieget*, a hol a „füst“ és a „csöppek“ semmiképen sem illenek össze; és mily kétértelmű és, hosszadalmas körülírásainál fogva, gyöngé a 7. versszak második fele: a császár hallja Eteléről, *Dass der sich machen wollte des Kaisers Land zu eigen, Dass vor den Hunnen müsste sein Volk sich wie vor Herren neigen*, — a hol az eredeti velős rövidezséggel mondja: „Hogy az ő országát hódítja magának, Népével a húnok, mint urai, bánnak“; vagy mily valószínűtlen a következő vers kifejezése: *Des Hunnenheeres Spitze sei heimatwärts gerichtet* stb.

De legyen elég e megjegyzésekből. A ki Arany nyelvének és stílusának erejét, gazdagságát és eredetiségét ismeri, különben is hajlandó lesz az ilyen egyes gyöngéeknek elnéző

megítélésére. Sturm kétségtelenül hívatott, tehetséges fordító — mutatja ezt a „csodaszarvas regéje“ is, melynek némely versszakait kitünően fordította; — de a *Buda halála* átültetése egy kissé el van hamarkodva. Egyes énekek, melyeket többször javítgatott és átdolgozott, legjobban mutatják, hogy Sturm nagyobb igényeknek kielégítésére is képes. Csakhogy ily munkánál nemcsak tehetség és a nyelvek teljes ismerete, hanem szorgalom, kitartás és türelem is okvetetlenül szükséges. Ha valahol, bizonyosan a fordítás terén indokolt a *nonum prematur in annum*.

Irodalmunknak Sturm e szép költemény átültetésével mindenestre nagy szolgálatot tett, annál nagyobbát, mivel a külföld az eredetit nem ismeri és így a fordítás gyöngéit nem láthatja oly pontosan mint mi. Arany compositiója és stílusa, a szereplők jellemzése, a munka epikai hangja és hangulata nem veszett el a fordításban, — ezek pedig oly fényoldalai eposzunknak, melyeket bátran bocsáthatunk az egész világ ítélete alá. A külföld talán igazságosabb lesz e mű iránt, mint a költő hazája, mely eddig e nagyszerű munka kellő méltánylására még vajmi keveset tett.

HEINRICH G.

*A magyar korona országainak széntelepei és szénbányászata. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterium megbízásából írta Prudniczki Hantken Miksa. Buda-Pest, 1878. 8-r.*

A *Budapesti Szemle* egyik számában alkalmunk nyílt hazánk egyik fontos közgazdasági forrásának az erdészetnek alapos leírását mutatni be; most egy még kevésbé ismert s fontosságához mérten épenséggel nem méltányolt szaknak, a szénbányászatnak szintolyan alapos irodalmi termékét van szerencsénk ismertetni. E mű is a párisi világtárlatnak köszöni létrejöttét, mert a szerző a földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszterium megbízásából vett magának fáradságot arra nézve, hogy hazánk szénkincseit az idevonatkozó történeti adatok s vidékenkint uralkodó bányászati viszonyokkal együtt, a művelt külföld előtt bemutassa. Sőt e mű a tárgyalás alá vett szaknak annyiban teljesebb képét adja a Bedő erdőgazdasági művénél, hogy nem szorítkozik kizáróan az állami kezelés alatt álló szénbányászatra, minél fogva a ma-

gyar királyság területén ez idő szerint művelésben levő széntelepek kikerekített statistikáját vesszük benne. E megjegyzésünkkel azonban távolról sem áll szándékunkban Bedő művének jelességéből valamit elvitatni, sőt múltkor kifejtett elismerő nyilatkozatunkat most is készséggel ismételjük, kiemelve, hogy a kincstár erdőgazdasága, roppant kiterjedtségénél fogva egymagára is hosszú, fáradságos munkát nyújt a földolgozónak s országos erdőstatistikánk ily teljes áttekintését, minőt Hantken M. úr a szénbányászatról ad, mostani viszonyaink közt nemcsak az erdők szétoszlottsága s a rendszertelen magán-üzem miatt, hanem azért sem várhatjuk, mert egy statistikai műhöz megkívántató pontossággal az adatokat begyűjteni, az országos erdőtörvény életbelépte előtt merő lehetetlenség.

Annál öröndetesebb, hogy a viszonyok kedvezőbb alakulásánál fogva legalább a szóban forgó szaknak, a szénbányászatnak, gazdasági és kereskedelmi ismertetése országosnak mondható, a szerzőnek kiváló szakértelme ügyes kézzel egyesíteni bírta mindazon adatokat, melyek önmagokban bármily ismereteseznek tessenek is az olvasó előtt, legnagyobb részt mégis itt tárgyaltnak legelőször s azt a főlemelő és biztató tudatot vannak hívatta bennünk megerősíteni, hogy megfelelő munkaerő, szakértelem, tőke és vállalkozási kedv mellett nemzeti vagyonosodásunk és ipari jóllétünk, kimeríthetetlen kincsbányákra számíthat e széntelepekben. Méltó elismeréssel adóz tehát közvagyonosodásunk minden barátja e mű szerzőjének, ki mint a földtani társulat igazgatója, már is nagy érdemeket szerzett hazánk földtani viszonyainak kikutatása és megismertetése körül. Alapos szakismeretének és írói helyes érzékének e mű különösen nagy hasznát vevé, mert a kezébe szolgáltatott száraz adatokat saját közvetlen tapasztalatai és huzamos idő óta folytatott előtanulmányai nélkül, még olyan széles tudománya daczára, aligha sikerül ily sokat jelentő élettelses egészsze összefoglalni.

Biztosíthatjuk tisztelt olvasóinkat, hogy épen e közvetlenségénél fogva a műszaki jelleg daczára élvezettel, sőt lelki örömmel teszik le kezükből e művet, mely négy térképen, egy földtani átmetszeteket ábrázoló táblázaton, 68 cinko-typiai rajzzal és számos táblázattal magyarázva a legapróbb részletekig bemélyedve s mégis tetszetős modorban hazánk szén-

területeit négy szakaszban adja elő a táblázatba nem önthető bő adathalmazt.

Az első szakaszban szénbányászatunk fejlődési fokozatait találjuk röviden előadva. A második szakasz a szénterület földrajzi elterjedését az 1874—1876-ik évi termelés eredményét, s az adományozott vájnamértékeket tartalmazza. E szerint következő hegységek rejtenek hazánkban széntelepeket : 1. Alpések ; 2. pécsi hegység ; 3. középmagyarországi hegység ; 4. Kárpátok ; 5. bánsági hegység ; 6. erdélyrészi délnyugati hegység ; 7. erdélyrészi délkeleti hegység ; 8. erdély-magyarhoni határhegység ; 9. horvát-szlavonországi hegység ; 10. a Száva és tengerpart közti hegység. Az előforduló szén-nemek pedig minőség és kor szerint háromfélék, úgymint : 1. lignit, növényi rostszövetet mutató legfiatalabb szén ; 2. barna szén, melynek növényi származása a szövetről már nem vehető észre s a kréta- és harmadkorból származik ; 3. fekete szén, a krétaképletnél idősb formatiók szene.

A harmadik szakasz földtani kor szerint tárgyalja hazánk főbb szénképződvényit.

E szerint I. *Fekete szén*. 1. Kőszénképletben : a) eibenthali szén Szörenymegyében ; b) szeruli Krassómegyében.

2. Liaszformációban : a) stajerlak-aninai Krassómegyében ; b) domány-resiczai Krassómegyében ; c) pécsi és váraljai Baranya- és Tolnamegyében ; d) berszászkai Szörenymegyében ; e) újfár-törcsvári (neustadt) Brassómegyében.

II. *Barna szén*. 1. Krétaképletben : a) ajkai Bakonyban Veszprémmegyében ; b) báródi Biharmegyében ; c) ruszkai Krassómegyében.

2. Harmadkori eocen képletben : a) esztergomi alsó telepek Tokod, Dorog, Csolnok, Sárísápon ; b) csernyei telep Veszprémmegyében.

3. Harmadkori oligocen képletben : a) esztergomi felső telepek Mogyoros, Szarkás, Nyerges-Újfalu, Sárísáp és Csolnokon ; b) zsemlyei Veszprémmegyében ; c) szápári telep Veszprémmegyében ; d) handlovai Nyitramegyében ; e) zsilvölgyi Hunyadmegyében ; f) krapinai Zágrábmegyében ; g) vrđniki Szerémmegyében.

4. Harmadkori neogen képletben : a) salgó-tarjáni Nógrádmegyében ; b) brennbergi Sopronmegyében ; c) kosztolány-ebedeczi telep Barsmegyében.

III. *Lignit*. A harmadkori neogen képletben : *a*) bűdös-kúti telep Sopronmegyében ; *b*) körtösi telep Nógrádmegyében ; *c*) handlovai telep Nyitramegyében ; *d*) báródi telep Biharmegyében ; *e*) hidasi Baranyamegyében ; *f*) máriafalvi Vas megyében ; *g*) baróti telep Háromszékmegyében (úgynevezett Erdővidék) ; *h*) ivánczi telep Varasdmegyében ; *i*) pozse-gai telep Pozsegamegyében.

Legterjedelmesebb, de egyszersmind legérdekesebb is a negyedik rész, melyben a fontosabb szénképződvények vannak ismertetve geológiai sorrendben s a gyakorlatban levő bányászati üzemmel kapcsolatosan. Szerző az előbb leírt földtani egymásutánt követve, első helyen a nálunk oly korlátolt mérvben előforduló köszénképlet telepeit (eibenthal-újbányai, lupak-klokodicsi, zágrádiai és szekuli) ismerteti földtani és műszaki szempontból. Már sokkal nagyobb jövő vár a liasz-képlet szénterületére s ez idő szerint is a legnagyobb szerepet ezek játsszák hazánkban jelentékeny kiterjedések és vastagságuk miatt. A stajerlak-aninai, resicza-dománi és pécsi szénbányászatra kell csak utalnunk, hogy kitűnjék e korszak szénrétegeinek ipari jelentősége. E nélkül az említett telepek óriás ipari életük soha létre nem jöhetett volna, tehát némileg azt a szerepet játssza a liasz-korszak hazánk iparos életében, minőt nagyban Anglia, Belgium, Franciaország s Németország a tiszta carbonformationnak köszönhetnek. A krétaképlet képződvényei már a korlátoltabb elterjedéssel bírnak, két egymástól jó távol eső ponton lépvén csak föl, de azért főleg a Bakonyban fekvő ajkai telep rövid múltja daczára jelentékeny virágzásnak örvend.

A liasz-képlet széntelepei után legnagyobb jövő vár hazánkban a harmadkori képződvényekre, melynek főleg régibb képződvényei minőség tekintetében a barna szénnel versenyeznek. Szerző hivatalos tevékenységének túlnyomó része éppen e képlet szénbányászata körében és geológiai fölvételeiben folyván le: nem csodálhatjuk ha kiváló előszeretettel időz itt s főleg munkássága legállandóbb színterét, az esztergomvidéki telepeket beható aprólékossággal tárgyalja.

Messzire vezetne azonban, ha e szakasz közleményeit bár kivonatossal közölni akarnók. A mondottakból is eléggé kiderül, mily fáradságos munkát teljesített szerző, midőn egy tájékoztató jelentés helyett maradandó becsű bányászati szak-

munkát állított össze az illető hivataloktól nyert töredékes adatokból. Bányászatunk e legifjabb ága élénkebb lendületet csak a múlt évtizedben vett, mikor a közlekedési vállalatok nagyobb kiterjedtsége s az országszerte mutatkozott vállalkozási kedv fölkereste az addig rejtve maradt telepeket. De e rövid múlt is öröndetes jeleit mutatja a haladásnak, ha mindjárt Európa olyan industriális államaival, minő Anglia, Francia- és Németország, köszöntermelésünket még nem is mérhetjük össze.\*) Messzi, nagyon messzi van az idő, melyben ez országokat széntermelésünk megközelíti, de legalább megmutattuk a külföldnek, hogy aránylag rövid idő alatt nagy előhaladást tettünk s megértettük a kor intő szavát, mely a nemzetek életföltételét az iparos tevékenység minél nagyobb-mérvű kifejlődésében tűzte ki. Azért különös elismerés illeti szerző buzgalmát és önzéstelen fáradozásait, ki jelen művével a külföld előtt nemcsak saját tudományos reputációját emelte, hanem nemzetgazdaságunk egyik legfontosabb részének is jó nevet igyekezett kivívni. És e tekintetben a nyomdai kiállítás is kedvezni látszik a miniszterium és szerző intencióinak, mert a német kiadás élvezhetőségét sokkal kevesebb sajtóhiba zavarja meg, mint a magyar eredetiét.

TÉGLÁS GÁBOR.

### Levél a szerkesztőhöz. \*\*)

„Tiszteletes össze-szerkeztető úr!

Szívbéli nagy gyönyörűséggel olvastam a *Budapesti Szemlélőben* az *Antibarbarus* ellen közrebocsájtott kritikát, de nem különben a *Nyelvőrizőben* erre adott feleletet is. „Merito

\*) Anglia (kiterjed 340,000 □kilométerre) 1876-ban 1,400.000,000 métermázsza szén termelt 550.000,000 forint értékben, míg hazánk ugyanazon idő alatt (terül 320,000 □kilométerre) 15.000,000 métermázsát bányászott hat millió forint értékben.

\*\*) Ismeretlen kéztől vettük e levelet. Nem tudjuk: valóban egy igazi orthologus fájdalmas panasza-e vagy pedig egy neologus satirája az orthologusok ellen. Közre bocsátjuk, érjen annyit a mennyit érhet. Annyi bizonyos, hogy néhány évtized óta nem azért szabadulhat nyelvünk a neologusok erőszakoskodásaitól, hogy az orthologusok önkénye alá essék.

Szerk.

jaces“ gondolám magamban, mikor az Úr kritikusa az *Anti-barbarust* kiugrasztotta a bokorból; de viszontag „Úgy kell ebadta!“ mondtam ismét, mikor az antikritikus a kritikust levasfejtette. Mert nagy satisfactiójára szolgál az igaz tudomány principiumaitól mind halálíg nem tágító consequens orthologusnak, ha az ilyen eltévelyedett úton a tudomány világító fáklyájától megfosztatott és sötétségben botorkáló fűsérokat egymással hajba kapni szemlélheti. Bezzeg nem kellene a szegény nyavalyás *Antibarbarus*nak ötolni-hatolni, fűhöz-fához kapkodni, garádja tetejére szorúlt kutya módjára ide-oda szaladgálni, ha az igaz magyarság principiumaitól el nem tántorodott volna. Mert bizony csupa merő csúfolkodás az, hogy ha ökelmét és a vele egy pocolyában fetrengő egész compániát orthologusnak meri valaki mondani. Nem oda buda! Csak úgy dől belőlök a neologia büze. Avagy igaz orthologus legyen-e az, a kinek a gyomra beveszi a holmi *gép, gyár, erény, jellem, szellem, kellem*-féle kotyavalékokat? Majd a torkomon akad a míg csak egyszer kimondom is. Ha bíztok a tudományotokban, hát ne alkudozzatok. Ha tiszta bort prédikáltok, hát ne éljetez moslékkal. Az a ha tetszik türöm, ha tetszik nem türöm; ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes, se hideg se meleg tudomány, csak olyan, mint az egyesült oppositio politikája. Kell a kutyának. Osztán nem valóságos apostasia-e az is, hogy ő kelmék Arany Jánost nyelvöriző collegájoknak nevezik, pedig ország-világ előtt tudva levő dolog, hogy ő is neologus *ütem, szólam* s több ily kifacزامodott szokat koholt és verseiben, prózai munkáiban sok rossz szót használ. Honni literaturánk, igaz magyar poezisunk nem is fog addig fölvirágozni, a míg Tinódiak, Illosvaiak, Gvadányiak helyett Vörösmartyakat, Petőfieket, Aranyokat nevezgetnek magyar klasszikusoknak. A nyelvrontás e szomorú évadjában a legislatiónak kellene gondoskodni arról, hogy az iskolák ne használhassák ezeket az úgynevezett klasszikusokat vagy legfeljebb kijavítva, de ezt aztán igaz orthologusokra kellene bízni, a milyen magam alább megírt vagyok, nem olyan fattyú orthologusokra, a kik minden megokolás nélkül a neologusokkal koketteskednek.

Ezeknek előrebocsájtása után jelenteni akarom az Úrnak, hogy én leszek az, a ki noha mint Dávid csekély erővel, de az örökké való igazság parittájával fölfegyverkezve sikra



szállók nemcsak a neologusok, hanem az orthologia oroszlanbőre alá rejtezett, valójában pedig hite-hagyott renegátok Goliáthjai ellen is, és megírom a szeplőtelen szűz magyarság félre nem tántorodott *Anti-antibarbarissimusát*. Ha ki talán eddig még kétségeskedett volna, hogy a magyar nyelv megélhet-e a neologia fattyú hajtásai nélkül, majd e munkácskából napnál világosabb fényesség által fog az igaz járókára vezéreltetetni; addig is azonban, míg azt alkalmas útmódon közrebocsájthatnám, egy néhány példázattal meg akarom mutatni, hogy azokat a fattyú hajtásokat mi némű könnyű szerrel lemetélhetjük. Nem hivalkodom pedig azzal, mintha ezt a metsző kést én találtam volna föl; de sőt tartózkodás nélkül megeszmérem, hogy methodusom egy hajszalnyit sem különbözik az *Antibarbarus* methodusától; én is az ő nyomán indulok lépésről lépésre, a mit egyébaránt hiába is tagadnék, mert ha a *Budapesti Szemlélő* nyájas olvasója a múltkori kritikába bele pillant, úgyis tüstént észreveheti; csak hogy én nem állok meg a fele úton, hanem van kurázsím tovább menni még ottan is, a hol neki az inába száll a bátorsága.

Ide írom tehát elsőbben is az imént véletlenségből penám alá került korcs szavak helyesebb kitételeit:

*gép* = (ezt már Páriz-Pápai jól megírta) okos kigondolt szerszám;

*gyár* = okos kigondolt műhely;

*erény* = jóságos cselekedet;

*szellem* = eleven friss lélek;

*jellem* = lelki derékség; \*)

*kellem* = kellemetesség;

Ilyen formán bátorságosan haladhatunk azonban tovább is. Példának okáért:

*rom* = régi összeomlott ház vagy vár;

*kedély* = jó avagy rossz lelki állapot;

*vágy* = vágyakodás;

*étvágy* = étel után való vágyakodás;

*étlap* = ételek (és italok) lajstroma;

*függöny* = elől függő kárpit;

*nyugágy* = nyugalomra rendeltetett ágy vagy legalább: kitömött pad;

*pamlag* = párnás lócza;

---

\*) *Gaz jellem* = gaz lelki derékség.

- escrnyő* = eső ellen való ernyő;  
*terem* = nagy palotaház (szála);  
*lap* = oldal;  
*hirlap* = újság levél;  
*czimlap* = a könyv tituláját jelentő első oldal;  
*ív* = árkus;  
*pont* = punctum;  
*nyolczadrét* = az árkus papiros nyolczszorosan összehajtogatva;  
*mérnök* = indzsellér vagy legalább mérő; \*)  
*színész* = komedia-játszó ember;  
*regény* = római historia (historia romana);  
*sétatér* = sétáló hely;  
*járda* = járásra rendeltetett útczai kö-pádimentom, vagy leg-  
alább járóka;  
*kör* = karika, kerek;  
*körülmény* = környülállás;  
*szög* = szegelet;  
*előfizet* = előre megfizet (könyvért);  
*gyufa* = gyújtó fácska;  
*szerkeszt* = összevyszerkeztet;  
*szerkesztő* = az újságot összevyszerkeztető ember vagy asz-  
szonyi állat;  
*előszó* = elől járó beszéd;  
*lény* = valóság;  
*lényeg* = a valósága valaminek;  
*anyag* = lett dolog;  
*tény* = tett dolog;

E csekély csomócska példázatból is kiki tüstént meglát-  
hatja, hogy édes honni nyelvünk nem szorúlt holmi neologu-  
sok czikornyás czifraságaira; és nem orthologus az, hanem  
pipogya ribancz kupeczihér, a ki megijed az újság levelek jaj-  
veszékelésétől és az ilyeneket tovább is el akarja szívelni. Az  
pedig csupa nevetség, a mit az Úr *Szemlélőjének* kritikusa  
állítani mer, hogy a bírák, prókátorok, tisztviselők, vasúti  
emberek, katonák meg ne élhetnének azok nélkül a rossz szók  
nélkül, a melyekkel eddig teli pofából rontották a magyar  
levegő-egyet. Jól mondja az *Antibarbarus* hogy *szolgalom* helyett  
*szolgalmányt* (noha még helyesebb volna: *szolgaság*) indóház  
helyett *pályaudvart* kell használni. Kár, hogy nem volt neki  
mersze több ilyen is összeszedni. Én azonban ámbátor nem  
vagyok se prókátor, se bíró, se vasúti ember, de elővettem

\*) Pozsonyi mérő = pozsonyi mérnök.

egy-két ilyen fajta könyvet és rövid elmélkedés után csakhamar megtaláltam minden rossz új szó helyett azt, a mit helyébe kellene tenni. Példának okáért :

*szolgalom* = szolgaság ;  
*vélelem* = vélekedés (sőt vélemény is jobb) ;  
*szabadalom* = szabadság ;  
*sérelem* = sérülés, seb ;  
*kényelem* = kényesség ;  
*hűbér* = a hívek bére ; népiesen : *párbér* ;  
*hitbér* = ez sem más ;  
*hitbizomány* = hit dolgában való bizottság ;  
*szavatos* = szavazó ;  
*ingó, ingatlan* = szokottabb : mozgo, mozdulatlan ;  
*jelzőlog, jobb : zálogjel* = (népiesen : határdomb) ;  
*illeték*        \ = illendőség ;  
*illetmény*     \  
*illetékesség* = tisztesség-tudás ;  
*haszonbér*     \ = árenda ;  
*bér*             \  
*fegyelem, jobb : figyelem* ;  
*elévül* = elavúl ;  
*elbirtokol, jobb : eltulajdonít* ;  
*előny* = előljáróság ;  
*hátrány* = hátramaradás ;  
*bekeblez* = magyarán : *megölel* ;  
*gyakorlat* = szaporaság ;  
*méltányosság, szokottabb : méltóság* ;  
*kényszer* = szorultság ;  
*kényszer-helyzet* = szorult állapot ;  
*hallgatólag* = suttymóban ;  
*állam* inkább : *állás* vagy *állvány* vagy legalább ország, status ;  
*forgalom* = forgolódás ;  
*szűzalék, jobb : szűzadik* ;  
*jutalék* = jutalom ;  
*járadék* = járvány ;  
*tartozék* = tartozás ;  
*ellenzék* = ellenkezés ;  
*érték és érdek* helyett jobb : *érvény* ;  
*elnök* = elől ülő uraság ;  
*írnok* = író deák, vagy legalább író ;  
*ülnök* = tanácsbéli uraság ;  
*ügyvéd* = jutalomért perlekedő férfiú ;  
*honvéd* = magyar katona.

Összszeszedegethették még ilyenén exemplumot akár-mennyit, de minek rontsam vele kétszer az epémet, úgysis

egybehordom munkácskámban, ha mi megbotránkoztatóra akadok. Egyébaránt a ki nem tökkel ütött, már ennyiből is láthatja, hogy az igaz magyar orthologia soha sem szorúl a szomszédba tanácsért, és hogy a mivel Árpád óta kilenczszáz álló esztendeig megélt a magyar, megélhet a tizedikben is. Hanem az olyan orthologus, a ki egyszeriben megijed a maga árnyékától, s mindjárt tágitani kezd, jobb is ha búcsút mond a nyelvtudománynak s elmegy móde-journált írni.

Mindezeknél fogvást, ha az ősi nyelv dolga iránt egygy körömfeketénynyi hajlandóság szorúlt az Úr begyibe, ne sajnálja hónapos írásában föleszelni a publikumot, hogy ne kapjanak ezen az álságos *Antibarbaruson*, ne pocsekölják maszlagra a drága pénzt, hanem legyenek néminemű türelmetességgel, mert nem sokára eljövend az igaz Messias: az én *Anti-antibarbarissimusom*.

A ki egyebaránt magamat az Úrnak barátságos jó indulatába ajánlott, vagyok és maradok

Sátoralja-Újhelyen, 1879. esztendei Szentmihály holdnapjának 25-ik napján

hívséges szolgálja

ZSIGMONDI SIMON,

nyugvásba bocsáttatott magyar nyelvtanító,  
tudniillik professor.

